Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal

№3 (46) 2017

ӨНЕРТАНУ - ФИЛОЛОГИЯ
ЭКОНОМИКА - ТЕХНИКА - МЕДИЦИНА

Бас редактор — **Е.О. Алауханов**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор — **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель РК», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief — **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2017

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А. — ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К. — з.ғ.д., ҚР Бас прокуроры
Абдрасилов Б.С. — б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р. — з.ғ.д., проф. (Ташкент)
Байделдинов Д.Л. — з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О.— мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А. — тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В. — з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н. — с.ғ.д., профессор
Букалерова Л.А. -з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С. — с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Грунтов О.И.— з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О. — з.ғ.д., профессор
Елешов Р. — а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ. — ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С.- з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж.— ҚР ҰҒА академигі, ҰҒА Президенті
Зарипов З.С. — з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А. — т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б. — с.ғ.д., профессор
Коробеев А.И. —з.ғ.д., профессор, «РФ еңбек сіңірген қайраткері» (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А.— з.ғ.д., профессор
Комиссаров В.С.— з.ғ.д., профессор МГУ (Мәскеу)
Коняхин В.П. — з.ғ.д., профессор, «РФ еңбек сіңірген заңгері» (Краснодар)
Лебедев С.Я. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я.— з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М.— з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Минезова Т.Ф. — з.ғ.д., профессор (РУДН, Мәскеу)
Мухамедиұлы А. – ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К. – профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М. — т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі
Оразалин Н.М. – ҚР Парламенті Сенатының депутаты
Орлов В.Н. — з.ғ.к., доцент, «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С. — з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А.— э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А. — з.ғ.д., профессор
Сұлтанов Қ.С. — с.ғ.д., профессор
Саломов Б. — з.ғ.д., профессор, адвокат
Сыдыков Е.Б.— т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Шестаков Д.А. – з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президенті
Харченко В.Б. – з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М. — з.ғ.д.,профессор
Ағыбаев А.Н. — з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д. — вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К. - а.-ш.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д. — з.ғ.к.
Әбішев Х.А. — з.ғ.д., профессор
Байменов А.М. — тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М.— з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө. — ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В. – «РФ еңбек сіңірген заңгері», з.ғ.к. (Мәскеу)
Джансараева Р.Е. — з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., — з.ғ.к., доцент Санкт-Петербург)
Жақып Б.Ө. — филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К. — жазушы, публицист
Иванчин А.В. — з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки — профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б.— т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В. — з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н. — з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г. — с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ. — вет.ғ.д.
Құрманалиев К.А.— ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А. - з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А. — з.ғ.д., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С. — з.ғ.д., профессор
Мельник Г.С.— с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х. — з.ғ.д., профессор
Омаров Б.Ж.— фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ. — б.ғ.д.. профессор
Сапиев О.С. — ҚР қоғам қайраткері
Саломов Б. – з.ғ.д., РАА академигі адвокат
Старостин С.А.— з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е. — академик
Сейтжанов Ә.Ә. — з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т. — жазушы, публицист
Турецкий Н.Н. — з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т.- э.ғ.д., профессор
Усманов А.— п.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л. — з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А. — п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т. — з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р. — з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К.— ә.ғ.д., профессор
Усманов С.У. — т.ғ.д., профессор
Чиладзе Г.Б. — құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Huu Thinh – Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А. — общественный деятель РК
Асанов Ж.К. — д.ю.н., Генеральный Прокурор РК
Абдрасилов Б.С.— д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р. — д.ю.н., профессор (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л. — д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О. — д.мед.н., профессор
Бисенов К.А.— д.т.н., профессор
Бишимбаев В.К. — д.т.н., академик НАН
Баулин Ю.В. — д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В. —к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н. — д.п.н., профессор
Букалерова Л.А. – д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н. — д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С. — д.п.н.,профессор
Голик Ю.В. — д.ю.н., профессор (Москва)
Грунтов О.И.— д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О. — д.ю.н., профессор
Елешов Р. — д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г. — д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С. — д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж. — академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С. — д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А. — д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б.- д.полит.н., профессор
Коробеев А.И. — д.ю.н., профессор, «Заслуженный деятель науки РФ» (Владивосток)
Қул-Мухаммед М.А. — д.ю.н., профессор
Комиссаров В.С. — д.ю.н., проф. МГУ (Москва)
Коняхин В.П. — д.ю.н., профессор, «Заслуженный юрист РФ» (Краснодар)
Лебедев С.Я. — д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я. — д.ю.н., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — д.ю.н., профессор
Мацкевич И.М. — д.ю.н., профессор (Москва)
Минезова Т.Ф. — д.ю.н., профессор (РУДН)
Мухамедиулы А. — д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К. – профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М. — д.т.н., профессор, академик НАН РК.
Оразалин Н.М. – поэт, депутат Сената Парламента РК
Орлов В.Н. — к.ю.н., доцент, гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С. — д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А. — д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А. — д.ю.н., профессор
Султанов К.С. — д.пол.н., профессор
Саломов Б. — д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сыдыков Е.Б. — д.и.н., академик НАН РК
Сматлаев Б. М. — д.ю.н., профессор
Шестаков Д.А. — д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба
Харченко В.Б. — д.ю.н., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М. — д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н. — д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д. — д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К. - д. с.-х.н., профессор
Абишев Т.Д. — к.ю.н.
Абишев Х.А. — к.ю.н., профессор
Байменов А.М. — к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М. — д.ю.н., профессор
Бектұрғанов Е.У.- депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В. – Заслуженный юрист РФ, к.ю.н. (Москва)
Джансараева Р.Е. — д.ю.н., профессор
Данилов А.П., — к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жакып Б.О. — д.фил.н., профессор
Жолдыбай К. — писатель, публицист
Иванчин А.В. — д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки — профессор (Польша)
Карибаев Б.Б.— д.и.н., профессор
Кленова Т.В. — д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., — к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Канжигитов Е.К. — д.вет.н.
Қурманалиев К.А.— д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А. — д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А. — д.ю.н., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С. — д.ю.н., профессор
Мельник Г.С. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х.— д.ю.н., профессор
Омаров Б.Ж.— д. фил.н., профессор
Саданов А.К.— д.б.н., профессор
Сапиев О.С.— общественный деятель РК
Старостин С.А. — д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е. — академик
Сейтжанов А.А. — к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т. — писатель, публицист
Турецкий Н.Н. — д.ю.н. профессор
Турсынов С.Т. — д.э.н., профессор
Усманов А. — д.п.н., профессор
Тоғжанов Е.Л. — к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А. – д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т. —д.ю.н., профессор
Рустемова Г.Р. — д.ю.н., профессор
Фадеев В.Н. — д.ю.н., профессор (Москва)
Шаукенова З.К. — д.соц.н., профессор
Усманов С.У. — д.т.н., профессор
Чиладзе Г.Б. — доктор права, доктор бизнес admin., профессор (Грузия)
Huu Thinh – Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdukarimov O.A. — public figure
of the Republic of Kazakhstan
Abdrasylov B.S. — Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R. — Dr. of Law, prof.
(Tashkent)
Asanov Zh. K. — Dr. of Law
Baideldinov D.L. — Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O.— Dr. of medical science, prof.
Bekturganov N.S. — academician of NAN RK
Bisenov K.A. — Dr. of technology, professor
Bishimbaev B.K.- Dr. of history, acad. NAS.RK
Burhanov K.N. — Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A. – Dr. of Law, prof. (Moscow)
Baulin U.V. – Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V. — Dr. of Law, vice president,
lawyer (Voronezh)
Vedernikova O.N. — Dr. of Law, professor
(Moscow)
Gayipov Z.S. — Dr. of political sciences,prof.
Gollik Y.V. — Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I. —Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O. — Dr. of Law, professor
Eleshov R. — Dr. of agricultural sciences,
acad. NAS RK
Esim G.— Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S.- Dr. of Law, professor
Zhurinov M.Zh.— acad. NAS RK,
President of NAS RK.
Zaripov Z.S. — Dr. of Law, professor (Ryazan)
Udyrysov D.A. — Dr. of hisory, professor
Kasimbekov M.B. – Dr. of political sciences, prof.
Kul-Muhammed M.A.— Dr.of Law, professor
Komissarov V.S. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Lebedov S.Y.— Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y.— Dr. of Law, professor (Kiev)
Mailybaev B.A.— Dr. of Law, professor
Matskevich I.M.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Minezov T.F. — Dr. of Law, prof. (RUDN,
Moscow)
Mukhamediuly A. — Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K – professor
Orazalin N.M – Member of the Senate Parliament
of the Republic of Kazakhstan
Sartayev S.S.— Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A. — Dr. of Economics, acad. NAS.
RK
Sarsembaev M.A. — Dr.of Law, professor
Salomov B. — Dr.of Law, professor
Turetski N.N. — Dr. of Law
Tursunov C.T.- Doctor of Economics, professor
Usmanov A.— Dr. of political sciences,professor
Shestakov D.A.— Dr. of Law,professor, writer
Harchenko B.V.— Dr. of Law, prof. (Harkov)

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D.— Dr. of Law, professor
Agibaev A.N. — Dr. of Law, professor
Aitganov B.D. — a doctor of betener
sciences is a professor
Abishev T.D. — candidate of Law
Abishev H.A. — Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K. - Doctor of agricultural sciences,
professor
Baimenov A.M.— candidate of tech, professor
Bishmanov B.M.— Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U.— Member of the
Parliament of Kazakhstan Majilis
Borbat A.V. – Deserved Lawyer of the Russian
Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E.— Dr. of Law, professor
Zhakyp B.U. — Dr.of philology, professor
Zholdybay K. — writer, journalist
Ivona Massaki — professor (Poland)
Karibaev B.B.— Dr. of hisroy, professor
Klenova T.V. — Dr.of Law,professor (Samara)
Korkonosenko S.G. — Dr. of polit, professor
(St.-Peterburg)
Kangigitov E.K. — a doctor of betener sciences
Kurmanaliev K.A. — Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A. — Dr. of Law, professor
Kufleva V.N. — cand.Sc. in Law, assistant
professor
Loopachenko N.A. — Dr. of Law, prof.
(Saratov)
Mazheika Kipras I.— acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S.— Dr. of Law, professor
Melnik G.S.— Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N.— Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh.— Dr. of philology,professor
Sadanov A.K.— Dr. of biology,professor
Sapiev O.S.— The public figure of RK
Starostin S.A.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E.— academic
Smatlaev B.M. – Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A — Ph.D., associate Professor
Toqshanov E.L. — Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A. – Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T.— Dr. of Law, professor
Rustemova G.R. — Dr. of Law, professor
Shaukenova Z.K.— Dr. of soc., professor
Sultanov K.S.— Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B. — Dr. of history, professor
Rustemov B.T. — writer, publicist
Fadeev V.N. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Usmanov S.U.— Dr. of history, professor
Chiladze G.B. — Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh – Chairman Vietnam Writer's
Association, poet (Vietnam)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу МГУ:	проф. Комиссаров В.С.	ұялы тел.: +7 (968) 617-53-33
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу:	доцент Мыктыбаев Т.	ұялы тел.: +7-926-2190830;
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Баку:		(99412) 5962144; (99455) 715 63 99;
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Екатеринбург:	к.ю.н. Сергеев Д.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Комиссаров В.С.	моб.: +7 (968) 617-53-33
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва:	доцент Мыктыбаев Т.	моб.: +7-926-2190830;
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Баку:		(99412) 5962144; (99455) 715 63 99;
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб: +79624038213
Екатеринбург:	к.ю.н. Сергеев Д.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: **www.nauka-zan.kz** e-mail: **nauka-zan@mail.ru**;

Журнал редакциясының мекен жайы:
Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:
г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;
Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 3 (46) 2017 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 29.04. 2017 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 31б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №56.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Стамбульского университета
4. Библиотека Венгерского государственного университета
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека университета Карлова в Чехии
7. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
8. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
9. Библиотека Московской государственной юридической академии
10. Библиотека Московского университета МВД России
11. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
12. Библиотека института государства и права России
13. Библиотека ВНИИ МВД России
14. Библиотека Московского университета МВД России
15. Библиотека Российской академии правосудия
16. Московский библиотечно-информационный комплекс Финансовой академии при Правительстве РФ
17. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
18. Библиотека Рязанской академии права и управления
19. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
20. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
21. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
22. Библиотека Омской академии МВД РФ
23. Библиотека Томского государственного университета
24. Библиотека Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики
25. Библиотека Саратовской государственной академии права
26. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
27. Библиотека Самарского государственного университета
28. Библиотека Дальневосточного государственного университета
29. Библиотека Киевского государственного университета
30. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
31. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы
32. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
33. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
34. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
35. Библиотека Белорусского государственного университета
36. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
37. Библиотека Таджикского государственного университета
38. Национальная библиотека Азербайджана
39. Библиотека Ереванского государственного университета
40. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
41. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
42. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
43. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
44. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
45. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
46. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
51. Национальная научная библиотека Грузии

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

ҚЫЗЫҚҚА ҚҰШТАР ҚАЗҰУ ҚАЛАШЫҒЫ 13

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ - ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Нусипжанова Б.Н., Бегалинова Г.А.
ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР 17

Нусипжанова Б.Н., Бәбіжан Б.Ж., Даржанова Ш.Ж.
ҚАЗАҚТЫҢ КӘСІБИ ӘНШІЛІК ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
ЖӘНЕ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 24

Халықов Қ.З., Ахманов М.Н., Дәлелхан Б.
ҚАЗАҚ ТЕАТР ӨНЕРІНДЕГІ ТАРИХИ СПЕКТАКЛЬДЕРДІҢ САХНАЛЫҚ
КӨРКЕМДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ..... 28

Каржаубаева С.К.
КУЛЬТУРНЫЕ ДОМИНАНТЫ И ЭСТЕТИКА КАЗАХСКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА 31

Сақтағанова А.Қ.
АКТЕР ӨНЕРІ МЕН ПОЭТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ 35

Еркебай А.С.
ӨСКЕМЕН ТЕАТРЫНЫҢ ОРЫС ТРУППАСЫНЫҢ БҮГІНГІ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ КЕЛБЕТІ 38

Kazybekova Zh.A.
ANNOTATION (ABSTRACT) OR «REPLICA» OF INTERESTED READER 43

Әметбай О.Е
СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ СЪЕМКИ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФИЛЬМА О СПОРТЕ..... 47

Нұрсұлтан Е.
ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ТЕННЕССИ УИЛЬЯМС ПЬЕСАЛАРЫНЫҢ ҚОЙЫЛУ ДЕҢГЕЙІ 49

Омельченко К.П.
«ЖЕТІ ҚАЗЫНА» Н. КИЛИБАЕВА: К ОПЫТУ СЕМАНТИЧЕСКОГО
ПРОЧТЕНИЯ ЖИВОПИСНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ..... 53

Досбатырова Ф.Б., Жуйкова Л.А.
НОВЫЕ МОДЕЛИ СЦЕНОГРАФИИ В ТЕАТРАЛЬНО-ЦИРКОВЫХ
И ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ПОСТАНОВКАХ 59

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ - ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ - PHILOLOGY

Бейсембаева С.Б. Бабаева К.С.
КӘСІБИ ТІЛДІ ОҚЫТУДА ҚОС БІЛІМДІ ЖҮЙЕНІҢ МАҢЫЗЫ..... 64

Бейсембаева С.Б., Абдулханова М.Ә.
ТАҒАМ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ДИАЛЕКТІЛЕРДІҢ
ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ 67

Құрманәлі А., Нұржанова А.
ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ 70

Байтанасова Қ.М.
ӘДЕБИ БЕЙНЕНІҢ ТАНЫМДЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ 74

Балхимбекова Перизат Жанатовна
ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА ЛЕКСЕМ СОЗДАВАТЬ/РАЗРУШАТЬ КАК РЕПРЕЗЕНТАТОР КОГНИТИВНОГО СОДЕРЖАНИЯ 78

Abduahit M.K.
THE STRUCTURE OF THE LINGUOCULTURAL CONCEPT: THE METHODS OF DETECTION AND SEMANTIC MECHANISMS 82

Альжанова А.А., Ақыш Н.Б.
ТӘУЕЛСІЗДІК ТОЛҒАУЫ (КЕШЕ ЖӘНЕ БҮГІН) 85

Сатылханова Г.Ә
ТЫНЫМБАЙ НҰРМАҒАНБЕТОВТЫҢ «БӨРІБАЙДЫҢ ТЫМАҒЫН ИТ АЛЫП ҚАШҚАН ҚЫС» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЭТНО-МӘДЕНИ СИПАТТЫ КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬДАР 89

Абдулханова М., Бектас А.
ТӘЖІКСТАННАН ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР 91

Ермекбаева А.Ш.
ДӘСТҮРЛІ НЕМЕСЕ ЖАҢА ДӘУІРДЕГІ СӨЗ ӘДЕБІ ҮЛГІЛЕРІН БІР-БІРІМЕН САБАҚТАСТЫҚТА ДҰРЫС ПАЙДАЛАНУҒА ҮЙРЕТУ 95

Культурсынова Ф.Б., Космуратова А.Н.
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОСВОЕНИЮ НАУЧНОГО СТИЛЯ 98

Макенова Г.Т.
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ КЕЙБІР ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 102

Машинбаева Г.А., Раимбекова А.А.
ҚАЗІРГІ ТЕЛЕДИДАР ТІЛІ ЖӘНЕ ТІЛДІК НОРМА 105

Афанасьева А.С., Сарсекеева Н.К.
МИФОЛОГЕМА МЕРТВОГО ГОРОДА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Н. ВЕРЕВОЧКИНА «ЗУБ МАМОНТА» 109

Ахметжанова А.И.
МИНИМАЛИЗИРОВАННОЕ ПРОСТРАНСТВО В ЛИРИКЕ Н. ОЛЕЙНИКОВА 114

Ахметжанова А.И.
ЦВЕТОВЫЕ ЭПИТЕТЫ И ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ЛИРИКЕ А.С. ПУШКИНА 118

Ибадуллаева А.Ш
АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ 121

Тлеубай Г.К.
КОНЦЕПТЫ В ПРОЗЕ Ч.АЙТМАТОВА 125

Ермагулова А.А., Иманалиева Ғ.Қ., Азнабакиева М.А.
Қ. ЫСҚАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ЭМОЦИОНАЛДЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР 128

Какишева Н.Т.
МИФОЛОГИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА 131

Какишева Н.Т.
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА ТРИЛОГИИ Д.Ф.СНЕГИНА «В ГОРОДЕ ВЕРНОМ» 135

Қоңыратбай Қ.Т.
ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЭПИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ 139

Kongyratbay T.. Kongyratbay K.
TO METHODOLOGY OF THE ETHNIC STUDYING OF THE HEROIC EPOS 142

Makulbek A., Yerekhanova F.
INTRODUCTION SURVEY OF SOME AMERICAN AND BRITISH ENGLISH
LEXICAL DISTINCTIONS 145

Мақұлбек А.Б., Нұрлыбаев Н.М.
ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 148

Пірәлі Г.Ж.
М.ӘУЕЗОВКЕ ЖОЛДАНҒАН ХАТТАР ЖӘНЕ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫ
ТУРАЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР 151

Рустамбекова М.Е.
СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРІКШІЛДІК МҰРАТТАР 155

Рустамбекова М.Е.
ҰЛТЫН СҮЙГЕН ШЫН ҰЛТШЫЛ 158

Көшенова Т.И.
С.ӘШІМБАЕВ АБАЙ ПОЭЗИЯСЫ ХАҚЫНДА 161

Сарбасова Қ.Б.
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАРСЫ МӘНДІ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ..... 164

Сарышова К.С., Қамзаева К.С.
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭКСПРЕССИВТІЛІГІ МЕН ЭМОЦИОНАЛДЫҒЫ 167

Сәулембек Г.Р.
ДІНИ МӘТІНДЕР МЕН ОЛАРДЫ ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ЕҢБЕКТЕРГЕ
ЖАСАЛҒАН ИНТЕРТЕКСТ 170

Шыныбекова А.К.
ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 174

Мухамадиев Х.С.
ОТ ЯЗЫКА ФОРМУЛ К МЕНТАЛЬНЫМ ФОРМАМ ПИСЬМА..... 179

Тілеу Г.О.
FACTORS OF ORIGIN OF SOME TOPONYMICAL NOMINATIONS IN GREAT BRITAIN 182

Төлеубаева А.М.
«СОҢҒЫ ПАРЫЗ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ
РЕҢКТЕГІ СӨЗДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 185

Сырлыбаева Г.Т.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ПАРАДИГМАЛАРЫ 189

Сұлтанова Б.М., Ермағамбетова Л.Н., Тойғанбекова М.Ш., Наралиева Р.Т.
ҚАЗАҚ ТАРИХИ РОМАНЫ ЖӘНЕ ТЕКТІЛІК ФЕНОМЕНІ 193

Каримова Б.С., Онгарбаева А.Т.
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ АБСТРАКТНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ
В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ 196

Казбекова Ж.Ш.
НЕОБХОДИМОСТЬ И РАЗВИТИЕ КОНТРОЛЛИНГА В КАЗАХСТАНЕ 199

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ - ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА - ECONOMICS

Бильдебаева А.Б.
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 200

Sarkulova N.K, Atenova K.A.
POSITION OF KAZAKHSTAN IN THE RATING OF GLOBAL COMPETITIVENESS
OF WORLD COUNTRIES 207

Bildebaeva A.B.
PROBLEMS OF SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 210

Андыбаева Г.Т., Машай Н.
ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕР 213

Китапова К., Шаримхан А.
ЭВРИСТИКА ӘДІСТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 216

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ - TECHNICS

Тюлепбердинова Г.А., Гусманова Ф.Р., Адилжанова С.А., Газиз Г.Г.,
Найманбай А.А., Алтыбай А.
DATA MINING-ТІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 221

Бегимбетова Х.А.
SCADA БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ БАҒДАРЛАНҒАН-ҚҰРАУШЫ СӘУЛЕТІ 229

Жантаев А.А., Назарбек Т.С.
ФИШИНГ ШАБУЫЛЫ..... 236

Назарбек Т.С., Гайруллаева Р.М.
ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІН ШЕШУ ӘДІСТЕРІ 241

МЕДИЦИНА ҒЫЛЫМЫ - МЕДИЦИНСКАЯ НАУКА - MEDICAL SCIENCE

Нугманова А.М., Ашимова М. Г., Базилова А.А., Джахудаева А.Н.,
Ниязбаева А.С., Джахудаева А.Н., Розиева С.К.
ОСТРОЕ ПОЧЕЧНОЕ ПОВРЕЖДЕНИЕ У ДЕТЕЙ 246

Тулепбергенва Б., Анарбаева А.У
АНА СҮТІНІҢ ЖАҢА ТУЫЛҒАН СӘБИДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ ҮШІН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 249

ҚЫЗЫҚҚА ҚҰШТАР ҚАЗҰУ ҚАЛАШЫҒЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті – Қазақстанның жетекші классикалық университеті мәртебесіне ие Қазақстан білімі мен ғылымының ірі орталығы, білім мен ғылымның инновациялық дамуының ұлттық көшбасшысы. Қарашаңырақ биыл өзінің 80 жылдық мерейтойын атап өтіп отыр. ЖОО-ның негізі 1934 жылы қаңтардың он бесінші жұлдызында қаланған. ҚазҰУ-ды еліміздің барлық жоғары білім беру жүйесінің тірегі, білікті мамандар ордасы деуге болады. Университеттің мыңдаған түлектері Қазақстанның және оның аумағынан тыс жерлердегі өндірістің барлық саласында табысты еңбек етуде.

ҚазҰУ – еліміздің жоғары оқу орындары арасындағы Қазақстан Республикасы Президентінің «Сапа саласындағы жетістіктері үшін» сыйлығының бірінші иегері. Quacquarelli Symonds (QS, Ұлыбритания) агенттігінің зерттеулеріне сәйкес, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ білім беру бағдарламалары бойынша 401-450 дәрежеге енді. Университетте еліміздің барлық аймағынан келген 20 мыңнан астам студент, сондай-ақ алыс-жақын шетелден келген студенттер білім алады. Оқытушы-профессорлар құрамы – 2500 мың адамнан асады, олардың арасында 400-ден аса ғылым докторы, профессорлар, 800-ден астам ғылым кандидаттары, доценттер бар.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті 180-нен астам гуманитарлық, жаратылыстану және техникалық мамандықтар бойынша бакалаврларды, магистранттарды, докторанттарды дайындайды. Университеттің 14 факультетінде беделді ғылыми мектептер шоғырланған, олар: механика-математика, физика, биология, химия, филология, журналистика, тарих, география, философия және саясаттану, экономика және бизнес, заң, шығыстану, халықаралық қатынастар, шетелдік азаматтарға арналған дайындық факультеті.

Университет жанында сонымен қатар колледж, біліктілікті көтеру институты және түлектері қосымша әскери мамандық алып шығып, ҚР Қарулы күштері қатарында, ішкі істер және ұлттық қауіпсіздік органдарында, кеден қызметі мекемелерінде қызмет етуге мүмкіндік беретін әскери кафедра жұмыс істейді.

«Мың шыбық шаншып өсірсең, халқыңа орман салғаның, өзіңе қорған салғаның» дейді халық даналығы. ҚазҰУ қалашағында жылда-жылда жас тал егу дәстүрге айналған. «Ағаш айналамызды көгалдандырып қана қоймай, жаздың ыстығында салқын саямыз, жауын шашыннан панамыз» - дейді ҚазҰУ қалашығының директоры Ә. Сейтжанов.

ҚазҰУ- қалашығында жақында ғана дәстүрлі «Қош келдің әз-Наурыз» атты мерекелік іс шарасы өткізілді. Оған қатысқан ҚР СІМ өкілдері мен шетелдік дипломаттары Алматы қаласы жасыл технологиялар орталығының тұсаукесеріне қатысып, ЭКСПО 2017 жаңа Аллеясына ағаштар екті. Салтанатты мереке музыкалық -театрландырылған қойылыммен жалғастырылды. Мұндай шаралар қалашықта жиі әрі тұрақты ұйымдастырылып тұрады.

Ия, әл Фараби атындағы ҚазҰУ - әлем елдері мойындаған, көшбасшы, сапалы білімнің қайнар көзі, білікті кадрларды даярлайтын терең білім мен өнегелі тәрбие ордасы. Оған дәлел – көз тартар әсем табиғатымен, жанға жайлы жатақханасымен, жаңа технологиялық құрал-жабдықтармен жасақтандырылған оқу корпустарымен, демалыс саябақтарымен айрықша көзге түсетін – ҚазҰУ қалашығы. Расымен де, осындай жан-жақты ресурстармен қамтамасыз етілген қалашыққа қызығып қарамау мүмкін емес. Оған қоса, барша студенттің талантын, өнерін ортаға салуға мүмкіндік беретін киелі сахна төрі орналасқан Ө.А.Жолдасбеков атындағы Студенттер сарайы, білімін шыңдайтын биік те жаңа кітапханасы, жап-жаңа ғимараттары тағы бар. ҚазҰУ қалашығына көп үлесін қосып жүрген профессор Әбдіқахар Сейтжановтың еңбегін атамай өтуге болмайды. Қалашықты көркейтуде сан түрлі қабілетін көрсетіп жүрген Ә. Сейтжанов үшін де талай жылдан табандап тірлік істеп келе жатқан әл Фараби атындағы ҚазҰУ-дің мәртебесінің биік болуы үлкен бақыт, зор мәртебе.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART

Нусипжанова Бибигуль Нургалиевна
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының ректоры,
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Бегалинова Гульнар Абдрахмановна
өнертану ғылымдарының кандидаты, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының
профессоры, e-mail: begalinova@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Резюме. *Статья посвящена проблеме изучения казахского музыкального языка в контексте его современного функционирования в Казахстане. Признание в искусствоведении знаковой, коммуникативной природы музыки привело к введению в научный обиход категории «музыкальный язык», теоретическая концепция выстраивалась преимущественно на материале классической музыки и фольклора европейских народов. Казахский национальный музыкальный язык является высокоорганизованной системой и требует своего дальнейшего изучения.*

Ключевые слова: *музыкальное искусство, казахский музыкальный язык, культура.*

Summary. *The article is devoted to the problem of studying the Kazakh musical language in the context of its modern functioning in Kazakhstan. Recognition of the iconic, communicative nature of music in art criticism led to the introduction of the category "musical language" into scientific use, the theoretical concept was based primarily on the material of classical music and folklore of European peoples. The Kazakh national music language is a highly organized system and requires further study.*

Key words: *Musical art, Kazakh musical language, culture*

Қазақстан егемендік алғаннан кейін қоғам алдында көптеген нақты мәселелер туындады, оның ішінде ең маңыздылардың бірі қазақ тілін (вербальды) жаңғырту, колдану және өркендету. Этностың сана-сезімін айқындаушы және оны біріктіруші негізгі құрауыштарының бірі – тіл. Оның жоғалу немесе қолдану аясының тарылу себебінен туындайтын кері әсерлерді қоғам анық түсінеді (сезінеді).

Тіл – ұлттық менталитет пен салттарды толық сақтау және әрі қарай халықтын идеологиялық, руханаяттық /рухтық/ және мәдени бірлігін нығайту үшін негізгі құрал болып табылады. Тіл – мемлекеттің үйлесімді, жан жақты тұрақталуына және оның толыққанды өркендеуіне тікелей әсер етеді. Қазақ тілі (вербальды) мемлекеттік статус алды және мемлекет саясатының жеке бағыты болып қалыптасып қоғамның және арнайы құрылған мемлекеттік ұйымдардың назарына ілінді.

Осы саясатты әртүрлі сарапшылар әрқилы бағалағандарына қарамастан мемлекет пен қоғамның қазақ тілін жаңғырту-жандандыру бағытында атқарылған жұмыстары, шын мәнінде жылдар өте нақты оң нәтиже берді.

Мақала қазақтың музыкалық тілінің өзекті мәселелерін зерттеуге арналған. Қазақтың музыкалық тілі, вербальды тілдей, мемлекеттік статусқа ие болмасада және сонымен қатар, оның мәні ғылыми және қоғамдық тұрғыдан әлі жеткілікті түсінік таппасада, қоғамдың дамуына қажетті аса маңызды мәселелердің бірі. Ол өзінің құндылығы жағынан этностың сана-сезімнің оянуына, рухани өсуіне және тарихи жаңа кезеңде ұлтты біріктіруші тетік ретінде мемлекеттік деңгейде қолдау табуға тиісті.

Дүние жүзілік тәжирибеге сілтеме жасасақ мемлекеттікті айқындайтын рәміз ретінде ел таңбасы мен қатар гимн тұр. Гимн – поэзия және музыка тілінде берілген халықтар бірлігінің рәмізі. Ондағы өлең сөздерінің құндылығына шек келтірмесекте, оның музыкалық құрауышының маңызы өте жоғары, себебі халықаралық дәстүр бойынша музыкалық бөлімі барлық салтанаттарда оркестрмен орындалады. Осы дәстүрдің бойға сіңгендігі соншалықты ешкімде де күмән немесе сұрақтар тудырмайды. Егер ойланып қарайтын болсақ гимннің тек қана өленің оқу дәстүрі неге жоқ? Себебі, гимннің музыкалық бөлімі мемлекеттік бірлік рәмізінің басты құрауышы.

Сөзбен салыстырғанда музыка (әуен) адамға өте үлкен әсер етеді. Себебі, оның әсері адамның ішкі сана-сезіміне (психикасына) тікелей бағытталынған. Бұл психикалық қабат, яғни табиғи ішкі сана-сезім, заманауи ғылым бойынша логикалық ойдан (ойлау жүйесінен) көп бұрын қалыптасқан [1;1]. Адамның психикасы мен ойлау машықтығының ежелгі негізі ретінде ол адамның эмоционалдық жағдайларына жедел және тұрақты өзгерістер береді және адамның ойлану пішін бейнесіне де шағылысы отырып әсерін тигізді.

Адамзат тарихында оның ішкі сана-сезіміне тікелей әсер етудің мантралар мен намаздарды (уағыздарды) қайталаудан бастап казіргі кездегі электрошоктық терапиялар мен психолингвистикалық кодаулау әдістері сияқты түрлері кең таралған.

Жеке адамдардың немесе адамдар тобынын ішкі сана-сезіміне әсер етудің ең көне, қолжетімді әрі қуатты қаруы музыка болды және ол әлі де өз күшін жойған жоқ. Халықтарды біріктіру ісінде, жалпыға ортақ психологиялық стереотиптерді қалыптастыруға және оған ортақ рухани бағыт беруге музыка үлкен қомақты рөл атқаруы мүмкін. Музыканың осы біріктіруші рөлі, оның адамзаттың ішкі сана-сезіміне тікелей әсер ету қасиеті көптен

бері қолданылады, кейде оларды бір-біріне қарама-қайшы бағыттағы мақсаттарда да, мысалы, дін істерінде немесе саясатта, қолданылады. Оларға тән тек бір ғана ортақ құбылыс – адамдардың үлкен қауымын бірізді өміртанымында біріктіру.

Әрқилы бағыттағы діндердің өмірдегі музыкалық рөлі белгілі. Католиктердің діни уағыздарын органның құдіретті үнінсіз , православтықтарды – а' капельдік хорсыз, мұсылмандарды - құран оқу және азан шақырусыз, сібірлік шамандарды (бақсыларды) – бубеннің сүйемелдеуімен орындалатын арнайы әуендерінсіз, орта-азиялық зікіршілерді -жалпылама ес-түссіз жансала билеп-әндетуінсіз елестету өте қиын.

Қоғамның саяси өмірінде музыка осындай өте үлкен рөл атқарады. Күрделі саяси өзгерістер халықтың, музыкалық тіліне де жаңалықтар әкелді. Жалпы халықтық санаға өзгерістер еніп, соған сәйкес жаңа музыкалық әуендер тудырады.

Оның айғағы неміс Реформациясы толқынында туған хорал, оны К.Маркс «XVII – ғасырдың Марсельезасы» деп атады. Ал, атақты «Марсельеза» - жалпыға әйгілі Ұлы Француз революциясының рәмізі. XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы КСРО-да И.Дунаевский шығарған ән әуендері совет халықтарының жаңа дүниетануының қалыптасуына ықпал етті. Сонын арқасында совет азаматтары музыканың жаңа белсенді үлгілерін шығаруға үлкен көңіл бөлді. Осы жаңа музыка сенімділікті, жарқын болашақты, жаңа саяси құрылымды мадақтауға және осы саясатқа берілген адамдарды тәрбиелеуге бағытталды, осындай әркеттердің нәтижесінде жалпы қауымға әсер ететін музыка ретінде әлемге әйгілі әскери марштар туды.

Қазақ тілінің хал-ахуалын зерттеушілердің пайымдаулары бойынша, белгілі бір тарихи себепкер шарттарға байланысты, қазақтардың белгілі бір бөлігі өзінің вербальды ана тілін білмейді. Осы мәселені зерттеушілер әр түрлі сандық мөлшерлер келтіреді, оның ішінде аса үлкен 40%-ға дейінгі шамалар кездеседі. Осы деректерге сәйкес қазақ тілін білмейтін қазақтардың саны өте көп. Осындай жағдай қазақтың музыкалық тілінде де тән. Бірақ, айта кетер жағдай музыка тілін меңгеруге, вербальды қазақ тілінімен салыстырғанда, аз уақыт пен зерде қажет, себебі, музыка – интонациялық мәдениет, ал интонациялық сөздікте, Ә.Мұхамбетова бойынша вербальдық сөздікпен салыстырғанда «сөз бірлігі аз» [3, 9б.]. Музыкалық тілдің тағы басқа қасиеті, оның «санадан тыс тікелей әсер етуінде» [4, 308 б.].

Музыкалық тіл, адамның болып жатқан құбылыстарды айырықша материалдық дыбыс (үн) есебінде қабыл алып түсіну түрі. С.Галицкаяның пікірі бойынша, дыбыс «адамның ішкі сезімінде туындайды», кейде оны еріксіз, қабылдауға жеңіл «көндіреді», бірақ оның «шығуы» қиындау [5, 12б.]. «Бір қарағанда оның қабылдап алынуы «қарапайым», дыбыстар әлемі – иррациональды, түсініксіз, материалдық емес құбылыстармен байланысты» [5, 12б.].

Музыкалық тілдің ерекше табиғаты, оның ішкі сана-сезімге шағылысуының айғағы есебінде мынаны келтіруге болады – «... тілдің (жай сөзден, поэтикалық сөзден) басқа халық шығармашылығының ең терең бөлігі» [6, 205 б.]. Оның осы қасиеттері музыка тілін ерекше қабылдап алуға септігін тигізеді. Музыкалық хабардың тіпті аз мөлшердегі элементтерін декодировать (айырғанда, айыра-салыстырғанда, ажыратып-таратқанда) еткенде, оның мәнін көңіл ауанға (эмоцияларға) және елестете ойлану жүйесіне тікелей бағытталған интонациялық табиғатын тыңдаушы, өзіндік түсіну деңгейінде, ұға алады. Басқаша айтқанда, музыканы қабылдау голографиялық құбылысқа ұқсас, тіпті музыкалық тілден бастапқы ғана хабары бар адам да музыкалық хабарды толық қабылдай алады. Ол тыңдаушысына вербальды тілдегідей кейде бір немесе бірнеше түсініксіз мағына бермейды, сондықтанда түсініксіздік тудырмайды.

Жоғарыда айтылған пікірлерге сүйіне отырып, музыкалық тілдің негізде ортақ ұқсастықты анықтауға болады, яғни, ұқсастықты эмоциялық – психологиялық негізінде анықтау – вербальды тілдің негізінде анықтаудан көп жеңіл.

Ойланудың логикалық-түсініктік қатармен байланыспаған, санаға, ақыл-ойға психиканың эмоциялық қатпарларына тікелей әсер ететін – музыка тілі музыкалық дыбыс шығу үдерісінде бойға көбінесе санадан тыс қонады. Музыка тілінің осы қасиеттері халықтардың бірлесуіде маңызды рөл атқарады. Бұл құбылыс тек қазақтарға ғана тән емес, көп ұлтты Қазақстан халықының бәріне де тән.

Музыка тілі - адамзат табиғатына орасан зор ықпалын тигізеді, халықтардың мәдениетінің вербальдық тілмен қатар, ол халықтың ең бір терең қатпарлары, өте құнды жетістігі және психоэмоциялық тәжірибенің ірге тасы. Сонымен қатар, ол Б.Қарақұловтың пікірі бойынша «өзгеріске өте баяу ұшырайды» [6, 205 б.]. Музыка тілінің функциясы халықтардың діни және саяси өмірлерінен басқа да, психоэмоциональдық бірлесу мен азаматтық бірігу құралы ретінде белгілі және басқа да бір қатар маңызды мәселелерді шеше алады. Ол музыкалық ойдың негізі және инструменті болып табылады. Ол адамзаттың өзінің ішкі және оны қоршаған әлемін танудың музыкалық мәдениетпен пайымдалған айырықша әрі өте сезімтал тәсілі. Ол – адамзаттың ішкі дүниетанымын байытатын және оның социуммен арақатынасын сәйкестендіре үйлестіру құралы, сезімтал және көңіл ауаны таза адамшылық қасиеттерге баулиды, жақсылықты сезетін қоғамға үйлесімді тұлғаны қалыптастырады.

Қазақтың дәстүрлі музыкалық шығармаларында тарихи тақырыптардың көп болуы, біздің жаңа

мемлекет кезеңінде де қажетті, халықты ерлікке, адамзаттыққа, еліне деген сүйіспеншілікке,отан алдындағы тарихи жауапкершілікке баулуға септігін тигізеді. Көптеген дәстүрлі шығармалар, моральдық-этикалық мәселелерді қамти отыра, жаңа жас буынды өнегелілік пен әдептілікке, терең сыйластық пен мейірімділікке негізделген өз ара қарым-қатынасқа баулыйды. Қазіргі рухани және діни тоқырау кезеңінде ата-бабаларымыздың аса құнды ғасырлар бойы бойына жиған және іс жүзінде қолданған тәжирибелерін ұмытпауымыз керек.

Музыканың емдік (терапевтік) рөлі де белгілі, ол өзінің табиғи бірлестірушілік қасиетінің арқасында, сонымен қатар тек жеке адамға әсер етіп қана қоймай, жекеленген әлеуметтік-жастық топтарға және үлкен қауымға да әсерін тигізеді. Бұл функция музыканың ұлы тылсым күшімен тікелей байланысты, оны көне дәуірдегілер космостық (ғарыштық) күштермен байланыс орната отырып ауа райына әсер ету сияқты рәсім-салттарда пайдаланған. Мысалы, жауын шақыру үшін тасаттық беру рәсімі[7].

Бірақ, музыка осы мақсатты қызметтерін қоғамда толыққанды кең таралғанда және оның тілі қоғам мүшелеріне түсінікті болғанда ғана орындай алады. Заманауи қазақ тілінің қазіргі ахуалы музыканың қоғамға қажетті шамада толыққанды қызмет етуіне мүмкіндік бермейді.

Тоталитарлық кезеңде қазақтың музыкалық тілі де, вербальды тілмен қатар, әртүрлі тежеулер мен қысымдарға ұшырады. Оның қызмет ету аясының тарылуы, қарапайым «жабайы» тіл ретінде қарастырылуы, оның дамуын тоқыратып музыка тілі де вербальды қазақ тілімен қатар, қоғам санасынан шеттетілді. Осы теріс пікір көзқарастар музыка тілінің сақталу және даму дәрежелерінде айтылмады және ескерілмеді. Бірақ, дәстүрлі музыканың даму қарқының төмендегі, жеке орындаушылардың-халық шығармаларын(тіл мамандарының сөзімен айтқанда музыкалық текстердің) сирек орындалуы туралы бірқатар сындар қазақ зерттеушілерінің ғылыми және публицистикалық еңбектерде жарық көрді[8,18,19].

Қоғамдық арақатынастың бұрын ең белсенді арнасы болатын музыка тілі, вербальдық тілмен қатар, қазақтың көпшілігіне түсініксіз болды. Музыкалық құндылықтардың маңызын қоғамға білім және үгіт жүйелері арқылы теріс мағынада сіңіру арқылы бұрыңғы және қазіргі кәсіби күйшілердің, жыраулар мен әншілердің классикалық шығармаларын керексіз етті. Қазақтың музыка тілі, вербальды тілімен қатар, тек тұрмыстық деңгейде ғана пайдаланылды, онда да оның өте қарапайым түрлері қолданыс тапты. Жоғары дәрежеде маман жыраулар, ақындар мен күйшілердің шебер орындайтын мағынасы терең, құрылымы күрделі музыкалық шығармалар қазіргі кезде қағажу тапты. Мұның айғағы ретінде жаңадан туған күй, жыр, терме, ән және тағы сол сияқты шығармалар санының санаулы екенін келтіруге болады [8,15б.].

Ұлттық музыканың тоталитарлық мемлекет жасаған және қолдау көрсететін европаландырылған түрлері өріс алды. Композиторлардың европалық музыкалық дәстүрлердегі шығармалары-опералар, симфониялар, концерттер, кантаталар, ораториялар, т.с.с. қазақтың музыканың тілінің әрі қарай дамуына оң әсерлерін тигізбеді, және тигізе алмады, себебі, олар тілдер жүйесінің нақты заңдарына қайшы еді.

Бұл бағыт нышан ретінде қазақтың музыкалық тілінің жәй, белгілі ғана элементтерін пайдаланды. Осы элементтер, ғасырлар бойы европалық дәстүрлі музыкалық салттарында құрылған басқа музыкалық тілдер жүйесіне ене отырып, өзінің қазақи музыкалық тілдік ерекшелік белгілерін жоя отырып, басқа тілдік жүйеге сіңуге тиісті еді. Бұл құбылыс табиғи интонациялық жүйеден темперациялық, табиғи ладтар орталықтандырылған, монодикалық құрылымнан гомофонды-гармоникалық түрлерге көшу кезінде көрінуге тиісті еді.

Жалпыға мәлім, европалық музыканың ритмикалық жүйе, полифоникалық, сондай-ақ гомофонды-гормоникалық сипаттағы көп дауысты кешендірді біріктіру бағыты, табиғаты жеке-шығармашылық шығыс музыкасымен салыстырғанда, оңай [9, 274-285 б.]. Мұның соңы, европалық бағыт аясында дәстүрлі қазақтың музыкалық тілінің тек интонациялық қана емес, сонымен қатар ритмикалық параметрлерінің де өте қарапайымдыландыруына әкеліп соқты.

Ұлттық музыкалық тілдің негізгі элементтерінің өзгеріске ұшырауы нәтижесінде қазақтың музыкалық тілі де өзінің дәстүрлі семантикасын жоғалта отырып жаңа жүйеде басқаша мағынаға беретін болды.

Европалық музыкалық тілдің жүйесіне енгенімен, олар онда шеттілді кірме болды және шығармаларға ұлттық өрнек әкелгенімен европалық музыка тілдерінің жүйесін өзгерте алмады. Сол себепті дәстүрлі музыкалық тілді білуші көпшілік тыңдармандар жаңа нұсқадағы (үлгідегі) шығалмаларды түсінбеді.

Ұлттық музыкалық тіл «шеттілдік» музыкалық жүйеде дамый алмады. Тіпті, осы европалық бағыттың дамуы композиторладың шығармаларындағы қазақтың музыкалық тілінің элементтерінің кемуіне әсер етті. Алғашқы кезеңде, 30-шы жылдары композиторлардың шығармаларына қазақтың дәстүрлі күйлері мен әндері,сәл өзгертілген темперациялық жүйеде, кешенді түрде кіріп тыңдаушыларына жағымды әрі түсінікті еді. Ал, 60-шы жылдары осындай кешенді түрде қолданудан бас тартқан европалық бағытты ұстам еткен композиторлардың шығармаларында қазақтың музыкалық тілінің элементтері күрт азайды. Қазақстанда XX ғасырда туындаған музыкалық шығармалар

ішінде көпшілік бұқараға арналған шығармалар басым болды. Олар музыкалық жанрлардың ішіндегі бұқаралық өзгерістерге ең сезімтал бөлігі еді. Жалпы қауымға бағытталған бұқаралық музыкада бір жағынан дәстүрлі мәдениетті, халық музыкасын, бойына сіңірген композиторлардың шығармашылығында қазақтың музыкалық тілінің табиғи дамый өзгеруі көрініс тапты.

Бұлардың қатарына Нұрғиса Тілендиевті [10, 58 б.], Кенжебек Күмісбековті, Әсет Бесеуовті және т.б. композиторларды жатқызуға болады. Осы бағыттағы мамандардың шоқ жұлдызы, өзіндік өрнегі бар, қазақтардың тұтас бір буының дүниетанымын дөп баса білген, ән сазын өмірге әкелген, қазіргі әндерідің негізін сала отырып қазақтың музыкалық тіліне жаңалық қосқан Шәмші Қалдаяқов болды.

Өзінің төл тілінде шығармашылықпен шұғылданған композиторлар қазақтың музыкалық тілінің өркендеуіне елеулі үлес қосты. Олар өздерінің замандастарының көңіл –күйін жаңаша үндестірді. Халық өмірінің көңіл-күйін «жаңа сөзбен» білдіру түсінігі қалыптасты. Сонымен қатар, айта кететін жағдай осы бағыт музыкалық тілді жетілдіре өркендете отыра дәстүрлі тілдің шектелген элементтерін ғана пайдаланды. Дәстүрлі музыкалық мәдениеттің әртүрлі салаларындағы ғасырлар бойы жинақталған, қордаланған музыкалық тілдің байлығы әрі қарай толыққанды дамыды деп айтуға болмайды.

Бірақ, бұл жағдай осы бағыттағы композиторларға өзінің ой-өрнегін, жан-дүниесін ана тілімізде жеткізіп, қазақтың музыкалық тіліне өз үлесін қосуға мүмкіндік берді.

Екінші жағынан қарастырсақ, осы жалпы көпшілікке арналған музыка Қазақстанда халықаралық коммерцияландыру тәжірибесі деп айтуға болатын қуатты тарату арнасы арқылы өзінің салалық стандарттарымен, қарапайымдылығымен белгісіз бір космополиттанған ұлттық нышаннан жұрдай үлгісімен немесе ұлттық бастама ретінде көрсетуге тұрысқан бірнеше санаулы штампты әдістермен берілетін. Біздің пікірімізше көпшілік бұқараға арналған музыкалық шығармалардың қазақтың музыкалық тілінің дамуына қосқан үлесі өте аз, жоқтың қасы. Осы бағыт музыкалық «шорқақ тілділік» пен қарапайым талғампаздықты уағыздап еңгізіп келеді деп өкінішпен тұжырымдауға тура келді.

Алдын ала мынадай тұжырым жасауға болады: қазақтың музыкалық тілінің қызмет ету аясы күні бүгінге дейін шектелген . Көпшілікке арналған жанрда Шәмші Қалдаяқов, Нұрғиса Тілендиев секілді атақты композиторлар бұл дүниеден өткеннен кейін, принципиалды түрде алатын болсақ, ешкімнің шыққаны әлі де байқалмайды. Жоғарыда келтірілген қазақтың музыкалық тілінің шектелулі болса да пайдаланатын европаланған композиторлардың шығармашылығында да оның қызмет ету қарқыны бәсеңдеді. Саяси жағдайдың өзгеруіне сәйкес экономикалық нарықтық қатынасқа көшу кезеңінде шығармашылық Одақтардың белсенділігін төмендеді, олардың қатарына Қазақстан композиторлар одағын да жатқызуға болады.

Кеңестік Қазақстанда мемлекет тарапынан арнайы қолдау таппаған дәстүрлі музыка саласы өз бетінше өрбиді. Бірақ та ол Совет кезеңінде толыққанды өрбиді. Өрістеді деп айту қиын, дегенмен өрісі тоқталған, тиылған жоқ [8, 16 б.]. Дәстүрлі классикалық қазақ музыкасында жинақталған тәжірибе, әсем, күрделі әрі нәзік музыкалық тіл, өкінішке орай жас буын арасында өз тыңдаушысын таппады, әсіресе қала тұрғындарының арасында. Халықтық музыканың кеменгерлігі тыңдаушыларынан аса айырықша түсіністі талап етеді. Осындай деңгейдегі түсіністі, әрине, европалық классикалық музыка да талап етеді. Музыкалық тілдің жоғарғы деңгейдегі қабаттары әрине эволюцияға ұшырамайды, себебі қазір олардың ізбасарлары жоқтың қасы.

Қайта құру кезеңінде экономикалық тығырықтардың салдарынан ауыл тұрғындары қатты күйзеніске ілігіп, жұмыс іздеген жастар қалаға көшті. Осы үдеріс салдарынан қазақтың дәстүрлі музыкасы мен музыкалық тілін түсінетін қазақтардың тұтас бір буыны үйреншікті ортасынан қол үзді. Бұл жағдай музыкалық тілдің тағдырына өз әсерін тигізді. Қазақтың музыкалық тілі тоталитарлық кезеңде онсызда қысым көрген, өзгерген әрі шектелген еді. Бастапқы егемендік алған шақта да оның күйі онша мәз емес еді. Оны жаңғыртуға өрістете өркендетуге көп күш салуға тура келеді. Қазақтың дәстүрлі музыкалық тілінің хал-жағдайы күрделі. Мұндай тығырықтан шығу үшін оған, қазақтың вербальді тіліне де, үкіметтің көмек-қолдауы қажет. Мектепте жүргізілетін музыка сабақтарында жасөспірімдерге жүйелі түрде қазақтың музыкалық тілін үйрету қажет. Дәстүрлі музыканың шоқтығы биік үлгілерін уағыздап насихаттау жүйесін құру керек. Ол үшін, әрине, БАҚ-ның ақпараттарын мемлекеттік тұрғыдан реттеу қажет, себебі олар тарататын қазақ музыкасының көлемі, тіпті вербальді қазақ тіліндегі ақпараттар мөлшелерінінде, аз.

Осы мәселені мемлекеттік деңгейде шешу үшін жеткілікті дәрежеде теориялық негіз керек. Қазіргі кезде көптеген күрделі ұлттық мәселелерді шешуге тура келеді. Еліміздегі қазіргі саяси жағдай оң, бірақ нарықтық экономика кезеңінде қаражатты ойлана отырып бөлу керек. Еліміздегі қазіргі саяси және экономикалық шарттар ұлттық музыкалық тілдің мемлекеттік деңгейде дамуына жол ашып отыр. Негізгі кедергі ұлттық музыкалық тілдің нақты жағдайын қоғамның да, мемлекеттік құрылымдардың да жете білмеуінде. Қазақтың вербальді тілін көп адамдардың білмейтіндігі еш-

кімге де құпия емес. Қазақтың музыкалық тілін түсінбеуін көпшілік жұрт оны білмейтіндігімен емес, оны бағалаушы критерийлермен байланыстырады, яғни дәстүрлі музыка – ескілікті музыка, ал олар тек заманауи музыканы ғана түсінуге бейім. Бірақ негізгі себеп олардың дәстүрлі музыкалық тілді түсінбеуінде.

Қоғамның осы проблеманы түсінбеуінің себебі, оның дұрыс қалыптастырылмағанында. Осы проблеманы ғылыми деңгейде қалыптастыру күні кешеге дейін мүмкін болмады. Музыкалық тілдің барлығы көптеген таластардан кейін заманауи ғылыми тұрғыдан жақында ғана дәлелденді (мойындалды). «Музыкалық тіл» деген ұғым музыкатану ғылымында тек метафора ретінде ғана қолданылатын. Музыкалық тіл 80-ші жылдардың екінші жартысында ғылыми дәрежеге ие болғанымен, күні бүгінге дейін оған көпшілік халықтың күмәні бар. Осы проблемамен айналысатын көптеген ғалымдар2 мақұлдағанымен, тіпті музыка зерттеушілердің де кейбіреулері музыкалық тілдің барлығына немқұрайлы қарайды [4]. Біз бірінші топты қолдаймыз және оның айғағы ретінде осы қазақтың музыкалық тілінің проблемасымен айналысуымызды келтіруге болады.

Айта кететін жағдай, музыкалық тілдің нақты ғылыми орнын анықтау барысында өткен ғасырдың 70-80-шы жылдарғы белсенді талқылауларға дейін оның кейбір проблемалары, ғылыми тұрғыдан қараластырылып қана қоймай, шешіле де бастады. Қазақтың музыка танымалдығында Б.Қарақұлов қазақтың музыкалық тілінің жергілікті (диалектік-локальды) проблемаларын теориялық тұрғыдан және іс жүзіндеде шешті [11;12].

Халық музыкасының стильдік проблемалары аясында жергілікті музыкалық-тілдік жүйенің кейбір ерекшеліктерін басқа да зерттеушілер қарастырды [7; 13]. Б. Қарақұловтың зерттеулерінде қазақтың музыкалық тілі мен музыкалық ой-өрісінің проблемалары арнайы қойылғандығын айта кету керек. Музыкатанушы оларды халықтың тарихи даму проблемаларымен ұштастырды, музыкалық тілдің жергілікті – рулық ерекшеліктеріне этникалық үрдістердің ықпал еткендігін көреді: «... қазақтың музыкалық тілінің жергілікті ерекшеліктерінің қалыптасу үдерісін біліп тану арқылы жалпы музыкалық мәдениеттің қалыптасу үдерістерін тарихи тұрғыдан ғылыми негізде тұжырымдау мүмкіндігі тууы мүмкін» [6, 204 б.].

Өмірде музыкалық тілдердің болуы эмпирикалық (болжамдық) тұрғыдан күмән тудырмаса да, ұлттық музыкалық тілдер проблемасы жалпы теориялық проблемалардың бір бөлшегі ретінде әлі де ғылымда теориялық жүйелі негізденген орнын тапқан жоқ. Осыған қарамастан советтік музыкатану саласында ұлттың музыкалық мәдениеттерінің ерекшеліктері зерттелген және олардың ұзақ жылдар бойы жинақталған тәжірибесі бар. Оларды зерттегенде осы мәдениеттегі музыкалық тілдердің де проблемалары көтерілді. Музыкалық-тілдік проблемалар кезкелген ұлттық музыкалардың өзіндік ерекшеліктерін зерттеу барысында көтерілді [14]. Жинақталған тәжірибелердің нәтижесі зерттеушілерге жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді: «Әртүрлі ұлттардың музыкалық тілдерін салыстыру барысында зерттеушілер олардың сырттай ұқсастығын кейде тек қана параллель екендігін және олардың басқа музыкалық тілдін құрамына кірген әрбір элементі осы құрылым берген жаңа сапаға ие болатындығын жиі ұмытып кетеді» [6, 206 б.].

Ұлттық музыкалық тілдерді, олардың құрылымын, қызмет етуінің әлеуметтік аспектісін жүйелі түрде зерттеу, олардың өмірге бейімделгендігін және оларды асқақтату тәсілдерін табу сияқты проблемаларын әлі де болса теориялық тұрғыдан және іс жүзінде шешуге тура келді.

Ұлттық музыкалық тіл деген ұғымның өзінің теориялық жағынан толыққанды игерілмеуінің себептері және осыған байланысты олардың өмір сүру проблемалары тереңге тамыр тартқан. Біздің байымдауымызша, осы себептердің ішінен екі себеп шартты айырықша қарауға болады. Біріншісі, музыканың тілдің табиғатын заманауи музыкатанушылар теориялық тұрғыдан енді ғана мойындай бастады. Музыкалық тілдің дамуына совет ғылымы, әрине, үлкен үлес қосты, оның іргетасы 30-40-шы жылдары Б.Асафьевтың жұмыстарында қаланды. Бірақ музыка теориясының жемісін бере бастаған осы бағыты 50-60-шы жылдары тоқырады. А.Ждановтың мәдениеттегі буржуазиялық шірумен және космополитизммен күрес бастау туралы белгілі қаулысы, көптеген салаларға кері әсерін тигізді, оның ішінде Асафьевтің теориясын жалғастырушыларда өз жұмыстарын тоқтата бастады. Соның салдарынан музыкалық ғылымның теориялық және іс жүзіндегі проблемаларын зерттеу жұмыстары дамуын тоқтатты. Музыкалық тілдің проблемалары мен осы құбылысты заманауи ғылыми тұрғыдан түсінуге, 60-шы жылдары сәл де болса шектеулі бостандық берген хрущевтік кезеңде, мүмкін болды. Музыка тілімен байланысты ғылыми проблемаларды жаңғырту, сол кезеңде, тек қана Асафьевтік идеяның жалғасы ретінде болмады.

Батыста семиотиканың, кибернетиканың және информатиканың дамуы жаңа теориялық ізденістерді туындатты, оларды совет ғалымдары өз еңбектерінде пайдаланды. Теориялық базаның осы жемісті даму кезеңі екі онжылдыққа созылды. Шиеленіскен пікірсайыс кезеңін өтіп 80-шы жылдардың аяғында музыканың белгілі өзіндік таңбасы бар қарым-қатынастық табиғатын тануға және ғылыми қолданысқа жаңа категория «музыкалық тіл» деген ұғымды кіргізуге әкеліп соқты. Осы құбылысты зерттеу, оны категорияға (дәрежеге)

жатқызу (еңгізу) классикалық және европалық халықтардың әуендерінің материалдарының негізінде европалық мемлекеттік ғалымдарының үлеске тиді [15].

Ұлттық музыкалық тілдердің аз зерттелуіне әсер еткен екінші себеп шарт ғылымнан тыс жатыр. Оны КСРО халықтарының жетілуінің социалистик дәуірдегі идеологиялық парадигмаларынан іздеу керек. КСРО кезінде ұлттық мәселелер өткір мәселелердің қатарына жататын және ол жарқын коммунистік болашақты құру арманына сәйкестендіріліп көп ұлттық (интернационалдық) сипат табуға тиісті еді. Қазақстанда тіл саласында жүргізілген «лениндік ұлттық саясат» вербалды қазақ тілін жойыла бастаған тілдердің маңайына алып келді. Қазіргі саясаттанушылардың қалыптастыруына сәйкес болашақтағы бірлескен қоғам туралы коммунизмнің теориясының қағидалары бойынша құру, ұлттық бірізді мәдени ерекшеліктерді (нивелирлеуге) теңгестіруге, шын мәнінде олардың мәдениетін де, өздерін де жоюға бағытталған еді. Осындай жалпы саяси ұстамның аясында халықтардың өзіндік ерекшеліктерін, олардың тарихын, мәдениеті мен тілдерін зерттеу, олардың өзара қарым-қатынастарын үйлестіру, бірін-бірі байыту сияқты мәселелер болашақта оларды біріктіре отырып біріңғай интернациональды мәдениет құру және оның көп ұлттық (интернационалдық) мазмұның ішінде ұлттық болмыс тек форма (түр) ретінде ғана көрінуге тиісті еді. Ғылыми зерттеулердің дамуының идеологиялық астары қарапайым санаға сіңген ұлттық өрнектерді зерттеуге ынталандырмады, олардың қатарына музыкалық тілді де жатқызуға болады, яғни ұлттық музыка бар, бірақ музыкалық тіл жоқ.

Түсініктерді дәрежелерге бөлу арқылы көптеген белгілі құбылыстарға жаңаша қарауға болады. Соған сәйкес музыка танымында ең зерделенген мәдениеттер – Батыс Европаның мәдениеттері тілдердің эволюциясы есебінде де көрініс таба алады. Европалық музыкада әрқилы заман кезеңдерінде әртүрлі музыкалық ұйымдастыру жүйелері, қазіргі кезде ғылыми қатпарлар (склад) деп аталынатын болды. Орта ғасырда монодикалық қатпар үстем болды, әрі қарай оның негізінде полифониклық қатпар дамыды. Жаңа заманда гомофонды-гармоникалық қатпар қалыптасты. ХХ-ғасыр музыкалық материалдардың ұйымдастыруының жаңа жүйесінің, додекафония, алеаторика, Ксенакис жүйесі және осылар сияқты тағы да басқа түрлерінің пайда болуына әкелді. Олардың кейбіреулерін тек бір композитор ғана пайдаланады, ал кейбіреулері Ф.Стравинскийдің пікірі бойынша, бір ғана шығарма үшін қолданылады.

Осы музыкалық материалдардың ұйымдастырушылық жүйелері, шын мәнінде, музыкалық тілдер немесе олардың диалектері және олардың арасында тілдерді информациялық теорияға сәйкес жүйелеу кезінде, табиғи және жасанды тілдерді өзара ажыратуға болады. Жасанды музыкалық тілдер – ХХ – шы ғасырдың туындылары, олардың көпшілігі компьютердің көмегімен жасалынған [16].

Құбылысты ғылыми дәрежелерге бөлу (категоризация) ұлттық музыкалық тілдерді түсініп-зерделуге мүмкіндік береді. Музыкалық тілдің нақты мәнін олардың қатарына ұлттық музыкалық тілдерде жаңа теориялық түсіністерге сәйкес жазу үшін 80-ші жылдардың басынынан бері әлі аз ғана уақыт өтті. Дүние жүзіндегі музыкалық тілдердің шексіз әрқилылығын бейнелеп жазудың нақты әдістемесін жасау болашақтың ісі. Бұл мәселенің өте күрделі екендігінде күмән жоқ. Жалпы теориялық жолдары белгілі, бірақ дүние жүзіне таралған музыкалық тілдердің көптігі әрине оларды баяндау үшін әртүрлі әдістемелерді қажет етеді. Ондай әдістемелер нақты музыкалық тілді зерттеу барысында жасалынады.

Ұлттық музыкалық тілдің проблемасы, күні бүгінге дейін жүйелі ғылыми зерттеулерде өз орнын таппаған, өздігінен бұқаралық санада қалыптаса алмады. Дәстүрлі музыканың кең таралмауы, жастардың халық музыкасынан алшақтауды, заманауи қоғамның оны бағаламауы жалпы түрде қана айғақталды [3; 8; 17; 18; 19].

Егеменді мемлекеттің мәдениет және білім саласындағы саясаты қазақ халқының жетістігіне - оның музыкалық тілінің сақтауына, өркендеуіне және әрі қарай дамуына әлі де болса онша көңіл толарлықтай деңгейде болмауының басты себебі, музыкалық тілді қоғамдық және ғылыми тұрғыдан шынайы мәдениет ретінде түсінбеулерінде (қабылдамауында). Қазақтың музыкалық тілінің теориясы оның өткен ғасырдағы құрылымы мен қызметінің өзгеруінің келеңсіз тұстарын ашуға мүмкіндік бере отырып, оның қайта өрлеуі мен дамуы жөніндағы мемлекеттік саясатқа ғылыми тұрғыдан негізделген ұсыныстар беруге мүмкіндік тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назайкинский Е. О психологии музыкального восприятия. – М., 1972.

2. Перевозский Г. О едином понимании естественного языка и языка музыкальных текстов с позиций вероятностной модели смыслов// Налимов В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности. – М., 1989 (90) г.

3.Мухамбетова А. Быть ли казахским массовому музыкальному воспитанию детей в Казахстане? // Zaman-Казахстан. – Алматы, 08.11.1996

4.Бонфельд М. Музыка как речь и как мышление/ опыт системного исследования искусства/: Дисс.д.иск. – В., 1993.

5.Галицкая С. Теоретические вопросы монодии. – Ташкент, 1983.

6.Каракулов Б. О своеобразии традиционной музыки казахов /Кочевники. Эстетика. – алматы, 1993.

7.Байтенова Г. Песенный фольклор кокчетавской области. - Автореф. дис...канд.иск. Ташкент, 1992.

8.Мұхамбетова Ә. Қағажу көрген қазақ музыкасы //Жұлдыз, 1991, №5.

9.Коуэл Г. Влияние востока на музыку запада // Музыка народов Азии и Африки. – М., 1969, вып.1

10.Айтуарова А. народные традиции в массовой музыке Казахстана. – Дисс.канд.иск. – Алматы, 1992.

11. Каракулов Б. Локальные особенности ладовой организации казахского песенного мелоса. Автореф. дисс…канд.иск. – Алма-Ата, 1973.

12. Каракулов Б. О некоторых средствах традиционого музыкального языка казахов/ Известия АН КазССР. Серия филолог. – Алма-Ата 1974, №3.

13. Жузбасов Х. Песенный фольклор казахов Горного Алтая. Автореф. дисс… канд.иск. – Алма-Ата, 1980.

14. Шахназарова Н. О национальном в музыке. – М. 1963.

15. Земцовский И.Мелодика календарных песен. – М., 1975.

16. Когоутек Ц. Техника композиции в музыке XX века. – М., 1976.

17. Мухамбетова А. Кызыл-Ординская декада и его Величество принц Чарльз // Zaman-Казахстан. – Алматы, 29.11.1996

18. Мухамбетова А. Казахский кюй – философия на двух струнах // Шахар. – Алматы, 1993 г. №1

19. Асемкулова З. По закону совести// Zaman-Казахстан. – Алматы, 27.09.1996

Нусипжанова Б.Н.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының ректоры, профессор,
педагогика ғылымдарының кандидаты,

Бәбіжан Б.Ж.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасының аға оқытушысы,

Даржанова Ш.Ж.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасының аға оқытушысы, baglan_2004@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ КӘСІБИ ӘНШІЛІК ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Summary: *The Kazakh professional performing art shaped in 19-th sentuary has reached our days without losing its original shades. In three well-developed traditional Kazakh permorming schools, each singing art has its distinctive features. Though the performers and audience both were well-aware about these certain features, they have not been yet recorded theoretically.*

Key words: *professionalism, song, zhir, tradition, art, performance, voice, singer, school, teacher, syncretism, timbre, articulation, instrument, dombyra, accompany, research.*

Резюме. *Казахская народно-профессиональная песенная традиция, сложившаяся в XIX веке дошла до нашей дней, исконно, в устном виде. Профессиональное песенное исскуство в Казахстане развивалось в трех традиционных школах, каждая из которых имела свои особенности.*

Ключевые слова: *профессионализм, песня, терме, эпос, традиция, исскуство, исполнительство, голос, певец, школа, учитель, синкретизм, тембр, артикуляция, инструмент, домбра, аккомпонирование, исследование.*

Түйін: *Қазақтың кәсіби әншілік өнері XIXғасырда қалыптасып, осы күнге дейін әуелгі қалыбын бұзбай, ауызша түрде жетті. Қазақстанның дәстүрлі үш мектебінде дамыған әншілік өнерінің әрқайсысының ерекшеліктері бар.*

Тірек сөздер: кәсібилік, ән, терме, жыр, дәстүр, өнер, орындаушылық, дауыс, әнші,мектеп, ұстаз, синкреттілік, тембр, артикуляция, аспап, домбыра, сүйемелдеу, қағыс, зерттеу.

Қазақтың кәсіби әншілік өнері Қазақстанда XIX ғасырдың басында қалыптасып, ғасыр ортасында шарықтау шыңына көтерілді. Өзінің қалыптасу кезеңінен бастап кәсіби әншілік өнереліміздің жағрафияляқ орналасуына байланысты бірнеше мектептерге бөлінеді. Ғалым-зерттеуші Ақселеу Сейдімбековтың пайымдауынша кәсіби әншілік өнер бес мектепке бөлінеді: Арқа, Жетісу, Шығыс-Түркістан, Сыр бойы, Батыс. Бұл мектептердің әрқайсысы өзіндік музыкалық-стильдік, орындаушылық өнерімен ерекшеленеді. Алайда, қазіргі кезде дәстүрлі ән мамандығын оқытатын жоғары оқу орындарында осы мектептердің үшеуі ғана бекітіліп, оқытылады – ол Арқа, Батыс, Жетісу әншілік мектептері, қалған екеуі сол мектептердің репертуарына еніп, бірге оқытылады. Арқа, Жетісу әншілік мектептері ақындық дәстүрдің негізінде, ал Батыс әншілік дәстүрі жыршылықтың негізінде қалыптасты.

Батыс әншілік мектебінің іргетасын қалаған Мұхит сал, оның жалғастырушылары Ауқат, Қиса, Аманғали, Қайып, Ғарекеңдер болса, Арқадағы әншілік - Ақан сері, Біржан сал, Сегіз сері, Жаяу Мұса, Мәди, ұзын тізбегі он шақты әнші-композиторлардың есімдерімен байланысты. Ал Жетісудағы әншілік мектептің қалыптасуына себепші болған, діңгегіне ту тіккен - ән дүлділі Кенекең деп айтсақ қателеспейміз. Зерттеуші-ғалым Мырзатай Жолдасбеков өзінің „Тоқсан толғау” атты еңбегінде Жетісуда Кененнен де бұрын әншілердің болғандығын жазады.Ғалымның пайымдауынша олар XIX ғасырдың басында өмір сүрген Ақан, Біржандардың замандастары Дәурен сал, Тәкен сал деген сал серілердің жұрнағы, әнші-сазгерлер [1,39]. Жетісуда да әншілік мектеп бірталай әнші-композиторларды тудырған. Олардың алды Қапез, Пішан, Сәдіқожа, Сауытбектер болса, кейінгі әншілік өнер Қарға, Әсімхан, Дәнештермен жалғасқан. Жетісу әншілік дәстүрі туралы толық мағлұматты С.Медеубекұлы мен Б.Мүптекеевтың «Жетісу әуендері» атты жинағынан алса болады [2].

Бұл мектептердің қай-қайсысы да сол өңірге жақын кәсіби ақындық немесе жыраулық институттардың қосындысынан пайда болған. Соның нәтижесінде жартылай жырдың мақамдарына, жартылай қара өлеңдерге, халық әндеріне ұқсас әндер туындап „кәсіби ән” деген өз еншісін алып кеткен. Кәсіби әншілік өнердің қалыптасуы жөнінде музыка зерттеуші- ғалым С.Елеманова «Казахское традиционное песенное искусство» атты еңбегінде жазған болатын [3]. Зерттеуші еңбегінде Арқа әншілік мектебі, Біржан сал, Майра, Маңғыстау әншілері - «Жеті қайқы» өнеріне

бөлек-бөлек тарауларда тоқталған. Әдебиет пен өнер зерттеушілерінің пайымдауынша қазақтың әншілік өнері ақындық, жыршылық дәстүрдің негізінде қалыптасқан. XV-XIX ғасырлар аралығында өмір сүрген ақындардың ең басты сипаты – ерлік, батырлық жырларды жырлап, тарату болғанын әдебиет саласында Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов сияқты ғалымдар айқын байқап, ол туралы өз еңбектерінде құнды пікірлер қалдырған. Жалпы қазақтың әншілік дәстүрі туралы академик А.Жұбанов: «Қазақтың халықтық музыка мәдениетінде, оның ішінде әннің дамуында жыршылар да үлкен рөл ойнады» [4, 419], – деген. Әндегі, әншіліктегі жыршылық сипат әсіресе Батыс өңірінің ән орындау мәнерінде байқалады. Шынтас пен Шайхы, Сартай мен Молдабай сияқты әнші, жыршылардың дәстүрін жалғастырушы, айтулы әнші, актер Ғ.Құрманғалиевті академик А.Жұбанов: «Ол дауысы шалқып жатқан кең дариядай айта қалғандай әнші. Термелеп, желдірмелетіп кетсе алдына қара салмайтын жыршы» [4, 373], – деп бағалаған. Ғ.Құрманғалиевтың шәкірттері де, барлық Батыс әншілік дәстүрді насихаттап жүрген қазіргі заман әншілерінің барлығының репертуарларында жыр-термелердің міндетті түрде болуы жазылмаған заң сияқты. Термелетін, төгіп-төгіп айту – Батыс өңіріндегі әнші, жыршыларға тән қасиет, терме, жыр генетикалық жадында сақталған мағлұмат.

XIX ғасырда өмір сүрген барлық кәсіби әншілер синкретті өнер иелері. Олар тек ән айтып қана қоймай, сол әннің сөзін шығарған ақын, әуенін шығарған композитор да болған. Зерттеуші Т.К.Джумалиева әнші-ақындардың бұл өнері туралы былай дейді: «Бір адамның басына түскен мұндай ақындық, әншілік, орындаушылық қасиеттер жалпы адамзаттық өнер тарихында өте сирек кездесетін құбылыс» [5, 90] Синктеттік өнер - қазақтың кәсіби әншілерінің бірден-бір ерекшеліктері деп нық айтуға болады.

Кәсіби әндерді шығару және орындау тек қана кәсіби әнші-композиторлардың, ақындардың еншісінде болған. Ән міндетті түрде аспап сүйемелімен орындалатын. Қазақтың кәсіби әнші-композиторлары әнді домбыра, сырнай, қылқобыздың сүйемелдеуімен айтқан. Аспаптық сүйемел – кәсіби әншілік өнердің ажырамас, маңызды бөлігі. Кәсіби әншілік өнер халық шығармашылығынан, әдет-ұрып, салт-дәстүр әндерінен ең әуелі осы аспаптық сүйемелімен ерекшеленеді. Бұл мәселені Б.Қарақұлов, Д.Амирова сияқты музыка зерттеушілер өз еңбектерінде қозғаған [6], [7].

Кәсіби әндер халық шығармашылығынан, сондай-ақ, орындау мәнерімен және орындау сапасымен ерекшеленеді. Кәсіби әнді орындаушы міндетті түрде жақсы дауыс иесі, ұстаз алдын көрген, және ерекше қабілетті жан болу керек. Кәсіби әншілердің әдемі дауысы – дала мектебінде қалыптасқан ерекше «вокалдың» нәтижесі. Ел ішінде әдемі дауыс иелерін — «демі зор әнші», «алты қырдан дауысын асырған әнші», «күміс-көмей, жезтаңдай», «көмейіне бұлбұл ұя салған» деп атап жатады [8,20].

Дәстүрлі әншілердің кәсіби ән орындау кезінде дыбыстардың бай палитрасы, пианиссимодан екі фортеға дейін баратын динамика, жіңішке нюанстар, әр түрлі дыбыстық тембрлер, артикуляциялық техника қолданады. Бұл туралы нақтырақ музыка зерттеуші Д. Амированың «О казахском народно-профессиональном песенном исполнительстве» атты қолжазба еңбегінде жазылған.

XIX ғасырдың соңы, XX ғасырдың басында Қазақ даласына көптеген орыс және Европа зерттеушілері келген. Олардың көбісі қазақ әндерін тыңдағандағы көңіл-күйлерін, әндердің ерекшеліктерін, әнді орындаушылар туралы өз естеліктерінде жазып кеткен. Белгілі француз ғалымдары Капю және Бунвало 1881 жылы қазақ даласында Ыдырысқұл деген әншімен кездескен, және алған әсерлерін 1882 жылы «Кавказ» газетінің №17 санында жариялаған: «Оның құлағы өте сезімтал, ол әуенді өзгертіп, оны біртіндеп нәзік дыбыстармен әшекейлеп, түрлендіре бастады. Ыдырысқұл – нағыз артист. Оның орындаушылық шеберлігіне ме, әлде әннің сұлулығына ма – қайсысына таң қаларлығыңды білмейсің» [9,67] – деп, әнші мен оның орындаған әніне тамсанады.

Дәстүрлі кәсіби әндер, қалыптасқан кезеңінен бастап осы заманға дейін, міндетті түрде аспап сүйемелімен орындалған. Қазақтар әнді әртүрлі аспаптармен сүйемелдеген: домбыра, қобыз, сырнай, соңғы кезде үш ішеті домбыра және жетігеннің де сүйемелімен әндер айтылып жүр. Әнді қай аспаппен орындаса да әншілер әннің басында міндетті түрде кіріспе-әуен ойнайды, ол көбінесе қайырма әуенінде құралады. Ән сөздері басталғанда сүйемел міндетті түрде бәсеңдейді, себебі әнші дауысының өзін кейде пианиссимоға басады, ал фортеға жеткізген кезде сүйемелді де қаттырақ ойнайды.

Қазіргі таңда үлкен сахналарда орындалып жүрген және оқу орындарында оқытылып жүрген негізгі үш әншілік мектеп сүйемелінің өзара айырмашылығы бар. Бұл айырмашылықты әнші де, тыңдаушы да құлағымен естігенімен түсіндіріп бере алмайды. Осы уақытқа дейін де бұл мәселеге көп зерттеушілер бас ұрған жоқ. Арқа әндері – сол өңірдің күйшілік дәстүрі сияқты шертіп сүйемелденеді. Домбыра сүйемелі кейде қос ішекте, кейде бір ішекте, жоғары мен төмен ішекте кезекпен-кезек жүруі мүмкін. Дауыс созатын жерде әнші қанша уақыт созса, сонша уақыт бір ішекте сол биіктіктегі нотаны шертіп тұра береді. Арқа әндерінде әннің соңында тоникаға келу үшін доминанталық дыбыстар пайдалады, мәселен «сольға» келу үшін оның алдында домбыра сүйемелінде де дауыста да «фа

диез» ойналады. Жетісу әндерінің сүйемелі Арқа әндеріне өте ұқсас. Мұнда әндер шертпе қағыспен де біркелкі ырғақтағы қағыспен де сүйемелденеді. Шертпе қағыспен сүйемелденетін әндер көбінесе күрделі әндерге жатады. Жетісу әндерін стереотипты, қос ішекте квартамен жүретін кіріспе-әуендерінен ажыратуға болады. Бұл өңірдің әндері арқа әндеріне қарағанда жүрдек орындалады. Құрылысы жағынан қарапайым болып келеді. Батыс өңірінің әндері – ең әуелі аспап сүйемелімен ерекшеленеді. Өсы өңірдің күйлері сияқты әндері де өте жылдам айтылып, қос ішекте, жылдам, орама, кейде теріс, стокаттолық ырғақтағы қағыстармен сүйемелденеді. Бұл әндердің кіріспе-әуендері домбыра мойнының төменгі жағында, яғни жоғарғы ноталарда ойналып барып төменгі тониқаға келеді. Батыс әндерін тыңдағанда әр жолдың соңындағы «а-о-йа» деген артикуляциялық ереже бірден есте қалады. Бұл өлкенің әндері әншіден үлкен дем, күш-қайрат қажет етеді.Қәсіби әншілік мектептердің өзара айырмашылықтарын, ерекшеліктерін анықтау болашақта жүйеленіп, бір ізге түсері сөзсіз.

Дәстүрлі әншінің жоғары деңгейде ән орындауын бұл күнде ғылыми ортада «концертное исполнение» деп атайды. Шын мәнінде де ол орындаушылық сол атауға өте лайық. Тыңдаушыны ерекше сезімге бөлеу, әнді ұғындыру, жүрегіне жеткізу – үлкен шеберлікті қажет етеді. Ал ондай шеберлер әбден шыңдалған, концерттерге үнемі шығып жүрген сахна майталмандары ғана.

Қазақ даласында қалыптасқан кәсіби әншілік дәстүр барлық түркі халықтардың ауызша өнері сияқты «ұстаз-шәкірт» үрдісі бойынша қалыптасқан. Бұл үрдіс түркі халықтарын дәстүрлі музыка жүйесінде біріктіретін, ортақтастыратын бірден-бір дәстүр. Әр халықтың зерттеушілері бұл тақырыпты зерттеу нысанына алған. Әдетте, әнге құмар жас бала ауылына келген, үлкен әншінің өнеріне тәнті болып, оның соңынан еріп, қасында біраз жүреді. Әнші-ұстаз шәкіртіне өлең шығарудың, ән шығарудың, ән орындаудыңқыр-сырын үйреткен соң, батасын беріп, ол шәкірті өз алдына өнерпаз болып ел аралап кететін. Кейде әнші баланың ата-аналары, өздерінің көңілінен шыққан әншіден бата сұрап баратын. Үлкен әншіден бата алған жас орындаушы халықтың ішінде зор мәртебеге ие болатын. «Бата» сөзінің мағынасы туралы қазақ өнерінің үлкен зерттеушісі С.А.Күзембаева былай дейді: «Бата-соз – один из древнейших видов традиционной культуры многих тюркоязычных и других (славянских, европейских) народов. Магическая сила слова выкристаллизована многовековой жизненной и творческой практикой. Бата создает особую благотворную ауру, положительное психологическое состояние и высоконравственный настрой» [10,7]. Бата алған адамның ерекше күшке ие болатындығын, өзін жоғары сезінетіндігін ғалым осылай жеткізеді.

Шын мәнінде де халықтық ұғымда «бата алған адам» деп дайын өнерпазды, дайын әншіні айтатын болған. Кәсіби әншілік өнерде «Үстаз-шәкірт» үрдісі осы күнге дейін сақталып келеді.

Қазақ жерінде қалыптасқан үш дәстүрлі мектептің ең кең тараған және мықты дамыған - Арқа әншілік мектебі. Сол себепті зерттеуімізде кәсіби әншілік өнердің даму сатысы осы мектептің негізінде жасалды. ХХ ғасырдың басында қазақ даласында қалыптасқан дәстүрлі кәсіби әншілік өнердің екінші толқыны, яғни, өткен ғасырдағы әншілердің шәкірттері осы өнерді кейінгі ұрпаққа жеткізіп, оны әрі қарай дамыта бастады. Бұл кезеңге Әміре Қашаубаев, Ғаббас Айтбаев, Байғабыл Жылқыбаев, Қали Байжанов, Қуан Лекеров, Жабай Тоғандықов, Мұрат Толыбаев тағы басқа әншілер өнері жатады. Осы кезде дәстүрлі өнер синкретизмі өзгеріске ұшырай бастады. Бұлардың көбі тек жеткізуші болды. Яғни композиторлық өнер бірте-бірте сирей бастады.

ХХ ғасырдың екінші жартысында бұл толқынды тағы бір мықты әншілердің буыны іліп алып кетті, олар – Жүсіпбек Елебеков, Манарбек Ержанов, Мәдениет Ещекеев, Игілік Омаров тағы басқа әншілер. Бұлардың қатарында тек Манарбек Ержанов қана композиторлық дәстүрді жалғастырды, дегенмен ол әндерінің сөзін басқа ақындарға жаздырды. Осылай кәсіби әншілік өнердің синкреттік үрдісі ыдырай бастады. Осы кезеңде дәстүрлі ән орындау европаландырылған бағытқа да беттеп көрді. Күйсандықтың (фортепиано), сырнайдың сүйемелдеуімен ән айтыла бастады. Бұл өнерді Жамал Омарова, Үрия Тұрдығұлова, Рабиға Есімжанова, Рахима Мұсабекова Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов тағы басқа әншілер дамытты. Мұнда көптеген дәстүрлі әндер өзгеріске ұшырап, біркелкі ырғақпен орындала бастады. Алайда бұл дәстүр кірме дәстүр болған соң, қазақ сахнасында көп тұрақтамай, кейінгі толқын әншілері қайтадан кәсіби әндерді домбырамен орындай бастады.

1970-80 жылдары кәсіби әншілік өнер қайтадан нығая бастады. Бұл кезде Қайрат Байбосынов, Жәнібек Кәрменов, Ғалым Мұхамедин, Тұрсынғазы Рахимов тағы басқа да әншілер өнердің дамуына бар күшін салды. Олардың арасында өздері де осы дәстүрде ән шығаратын композиторлар болды. Дәстүрлі әншілік өнердің қайтадан қалпына келуіне Республикамызда арнайы оқу орындарының ашылуы да көп септігін тигізді. 1965 жылы Алматыда эстрада-цирк студиясы ашылып, онда алғашқы дәстүрлі ән класына еліміздің алыс шалғай жерлерінен домбыра ұстаған жастар келіп, арнайы білім алуға мүмкіншілік алды. 80-ші жылдары дәстүрлі әншілер арасында Республикалық байқаулар ұйымдастырылып, ел ішінен тағы бір топ өнерпаздар суырылып алға шықты. Міне бұл дәстүрлі әншілердің төртінші буыны еді. Бұлардың ішінде Бекболат Тілеухан, Дүйсенбек Өміралиев,

батыс әндерін насихаттаушы Сәуле Жанпеисова, Жетісулық Ержан Қосбармақовтарды ерекше атап кетуге болады. 90-шы жылдары Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясында «Халық әні» кафедрасы ашылып, жоғарыда аты аталған әншілер кейінгі буынды тәрбиелей бастады. Қазіргі кезде үлкен сахналарда дәстүрлі әншілік өнердің бесінші, алтыншы буын толқыны өнер көрсетіп жүр. Әншілердің арасында қосымша, композиторлық, ақындық, зерттеушілік өнерді бірге алып жүрген өнерпаздар да баршылық.

Кәсіби әншіліктің зерттелуі туралы соңғы жылдары Халықаралық және Республикалық конференция, симпозиумдарда көп айтылып келеді. Бұл мәселені жоғары деңгейге көтерген атақты музыка зерттеушілер Ф.Караматов, Л.Шахназарова, С.Елеманованың осы салада сіңірген еңбектері зор. Ауызша өнердің кәсібилігі туралы мәселенің осы күнде де аса маңызы зор екендігі туралы С.А. Кузембаева мен Т.Ж. Егінбаеваның соңғы жылдары шыққан еңбектерінде де жақсы жазылған: «Возрастающий интерес к устно-профессиональному творчеству народов Востока, характерный для современного этномузыкознания, обусловил появление работ, посвященных методологическим принципам изучения профессиональной музыки устной традиции. Обоснование профессионального характера музыкального искусства казахов, определение его типа и соотношения с непрофессиональным творчеством, рассмотрение музыкальной стилистики народно-профессиональной песни находится в центре внимания исследователей» [11, 265]. Шын мәнінде де қазақтың кәсіби әншілік өнері, оның ерекшеліктері жайында соңғы жиырма жыл ішінде айтарлықтай зерттеулер жасалды. Бұл тұрғыда қазақ әндерінің ырғақтық ерекшеліктерін анықтаған А.Е.Байгаскинаның, кәсібилік мәселесімен айналысқан С.А.Елеманованың, Д.Амированың, әндердің симметриясымен шұғылданған Б.И.Қарақұловтың, өлшем ерекшеліктерімен айналысқан И.К.Қожабековтың, әндердің қайырмаларын зерттеген А.Р.Бердібайдың, сондай-ақ, әндердің аймақтық ерекшелерін анықтаған О.Мұсаханның,т К.Төлеутаевтың, Б.Тұрмағанбетованың тағы басқа зерттеушілердің еңбектері ерекше атап кетуге тұрарлық. Соңғы жылдары дәстүрлі ән орындаушылардың ішінде әншілердің ішінен әнші-зерттеушілер шығып, қосымша теориялық білім алып, зерттеушілік жолға түсіп, осы өнерді өздері зерттей бастағаны қуантарлық жағдай. Осы уақытқа дейін атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде жеткен кәсіби әншілік өнер, дамуын тоқтатпай, одан әрі өрісі кеңейіп келеді. Қәсіби әншілік өнердің тарихы, жеке әншілердің шығармашылық портреті, аспап сүйемелі, әншілік мектептердің ерекшеліктері сияқты тақырыптар болашақта ғылыми тұрғыда терең зерттеледі деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жолдасбеков М., Төреқұлов Н., Тоқсан толғау. – Алматы.: Өнер, 1992.

2. Медеубекұлы С., Мүптекеев Б. Жетісу әуендері. – А.: Өнер, 1998.

3. Елеманова С.А., Казахское традиционное песенное искусство. – А.: Дайк-пресс, 2000.

4. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.– 440 б.

5. Джумалиева Т.К. Творчество казахских акынов в контексте единого культурного пространства // Казахская музыка в контексте культур. Алматы, 2002

6. Каракулов Б. Ладовые функции домбрового сопровождения в казахских народных вокально-инструментальных жанрах. В кн. Традиции и новаторство. Тезисы межреспубликанской научно-теоретической конференции. Алма-Ата, Минвуз,1980.

7. Амирова Д. «К вопросу взаимодействия вокального и инструментального начал в казахских народно-профессиональных лирических песнях». В кн.: Национальное и интернациональное в музыкальном искусстве. Материалы межреспубликанской конференции. Алма-Ата, 1983.

8. Ахметова М. Традиции казахской песенной культуры. Алма-Ата, 1984, стр. 20-24.

9. Жұмалиева Т., Ахметбекова Д.,Ысқақов Б., Қарамендина Ә., Қоспақов З. Қазақ халқының дәстүрлі музыкасы. – Алматы, 2005.

10. Кузембаева С.А. Драматургическая функция дидактических жанров фольклора в казахской опере (на примере «бата-соз»// Традиционная культура казахов: сб. науч. ст.- Алматы: Зият-Пресс, 2004.- С.4-11.

11. Кузембаева С.А., Егинбаева Т. Лекции по истории казахской музыки. - Алматы: Издательский дом «Таймас», 2005.- 232с.

УДК 792(4/9)

Халықов Қ.З.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры,
филос.ғ.д., профессор, E-mail: kabylkh@gmail.com

Ахманов М.Н.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті,
ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: ahman90@mail.ru

Дәлелхан Б.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2-курс магистранты,
E-mail: musan_bazarkan@mail.ru

ҚАЗАҚ ТЕАТР ӨНЕРІНДЕГІ ТАРИХИ СПЕКТАКЛЬДЕРДІҢ САХНАЛЫҚ КӨРКЕМДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. *Бұл мақалада қазақ сахна көркемдеу өнері өзінің бастауларын орыс театр өнерінен алғандығына қарамастан, қазақ театр суретшілерінің тәуелсіздік жылдарғы қарқынды шығармашылықтық ізденістері мен тарихи тақырыптарды игеруінің маңыздылығы сөз болады. Театр сценография өнері табиғатының синтезділігі, технологиялар дамуын меңгеру үрдісі мен көрермен-қойылым қатынастарының астары талданады.*

Тірек сөздер: *тәуелсіздік, тарихи-драмалық шығрамалар, тарихи қойылымдар, қазақ театры, сценография.*

В этой статье рассматривается сущность освоения исторических тем и художественные поиски сценографов в годы Независимости казахских театральных художников, несмотря на истоки русского театрального сценического искусства. Анализируется, также соотношения зритель-постановка, синтетическая природа сценографии театра и освоение процесса театральных технологии.

Ключевые слова: *независимость, историческая драма, исторические постановки, казахский театр, сценография.*

Summary. *This article considered the essence of historical development of the art and the search for set designers in the years of independence the Kazakh theater artists, despite the origins of Russian theatrical scenic art. Analyzed, and the ratio of the viewer-production, the synthetic nature of theater set design and development process of theater technology.*

Key words: *independence, historical drama, historical productions, Kazakh theatre, scenography.*

Еліміздің тәуелсіздігі тоқырау жылдары дамуға тосқауыл болған кезеңдерден өтіп, еркіндікке жетудің ғылым мен шығармашылықтағы үлкен серпілістерімен, жаңа бастауларымен есте қалды дейміз. Біз Тәуелсіздік жылдарының басында жүргізілген зерттеулер өткеніміздің құндылықтарын түгендеп, ғылымда жаңа әдіснамалық негіздемелерді тағайындап, эмпирикалық материалдарды толықтырумен, қайта қараумен сипатталса, бүгін өнер, мәдениет, философия, тарих ғылымдары енді 25 жылда Тәуелсіздікпен туған еңбектерді сараптаумен, оларды инновациялық тұрғыда сапалы пайымдаумен шұғылдану үстінде екендігін атап өткіміз келеді.

Елге егемендік әкелген 90 жылдардың басы өнер мен мәдениетке, оның ішінде театрға да жаңа ырғақ, тың идея, қозғалыс қосты, өткен дәстүрімізді, бабалар тарихын қайта жандандыруға мүмкіндік берді. Бұрын-соңды айта алмай келген тарихи тұлғалардың көркемдік бейнесі қалың жұртшылықпен қауышып, сахна төріне шығарылды. Егемендікке кол жеткізуде идеологиялық қысымнан босаған театр ұжымдары шығармашылық, идеялық еркіндікке жетуі қазақ театр өнерінің тарихында мәдени құбылыс болды десек те болады.

Қоғам мәдениеті өзінің мәнін театр арқылы бірегей болмыс түрінде көрсетуге қабілетті. Адам қандай болмасын қоғамның дамуындағы әрбір мәдени кезеңі туралы оның болмыс ерекшеліктері, белгілі бір дәуірдегі адамның өмірлік әлемі туралы танып білуге мүмкіндік береді. Қазіргі біздің ақпараттық қоғамымыз да бұл ерекшелікке ие. Әлеуметтік-мәдени болмыстың қазіргі қоғамдағы бұрын соңды болмаған жылдамдықпен кейбір үдерістерде пайда болуы мен көрінуі ең алдымен адамның санасында шағылысады. Бүгінгі қазақ театр өнеріндегі тарихи спектакльдер сценографиясы адам бейнесін бедерлейтін кеңістік өзіне әлеуметтік және мәдени тетіктерді бір мәнді әсер етуші фактор ретінде қамтиды. Бұл – идеалды мен материалдының қосарлы детерминация аймағында қоғамда басты рольді заңдар мен заңдылықтар, идеалдар, мәндер мен құндылықтар атқарады.

Қазақ дәстүрлі өнерінің өзіндік ерекшеліктерге толы. Оның болмыстық негіздерін зерттеуге көптеген өнертану, мәдениет, философия саласындағы мамандарымыз ғылыми еңбектерін арнаған.

Ә. Марғұлан, А. Сейдімбек, С.А. Қасқабасов, Н. Келімбетов, Қ.Ш. Нұрланова, Ә. Қодар, М. Оразбайұлы, А. Тоқтабева, А. Райымбергенов, С. Қасиманов, Қ. Ахметжанов, Н. Шаханова, Б. Байжігітов және т.б. ғалымдарымыз төл мәдениетіміздің тарихи-мәдени еркешеліктерін зерттеді. Бірақ, уақыт өткен сайын жаңаны жасаудағы адасу мен оны қайта құрастырулар күн санап дәстүрге оралу мен оны байыптауға мұқтаж етіп, оның тарамдары мен мәселелерін ұғынуға итермелейді.

Қазақ дәстүрлі өнерінің философиялық мәселелеріне ден қойып, зерттеу жүргізген Б. Байжігітов: «Біздің назарымыздағы басты мақсат бейнелеу өнерінің қазіргі кездегі көрінісі, оның өткені мен болашақтағы келбетіне болжам боларлықтай даму өзегін айқындау. Осыған байланысты Қазақстан мәдениетінің алдында екі іргелі міндет тұр: қазақы мәдениеттің өзіндік келбетін сақтап қалу және көркемдік кеңістік пен уақыт ырғағында қалыптасқан тұрақты нақыштардың негізінде оның даму сапасына игі әсер ету. Бейненің түрлі формалары арасындағы мәнді айырмашылықтарды ескере отырып, оған деген философиялық қатынасымызды орнату» деп бірқатар теориялық және практикалық тұрғыда мәселелер көтерген еді [1]. Қазақ бейнелеу өнері бүгінгі күнде дәстүрлі өнерден нәр алып, сапалы өзгерістер жасап отырғаны мәлім. Дәстүрлі өнер мен жаңа мәдениет арасындағы байқалған өзара ішкі қақтығыстарына, орын алған қайшылықтарына қарамастан даму үстінде. «Қазіргі мен болашағы арасындағы тарихи және табиғи эволюцияны, болмай қоймайтын сапалық өзгерістерді мойындай отырып, тамыры терең бойлаған «өмір ағашынан» нәр алатын құнарлы топырақты бұрынғы мен қазіргі арасына тартылған дәнекер жіп деп есептеп, оның рухани бастау ретіндегі әсер-ықпалын айқындау» [1] тәрізді қажеттілігін біз әлі күнге дейін сезінудеміз.

Санада шағылысқан идеалды материалдыға айналады (қоғамдық қажеттіліктер мақсат пен идеал болып табылады) және идеалдар мен құндылықтардың жүзеге асу мүмкіндіктерінің біріне айналады. Бұл мағынада өнер де, кәдімгі сана да әлеуметтік-мәдени феномен болып табылады. Олардың өзара әсерлесу аймағы осы әлеуметтік-мәдени кеңістік. Нақты әлеуметтік мәдени жүйе мен даму фазасына байланысты өнер мен кәдімгі сана сипаты, мазмұны, түріне сәйкес өзара әрекеті де анықталады. Әлеуметтік-мәдени динамика реалийлері нәтижелері шағылысуының бірі жаңа адам бейнесі, болашақ әлеуметтік өзгерулерде әлі толық деңгейде айқындалмаған қағидаларды белгілеуге қабілетті ақпаратты қоғам адамының бейнесінің қалыптасуы.

Адамдар арасында сараланып, дамытылған, көптеген адамдардың ерен еңбегінің арқасында табылып, кәсіби жинақталған тұрақты әрекетінің нәтижесін дәстүр деп түсінеміз. Егер дәстүр қоғам дамыған сайын өзгеріп, жетіліп отырмаса оның қызметі де төмендейді. Сондықтан, дәстүр диалектиканың заңдылығы бойынша тарихи дамудың әрбір жаңа сатысында сақталуымен қатар, өзгеріп отырады. Осыдан жаңашылдық, дәстүрдің өз уақытына жауапкершілігі адамның өмір сүрген уақытымен санаса түлеп, өзгеріп отыруы шығады. Біздің көтерейін деп отырған мәселемізде қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі рухани жүйе, ондағы болмыстың адам болмысымен сабақтастығын ашу, адам болмысын философиялық тұрғыдан қарастыру мәселесі.

«Театр – бұл көрнекті, тірі, адам әрекетінен айқын көрініс беретін өнер түрі» [2, 14 б.]. Театр өнері шаңырағы - өз алдына бірнеше ауқымды өнер түрін біріктірген ұжымдық өнер. Театрдың ажырамас бір бөлігі сценография өнері. Қазіргі таңдағы қойылымдардың көркемдік бейнесіне, тұтастығына ықпал ететін, маңызды орын алатын – сценография. Сценография – архитектоникалық өнер десек, оны драматургия, режиссура және басқа дүниелер өзара бірлесіп, белгілі бір сюжеттің мазмұны аясында айтылар ойды баяндайды. Сахнадағы біртұтастықты ұстап тұратын, спектакьдің мазмұнын аша түсетін сценография - көрермен қауымды сахнадағы құбылыс аясына тартып, белгілі бір ой туғызушы. Өзінің сценографиялық құралдары арқылы, әдістері арқылы драмматургиялық шиеленісті ашу үшін ғана емес, сонымен қатар пьесадағы әрбір кейіпкердің болмысын ашу үшін де маңызды орын атқарады. Жалпылай алып қарағанда әрбір қойылымның құрылымы адам өмірімен байланыстырылатындығы шындық. Яғни, көрермен қауым мен сахнадағы қойылымның ара-жігі болмай, олар біртұтас, бір-біріне кірігіп кетуіне сахнадағы сценографиялық шешім үйлестіруші тәрізді де. Заманауи сахналық дизайн өнерінің бір бөлігі ретінде, жаңа технологиялармен қатарласа дамуы оның болашағының зор екендігін көрсеткендей. Инновациялық технологиялардың қарқынды дамуы тәуелсіз еліміздің рухани қажеттілігіне, соның ішінде театр ісінде қарқынды орын алуы – ең бірінші суретшілердің шығармашылығында қолдана біліуінде, меңгеруіне тәуелді. Суретшінің қолынан туындаған өмір ортасы, яғни, декорациясы актердің сахнада бейнені жасаудағы көмекші құралы, әрі ойды тасымалдаушысы.

Республикамызда жекеменшік театрлардан бөлек, 56 театр бар болса, яғни, әр театрда бірнеше қоюшы суретшілердің жұмыс жасайтыны белгілі. Сценография өнері елімізде ХХ ғасырдан бастап дами бастады. Бұл - жалпы сценография өнерінде өзіндік мектепті қалыптастырған аға буын, орта және жаңаша ізденістермен ерекшеленетін жас буын өкілдерінің бар екенін білдіреді. Неміс, орыс театрларынан негіз алған еліміздегі сценография өнері қазіргі таңда даму үстінде. Ал соның ішінде мәдениет пен өнердің шоғырланған ортасы - Ал-

маты қаласының өзінде 9 театр бар. Қоюшы суретші әрбір қойылымда, драматург, режиссермен бірлесе отырып, ерекше деңгейде жұмыс жасайды. Қойылымның сахнадағы көрнекілігі, актерлер ойынына ынғайлы орта тудырып, болып жатқан оқиғаны өрбіте түсетін негізгі құралдардың бірі сценография екендігіне тоқталдық. Енді міне, қазақ театрының қара шаңырағы - Қазақтың Мемлекеттік М.Әуезов атындағы академиялық драма театры сахнасында тәуелсіздік жылдары сахналанған тарихи спектакльдердегі сценографиялық шешімдер, дамуы мен қалыптасуына Д.Сүлеев, М.Мақсұт, М.Байкенов, О.Жаңбыршиев, Е.Тұяқов, С.Пірмаханов, Т.Мұстафинов, Е.Әдісбек, Қ.Халықов, М.Сапаров, Е.Әдісбек, Е.Тұяқов сынды бірқатар қоюшы-суретші мамандардың шығармашылығымен байланысты тарихи тақырыптарда әр ұрпақтың өзіндік ізденістерінен орын алды.

XVIII ғасырда көршілес алпауыт елдерді өзінің саяси ұстамдылығымен ықтырған Абылай ханның тарыдай шашылған қазақтың басын қосқаны өткен тарихымыздан белгілі. Әрине, әрбір елдің өткен тарихы оның дамуында маңызды роль атқарады. Сондықтан да, жақсыларымыз бен жайсаңдарымыздың аты аталып, хандар, батырлар, ақындар, сал-серілер, жыраулар, әз аналар қасиетті сахнадан көрініп халықтың рухын асқақтатқан. Олардың ұмытылмас өр бейнелерін көрермен Ә. Кекілбайдың «Абылай хан», М.Байсеркеұлының «Абылай ханның ақырғы күндері», Шахимарденнің «Томирис», «Қазақтар», І.Жансүгіровтің «Исатай - Махамбет», С.Жүнісовтің «Тұрымтайдай ұл еді», Ғ.Есімнің «Таңсұлу» және т.б. көптеген тарихи драмалардан танып білді. Бұлар жаңаша, еркін көзқараста бейнеленіп, өзінің нағыз табиғи кескінін тапты. Қазақ халқының асыл ұл-қыздарының тәуелсіздікке ұмтылған ізгі тілектері, сол жолда төккен тер мен жасаған ерліктері кейінгі ұрпаққа өнеге, үлгі болды.

Айталық, М.Әуезов атындағы Қазақтың Мемлекеттік академиялық драма театрында Абылайдай ұлы ханның өмірін, жаужүректілігін суреттеп, ел баскару істері жөнінен сыр шертетін қос қойылым көрерменнің ілтипатына бөленді. Ежелден арман болған еркіндік пен азаттыққа жету жолында жанын құрбан еткен тарихи тұлғалардың асыл бейнесінің сахна төрінен көрініс беруі қазақ театр өнерін үлкен белеске көтерді. Сондай тұлғалардың биік тұғырында отырған тарихи кейіпкер - Абай Құнанбайұлы. Абай мен халық жайлы сөз егіз ұғым. Абай ұлылығы, Абай даналығы ешкашан да ескірмейтін мәңгілік өміршең тақырып.

Бұл ретте театрдың тарихи спектакльдердің орны бөлек десек қателеспейміз, ерекше атауға болатын үлкен жобалар - елімізде өткен жылы қыркүйекте Қазақ хандығының 550 жылдығы салтанатына орай, сонымен қатар Тәуелсіздігіміздің 25 жылдығына арналып театр сахнасынан орын алған бірқатар тарихи спектакльдер көрініс тапты. Қазіргі таңдағы елімізді өткен тарихымен қауыштыру жолында бірқатар спектакльдер сахналанды. Тарихты беруде қоюшы суретші мамандардың оқиға болып отырған уақыт пен кезең, қоршаған орта мазмұнын ашуда үлкен еңбек етті десек болады. Себебі тарихи қойылымды көрермен алдына ұсынуға суреткерлік шешімнің атқаратын қызметі мен маңызы зор. Тарихи оқиға өрбіген орта нақты, дәлдікпен берілсе актер ойынының мазмұнын ашыла түсетіні анық.

Жалпы, қазақ театрлары репертуарында тарихи тақырыптардың маңызы зор. Сондықтан тарихи-драмалық шығармалардың авторлық концепциялары тарихи және қоғамдық концепциялармен үндес болып, жаңа заманның мәселелеріне жауап беруге тырысты. «Қазақ театрының даму белестерінде тарихи пьесалардың алатын орны бөлек. Қазақ халқының әртүрлі тарихи кезеңдегі басынан кешкен өмір болмысы театр сахналарында үзілмей көрініп келеді» [3, 290 б.], – деп тарихи-драмалық шығармалардың қазақ театры үшін аса маңызды роль атқарғандығын талдап берген.

Қорыта айтқанда, декорация спектакльдің көркемдік деңгейін көтеріп, шығарманың атмосферасын тудырып, режиссердің айтар ойын жеткізіп, суретшінің дарыны мен талғамын анықтайтын бірден-бір құрал. Байқап отырғанымыздай декорацияның көтерер жүгі ауыр. Спектакльдің сәні мен мәнін келтіретін – сценография. Кейбір театр қайраткерлері декорацияның керегі жоқ, театрдың сәні мен құралы актер деп жатады. Бірақ актердің шығармашылығына әсер етіп, толықтырып үн қосып отыратын да осы өнер дейміз. Өкінішке орай қазіргі таңда қазақ театрларында сценография өнері дамудың өз деңгейіне жете қоймады, әйтсе де әлі болса қазақ сценографиясы кемелдене түсеріне сенімдіміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байжігітов Б.К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт ырғағындағы тұрақты сурет үлгілері. – Алматы: Ғылым-өлке, 1998. – 192 б.

2. Захава Б.Е. Мастерство актера и режиссера. М.: Просвещение, 1978. – 334 с.

3. Қазақ театрының тарихы. Екі томдық. – Алматы: Өнер, 1978. –Т.1. – 335 б.

Каржаубаева С.К.
док.иск., профессор КазНАИ им. Т. Жургенова, sangul_k@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ ДОМИНАНТЫ И ЭСТЕТИКА КАЗАХСКОГО ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Түйін. *Мақалада қазақтың сахна өнерінің шығу тегі мен дамуы қоғамдағы бүкіл мәдени ұдеріс мәнмәтініндегі көзқарас тұрғысынан қарастырылаған. Сонымен қатар, сахна өнеріндегі жаһандану процесстеріне байланысты рухани маңызды өзгерістер талқыланады. Театр кеңістігінің эстетикалық ерекшеліктер, өзгерістер мен түрлі коммуникативтік аспектілер өзара әрекеттесу әлеуметтік-мәдени, тарихи, өнертану және мәдениеттанушылық тұрғысынан типологиялық сараптама жасалынған.*

Тірек сөздер: *мәдениет, театр өнері, қойылым, дәстүрлі семантикалық бейне*

Резюме. *Статья посвящена проблемам методологии исследования театрального искусства в пространстве традиционной казахской культуры. Особое внимание уделено классификации, типологии и эстетики казахского театра. Кроме того, широкий спектр исследуемых вопросов обусловил необходимость рассмотрения мировоззренческих и социокультурных аспектов, повлиявших на становление и развитие этого искусства.*

Ключевые слова: *культура, театральное искусство, перфоманс, традиционные семантические образы*

Summary. *A number of the theoretical and methodological problems connected with a substantiation of new approach and searches of a new research paradigm to judgment and the analysis of features of formation and development of the kazakh stage are considered in article. The wide spectrum of the questions connected with genesis of the kazakh stage art has caused necessity of consideration world outlook and social cultural aspects which have affected formation of the given phenomenon in the kazakh culture. The special attention has been paid to classification and the analysis of the basic Phenomenon of the Kazakh culture*

Key words: *Culture, theatrical art, performance, the traditional semantic images*

История каждой национальной культуры - процесс, обладающий собственными специфическими особенностями, проявляющийся в явлениях и феноменах, отражающих мировоззрение, мировосприятие, ментальные качества народа [1]. «Ведь у каждого народа есть собственное представление о своей национальной культуре, своей музыке, своей поэзии, особая ритмика родного языка (т.е. все то, что составляет особую неповторимость и национальное своеобразие культуры). Но как определить форму выражения и эстетику казахского народного театра? Объективный ответ на поставленный вопрос можно найти, если взглянуть на него сквозь призму мировоззренчески-смысловых, социокультурных и духовно-нравственных приоритетов народа. А для этого необходимо глубокое проникновение в драматургию сюжетов, опирающихся на мифы, обряды и эпосы; освоение символики жестов и мимики, иносказательности слова и пр». [1] Следовательно, кроме онтологической экспликации потребуется привлечение и философской герменевтики.

«При онтологическом подходе к анализу феноменов художественной культуры и искусства, синтезирующих в себе различные этнокультурные традиции и культурно-цивилизационные миры, исследовательским полем предстает сфера соприкосновения и неразрывности сознания и предметного мира человеческого бытия, то есть поле восприятия между «сознанием» и «миром» - проникновение в культурные смыслы «себя-в-себе-самих-показывающих» феноменов. По Хайдеггеру, сущность человеческого бытия состоит в том, что оно никогда не есть, но всегда «имеет быть», то есть постоянно предстоит себе как своя собственная возможность. В культурологическом обращении этот постулат выступает как требование историчности в подходе к феноменам культуры и искусства через проведение экзистенциальной аналитики Dasein» [1]. Такое проникновение предполагает воссоздание смысловых структур поля культуры как поля значений, формирующегося между сознанием и предметами, когда осмыслению непосредственно подвергается не содержательное «что» предметов философского исследования, но их «как». «При этом понятно, что их современный статус и роль не могут быть описаны традиционными способами или с помощью классической технологии: требуются новые подходы, определения, методы изучения, позволяющие сопоставлять объекты прошлого в дифференцированном времени и пространстве. Вся казахская культура насыщена идеями, образами и символами, в той или иной мере связанными с обрядами, играми, эпосами. А это: слово, движение, пластика, музыка, импровизация, танец. То есть все то, что составляет театр, причем театр, в его современном понимании, насыщенном знаками и символами» [подробнее см. 2]. В этой связи весьма интересным представляется рассмотрение творчества носителей казахской устно-поэтической и музыкальной традиции сал и сері с позиции театрального искусства.

«Искусство представления, как и актерская игра, у каждого народа, в любой период его истории, соответствует реалиям и традициям общества,

в котором оно существует, связано с эволюцией общественного сознания и располагает определенным набором средств (художественных, технологических и др.), которые присущи той или иной эпохе» [2]. (В целом, о многогранности функций театра можно привести целый ряд соображений, поскольку в социокультурном аспекте они формируются в зависимости от особого культурного смысла в тот или иной исторический период). Если же вспомнить эволюцию мирового театрального искусства с древних времен, то понятно, что при всем своеобразии и самобытности, развитие театра во всех странах происходило, хотя и в разные исторические периоды, но одними и теми же путями. Имело одинаковые направления и жанры: религиозные действа, устно-поэтическая традиция, народный или ярмарочный театры, представления так называемого «театра одного актера». И лишь на последнем этапе выступает – искусство театра, в формах, общепринятых на всех континентах мира. Так, если в Европе - предтеатральные, этнографические элементы, являются лишь предпосылками, то в казахской культуре они составили важную главу, требующую самого серьезного и пристального изучения. А те процессы, которые в европейских странах занимали десятилетия, в казахском мире длились веками (зато момент расцвета наступил быстрее и неожиданней). Казахское театральное искусство возникало так же, как и во всех других странах, и прошло те же стадии развития, только по-своему и в свое время. Ведь критерии и категории действительные «для культуры одних стран, невозможно механически перенести на явления, наблюдаемые в истории и культуре других народов» [3,с.24].

Сценическое искусство казахов рождалось, так как ему и положено, в соответствии с общим историческим процессом развития всей казахской культуры. Совершенство опорной базы казахской традиционной культуры, представленной всеми видами искусств в развитой форме, являясь национальным достоянием, несомненно, отразилось на специфической уникальности казахского сценического искусства. Именно эта уникальность сегодня требует некоторых уточнений. Так например, если в европейском театре такие понятия как театральное здание, сценическая площадка, зрители, устойчивы и не вызывают разночтений, то у нас - своеобразие исторических условий, многовековых казахских традиций, ритм жизни, среда обитания, психология и темперамент народа создали совершенно особую атмосферу бытования театрального искусства. В условиях номадического образа жизни возникновение театра (имеется в виду здание театра - как архитектурного сооружения), с постоянной труппой и обслуживающим персоналом, было не просто невозможно, а скорее необязательно. Идеи О. Шпенглера о глубоко символической взаимосвязи культуры «с материей и пространством, в котором и через которое она стремится реализоваться» [4,с.164], подтверждается выработанной кочевьем особой стратегии и принципа существования. Эта модель была отмечена всеобщей приверженностью к эстетическому и художественному восприятию мира. Интегративный характер казахской культуры позволял сохраняться и истокам, и их последствиям – одновременно. Принцип наслоения одного явления на другое создавал многоярусность, многослойность казахской культуры, ее полисемантику, и обусловил синкретический характер исполнительского искусства степных актеров - сал и сері. Определяя основную черту художественной деятельности сал и сері, напомним, что они были людьми, целиком посвятившими себя искусству, но в отличие, например, от средневековых европейских бродячих актеров для них искусство не было средством существования, а было образом их жизни. Они вели богемный образ жизни, отрицая всякий намек на физический труд, и как истинные художники не делали различий между жизнью и искусством, между своими выступлениями перед публикой и жизнью вообще: следовали своему призванию всегда и везде. По сути, сал и сері выполняли функции проводников универсальных законов бытия, были носителями эстетических, духовных ценностей казахского общества.

Если в европейском театре, можно без какого-либо видимого ущемления отделить словесную ткань, музыкальное сопровождение, хореографию, вокальные номера и т.д. от собственно актерской игры, актерского творчества. Обращаясь же к искусству сал и сері, мы не можем рассматривать эти главные слагаемые театрального действа в отдельности. В выступлениях носителей традиционной культуры с древнейших пор укоренились формы искусства, синтетичные по своей природе: слово звучит в нерасторжимом единстве с музыкой, жестами, мимикой, а живописное великолепие их одеяний, выразительность пения и игра на музыкальных инструментах достигали той высокой черты, до которой доходила выразительность их речи и жестов. Синтез в их творчестве приобрел характер не сочетания различных искусств, а совершенно органичного сплава, на котором, собственно, и держалась вся магия зрелища. Подобно античным актерам, исполнявшим образ трагического героя, к ним, помимо таланта, исполнительского мастерства, красивого и сильного голоса, предъявлялось требование и физической красоты. По всей видимости, здесь имела место не только сакральная, но и социальная магия, ассоциирующая их статус с этическими и социальными критериями общества, обуславливало их особое положение в обществе. Воплощая собой высший профессиональный слой музыкальной культуры в духовной стратификации

казахского общества салы и сері, как демиурги обеспечивали своей деятельностью взаимосвязь в сферах земного и сакрального. Столь высокий статус объясним «истоками, заложенными их предшественниками в лице шаманов (бахсы)». По древним представлениям тюрков бахсы являлись медиаторами, передатчиками между Космическим и Природным. Отголоски магии плодородия прослеживаются в куртуазном поведении и поэзии салов и сері. Этой же социальной функцией объясняется их «выпадение» и «выход» за пределы степного морального кодекса, табуирование многих аспектов поведения проявлявшееся, например, в том, что салы никогда самостоятельно не входили в юрту. Театральность и артистизм, «путешествие в иные миры» (общение с духами и вхождение в их образ), имевшие преемственную связь с ролью шамана-бахсы как играющего субъекта, с одной стороны можно соотнести с игрой одного актера. Но шаманская игра не делает различий между бытием и искусством, она часть самой их жизни. И в глазах зрителей именно это обстоятельство, одновременно возвышало бахсы до божества, с другой стороны, выводило их за границы социума, низвергая до положения отщепенца и изгоя общества. Для салов и сері игра тоже являлась образом жизни, а образ жизни – игрой, определяла их пограничное местоположение не только между жизнью и искусством, но и между «земным» и «неземным», бытием и инобытием. Только с этих позиций становятся понятны ритуальные «повисание на дереве» (смерть-воскрешение), употребление недозволенного жеста с положением «руки в боки» и пр. Такое вольное поведение могли позволить себе только медиаторы-посредники, которые одинаково хорошо ориентировались как в своем, так и в чужом Мирах.

Многие феномены культуры объясняются различными способами существования человеческого общества. Известно, например, что в канонической оседлой культуре феномен коммунитас возникает периодически и локально в ходе ритуалов переворачивания структур в социальной иерархии общества. Такой ритуал возможен в обществе, где социальные роли-маски могут быть сброшены на время. В казахской культуре подобных явлений не могло быть, поскольку место, занимаемое азаматом (полноправным гражданином) в традиционном обществе, в котором каждый взрослый казах, в принципе, равен другому казаху определялось в значительной мере такими естественными характеристиками как: ум, характер, сила, возраст, а такая иерархия, не может быть перевернута на время. Подобные ритуалы в казахской культуре отсутствовали. Вероятно, поэтому коммунитас был введен в повседневную жизнь, обратной стороной которой стала пожизненная лиминальность сал и сері - как социальная роль-маска. Если в других культурах такое положение имеет уникальный характер (придворный шут), то в казахской культуре это стало уделом сал и сері. Элементы внесубъективного характера не исчерпывали всего объема отношений, возникавших между актерами и зрителями, и во многом приобретали свойства, определяемые исключительно театральной эстетикой (особенности поведения, одежда, кураж, азарт и т.д.), при том, что сами критерии эстетизации не отрывались от своих корней, питавших древо универсальных законов казахской культуры. Представляется, что именно выход актера на уровень более значительный, нежели актерское переживание в пределах сюжетных коллизий, способствовал кристаллизации основного принципа сценического искусства сал и сері – эстетики гротеска (отсюда – парадность и яркость театрального костюма, особая манера поведения). Конечно, с точки зрения таких признаков, как движение героя в сценическом пространстве - представления сал и сері были еще только предтечей театра в современном его понимании, но, обладая полным набором театральных признаков, их искусство, несомненно, являлась театром в истинном смысле этого слова.

Культура кочевья, со своей особой организацией и спецификой, синтезировав реальное и воображаемое, выдвинула на первый план - эстетическое. Отсюда вывод - социальная и эстетическая сущность театральных выступлений степных актеров представляла собой художественную форму духовного творчества народа, идеологическое выражение общественной практики, ее мифов, ее морали, эстетических вкусов и идеалов. Располагая мощным потенциалом воздействия на зрителей, салы и сері оказывали влияние на общественные процессы, служили моделью социального поведения людей: их выступления становились важнейшей жизненной акцией, посредством которой происходило единение всего общества. Магия музыкально-поэтического театра сал и сері привораживала к себе людей. Этот театр учил жизни, а яркая игровая природа сценического бытия степных актеров во все времена создавала вокруг них ореол другого, праздничного мира, мира неограниченных возможностей и полета фантазии. Простой зритель воспринимал театральную игру и жизнь как явления, во многом, равновеликие. И в этом смысле музыкально-поэтический театра сал и сері был всегда привлекателен для простого человека.

Высокое искусство и актерское мастерство сал и сері - со своей разработанной системой знаков, хорошо знакомое каждому ее члену, у которых были жесты, мимика, слова, полунамеки на все случаи жизни, возвращали театральной условности ее высший смысл. Носители этих традиций каждым своим выступлением подтверждали высокую эффективность некоторых условностей, хорошо усвоенных и, главное, искусно применяемых. Эти

условные знаки возникали не как самоцель, но как средство передачи Универсальной информации. Поэтому, здесь всегда беспроигрышно воздействовал сам процесс, само объективное действие. И в этом, нам видится вся уникальность творческой деятельности носителей казахской традиционной культуры – сал и сері. Этот чисто народный театр дает нам потрясающее представление об интеллектуальном уровне народа, взявшего за основу своих публичных увеселений идею единения и слитности мира. Структура этих действий была направлена на изначальную способность явлений вмещать в себя противоположные смыслы. Подобная структура, построенная на антагонизме Добра и Зла, на уверенности в конечной победе Добра через принципы мировых соответствий, восстанавливала Гармонию Мира. Воспринимая, повторяющуюся структуру мифа, человек традиционного общества, воспринимал ее не как нечто противостоящее Жизни, но как структуру Космической Реальности. Каждый раз, переосмысливая вновь и вновь основные человеческие ценности, зритель приходил к катарсическому очищению.

Список использованной литературы:

1. Каржаубаева С.К. Феномены казахской культуры // Электронный журнал Российской академии естествознания «Современные проблемы науки и образования» №1, 2012 www.science-education.ru http://vak.ed.gov.ru)

2. Каржаубаева С.К. Комедианты казахской степи // Материалы научно-практической конференции «Научные горизонты», сентябрь 30 - 7 октябрь 2014, Science and education LTD, Sheffield, England. – С.68-72 http://www.rusnauka.com/2014

3. Конрад Н.И.Запад и Восток. М., Наука, 1972, с.- 496

4. Шпенглер О. Закат Европы. Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2000, с.-1378

Сақтағанова А.Қ.
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының
«Актерлік өнер» мамандығының 2-курс магистранты, E-mail: sk_arai@mail.ru

АКТЕР ӨНЕРІ МЕН ПОЭТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Резюме. *В данной статье рассматривается проблема преемственности актерского искусства и поэтических сочинений.*

Анализируются постановки, в которых раскрываются особенности актерского искусства ведущих мастеров сцены.

Рассматриваются пьесы писателей, которые имели важное значение в развитии актерского искусства.

Ключевые слова: *Актёрское искусство, мастерство актера, поэзия, поэтическое произведение.*

Summary. *In this article, the problem of continuity of acting and poetic works is considered.*

The productions in which the features of the acting art of the leading stage masters are revealed are analyzed.

Considered are plays by writers who were important in the development of acting.

Key words: *actor arts, the skill of an actor*

Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында: «Дәстүр мен мәдениет - ұлттың генетикалық коды» екендігін атап, «Қазақстан мәдениетінің дамуына жаңа импульстар беру керек екендігін» нақты айқындаған [1]. Мемлекет басшысы бәсекелестікке қабілетті мәдениетті ментальді қазақстандықтарды және заманауи мәдениет кластерін дамытуға бағытталған Қазақстан Республикасындағы мәдени саясаттың ұзақ мерзімді тұжырымдамасын бекітті.

Елбасы бекіткен мемлекетіміздің мәдени саясатының ұзақмерзімді тұжырымдамасының стратегиялық доминанты «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы болып табылады. Ол Қазақстан халқын өзінің бай мәдени мұрасымен және шығармашылық әлеуетімен Қазақстан Республикасының 30 дамыған елдің қатарына кіру мақсатына ойдағыдай қол жеткізуге шоғырлануға үндейді.

Мәдениет - ең алдымен әлемдегі елдердің ұлттық идеологиялары мен ұстанымдарын қалыптастырудың мықты құралы екені анық. Ендеше мәдениет пен өнердің әлемдік өркениетте алатын орны мен атқаратын рөлі, перспективалық даму платформаларының барлығы да ең алдымен ғылыми тұрғыда сараланып, кейін практика жүзінде іске асады.

Адамзат тарихындағы рухани мәдениеттің маңызды саласы - театр сахнасында орындалатын актерлік өнер.

Ахмет Байтұрсынов театр сахнасында өмір шындығының актер өнері арқылы бейнелеуін былайша атап көрсетеді: «Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап қайратына қарай қару қылып алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны өмір жүзіндегідей көрініп көз алдыңнан өтеді» [2].

Актерлік - ата-бабалық салт-дәстүрлерден, әдет-ғұрыптардан бастау алатын өнер. М.Әуезов: "... театр өнеріне елдің салты, ескі өнері беретін жем өте көп... "[3], - десе, К.С.Станиславский бұл өнер дәстүрінің жалғастық ықпалына мән береді: "Актер творчествосының процестері де өзінің табиғи жаратынды негіздері жағынан қарттар үшін қандай болса, жас ұрпақтар үшін де сол күйінде қалмақ [4]." Демек, актерлік өнердің халық этикасы аясында қалыптаса, дами келе өркениеттің даму кезеңдеріне ұласатыны айқындалады.

Табиғи дарын мен қабілет арқылы әбден танымал болған тұлғалар кәсіби актерлікті қалыптастырды. Мысалы: Қ.Қуанышбаев, Ә.Абдуллин, С.Қожамқұлов, Е.Өмірзақов, Қ.Жандарбеков, И. Байзаков, Ә.Қашаубаев, Р.Иманбаев, С.Байгожин, Л.Әшкейұлы, Ж.Оспанов, Қ.Оңғарбаев есімдерін атаймыз.

Фольклор, этнография мұралары, ақындар шығармалары хақында М.Әуезовтін, Ш.Хұсайыновтың, Ы.Дүйсенбаевтың, Ж.Шаниннның, А.Тоқпановтын, Ә.Тәжібаевтын, Б.Құндақбайұлының, С.Қасқабасовтың, Р.Нұрғалиевтін, Қ. Қуандыковтың, С.Қабдиеваның зерттеулерінде қазақ театрының бастау негіздері, қалыптасу, даму тарихы тарихи-мәдени даму заңдылықтары аясында қарастырылды.

Театр қойылымдары хақында мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған А.Қадыровтың, Қ.Уәлиевтің, Р.Сейтметовтің, С.Есенқұловтың, Ә.Бөпежанованың және т.б. авторлардың мақалаларында да актерлік өнерді қойылымның тақырыптық мақсаты мен міндеттері аясында бағалайтын пікірлерді кездестіреміз. Көрнекті театр режиссерлері мен актерлері А.Әшімовтің, М.Байсеркеновтың, Д.Тұранқұлованың, Т.Жаманқұловтың, Ә.Рахимов сынды ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қойылымдардың көркемдік деңгейі, тақырыптық-идеялық мазмұны мен актерлік ойындар жан-жақты талданады.

Актерлік өнердің әуелі пайда болуына негіз болған - поэтикалық шығармалар. М.Әуезов: "... ел тіршілігінің дәл өз топырағынан туған кішкене

театрлар кейінгі заманның ірі жазушыларына бет-бағыт белгілеп бергендей болды",-дейді.

Поэтикалық шығармалар мен актер өнеріндегі сабақтасқан жүйеде дамыған актер шеберлік дәстүрі сөз болады. Актерлар тек ұлттық мәдениет аясындағы шығармаларды ғана ойнап қоймай, сонымен қатар басқа ұлттар өмірінен алынған пьесалардағы рольдерді де сомдауда. Мысалы, Н.В.Гогольдің "Үйлену" (режиссер М.А. Соколов) пьесасындағы Кочкарев (актер Е.Өмірзақов), Подколесин (актер Қ. Бейісов), А.Тихонова (актер М.Шамова), Яичница (актер С.Қожамқұлов) бейнелерін сомдауда режиссерлік түсіндірме мен орыс ұлты мінез-құлқын игеру, драмалық және комедиялық ерекшеліктерін қимылмен, сөзбен, бет-әлпет құбылыстарымен бейнелеудің жаңа шығармашылық, ғылыми-әдістемелік тәсілдері игерілді.

Жазушылардың кейбір поэтикалық шығармаларының поэзиялық пьеса ретінде сахналанған қойылымдарын төмендегі кесте арқылы көрсетуді жөн көрдік:

1918-1970ж. дейін М.О.Әуезовтың поэзиялық пьеса ретінде сахналанған

«Еңлік-кебек» пьесасының қойылымы

р/с	Авторы	Пьесаның аты	Қойылымның қойылған уақыты	Режиссері
1	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1922 ж. 5 мамыр	М.Әуезов
2	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1925ж.қазан	М.Әуезов
3	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1926ж., 10 қаңтар	С.Қожамқұлов
4	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1933ж. , 30 қаңтар	М.Г.Насонов
5	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1944ж., 11 ақпан	М.Әуезов
6	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1957ж., 16 наурыз	Қ.Қуанышбаев
7	М.Әуезов	«Еңлік-кебек» пьесасы	1970ж. 30 наурыз	Ж.Омаров

1918-1970ж. дейін Ғ.Мүсіреповтың поэзиялық пьеса ретінде сахналанған
«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесасының қойылымы

р/с	Авторы	Пьесаның аты	Қойылымның қойылған уақыты	Режиссері
1	Ғ.Мүсірепов	«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесасы	1922 ж. 5 мамыр	Ә.Ысмайылов
2	Ғ.Мүсірепов	«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесасы	1925ж.қазан	М.Әуезов
3	Ғ.Мүсірепов	«Қозы Көрпеш-Баян сұлу»	1926ж., пьесасы 10 қаңтар	С.Қожамқұлов

1918-1970ж. дейін М.Әуезовтың аударған пьесасы поэзиялық пьеса ретінде сахналанған
В.Шекспирдің «Отелло» пьесасының қойылымы

р/с	Авторы	Пьесаның аты	Қойылымның қойылған уақыты	Режиссері
1	В.Шекспир	«Отелло» пьесасы	1939 ж.23 сәуір	М.В.Соколовский
2	В.Шекспир	«Отелло» пьесасы	1964ж.30мамыр	А.Л.Мадиевский

1918-1970ж. дейін М.Дәулетбаевтың аударған пьесасы поэзиялық пьеса ретінде сахналанған
В.Шекспирдің «Гамлет» пьесасының қойылымы

р/с	Авторы	Пьесаның аты	Қойылымның қойылған уақыты	Режиссері
1	В.Шекспир	«Гамлет» пьесасы	1927 ж.3наурыз	М.В.Соколовский

Қазақ поэзиясының көркемдік негізін құрайтын мұралар – ежелгі дәуірдегі, орта ғасырлардағы, XV–XVIII ғг. және XIX–XX ғасырдағы жаңа жазба реалистік әдебиет дамуының ықпалы ұлттық әдебиетінің жаңа толқынының шығармашылық бағдарын айқындады. Нақтылып айтқанда, қазақ поэзиясындағы хакім Абай қалыптастырған лирикалық өлеңдер мен эпикалық поэмаларды әлем әдебиетінің классикалық деңгейі тұрғысында жазу үрдісі – ұлттық әдебиетіміздің көркемдік сапасын күшейтті, жанрлар жүйесін байытты.

Қазақ поэзиясының XX ғасырдағы көрнекті тұлғалары Шәкәрім Құдайбердиевтің, Мағжан Жұмабаевтің, Бернияз Күлеевтің, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлинның, Ілияс Жансүгіровтің, Қасым Аманжоловтың, Хамит Ерғалиевтің, Ғафу Қайырбековтің, Сырбай Мәуленовтің, Жұбан Молдағалиевтің, Төлеген Айбергеновтің, Мұқағали Мақатаевтің, Жұмекен Нәжімеденовтің және т.б. олардан кейінгі толқын ақындардың шығармалары поэзиясындағы лирикалық және эпикалық шығармалар жазу үрдісін көркемдік-эстетикалық биіктікке көтерді. Қазақ өлеңі – XX ғасырда хакім Абай дәстүрінің кең өрісі жалғасқан поэтикалық қуатын дәлелдеді.

Қазақ поэзиясындағы азаматтық лирика жанрындағы шығармалардың даму жолы халқымыздың көп ғасырлар бойы қалыптасқан тарихымен сабақтас сипатымен ерекшеленеді. Байырғы түркі өркениеті жазба ескерткіштері, орта ғасырлардағы Қазақ хандығы (XV–XVIII ғг.) кезеңіндегі XIX ғ. және XX ғасырдағы мұралар – бәрі де кейінгі әдеби дамудағы азаматтық-отаншылдық сарындағы шығармалардың көркемдік негізі болды. XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ поэзиясының азаматтық сарынмен толыға, толыса жырлануында осындай дәстүрлі көркемдік жалғастық тағылымын көреміз.

XX ғасырдың 50–70-жылдарындағы қазақ поэзиясы әдебиет алыптары қалыптастырған азаматтық-отаншылдық сарын жырларын классикалық деңгейге көтере дамыта түсті.

«Сондықтан өлең, яғни поэзия – көрікті қыздың көгілдір аспандай тұңғиық көзінің сәулесі, мәрмәр иығына төгілген бұйра шашының толқыны, сиқырлы сөзінің музыкасы, сұңғақ сымбатының мінсіз мүшелері, сұлу қозғалысының ғажайып сиқыры. Поэзия – қайратты жігіттің отты көзі, ерен ерлігі, аспан мен жерді жалынды құшағына сыйдырмақ болған өмірге деген талабы. Поэзия ұйығандай, құйылғандай орныққан, өз еркін әбден билеген, өмір үшін жетіккен, тәжірибесімен шыныққан, рухани күші теңескен ер қуаты[5]»,- дейді Д.Тұранқұлова.

Ұлттық актерлік өнердің кәсіби жолға бет бұруына тәжірибелі маман режиссерлердің шақырылып актерлерге жаңа тұрғыда спектакльдер қоюы мен ұстаздық етуінің ықпалы зор болды. Олардың режиссерлік ізденістері мен енгізген тәсілдері К.С.Станиславский жүйесінің негізінде болды. Маман режиссерлер қазақ актерлеріне ұлттық классикаларға қоса орыс және шетел классикаларын да қойды. Қазақ актерлері өзіне ұлт өкілдерінің пластикалық қимыл-қозғалыстарын, мінез-құлықтарын, әдеттерін, бітім-болмыстарын зерттей отырып актерлік шеберлік деңгейлерін кеңейтті.

Сонымен, қазақ театр труппасының алдына қойылған шығармашылық мақсат тек орыс, батыс пьесаларын қоюмен ғана шектелу емес, әсіресе актерлердің кәсіби деңгейін көтеру-көркемдік мәселелерін шешу басты міндет болды.

Тұжырымдай келе айтарымыз қазақтың актерлік өнері басқа ұлттардың актерлік өнері тәрізді көне фольклорларымызды, ғұрыптарымызды, ойын-сауықтарымыз бен әзіл – қалжыңдарымызды орындаушылардың табиғи өнерінен бастау алып дүниеге келді. Алғашқы орындаушы-өнерпаздар өздерінің суырып салмалық табиғи дарындарымен, орындаушылық ерекшеліктерімен тамаша әнші-күйші өнерлерімен қазақтың алғашқы актерлік өнер түрінің дамуына ықпал етті.

Қорыта айтқанда, поэтикалық шығармалар актерлік өнердің шеберлік деңгейіне жетуіне ықпалы зор болды деп айтуға негіз бар.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы, Астана, 2014

2. Байтұрсынов А. Ақжол: - Алматы: Жазушы, 1991. - 463 б.

3. Әуезов М.О. Уақыт және әдебиет. - Алматы: Қазмемкөрәдеббас, 1962. - 28-8 б.

4. Станиславский К.С. Менің искусстводағы өмірім. - Алматы: Қазмемкөредеббас, 1954. - 650 б.

5. Тұранқұлова Д. Сахна тілі.Жоғары оқу орындары театр өнері факультеттерінің студенттеріне арналған оқу құралы.-Алматы: Білім, 1998.-208б.

УДК 792.03(574)

Еркебай Анар Саимжанқызы
өнертану кандидаты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
aerkebaj@bk.ru

ӨСКЕМЕН ТЕАТРЫНЫҢ ОРЫС ТРУППАСЫНЫҢ БҮГІНГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ КЕЛБЕТІ

Түйін. *Мақалада Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық драма театрының орыс труппасының тәуелсіздік жылдарындағы репертуарлық саясаты қарастырылған. А.Цагареллидің «Ханума», А.С.Пушкиннің «Пушкинді ойнаймыз», М.Ладоның «Қарапайым оқиға», А.Н.Островскийдің «Бальзаминовтың үйленуі» қойылымдары талданды. Әр спектакльдің режиссерлік интерпретациясы, актерлік ойыны мен сценографиясы зерттелді. Сондай ақ, Қазақстандағы орыс театрларының жалпы мәселелері қарастырылды.*

Кілт сөздер: *Орыс театры, режиссер, классика, репертуар, актерлік ойын, драматургия, классика.*

Резюме. *В статье рассматривается репертуарная политика русской труппы Восточно Казахстанского областного театра драмы им. Жамбыла в годы независимости. Анализируется спектакли «Ханума» А.Цагарелли, «Играем Пушкина» А.С.Пушкина, «Очень простая история» М.Ладо, «Женитьба Бальзаминова» А.Н.Островского. Исследуется режиссерская интерпретация, актерская игра и сценография каждой постановки. А также общие проблемы русских театров Казахстана.*

Ключевые слова. *Русский театр, режиссер, классика, репертуар, актерская игра, драматургия, сценография.*

Summary. *In this article, the author considers the Russian troupe repertoire policy of the East Kazakhstan regional theater of drama named after Zh.Zhabayev in the years of independence. The author examines the performances «Khanum" by A.Tsagarelli, "Let's play Pushkin" by Alexander Pushkin, "Very simple story" by M.Lado and "Bal'zamin's marriage» by Alexander Ostrovsky. The author analyzes the director's interpretation, acting and scenography of each production. As well as the general problems of Russian theaters of Kazakhstan.*

Keywords. *Russian theater, directing, classic, repertoire, acting, dramaturgy, scenography.*

Шығыс Қазақстан облысы Өскемен қаласында орналасқан Жамбыл атындағы драма театры Қазақстанның көне шығармашылық ұжымдардың бірі. Сексен жылдық тарихында театр басынан талай қиындықтарды, жетістіктер мен кемшіліктерді өткізді. 1936 жылдың қаңтарында ашылған күннен бастап бүгінгі таңға дейін театрдың репертуарында қазақ, орыс, шетелдің классикалық драматургиясы мен қатар заманауи пьесалар да өз орнын тапты.

Тәуелсіздік жылдары театр өз репертуарын кеңейтіп, түрлі жанрдағы, түрлі елдердің дүниелерін сахнаға шығаруға бар күшін жұмсады. А.С.Пушкиннің «Кішкентай трагедияларын» (реж. В.Бутаков), Э. Де Филиппоның «Де Приторе Винченцо» (реж. О.Маципуло), Ф.Достоевскийдің «Ағатайдың түсі» (реж. Т.Баева), П.Макаеноктың «Трибунал» (реж.О.Маципуло), Г.Гориннің «Атың шықпаса..» (реж. О.Маципуло), А.Рейно-Фуртонның «Месье Амадей» (реж. А.Воронин), А.Цагареллидің «Ханума» (реж. Т.Баева), Б.Акуниннің «Шағала» (реж. О.Маципуло), А.Сухово-Кобылиннің «Кречинскийдің тойы» (реж. О.Маципуло) т.б. пьесаларды сахналады. «История театра – это история его этапных спектаклей» [1. 67] – дегендей, біз ұжымның соңғы жылдарында қойылған кезеңдік қойылымдарына тоқталуды жөн көрдік.

Өскемен сахнасындағы 2006 жылы қойылған «Пушкинді ойнаймыз» қойылымы елеулі оқиға болды. Спектакль режиссері Татьяна Баева. Ол орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкиннің «Боран» және «Барышня-крестьянка» повестерінің идеясын бүгінгі күн талап-тілегімен тікелей ұштастыра отырып спектакльді өмірдің өзіндей қарапайым да нанымды етіп сәтті сахналады. Режиссер автор жазып кеткен дәуірдің, ортаның атмосферасын дәл анықтаған.

Екі повестің сахналық жүйесін түсіріп, әрі сахнаға қойған Т.Баева мен декорациялық көркемдеуін жасаған талантты театр суретшісі В.Лукьянов шығармашылық ойлары бір жерден тоғысып, спектакльдің көркемдік тұтастығы берік сақталған. Режиссер қойылымның кеңістік шешімін ойдағыдай тапқан, онда кейіпкерлердің үйлесімді қимыл-қозғалысына мүмкіндік туады. А.С.Пушкин суреттеген атмосфера кейіпкерлердің дүниетаным, қимыл-қарекеттерімен қоса спектакльдің жалпы тынысы – танымал композитор Г.Свиридовтың музыкасы аша түседі. Режиссер кейіпкерлердің ешқайсысын көзден таса қылмайды, барлығы өз кезегінде алма кезек ауысып бірінші планға шығып отырады. Сонымен қатар әр актер бірнеше рольді орындап жүр.

Қойылымның бірінші көрінісі «Боран» повесінің инсценировкасымен басталады. Басты кейіпкер Маша (Н.Снегирева) бай помещиктің

жалғыз қызы. Оның сұлулығы мен байлығына қызығып жүрген жігіттер баршылық. Бірақ Маша кедей прапорщик Владимирді (А.Егоров) жақсы көреді. Владимир да өзінің махаббатын айтып, қызды алып қашуға бел байлайды. Ұзақ келіспеген Маша да ақырында қашудан басқа жол жоқ екенін түсінеді. Қашатын түні Владимир көрші деревнядағы пірәдармен келісіп, куәгерлерді іздеп жүргенде дала боранданып жолынан адасып, шіркеуге тек таңатқанда жетсе, ол жабық тұрады.

Ал Маша болса уәделескен шіркеуде оны күтуде. Осы мезетте келді деп киімге оранған жігітті кіргізіп, екеуіне еш ойлануға мұрша бермей, пірәдар некелерін қиып жібереді. Тек содан кейін ғана бір-бірінің бет-әлпетіне үңілгенде Маша Владимир деп тұрғаны мүлдем бейтаныс жігіт екенін көріп талып түседі.

Ертеңінде Маша үйінде ауырып қалады. Оның ауыруының төркінін үйдегілері түсінбейді. Біраз уақыт өткеннен кейін қалаға соғыстан адамдар орала бастайды. Солардың ішінде гусардың полковнигі Бурмин да бар еді. Ол Машаның үйіне жиі келе бастайды. Екеуінің бір-біріне деген ынтықтығы сөзсіз көрініп тұрды. Бірақ екеуін де бір-біріне әлдене бірдеме жібермей тұрған тәрізді көрінеді. Бір күні бақша аралып жүргенде Бурмин шыдамай Машаға өз махаббатын айтады. «Бірақ менің әйелім бар. Және мен оның кім екенін де білмеймін» деп қынжылады. Қыстың боранды күні бір деревнядағы шіркеудің ішіне кіріп кетіп, сонда бейтаныс қызбен некелескенін айтады. «Ах, бұл сізбе едіңіз!» – деп Маша оның құшағына құлай кетеді.

Осы оқиғаның барлық авторлық текстін актерлер алма кезек өздері айтып жүреді. Машаның мінезінің, ішкі жан-дүниесінің өзгеруін Н.Снегтрева дәлме-дәл жеткізе білді. Басында еркетотай, көңілді, алғашқы махаббаттан, бақыттан басы айналған қыз болса, боранды түндегі оқиғадан кейінгі сахналарда үн-түнсіз жүруі, ақырын ғана жимиып сөйлеуі арқылы Машаның өміріндегі өзгерістерді байқатады. Ал, А.Егоровтың орындауындағы Владимир, Машаның өзінен көрі, байлығына деген қызығушылығын көрсетеді. Бұл ашық түрде айтылмағанымен де, Владимирдің Машаға деген махаббатын айтқанда да тездетіп сөйлеп құтылып кеткісі келетіндей қимылдар жасауы, ең бастысы оған тездетіп үйленгісі келетінін актер шапшаң қимылдарымен, жалтақтап қараған көздерімен нанымды жеткізді.

Қойылымның екінші көрінісінде А.С.Пушкинің «Барышня-крестьянка» повесі ойналды. Көрші помещиктің қаладан келген ұлы Алексейді көру үшін Лиза шаруаның қызы болып киініп алып, деревнядағы ұстаның қызы Акулинамын деп танысады. Екеуі бір-бірін ұнатады. Бірақ Лиза көрші помещиктің қызы екенін жасырып жүреді. Әкелері бір-бірін үйлендіреміз дегенде де Алексей қарсы болып, ішінен тек Акулина болып танысқан Лизаны ойлап әуреленеді. Атастырған Лизаның өзіне басқа қызды сүйетіндігін айтуға келген Алексей өзінің Акулинасын кездестіреді.

Лиза – Акулина роліндегі Н.Коровина бойжеткеннің өмірге деген қызығушылығын, құштарлығын, әрдайым бейқам күліп, асыр салып жүгіріп, қасындағы қызметші қыз Настяға өзінің құрбысындай сырласуы арқылы толыққанды жеткізген. Әсіресе, Алексей танып қоймасын деп өзінің ағылшын тілінің ұстазы, кәрі қыз мадам Жаксонның киімін киіп, опасын жағып шығуы балалық қылықтардан арылмағандығын көрсетеді. И.Снегиревтің орындауындағы Алексей де помещиктің баласы бола тұра өзін қарапайым ұстауы, өзі ойлағандай «қарапайым шаруа» қызы Акулинаға деген шынайы махаббаты жүріс-тұрысынан, жанып тұрған көзқарасынан байқатады. Өзінің ақсүйектігіне қарамастан, әкесінің өзінен бас тартатынын біле тұра шаруа қызына үйленбекші болуы да көрерменді немқұрайлы қалтырмайды.

Қойылым театрдың жас режиссері Т.Баеваның спектакль қоюдағы өзіне тән қолтаңбасын аңғартады. «Я не стала идти по пути некоторых режиссеров, которые, стремясь соблюсти историческую достоверность, просто иллюстрируют эти произведения костюмами и декорациями, передающими ту эпоху. Для меня важна история самих пушкинских персонажей. Ведь там есть все, чего не хватает современной драматургии – любовь, вражда, дружба, страсть и темперамент» [2] – деп режиссердің өзі айтқандай, біз оның А.С.Пушкин стилін дұрыс тапқанын, жазушы сипаттаған кейіпкерлердің іс-әрекетін, мінез-құлқын боямаламай-ақ, өткен дәуірдегі әлеуметтік қайшылықтар мен адамдар бойындағы руханилықты спектакльдің өзегі еткенін көреміз. Сондықтан да көрермендер Пушкин заманының жастарының махаббат машақаттарын көріп қана қоймай, өз өмірлерінің мән-мағынасы туралы кеңінен толғай алды.

Спектакльге қатысушы актерлардың барлығы да Александр Сергеевич Пушкиннің кең ауқымды ойын терең түсініп, лиракасын дөп басып өздерінің актерлік ерекшеліктеріне қарай әрекет жасады. Көріністің екеуі де Пушкин дәуірінің жастары жиналып алып ойын көрсетпекші болғанымен басталады. Сахнаға үлкен сандықты алып шығып, ішінен шығарған бір-екі заттың көмегімен (орамал, көзілдірік, фуражка, т.с.с.) кейіпкерінің бейнесіне еніп ойын бастап кетеді. Режиссер ой-тұжырымының тұтастығы, екі шығарманы өз қолымен пьесаға айналдырып, жан-жақты ізденудің нәтижесінде қойылымда орташа бейнеленген кейіпкер жоқ. Театрдың көрнекті актерлары Н.Снегирева (Маша мен мадам Жаксон), И.Снегирев (Бурмин мен Алексей), А.Егоров (Владимир мен Берестов), Е.Пятов (Гаврила Гаврилович пен Муромский), Д.Тюлебаева (Прасковья Петровна

мен Настя), Н.Коровина (Лиза мен қызметші қыз) ойыны қойылым көркіне көркемдік қуат берді. Бәрі де сахналық кескін-келбеті дәл табылған, актерлердің мол ізденісінен туған бейнелер.Бір-бірімен жымдасқан артистер ансамблі сахналық мәдениеттілікті аңғартып, өрелі өнерпаздық мүмкіндіктерінің мол екенін танытты. «Пушкинді ойнаймыз» қойылымы театрдың күрделі классикалық шығарманы меңгерудегі кезеңдік табысы болып қалды.

Сондай ақ, театр ұжымы Мария Ладоның «Қарапайым оқиға» пьесасының әлеуметтік, философиялық маңызын көрермендерге жеткізе алды. Комедиялық оқиғалар мен үй жануарларын сөйлетуі қойылымның сәтті шығуына да негіз болды.

Бүкіл оқиға мал қорасында өтеді. Сестричка атты кәрі жылқы, сиыр Зорька, шошқа, әтеш, ит Крепыш қожайындарының өміріне өз көзқарасымен қарап, Дашка мен Алешканың махаббатының куәгері. Олар адамдардың арасында өмір сүргенімен де, көп заттар мен сөздерді толық түсінбеушілігі де күлкі тудырады. «Ақша», «түсік» деген сөздердің мәнін түсіну үшін де көп ойланып, бір-бірімен дауласып өмір кешуде. Малдарға түсінікті нәрселерді адамдардың қиындатып, содан проблема жасауы да түсініксіз оларға. Дашка мен Алешка бір-бірін жақсы көрсе бірге болу керек олардың ойынша. Ал, Дашканың аяғы ауыр екенін білгенде мал қорада кәдімгідей той болады. Режиссер С.Астраханцевтің шешімі бойынша малдар өздерімен-өздері қалғанда ғана адамша сөйлеп, ойларын білдіріп отырады. Ал қожайындары қораға кірген кезде үй жануарларының бүкіл іс-қимылдары адамдардың көзіне үйреншікті көрінетіндей бола қалады. Басын анда-санда шайқаған жылқының, күйісін шайнаған сиырдың, қор-қор еткен шошқаның қорадағы тіршілігі жүріп жатады.

Шошқаның ролін ойнаған Н.Коровина кейіпкердің ішкі дүниесін ашатын түрлі әрекеттер тауып, өмірдің философиясының мәнін тереңдетіп, өзіндік бояуларымен өрнектегені спектакльдің сәтті шығуына негіз болды. Оның бар арманы қораның сыртына шығу, өзенді көру. Қожайыны оны сойуға әкетіп бара жатқанда, «Қожайыным мені жақсы көреді! Ол мені қыдыртуға әкетті!» деп мәз болуы, өз қуанышын бәріне жеткізу үшін адамның аяғының астында секіруі арқылы актриса шошқаның мінезін дәл көрсеткен. Сахна сыртынан Шошқаның ащы дауысы шыққанда, азық үшін сойылып жатқанын біле тұрса да көрерменнің жүрегі бір түршігеді.

С.Степанованың орындауындағы Сиыр көп нәрсеге араласпай, болашақ бұзауын ойлап, ішін сипалап жүруі де қызықты. Ал екінші көрініс те бұзаулы болғанда оны кәдімгідей жалап, сипап нағыз аналық мейірімді көрсетеді.

Крепыш атты итті сомдаған А.Латфи кейіпкерінің мінезін ашатын дәлме-дәл детальдарды керемет тапқан. Асыр салып жүгіріп кіруі, сөзін аяқтамай жүгіріп шығып кетуі, ауладағы бүкіл өсек-аянды қорадан шыға алмай отырған малдарға жеткізуі әсерлі. Жүгіріп жеткенше айтар ойын ұмытып қалып, «қазір келем!» деп қайта шауып кетуі, итше қыңсылап, қожайындары қораға тамақ әкелгенде аяқ астыларына оратылып нағыз иттің психологиялық әрекеттерін дәлме дәл жеткізген.

Ал, Әтеш рөліндегі А.Егоров та дұрыс бағыт ұстаған. Актердің сырттай әсем де маңғаздау жүріс-тұрысы, кеудесін көтере сөйлеуі Әтештің өзін-өзі жақсы көретіндігін, бүкіл адамзатты оятатын менмін деп пандануы нанымды. Сол сияқты жалғандық пен шындық туралы ой жарыстырып, өмірдің мәні туралы терең толғаныстарға баратын Жылқыны ойнаған Сатиннің бейнесі де спектакльдің жетістігі саналған. Малдардың бәрі ақыл сұрап, сұрақтарына жауап та іздеп соған барады. Өйткені жылқы көпті көрген, ұзақ жасаған, сонымен қатар, қожайын да оны ерекше жақсы көреді.

Режиссер С.Астраханцев пен суретші В.Лукьянов сахна кеңістігін ұтымды пайдаланып, спектакльдің сахналық үлгісін сәтті тауыпты. Сахна төріндегі үлкен мал қорасы кәдімгі деревняның қарапайым тұрмысын суреттейді. Адамдардың өмірі сол қораның ар жағында өтіп жатады. Малдарға үлкен өмірдің тіршілігі тек дыбыстар арқылы жетеді. Дашка мен Алешканың махаббаты сол қораның төбесінде үйіліп тұрған шөптің үстінде өрбісе, әр жануардың өмірі өзіне лайықты, еңбекқор қожайынның жасаған шарбағының артында суреттеледі.

Режиссердің айтар негізгі ойы – мал қорада қамалып отырған жануарлар, қожайындарының ұрыс-керісіне қарамастан солардың өмірі үшін, бақыты үшін өз өмірлерін беруге дайын жандар.

М.Ладоның әйгілі «Қарапайым оқиға» комедиясы – Өскемен театрының сахнасындағы сәтті қойылымдарының біріне айналды.

Театр репертуарынан белді орын алып тұрған шығарманың бірі XIX ғасырдағы орыс өмірінің шындығын өз пьесаларында асқан шеберлікпен суреттеп берген А.Н.Островскийдің «Бальзаминовтың үйленуі» комедиясы. Театрдың бас режиссері А.Воронин қойылымда байлық соңына түскен пенделердің әрекеттерін бүгінгі күнмен астастыра бейнелеуге талпыныпты. Театр Островский стилистикасын, көркемдік ерекшелігін дұрыс түсініп, пьесаның сахналық тарихын барлаудан көп жайды аңғарған. Режиссер байлық пен жарлылықтан туындайтын адамның пасық сыр-сипаттын ашуға, соның сахналық баламасын суретші Н.Зинченкомен бірге қарастырған. Жеке рөлдерге берілген түсініктеме жалпы спектакльдің ой-тұжырымына бағындырылыпты.

Байыпты ізденістің нәтижесінде «Бальзаминовтың үйленуі» сол дәуірдегі интеллигенцияның бұрынғы мұрат-арманының үзілуінен күйінішке душар болуын, күйреуін суреттейтін спектакль болып шыққан.

Орыс труппасының жас актері В.Ястребов Михайло Дмитрич Бальзаминовтың сахналық бейнесіне терең бойлаған. Орындаушы, ең алдымен рөлдің сахналық суретін дәл тапқан. Сырттай өзін еркін ұстауға ұмтылған Бальзаминов – Ястребов ақылының таяздығын, өзінің түріне қарамастан бай қалындық іздеуін шынайы суреттеген. Актер автор материалын жан-жақты қарастырып, бейне жасауға қажеттілерін қалт жібермей, ізденімпаздылықпен пайдаланған. Өзін қоршаған ортаға паңдықпен қарауы, пасық ойымен өзін кереметпін, әдемімін деп есептеген Бальзаминовтың мінезі актер ойынында терең ашылған. Үсті-басын күтіп, шолжаңдаған Бальзаминовтың сахнадағы әрбір әрекеті күлкі тудырып, оның сырты жылтыр, қуыс кеуде тартымсыздығы айқындала түседі. Актер әдейі әсерлеу әдісін көркемдік өлшеммен қолданады. Бальзаминов бейнесі – жас орындаушының шығармалық сапарындағы мол ізденісі, актер шеберлігінің мүмкіндігін танытқан күрделі жұмысы.

Мұнан басқа спектакльдің көркемдік сапасына өзіндік үлес қосқан Т.Воронина (Бальзаминова), А.Латфи (Красавина), М.Соколова (Ничкина), Н.Коровина (Капочка), т.б. ойындарын атауға болады. Бұлар өз кейіпкерінің комедиялық болмысын өздерін қоршаған орта, әлеуметтік болмыспен тығыз байланысын терең түсінген. «Режиссердің басты міндеті – автор идеясын, көркемдік нысанасын ашу. Бұл – еш уақытта өзгермейтін аксиома» [3. 304] – деп Б.Құндақбайұлы айтқандай, А.Н.Островский стилистикасы мен көркемдік ерекшелігі спектакльдегі орындаушылар өнерімен қатар, көпшілік сахналарда, жекелеген көріністерде де сақталып, тұтастық тауыпты.

Бүгінгі репертуардағы дүниелердің көбісі тап бүгінгі күннің өзекті мәселелерін көтеріп, замандас бейнесін көрсететіндігі қуантады. Көңілге қонымды жәйттердің бірі Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық драма театрының әрдайым сахнада еш жерде қойылмаған дүниелерді игеріп, әркез тың шығармаларды қоюға құштар. Мәселен, В.Сигаревтің «Детектор лжи» (режиссері А.Воронин), Б.Акуниннің «Инь мен Янь» (режиссері О.Маципуло), А.Кассонның «Жабайы» (режиссері О.Маципуло), Р.Хоудонның «Тамаша той» (режиссері А.Воронин) т.б. спектакльдері соның куәсі.

Тәуелсіздік кезеңдегі театр репертуарында әртүрлі жанрдағы қойылымдар ұсынуға күш салынған. Алайда біздің байқауымызша соңғы 25 жылда ұлттық классикамыздың сахнада қойылуына аса мән берілмесе керек. Қазақ драматургиясының озық үлгілері өзіне лайықты деңгейінде көрініс таба алмай келеді. Олай дейтініміз бар болғаны режиссер Е.Сидоров қойған Д.Исабековтың «Ректордың қабылдау күндері», О.Бөкейдің «Қар қызы», С.Жаңайдаровтың «Мәңгілік қаңғу туралы», М.Әуезовтың «Еңлік – Кебек» көркемдік сапасы төмен болғандықтан сахнадан ерте түскен спектакльдер. Тек сахналық өмірі ұзақтауы болғаны – Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» қойылымы ғана.

Өскемендіктердің осы айтылған спектакльдерінен тың ізденісті, күрделі шығармаларды өзінше барлау бағдарын байқауға болады. Театрдың шығармалық батылдығын, актерлер шеберлігін классикалық дүниелерді меңгеру үстінде ұштау ниетін қолдаймыз. «Сложные связи классического произведения с жизнью, его породившей, должны быть раскрыты театром возможно полнее и глубже. Но это должно служить не целью, а лишь средством выявления связи прошлого с настоящим. Надо заставить прошлое служить сегодняшним задачам» [4. 120] – деп әйгілі режиссер Г.Товстоногов айтқандай классикалық шығармалар актер мен режиссер нағыз көркемдік өлшем, театрдың кәсіби деңгейін анықтайтын құбылыс. Дегенмен де, Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық драма театрының орыс труппасы көрсеткен спектакльдер әлі көп ізденуді қалайды. Әрине, біздің күткеніміз мол еді. Сексен жылдық тарихы бар театрға қойылар талап та жоғары болатыны даусыз.

2000 жылы театрда қазақ труппасы ашылған күннен бастап екі ұжым бірге отауласып келеді. Қазақ театры бөлек отау құрамыз деп үміттеніп еді, ол іске аспады. 2015 жылы екі труппа да жаңа салынған ғимаратқа көшірілді. 2016 жылы сол ғимаратта үшінші ұжымның – Жастар театрының тұсауы кесілді. Үш ұжымға бір сахна, бір репетициялық зал – бұл да шығармашылыққа өз зардабын тигізіп отыр. Дегенмен де, театр ұжымы, орыс труппасы, не қазақ труппасы болсын жұмыстарын бір минутқа да бәсеңдетпей, қала тұрғындары мен қонақтарын өз өнерімен сүйсіндіруде.

Бүгінде Өскемен театрының орыс труппасы алар асуы биік, шығармашылықтың шыңында тұр. Десек те театрдың осы таңдағы көкейкесті проблемасына айналып, кем соғып тұрғаны – кадр мәселесі, ұжымды жаңа актерлермен толықтыру, театрға жаңа серпін, жаңа леп беруде болып отыр. Бүгінгі таңда елімізде өнер адамдарын дайындайтын жоғарғы оқу орындары бар болғанымен, орысшы бөлімдер жабылғандықтан, облыстық орыс театрлары үшін кадр мәселесі үлкен мәселенің біріне айналды. Сондықтан олар ән мен биге, сахнаға, жалпы өнерге жақындау тұрған жергілікті жастарды труппаға қабылдауға мәжбүр болып отыр. Жоғарғы білімдерін көбінесе Ресейдің оқу орындарында сырттай бітіріп, өз біліктерін жоғарылатып, өңірлеріндегі өз ұлтының театр өнерін

жоғалтып алмау үшін аянбай тер төгіп жүргендері құптарлық іс.

Осы кезеңдегі Өскемен театрының орыс труппасының қойылымдарында түрлі режиссерлік бағдарларға қарамастан бірінші кезекте ойын-сауық пен түрлі стильдегі театрлық эффектілердің басымдырақ болуы айқындалды.

Қойылымдардағы дәстүрді ұнатып, мұраны бағалаушы сахна шеберлеріне өздерінің алдыңғы қайраткерлердің тапқан үлгілерін өңдеп жетілдіру қызықтырады. Эксперимент пен авангардқа жақындау режиссерлер үшін өнердегі жаңа тіл, жаңа көзқарасты іздеу жолдары толғантады.

Ал, қазіргі театрдың басты талабы – қажетті де тікелей әсер беру, өйткені қуатты да таңдаулы әсерлердің көмегімен ғана көрерменді қызықтыруға болады, сонда ғана театр телевизиямен, видеомен, Интернетпен бәсекеге түсе алады. Сондықтан, республикамыздағы ең көне театрларының бірі – Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық драма театрын әлі биіктерден көреміз деген үмітіміз зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сценическое искусство народов Казахстана. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 520 б.

2. Мустафин С. «Играем Пушкина» // Рудный Алтай. – 2006 – ноябрь – 16.

3. Құндақбайұлы Б. Театр туралы толғау. – Алматы, 2006. – 320 б.

4. Товстоногов Г. Зеркало сцены. – Кн.1. О профессии режиссера. – Л., Искусство, 1984 – 304 с.

Kazybekova Zhaidargul Almasovna
candidate of art history, lecturer of T.Zhurgenov Kazakh National Art Academy
e mail: jaidafer-80@mail.ru

ANNOTATION (ABSTRACT) OR «REPLICA» OF INTERESTED READER

Summary: *The article is devoted to the review of the monograph "The traditions of the controversial art", where through the analysis of the works of composers of Kazakhstan for the opera house – "Kyz Zhibek" and "Ayman-Sholpan" E.G.Brusilovsky, "Becket" A.A.Zilbera, "Zhambyl and Aykumys L.A.Hamidi "Birjan and Sarah" M.Tulebaeva, "Ablai khan" E.Rahmadieva – revealed implementation process of the national traditions of the controversial art, like folk and national professional.*

Резюме: *статья посвящена обзору монографии «Традиции состязательного искусства», где через анализ произведений композиторов Казахстана для оперного театра – «Кыз Жибек» и «Айман-Шолпан» Е.Г.Брусиловского, «Бекет» А.А.Зильбера, «Жамбыл и Айкумыс» Л.А.Хамиди, «Биржан и Сара» М.Тулебаева, «Абылай хан» Е.Рахмадиева – раскрывается процесс претворения национальных традиций состязательного искусства, как народных, так и народно профессиональных.*

Түйін: *мақала "Жарыс өнерінің дәстүрлері" («Традиции состязательного искусства») атты монографияға шолуға арналған. Мұнда Қазақстан композиторларының опера театрына арналған шығармалары талданады – «Қыз Жібек» және «Айман-Шолпан» Е.Г.Брусиловский, «Бекет» А.А. Зильбер, «Жамбыл мен Айкүміс» Л.А.Хамиди, «Біржан мен Сара» М.Төлебаев, «Абылай хан» Е.Рахмадиев – халық және халық кәсіби жарыс өнерінің ұлттық дәстүрлерінің жүзеге асырылу процесі ашылады.*

Appeal to the tradition of controversial art as a problem in musicology, of course: in general, it has saved the best classical traditions of the Kazakh national song art and music.

The reviewed work is the result of scientific and creative search (saturation of theoretical positions) in identifying new materials (distinguished by the breadth of coverage of evidence), archival documents by the author, organizing text options of different character (attracting a rich source of literature), that are relevant to a problem, which allowed the author to write serious research.

The structure of collection is clear and concise. The introductory (the opening) speech of Rose Dzhamanova attracts by its lyrical intonation. In the preface (or rather «Instead the preface») that is in compressed form reveals the content of the work. Six analytical essays devoted to a highly artistic samples of opera that are carefully selected, but also to those one that has not been studied enough, they are followed by an extensive list of references and application that confer significance to a collection. There is a right focus in the presented «text fragments in the translation of libretto», the significance of which is, of course, to reflect the sense of drama operas that provides an accurate reading of the coverage of the whole as to musicologists, and for the singers. “Tables” of great interest done by the author, shows a detailed analysis of the work Aspects of different analysis allow full picture to present as a whole and identify as an individual, and it can be seen as a quite time-consuming and extremely laborious kind of creativity, demanded from the researcher a wide musical erudition, and given “Musical examples” allow an enviable auditory view.

The summary in Kazakh and English languages complete the research.

Allow to stop on the most important aspects of the study.

Lyric-epic and poetic opera "Kyz Zhibek" of E.G.Brusilovsky.

The author highlights the "undiscovered layers of artistic sense" [p.5], focusing on the discovery of "meaningful horizon" [p.6] of opera, cycling conversational episodes, author remarks, the author's text, "the movement of the story" [p.8].

It is argued that the opera genre in its "skeleton" is a "matchmaking Batyr» [p.8].

There is a bright scene of parallel with the development of the eternal theme – «theme of triangle: she-he-rival». In Figure 1, a clear dynamic of this "triangle" is reflected in the three interactions – "She", "She and the opponent", "Her and him" [p.10]. The number "three" runs the entire outline of the opera that is reflected in the plot of the action, which takes place in three locations – in the village of Zhibek, Tolegen in the camp of Bekezhan; in tests of rival suitors is competition in accuracy, and a verbal dispute, "the fight." This theme continues in the disagreements between tribes (Alta shekty – Argyn – Zhagalbayly) (see Figure 3.). Further, the author also mentioned three main climax of the story [see. p.24].

Aitys (verbal and written competitions)-scene-test is carefully considered in detail, their genre affiliation interspersed with other elements of speech. Where previously observed 3 types aitys associated "with the expression of different feelings," [see. s.10-11]. Aitys in the opera is the main factor in the development of "dramatic and compositional principle" [p.13].

Photo illustrations of this essay contains rare footage – young E.Brusilovsky; not frequent image of G.Musrepov; pages published the play in 1935

(the inscription in Latin); scene from an opera, 1936; footage from the movie and the role N.Usenbaeva Zhibek. This work could serve as a layer of some kind of "story in the documentary footage."

Appendix (s.133-141) where the translation is given for a poetic text of the analyzed scene, at first glance, may seem superfluous, but a momentary acquaintance with them creates a more comfortable environment (available content and semantic load of text Kazakh-Clavier).

Table 1. Composite features of "Kyz Zhibek" opera [see. s.152-153], where the actions are given in details, the author's scene detection, tempo notations, author's remark, actors, text material, dial plan, quoted by the musical material, the proposed breakdown of the scenes, is a truly treasure trove for conductors, and for performers. Musical numbers - № 1-4.

Genre processes, "Ayman - Sholpan" E.G.Brusilovsky

Initially, the author explains the "multiple versions of content" due to epic "Ayman - Sholpan" (given seven positions), on the basis of this it focuses on the rivalry: uncovering "the rivalry of two kinds" [p.29], a social theme "rich-poor", age priority "old-young", militant reserve "batyr-horseman," verbal contest of akyns (verbal and speech competitions), continuing to this thread in baige horses (thus pointing to the different traditions of the competition). The antagonism is revealed in the “fight” of KutebaraTenge – the fight against the old customs, when the young girl could be the youngest wife of old Bai.

The author explores the complication of plot: the libretto vaguely remind of "detective work", which twists through the introduction of additional characters, the description of new characters all entangled, and the observer is in constant tension. As a detective, "spoon of tar in the honey" is a striking resemblance of Ayman and Sholpan.

Thus, Omarova A.K., as it seems, brings hidden thesis that was originally announced as the main characters (Ayman and Sholpan) are not those. All the action held around repeated and the above collision. In fact, the hero must be Zharas, but his role is not leading. "Actor" is the story of the opera, committed the competition in the old traditions.

Each photo illustration of the present study is already a "premiere" and a “bank" for further study.

There is no text of the libretto due to the mismatch of the libretto and the opera, which is clearly demonstrated in Table 2. "Ayman-Sholpan": the ratio of the libretto and the opera.

Musical numbers - № 5-8.

Art opening: "Birjan and Sarah" M.Tulebaeva.

This study is based on the interpretation of ideas of aitys. It is noted that the author of the libretto K.Dzhumaliev turned to the genre of opera. He worked very closely with composer M.Tulebaev, highlighting each word meanings. In this regard, the analysis of the text of the opera from the beginning reveals the basic meaningful content of the opera, which is proved in given words – “шекісу, қағысу, соқ, басқосу, шайқасу, қағыстанжер, салысатынжер, ағытатынжер” [see. p.40]

Every match and opera in general, built on the classic principle of any action or musical works, where there is a beginning-development-end, appealing categories such as i-m-t – impulse-development-time. The author makes the main conclusion after analyzing the opera - this "opera aitys" [see. p.46] "in its qualitative development " in excess of the norms of the genre" [see. p.48]. And continuing, "... the inclusion aitys in the first act ... is determined by ideological and aesthetic plan of the opera" [see. p.50].

It is very revealing and interesting course of reflection on the definition of "the type of drama and mood of the opera genre," where an important role plays the opera text, with the state that the researchers relied on the Russian translation, and not the author – Kazakh.

Very informative footnotes. In 1 Footnote given interesting information about the three editions of the Opera (1946, 1949, 1958). In footnote 9 – a list of the works of composers that reveal images of famous personalities of the national republics.

So, the idea of aitys in the Orphic concept – "Approval of the beautiful, the sublime" [see. p.57].

Table 3. Composition 1 features the opera "Birjan and Sarah" in the form identical to Table 1.

Statement of the canons, "Becket" A.A.Zilbera

The focus of the study is an episode from 1 action picture 1 – aitys of Sergent and Shynasyl. It consistently identifies the patterns and details of the construction, a comparison of the original and the libretto – in the text there are marked banknotes, which are largely complicated the opportunity to reach a whole, betraying interruption, sharpness and innuendo that approaches to a particular statement. Thus some revealed non-relatedness poeti side of the libretto. As for the music, and its interaction with the text, the composition aitys traditionally has built the contrast-component form (including singing, arioso and recitative episodes). However, careful analysis emphasizes the importance of this race in the opera and in the art of opera in general, defining it as a "bridgehead genre" [see. p.70], the author emphasizes "the value of the fact of the first embodiment of professional aitys" [see. p.70].

Table 4. Composite aitys particular scene in the opera "Becket".

At the intersection of stylistic trends: "Zhambyl and Aykumys" L.A.Hamidi

Items for reading opera:

- "Musical drama in one act" [see. p.71];
- The plot of the opera is built on real events with their real characters (keeping many biographical facts);
- 77 and 78 monographs pages filled with facts from the life and career of Zhambyl;

- The text was used from the first source (with some variation) and 23 musical numbers marked by the author's remark (on p.87 shows the sequence of numbers);

- Each figure is characterized by "leytzhanrovost" (Zhambyl - song Aykumys - aria and song Manapov – terme, etc.);

- There are presented 4 aitys: Manap and Aykumys, Zhambyl and Manap, Zhambyl and Kulmambetov, Zhambyl and Aykumys;

- Broadly reflected the interaction of poetic and musical foundations;

- Choreographic episodes (№8 and number 22) are meaningful and organically woven into the drama of the opera;

– Choruses enriches the opera;

- There are presented contextual meaning of the music numbers, where the analysis of the verbal texture gives interline reading of hidden facts from the life of the opera heroes and Zhambyl;

- Researcher not just once noted the psychological emphasis on images librettist and composer, on this occasion – thanks to the author's remark about the inner psychological state "for the first time in the musical-theatrical work ... he outlined image of akin (Manapov) whose creativity does not conform fully to his status';

- With arithmetic precision there are considered melo-lines, melo-formulasof individual episodes;

- The character of Zhambyl is presented not in the typical, familiar to us role (seriously), but as the new – "youthful ardor ... with shocking judgment" [see. p.101];

- It should be noted from the table app, where Table 5 has shown the composite patterns of "Zhambyl and Aykumys"; in Table 6. – The role of the controversial scenes in the drama of the Kazakh opera, the example of 7 operas: «KyzZhibek", "Aiman-Sholpan", "Becket", "Abay", "Birjan Sara", "ZhumbakKiz," "Enlik -Kebek "clearly reflects the view of the competition, the scene and the situation, the participants of the match, the action and the picture, dramaturgical role; Table 7. – Images carriers musical and poetic traditions of the Kazakh opera that indicates the distribution of central and secondary characters; "Zhambyl and Aykumys" Composite and text features are reflected in Tables 8 and 9.

Musical genre tradition and time:

"Ablai khan" E.Rahmadieva

The essay is constructed in such a way that each part opens the epigraph.

The epigraph 1 shows the ratio of music and poetry.

The epigraph 2 states that before embarking on any analysis, it is necessary to know the history, the era, the heroes of the time, that are related the plot.

Actually, according to the content of the third epigraph, reader should appreciate the skill of the composer-playwright. Table 10. Composition features "Ablai khan" Opera is just clearly outlines the contrasting structure of acts and scenes. Nationally it highlights the traditions"Bata" and "dat".

Plot situation of the 2nd act (captive Abylai), where, as noted, the idea of puzzles is not the answer, "the movement of meaning" [see. p.112], where the music reflects the movement of thought and gives the psychological interpretation of the characters states (in other acts as these techniques are applied).

"... The real greatness of a great artist" opens fourth epigraph [p.115]. "... A unique combination of professional skills and experience of the composer, the national soil and style," power "of the author's will ..." [p.121] characteristic E.Rahmadieva as "Khan Abylai" author.

The most theoretically thorough is "the answer" in this topic, which is better than the peer-reviewed, no one will,"... in a consistent and harmonious reflection of the native language, the Kazakh mentality, national history, in a multi-dimensional and multi-level approval key for the modern idea of the unity of the people held a rare in its accuracy and relevance of entering the artist in time"[p.122].

From the first performance of the opera from its correct an adequate vision of the choice of artists, heroes, and more on the fate of any work – appealing these categories, displayed 5 epigraph.

In "Ablai Khan", as in any other National Opera, should be taken into account and tonal texture of artists, choreographic nudity situations, acceptance of external psychological subjects ... ... opening a new milestone in the reading of the opera.

The multiplicity of species competition, the participants and place in a particular opera are given in Table 11. The tradition of adversarial arts and Kazakh opera, which is a result of the research.

* * *

Publication undoubtedly has become an invaluable contribution not only in Kazakhstan but also in musicology in general. Author proved inquiring analyst, allowing one of the main objectives of the study – the problem of the relation and interaction between poetic and musical composers in the creation, reveals the processes that, in turn, form the basis of the dynamic development of the musical dramaturgy of operas. Theoretical position, based on a deep knowledge of history and different research facts, poetic texts, possession by a comparative analysis of the problem of expanding the research, creative rethinking of the whole musical-stage action.

Valuable information contained in the analyzes have cognitive significance. The observations of the author were the material, which is put forward a new point of view on a controversial study of the phenomena of art.

It is necessary to stipulate a certain logic in the

selection of photos - this alternation of frames which, in turn, could be the subject of another reading problems for future research. That is, each article open portraits of the composer and librettist, we note that both portrait recorded in the same time frame (young or middle years), indicating that a thorough search work, not only in the archives of libraries, but also in family albums. Pay attention to the portraits of view, both looking in the same direction. E.Brusilovsky – G.Musrepov; E.Brusilovsky - M.Auezov etc.

The following title page is libretto, in its first published form and in Latin ("Kyz Zhibek", 1935; "Ayman-Sholpan" in 1937, etc.).

Book illustrations are published, as well as the announcement of posters – "Kyz Zhibek", 1988; "Ayman-Sholpan" in 1987, etc.

Since the monograph is devoted to the study of aitys genre, there is the fact that the footage of the operas are presented as massive actions which depict the most famous-aitys scene.

Photo illustrations confirmed the role and importance of outstanding figures of vocal and performing arts, it presented rare footage of the first performers of the main characters of operas, many of them, unfortunately, even forgotten.

All this together is already a part of history and should have been recorded as documentary evidence, taken from the various archives, but shown in the appropriate chronological coordinates.

Such an attitude to the historical fact-and a musical heritage preserves and retain its relevance in the professional environment and the public consciousness.

Literature

1. Omarova A.K. Traditions of controversial Kazakh art and opera. (Monograph). – Almaty, 2010. – 188 p. (Омарова А.К. Традиции состязательного искусства и казахская опера. (Монография). – Алматы, 2010. – 188 с.)

Әметбай Омар Елдосұлы
магистрант академии искусств им. Т. К. Жургенова,
o.ametbay@gmail.com

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ СЪЕМКИ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФИЛЬМА О СПОРТЕ

Резюме: *В данной статье рассмотрены современные методы съемки документального спортивного кино на основе анализа фильмов о знаменитом боксере Геннадии Головкине, и о казахском национальном виде спорта — охоте с беркутом, снятыми иностранными компаниями.*

Summary: *This article displays contemporary methods used in filming of documentary sports films, based on thorough analysis of the movies, both filmed by foreign companies: one about a famous boxer Gennady Golovkin and the other one about Kazakh national sport — eagle hunting.*

18 марта 2017 года в Нью-Йорке на стадионе Madison Square Garden состоялся поединок чемпиона мира по версии WBC, IBO, WBA, IBF Геннадия Головкина, непобедимого казахстанского боксера-панчера, с чемпионом мира по версии WBA Даниелом Джейкобсом из США.

HBO Boxing, подразделение HBO, американской кабельной и спутниковой телевизионной сети, находящийся в Нью-Йорке, вещающей по телевизионным сетям HBO и Cinemax, располагающей аудиторией более 40 млн., сняло 29 минутный фильм 24/7 Golovkin/Jacobs.

Этот документальный фильм должен был привлечь многомиллионную зрительскую аудиторию к предстоящему поединку. Созданный профессионалами фильм, безусловно, выполнил свое назначение. Хорошо продуманный сценарий так же важен для фильма о спорте, как и для художественного или научно-фантастического фильма.

24/7 Golovkin/Jacobs построен по сценарию, наиболее оптимальному для этого документального фильма, так как привлекает интерес к обоим противникам, показывает их профессионализм и мастерство, волю к победе, уровень подготовки каждого.

Фильм начинается с презентации каждого персонажа. Оба показаны молодыми, амбициозными, в прекрасной спортивной форме. Далее даны кадры лучших предыдущих боев Головкина и Джейкобса, их невероятные удары, посылающие противников в нокдауны. Параллельно показаны ежедневные изнурительные тренировки обоих, тренирующие силу и выносливость. Кадры их неудачных предыдущих боев. Взятые интервью у участников предстоящего боя. Тренер Головкина, Абель Санчес, характеризует своего подопечного, тренер Джейкобса, Андре Розье — своего. Показаны дома и быт Головкина в Лос-Анджелесе, Джейкобса — в Нью-Йорке. Уделено внимание питанию каждого. Головкин, например, говорит, что его любимое блюдо — мясное, которое важно для его силы и энергии.

Персонажи представлены не только как непобедимые чемпионы, но так же как и живые люди, чем завоевывают симпатии зрителей. Показаны их близкие люди, рассказывающие простые, короткие истории, задевающие за живое. Показано как каждый из спортсменов подготавливает руки к боксерским перчаткам.

Как принято, спортсмены выходят на ринг в необыкновенных одеяниях, Головкин — в великолепном синем чапане, расшитым золотым казахским национальным орнаментом.

При съемке были использованы следующие кинематографические приемы: крупный план, замедленная съемка (чтобы более четко показать молниеносные, впечатляющие удары), сверхкрупные планы, флэшбэк с тренировки, вставленные в фильм фотографии (для презентации персонажа), изменение фокуса в кадре (чтобы обратить внимание зрителя на основное в кадре, сделать акцент), комбинированная скорость кадров, параллельный монтаж. Съемка с карданного подвеса-стабилизатора способствовала легкости и красоте фильма, так же были добавлены общие планы местности и пейзажи окрестностей домов каждого из боксеров.

В конце фильма у зрителя возникает намерение обязательно посмотреть поединок 18 марта 2017, так как шоу обещает быть захватывающим, боксеры представлены очень достойными противниками и нельзя заранее предсказать исход битвы. Именно этого результата и добивались создатели фильма.

В начале 2016 года на Sundance Festival с успехом прошел 87 минутный документальный фильм режиссера Отто Белла “The Eagle Huntress”.

Фильм рассказывает о 13 летней девочке-казашке, проживающей в Монголии. В семье веками из поколения в поколение передается казахское национальное искусство охоты с беркутом. Айшолпан овладела им, и победила в соревнованиях. Зрителей покорил экстраординарный характер девочки: смелый, решительный, целеустремленный, а так же ее сила и оптимизм. Съемки фильма заняли около месяца, с небольшой съемочной командой и бюджетом. Прокатная выручка составила 3 миллиона долларов США. В кинотеатрах в США были выставлены рекламные билборды, изобра-

жающие Айшолпан в казахской национальной одежде с беркутом, многие зрители подходили сфотографироваться на память. В архиве нашей семьи есть такое же фото. Было чудесно увидеть рекламу фильма на другом континенте о казахском национальном виде спорта. Язык фильма – казахский, закадровая озвучка была исполнена Daisy Ridley, актрисой, сыгравшей главную роль в фильме “Star Wars: The Force Awakens”. Фильм об истории Айшолпан был номинирован как лучший документальный фильм на многих кино фестивалях. Из двадцати трех номинаций фильм о девочке-охотнице получил 11 наград, включая награды: за лучший документальный фильм, приз зрительских симпатий, самый популярный документальный фильм, а так же выдающиеся достижения в области режиссуры документального кино.

Эта история – показатель интереса мировой зрительской аудитории к культуре, традициям, национальному спорту, необыкновенным людям казахской земли.

Фильм был снят съемочной командой с применением самых современных технологий таких как дрон, карданный стабилизатор, операторский кран, слайдер, экшн камера и так далее.

Высокое качество съемки, монтажа сделало фильм незабываемым. Пример слаженной работы съемочной группы доказывает то, что при небольшой команде энтузиастов-профессионалов за достаточно короткий период, и с ограниченным бюджетом можно снять очень интересный фильм, обладающий так же технически высоким качеством.

В интернете имеются интервью режиссера, оператора и их комментарии по съемке фильма, которые я рекомендовал бы начинающим операторам использовать как учебные пособия.

Автор полагает, что фильмы “24/7 Golovkin/Jacobs” и “The Eagle Huntress” могут служить образцами как следует снимать документальные фильмы о спорте.

Список использованной литературы:

1. Carlos Boogs. Golovkin vs. Jacobs Deal Done - March 18 at MSG, HBO PPV Boxingscene.com 17.12.16

2. Barbara J. King. Teenage 'Eagle Huntress' Overturns 2,000 Years Of Male Tradition NPR.org 28.01.16

3. Stephanie Eckardt. The Incredible Story Behind the Film “The Eagle Huntress” wmagazine.com 25.10.16

УДК 792

Нұрсұлтан Елік
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының докторанты
yeliknursultan@gmail.com

ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ТЕННЕССИ УИЛЬЯМС ПЬЕСАЛАРЫНЫҢ ҚОЙЫЛУ ДЕҢГЕЙІ

Түйін. *Мақалада американдық драматург, жазушы Теннесси Уильямстың пьесалары бойынша қазақ сахнасында қойылған спектакльдер қарастырылған. М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының «Шыны хайуанат» және Ш.Құсайынов атындағы Ақмола облыстық музыкалық драма театрының «Құштарлық трамвайы» қойылымдары талданған. Автор жас режиссерлер А.Қабдешова мен Б.Абдрахмановтың режиссерлік шешімдерін аша отырып, сонымен қатар актерлік ойын мен қойылымның пластикалық шешіміне де баға берген.*

Кілт сөздер: *АҚШ драматургиясы, Теннеси Уильямс, қазақ театры, қойылым, сахна, режиссер, актер, сценография.*

Резюме. *В статье рассматриваются постановки пьес американского драматурга, писателя Теннесси Уильямса. Анализируются спектакли Казахского государственного академического театра драмы им.М.Ауэзова «Стеклянный зверинец» и Акмолинского областного театра музыкальной драмы им.Ш.Хусаинова «Трамвай «Желание». Автор раскрывает режиссерские решения молодых режиссеров А.Кабдешевой и Б.Абдрахманова, и вместе с тем оценивает актерскую игру и пластическое решение постановок.*

Ключевые слова: *Драматургия США, Теннесси Уильямс, казахский театр, спектакль, сцена, режиссер, актер, сценография.*

Summary. *In this article the author considers the staging of plays of the American playwright and writer Tennessee Williams. The author of the article makes a comparative analysis between performances of "The Glass Menagerie" staged by the Kazakh Academic Drama Theater named M.Auezov and "A Streetcar Named Desire" staged by Akmola regional theater of musical drama named after Sh.Husainova. The author reveals the directing solutions of young Kazakh directors A.Kabdesheva and B.Abdrahmanov, and evaluates the acting game and plastic solution of productions.*

Keywords: *United States Drama, Tennessee Williams, Kazakh theater, performance, scene, director, actor, stage design.*

Тәуелсіздік жылдары қазақ театры шетелдің классикасына айналған шығармаларына назар аудара бастады. Соның ішінде АҚШ драматургтерінің пьесалары да сахна төрінен өз орнын тапты.

Қазақ театры қанат жайғалы америка драматургиясына көп бара қоймағаны тарихтан белгілі. Тек 1948 жылы нәсілдік дискриминацияны әшкерелейтін американдық драматургтар Джеймс Гоу мен Арнольд Д'Юссоның «Терең тамырлар» мен 1981 жылы Вина Дельмардың «Өкінішті өмір» пьесасын қазақ театры шығарды. Заман талабына байланысты бұл қойылымдарда мұхиттың ар жағында жатқан капиталистік Америкада қарапайым адамның өмір тұрмысының қиындығын, қоғам талаптарының қаттылығын режиссерлар бірінші планға шығарды.

ХХ ғасырдың басында қалыптасқан АҚШ жаңа драмасы Юджин О'Нил, Артур Миллер, Лилиан Хелман, Теннесси Уильямс, Эдвард Олбидің шығармаларында өз жалғасын тапты. Экспрессионистік драмадан классикалық трагедияларға, фольклорлық аңыз әфсәналардың инсценировкасынан оқиғаның ізімен шапшаң ілескен «тірі газет» сахналарына дейін қойған американдық театр әлемдік сахна өнеріне өз үлесін айтарлықтай қосты.

ХХ ғасырдың әлем театрына АҚШ драматургі, Пулицертік сыйлықтың лауреаты Теннесси Уильямстың шығармашылығы үлкен әсерін тигізді. Тірі кезінде аңызға айналған драматургтің пьесалары терең психологизммен сөздің жоғарғы мәдениетін ұштастыра білді. Американың Чеховы атанған драматургтің «Шыны хайуанат» атты пьесасы алғаш рет 1944 жылы Чикагода сахналанып, Нью-Йорк сыншыларының шешімі бойынша 1944-45 жылдардағы үздік қойылым ретінде бағаланды. Ағылшын театр сыншылары пьесадан автобиографиялық белгілердің бар екендігін жариялады. Олар Аманда бейнесі драматург анасының қандай да бір мінезін қамтыған болса, Лаура оның әпкесі Розаның, ал Томның өне бойынан автордың жас кезіндегі келбетін көруге болатындығын алға тартады.

«Шыны хайуанат» пьесасында Т.Уильямс кішкене адамдардың әлемінің ыдырауын беруде әлеуметтік тақырыпты тура көрсетпей, драма контекстінен өрбітеді. Пьесаның ең үлкен жетістігі – Аманда бейнесіндегі патетика және трагедияның гротескімен сәйкестеліп, сезімталдықпен, ирониямен және юормен берілуі.

Әлемдік деңгейде бұл ұлы драманы қазақ режиссерлері де театрда сахналап келеді. 2009 жылы Сәбит Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық қазақ драма театры өз көрермендерімен қауыштырса, араға 2 жыл салып М.Әуезов атындағы

қазақтың мемлекеттік академиялық драма театр сахнасында да Теннеси Уильямс шығармашылығы тұңғыш рет көрініс тапты. Пьесаны қазақшаға аударған – танымал жазушы Асқар Сүлейменов. Бішкек өнер институтының түлегі режиисер А.Қабдешованың дипломдық жұмысы ретінде басталған қойылым кәсіби деңгейіне орай академиялық театр сахнасына да шыға білді.

Спектакльде қарапайым да арманшыл отбасы Уингфильдтер өмірі Томның еске алуы арқылы көрсетіледі. Тіршілігі мен арманы үйлеспеген әйел Аманда ұлы мен қызы өмірден өз орнын тапса деп жанталасады. Алайда, оларды түсінуге құлқы жоқ. Томның арманы еркіндікке кету, ал өмірге бетпе-бет келуге қаймығатын Лаураның өмірі тұйықталып күңгірттенген. «Она живет в измерении своего стеклянного зверинца. Он выступает знаком хрупкости Лауры, это тот мир, где ей легко, ибо он населен существами, подобными ей, бесполезными, но наделенными красотой, особой «прозрачностью» – искренностью и чистотой» [1. 245] – дегендей, Лаура шыны хайуанаттардан коллекция жасап, өзін солардың әлемінде ғана еркін сезініп, сол ортада ғана өмір сүргісі келеді. Бұл коллекциялар – спектакльдің көркемдік символы. Себебі тез сынғыш фигуралар оның рухани жалғыздығының, өмірлік иллюзияларының тұрақсыздығы мен баянсыздығының, жалпы оны қоршаған ортаның күйрегіштігінің көрінісі болып табылады.

Адамдардың барлығын Том мен Лаура тектес деп бөлуге болатын сияқты. Себебі, адамдар жас күнінде Том сынды еркіндікті іздеп, өзі қалаған кеңістікте өмір сүргісі келеді. Өмірдің рахаты киноға барып, кешке қарай қыдыру деп ойлауы мүмкін... Әйтеуір бір жақсылықтың болатынына сенеді. Ізденеді. Қоғамның белсенді мүшесі болуға талпынады. Алайда, олардың барлығы түптеп келгенде өздеріне не керек екенін біратала анықтай алмайды. Жастары келе ақыл тоқтатқан сәтте, Лаураның кейпіне еніп, өздері қиялдан жасап алған әлемде тұрақтанып, өзін сабырға шақырып, жұбатып өмір сүреді. Тыныштықты қалайды. Қиялында қалыптасқан бір ғана адамның елесімен күн кешеді. Себебі, қиялдағы елес оның жер басып жүрген кездегі сәтінде аздаған болса да серпін береді. Осылайша, қойылым алдамшы арман мен жан жалғыздығын мұңға батыратын уақыттың жинақ белгілерімен көрініс тапты.

Драматургиялық тұрғыда Аманданың мінездік кескін-келбетін жасауда гротеск пен нәзік юморы арқылы иллюзиялар әлеміне алып келеді және Аманданың екі баласының арасында нәзік синонимдер қарастырылған. Олар – ұлының аяқ сататын дүкенде жұмыс жасауы мен қызының сылтып басатындығы арасындағы сәйкестік.

Минимализм өнердің барлық саласында қарқын алып келе жатқан стиль. Ол шығармашылықтағы классикалық әдіс-тәсілдер мен дәстүрлі материалдарды пайдаланудан бас тартып, негізгі белгілері ретінде кеңістіктің бостандығын, яғни жиһаздар мен реквизиттердің аздығын, көп деңгейлі жарықты, ақ, қара, сұр түстерге акцент жасай отырып, ешқандай орнаментсіз декорцияны, тіпті керек болса еш өңдеуден өтпеген материалдарды қолдануды жөн санайды. Сондықтан да бұл сахнадан да басы артық реквизит таппайсыз. Бес орындық пен ілінген шыны хайуанаттардан басқа зат жоқ. Керісінше, кәсібилігі мен білімі үйлескен актерлер ойыны бар. Бастысы актерлер құрамы қойылым мағынасына сай таңдалған. Спектакльде Ермек Бектасов (Том), Салтанат Бақаева (Лаура), Дархан Мұсаев (Джим), Дария Жүсіп (Аманда) өнер көрсетті. Жай ғана өнер көрсеткен жоқ, бір сағат көлемінде сол рөлде өмір сүрді. Әуезов театрында дарынды актерлер көп-ақ. Тек олар көп жағдайда олқы жазылған пьеса мен осал режиссураның ортасында шырмалып қала береді. Негізінен актерлер қауымы драматург пен режиссер жұмысына тікелей тәуелді болғандықтан, кей қойылымдарда оларға жаның ашып кететін кездер де аз емес. Қайта соңғы жылдары театр түрлі жаңалықтарға бел буып кірісіп кеткендіктен, бұл кемшілік оңала бастағандай әсер береді. Кіші залда орын алып жатқан экспериментті қойылымдарға қарап, қандай да бір талпыныс пен ізденістерді сезуге болады.

Лаура – С.Бақаева өз кейіпкерінің ішкі жан дүниесін терең түсініп, нақты әрі анық жеткізуге тырысқан. Оның Лаурасы өзінің мүшкүл жағдайына көнген жан. Кей сәтте шешесінің зорлауымен онымен сырласқандай болады. Ол басқа өмірді білмейді де. Сондықтан өзі ойынан жасаған өмірінде, қияли әлемінде өмір сүріп жүрген Лаура анасының күйгелектеуіне, ағасының немқұрайлығына аса мән де бермейді. Аяғын сылтып басып, жай ғана сөйлеп, өзінің өміріне араласқандарды жақтырмайтын Лаураға кенеттен Джимнің келуі – арманындағы бақытты елестеткендей болады. Бірақ, сол арманы шыныдан жасалған хайуанаттары секілді быт шыт болып сынуы жас қыздың өмірінің күл талқанын шығарады.

Аманда роліндегі Дария Жүсіп өмірге өте құштар әйел. Тек қазіргі тұрмыс тіршілігіне көндіге алмай, өткенін, көзден бұлбұл ұшқан жастық шағын армандай береді. Кейде өзі байқамай қатыгездікке баратынына қарамастан жаны нәзік. Актриса Д. Жүсіп бүгінде американдық кинолардан көріп жүрген әйелдердің бейнесін, мінездік ерекшеліктерін, іс-қимыл әрекеттерін айнытпай салады. Актриса бұның алдында ғана жарыққа шыққан «Жүзжылдық махаббат» қойылымында әбден қартайған қалалық кемпірдің образында қазақылық исімен айқындалса, ал мұнда оның бірі де қалмаған. Тіпті сөйлеу мәнері мен көзқарасы да, дауыс интоннациясы да американдықтар сынды. Бәрі өзгерген. Ресейдегі Ұлттар театрының сахнасындағы Амандыны сомдаған актриса Марина Неёлова

рөлімен теңестіргеніміз артықтау болар, дегенмен актриса ретінде өзіндік трактовка таба білгенімен бағаланды. Д.Жүсіп бұл қойылымды шығару барысында А.Қабдешоваға толығымен сенімділік танытып, өзін режиссерге табыстағанын айтады. Себебі актриса режиссердің әр детальға өте мұқияттылықпен қарайтынын, жоғары талғамдылығын бағалады. Әдетте шығармашылық тұлғалардың іштей бір-бірін мойындауы сирек құбылыс болып табылады. Себебі өнерде әркім өзінікін дұрыс деп санап тұратындығы белгілі. Ал бұл орайда осындай сауатты, кәсіби актрисаның жас режиссерге сенімділік танытуын А.Қабдешованың қабілет қарымының біршама жоғарылығымен байланыстыруға болатындай.

Пьеса жаңа пластикалық театрдың концепциясына негізделгендіктен қойылымнан қимылға құрылған элементтерді байқауға болады. Отбасының бірігіп тамақтанатын сәтіндегі понтомима сынды көріністер соңғы жылдары қазақ сахнасынан көп көрінбей кеткен болатын. Ал мұндағы кейіпкерлердің ыдыстармен жұмыс жасауы мен тамақтану үрдісі аса бір дәлдікпен жүзеге асып, спектаклдің көркемдің деңгейін көтере білді.

Егер Уильямс «Шыны хайуанатта» өз идеалын нәзік те поэтикалы Лаура бейнесінде жинақтаса, осы идеалының жалғасын «Құштарлық трамвайы» пьесасындағы Бланштың өткір драма кілтінің шешуші сәтіндегі бейнесінен көреміз. Бланштың мінезі жарқын және бұлыңғыр жақтарымен екі жақты жинақталып, таңқаларлық қырымен және сезімталдық өлшеммен көрінеді. Оған қарсы қатыгездікті кейіптеуші және рухани қасиетті таптаушы Стэнли Ковальскийдің бейнесі тұрады. Ресей театртанушысы В.Вульфтың айтуынша «әлеуметтік сарынды психологиялық шиеленістің мөлдір жамылғысы арқылы айқындауды» [2. 60] көздеген Т.Уильямс бұл шығармасындағы әдеттен тыс нәзіктік пен психологиялық талдаудың тереңдігі, өткір әлеуметтік мәселенің көтерілуі – пьесадағы жаңаша трагедияның көрінуінің мысалы бола алады.

«Құштарлық трамвайы» – Теннесси Уильямстің 1947 жылы жазып бітірген ең танымал пьесаларының бірі. Сол жылы Элия Казанның сахналануымен, М.Брандо мен Дж.Тэндидің қатысуымен шыққан қойылым Теннесси Уильямсты АҚШ тағы басты драматургтерінің бірі екенін айғақтай түсті және оған халықаралық атақ алып келді.

«Құштарлық трамвайы» драматургтың лирикалық нәзіктік пен психологиялық тәсілдермен берудің шебері екенін ерекшелеп берді. Дөрекі, бұзақы, аяусыз әрекеттерді драматург асқақ та нәзік, бірақ сұлулықпен суырылған идеалға қарсы қояды. Дәл осындай қақтығыстарды көрсету арқылы драматург американдық жаңашылдықты қабылдамайтынын байқатады: қоғам адамды қайыршылықтың ең төменгі шегіне жеткізіп қана қоймай, қатыгездік пен озбырлықты тудырып, жоғарыға талпыну мен идеалы жоқ қылып жіберуге алып баратыны айтылады.

Пьесаның хронотобы Жаңа Орлеан жерінде өтеді. Мұндағы басты кейіпкерлердің бірі үшін Жаңа Орлеанға жасалған саяхаттан ары қарай жол да таусылады. Себебі әпке-жездесінің үйіне келген Бланш өмірлік катастрофасына осылайша бір табан жақындай түскен болатын. Оның шындықпен бетпе-бет келгендегі таңқалысы финалға дейін жалғасып, ең соңында өзін-өзі алдаушылық әрекеті нағыз ақымақтыққа ұласады және әпкелі-сіңілілердің ортасындағы үлкен антагонизм Бланштың келуімен бірден туындайды, ол: екі түрлі құқық пен екі әлемнің шындығы, екі түрлі мәдениет болатын.

Т.Уильямстың атақты пьесасын бірінші рет қазақ сахнасына Ш.Құсайынов атындағы Ақмола облыстық музыкалық драма театры 2014 жылдың ақпан айында шығарды. Аты шулы шығарманы қазақ көрермендері жас режиссер Болат Абдрахмановтың интерпретациясында көре алды. Ағалшын драматургінің бұл пьесасын аударған режиссер Сырым Асқаров. Айтпақшы, бұл театр тарихындағы он минуттық антрактісі бар екі актілі алғаш рет қойылған спектакль болып отыр.

Режиссер спектакль басындағы қараңғылықта тасыр-тұсыр еткен трамвайды тоқтату арқылы көрермендерді спектакль атмосферасына кіргізуге дайындайды. Ары қарай трамвайдан түскен Бланштың басына құрылған негізгі сюжеттік желімен өрби береді.

Спектакльдің негізгі өзегін ұстап тұрған кейіпкер Бланш Дюбуа – өз өмірін жақсарту үшін неге де болса баруға дайын әйел. Оның ақсүйектік тәкаппарлығы мен асқақ еркелігі негізі бет әлпетін жасыратын маскасы ғана болып табылады. Бланш иллюзиялар әлемі мен дәл сондай сезімдер аясында өмір сүріп үйреніп қалған. Оның өмірі бейне бір жаққұт тастарындай болып елестетіліп келген. Бланш Дюбуаның прагматикалық әрекеттерге қарсы құрылған трагедиялық оқиғасы сезімтал диалогтармен, психолоиялық нәзіктікпен, күнәға батқан адамның адасушылықтары арқылы толыққанды жеткізілген. Тіпті гардеробының өзі драматург жазған дәуірге сай келеді.

Қойылымдағы режиссерлік шешімдерге қарап отырсақ түпнұсқадан аздаған алшақтық байқалады. Режиссер автор пьесасының ең өзекті тұстарын алу мақсатында үлкен қысқартуға ұшыратқан. Нәтижесінде қойылым қарапайымдылығымен, алдын-ала ойластырылған сауатты режиссерлік шешімдерімен, шұбалаңқы ойларды қысқа да нұсқа бере білуімен, қойылым үшін арнайы тігілген әдемі костюмдерімен, сахна суретшісінің көркем тұжырымдары арқылы ерекшелене білді. Санкт-Петербург қаласынан келген суретші Кира Петрова мизанценаларының көпшілігі трамвайға

негізделген қойылымға сәтті суреткерлік тапқырлық көрсете білді. Мұндағы ол бейнелеген «desire», яғни тілек, құштарлық трамвайы белгіленген межесіне келген кезде тоқтап, оны кері қарай айналдырғанда жергілікті тұрғындар мен пьеса кейіпкерлері мекендейтін шағын пәтерлерге айналады. Осы пәтерлерде өмір сүріп отырған кейіпкерлер, яғни ондағы актерлер – спектакль режиссерінің басты қаруының бірі. Негізінен екі басты кейіпкерге ғана акцент жасалған қойылым болғанымен, сахнада біраз актерлер өнер көрсетеді.

Облыстық театрлардағы актерлер мәселесі көп жағдайда кемшіл түсіп жататындығы белгілі. Оны көпшілігінің кәсіби шеберлігінің аздығымен байланыстырсақ, кей кездері тіпті кемшіл түсіп, режиссердің еңбегін еш кетіріп жататын кездері де болып жатады. Бұл қойылымда да Бланш рөліндегі актриса Маржан Букешова сезімдік, эмоциялық тұрғыда бар ынтасын салып ойнағынмен, кей кездері жасанды пафосқа, әсіресе зарлауық дауыс мәнеріне салып алып бірсыдырғы ойнауы, сахнадағы біз көрген өнердің көркемдігін біршама түсіріп тұрды. Бұл орайда Б.Құндақбайұлының: «Спектакльдің сахналық үлгісін қарастыру аса қажет десек те, қойылымның көркемдік мазмұны мен ерекшелігі актерлік ойын арқылы жететініне ескере бермейміз. Режиссерлік ой тұжырым, мұрат мақсат ең алдымен актер ойыны арқылы ашылуы шарт» [3. 301] деген сөздері ойымызға оралады.

Ал қалған кейіпкерлердің ойыны актерлік шеберліктегі мәндік эффектілердің барлығын жоғарғы деңгейде көрсетті. Әсіресе сахнадағы басты үштіктің бірін сомдаушы Стелла рөліндегі Гүлмира Жикилина өз кейіпкерін мағыналы, сенімді түрде ойнап шықты. Апайы үшін уайымы мен күйеуіне деген шексіз махаббатын терең аша білді. Ақырында өз отбасын сақтап қалу үшін, күйеуінің сөзіне еріп Бланшты ауруханаға жіберуге көнген Стелланы Жикилина бет әлпетінен ішкі арпалысты көрсетуі арқылы, сәл кідіріп барып жүргенімен нанымды көрсетті. Актриса пьесадағы өзінің әрекет мақсатын мәнді түсінген. Ол сахнадағы оқиға әрекетіндегі тартысты мәнерлі жеткізе алды.

Дәл сондай ақ, Б.Иманғазиев орындауындағы Стенли Ковальский да қызықты бейне болып шыққан. Стенлидің өзінің халықтың арасынан шыққан жұмысшы екеніне, бойындағы дүлей күшіне мақтанышпен қарауы, достарымен ішіп, карта ойнауы – нағыз ер азаматтың ісі деп санауын актер бүкіл пластикалық мүмкіндігімен жеткізе алды. Бланш сынды «ақсүйектерді» бар пәрменімен жек көруі, ондайларды өзінің мысымен сындыруды көздеген Стенли өз дегеніне жетеді. Психологиялық тұрғыдан әлдеқайда нәзік Бланшты зорлап, хайуанға ғана тән тәсілмен ырқына бағындырыруы Б.Иманғазиевтың орындауында әсерлі шықты.

Трагедия емес, ауыртпалық пен азап шегу, қасірет алдындағы адамдық намыстың тағдыры мен болмысы жөніндегі бұл спектакльде Бланш сәтті түрде Стелланың көзін ашқысы келеді. Әсіресе, осы сәтті режиссер ұтымды шешімдер арқылы көрсетуге тырысты. Режиссердің ойын жүзеге асыру мақсатында трамвайдағы барлық реквизиттар мен ондағы кейіпкерлер бір мезетте түгел атсалысады. Режиссер осылай барлық объектілерді ойнату арқылы қойылымды шашыратып алмай, оңтайлы басқарып, тапқырлық таныта алды. Б.Абдрахмановтың шеберлігін қойылымның махаббат линиясындағы шешімдері арқылы да байқауға болады. Пьеса бойынша үлкен махаббат бейнелемегенмен, режиссер оны астарлы түрде әдемі сезімдер гаммасын құру арқылы кейіптей алған. Одан бөлек, Теннеси Уильямс пьесасы бойынша бас кейіпкер финалда жүйкесі сыр бергендердің ауруханасына түсетін еді, ал режиссер Б.Абдрахманов қатыгездікті тыя отырып, кейіпкерін сүйікті Аланымен бірге о дүниеге аттандырады.

Сахна кеңістігін сезіне алу, уақыттың өзгеруін бақылай алу режиссер тілінің ерекшелігіне алып келеді. Осының барлығын біз «Құштарлық трамвайы» қойылымының режиссурасынан анық байқадық деп айта аламыз. Бұл спектакль жас режиссер Б.Абдрахмановтан үлкен үміт күттіретін дүние болды.

«Театр Теннесси Уильямса – самобытное явление в мировом театре. Его нельзя причислить ни к одному из существующих направлений, хотя в его творчестве проявились традиции многих из них» [4. 20] дегеннен жазушының әлем театрындағы орны өзгеше екенін байқаймыз. Осындай алып тұлғалы драматургтің пьесаларын қазақ театры да қолға алып, атақты Лаура, Аманда, Бланш сынды әйел образдарын сахнаға шығаруы ұлттық өнеріміздің жаңа белестерге шығуының айғағы деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Пронина А. «Стеклянный зверинец» Т.Уильямса как образец «пластического театра» // В сборнике «Театр во времени и пространстве». – М.: ГИТИС, 2002. – с.342.

2. Вульф В. Трагическая символика Теннесси Уильямса // Театр , 1971, № 12. - с. 60.

3. Құндақбайұлы Б. Театр туралы толғау. – Алматы: «Өнер», 2006. – 320 б.

4. Пронина А. Поэтический театр Теннесси Уильямса: өнертану ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның автореферати (17.00.01. – театр өнері). – Мәскеу, 2004.

Омельченко Ксения Петровна
магистрант КазНАИ им. Т. Жургенова, oldfoooool@gmail.com

«ЖЕТІ ҚАЗЫНА» Н. КИЛИБАЕВА: К ОПЫТУ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПРОЧТЕНИЯ ЖИВОПИСНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Резюме. *Статья посвящена анализу одной из работ Нурлана Килибаева «Жеті қазына» (2010), которая является живописным воплощением казахского фразеологизма, дословно переводимого как «семь сокровищ». В статье рассмотрено, какую роль «сокровища» играют в традиционной культуре казахов. Особое внимание обращается на визуальные составляющие полотна: композиционые и живописные приёмы художника. На основе исследования дана целостная характеристика речевого оборота, а так же определяется характер творчества художника. Казахская традиционная культура складывалась под влиянием кочевого образа жизни на протяжении сотен лет. Сегодня, в современном мире, когда настоящих кочевников почти не осталось, сложившиеся традиции свято сохраняются народом, а духовные и материальные ценности возрождаются. Номадическое наследие является источником вдохновения для художников, музыкантов и поэтов. Нурлан Килибаев принадлежит к типу живописцев, неустанно воспевающих красоту казахской культуры.*

Ключевые слова: *художник, живопись, семь сокровищ, храбрый джигит, красивая женщина, образование, лошадь, беркут, собака.*

Түйін. *Мақалада, «байлықтың» қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде қандай орын алатындығы қарастырылған. Матаның визуалды құрылымына, оның ішінде суретшінің композициялық және кескіндемелік шеберлігіне ерекше көңіл аударылған. Зерттеу негізінде сөйлеу айналымының толық сипаттамасы берілген, соымен қатар суретшінің шығармашылық сипаты анықталған. Қазақтың дәстүрлі мәдениеті жүздеген жылдар аралығында көшпелі өмірге сай қалыптасқан. Бүгінгі күні, жаңа заманда шынайы көшпенділер қалмаса да, қазақ халқы, қалыптасқан салт дәстүрді сақтап, рухани және материялдық құндылықтарды жаңғыртып келеді. Көшпелі мұра көптеген суретшілерге, музыканттар мен ақындарға өшпес шабыт көзі болып табылады. Нұрлан Қилыбаев, үздіксіз қазақ мәдениетінің сулылығын шырқайтын қылқалам шеберлерінің қатарына жататады.*

Түйінді сөздер: *суретші, кескіндеме, жеті қазына, батыл жігіт, ару қыз, қалыптасу, жылқы, бүркіт, тазы ит.*

Summary. *The article is devoted to the analysis of one of Nurlan Kilibayev's works "Zheti Kazyna" (2010), which is a picturesque embodiment of Kazakh phraseology, literally translated as "seven treasures". The article considers the role "treasure" plays in traditional Kazakh culture. Special attention is drawn to the visual components of the canvas: the compositional and pictorial techniques of the artist. Based on the study an integral characteristic of the speech token is given, as well as the nature of the artist's work. For hundred years Kazakh traditional culture was influenced to the great extent by the nomadic way of life. Today, in the modern world, when there are almost no real nomads, the established traditions are sacredly preserved by the people, and spiritual and material values are being revived. The nomadic heritage is a source of inspiration for artists, musicians and poets. Nurlan Kilibayev belongs to the type of painters who tirelessly chant the beauty of Kazakh culture.*

Keywords: *artist, painting, seven treasures, brave horseman, beautiful woman, education, horse, golden eagle, dog.*

Для современного художника Нурлана Килибаева ценности прошлого столь же актуальны, как и в давние кочевнические времена. «Халық қартамайды, қара жер қартамайды», – гласит казахская пословица, что в переводе означает «Народ, как и земля, старости не знает». Этой позиции придерживается автор картин, сполна используя её в своём творчестве.

Автор воплощает свои идеи в портретах, историческом и бытовом жанре. Картины Килибаева являют собой не подтверждение данных этнографии, а лирическое визуальное воплощение национальных представлений. Его живопись характеризуется особой эстетикой, сочетающей реалистическое и условное, притягивающей своей выразительностью. Произведения Нурлана Килибаева невозможно рассмотреть «досыта», при этом они не только доставляют зрительное удовольствие, но и являются семантическим обозначением явлений культуры казахского народа. Живописец в своих картинах стремится отразить то лучшее, что создавалось предшествующими поколениями на протяжении столетий. Его работы воспевают кочевническую цивилизацию, показывают её во всём богатстве, поэтизируют жизнь номадов. Джигиты на картинах («Арлан», «Көк-Бөре», «Мерген») могущественны и непобедимы, девушки («Фариза», «Шын», «Сон») – нежны и пленительны. Идеализирование образов, прославление традиций, возведение в абсолют достоинств культуры привлекает взор зрителя, напоминают о наследии, пробуждая интерес к истории.

Общая композиция. Из множества произведений художника интересна картина «Жеті қазына», которая в полной мере раскрывает индивидуальную живописную манеру художника и отражает ностальгическое увлечение современного поколения творцов казахским кочевничеством.

На картине «Жеті қазына» запечатлены мужчина и женщина, и по тому, как их жесты и позы обращены друг к другу, зритель сразу может догадаться, что они супруги. Окружённые животными, они представляются нам людьми, близкими к природе. Сдержанная цветовая палитра отражает и испытываемые эмоции. Статичность поз героев, безмолвные взгляды показаны в унисоне с тишиной, безмятежностью и покоем. Благовидность людей, подчинённость домашних животных, создают впечатление образцового мира, «идеализированной натуралистичности». Такая сцена могла существовать не только в воображении художника, но и в реальности. Это, скорее всего, описание того, что можно увидеть неподкреплённому знаниями о казахской культуре зрителю. Однако картина «Жеті қазына» насыщена символами, без знания которых сложно понять, что хотел сказать художник.

Семь благ – так переводится название работы Нурлана Килибаева, или, как их ещё называют, священные сокровища казахов. Само число семь несёт в себе сакральное значение в казахской культуре. Семь поколений предков должен помнить казах, семь частей света (восток, запад, север, юг, высший, средний и подземный мир), семь продуктов в Наурыз-Көже и др. В национальном понимании число семь, являясь символом структуры мира, используется как в прямом, так и в переносном значении.

Семантический смысл изображений. Главный герой полотна, Ер жігіт (Храбрый джигит) – первое из семи благ, символически изображенных на картине. Он расположен по центру, вокруг него строится вся композиция. Созданный художником образ есть метафора, облечение в плоть всего мужественного, что коренится в сознании народа. О том, какой мужчина изображён на холсте, можно понять из его окружения: это воин, охотник, муж. Гордая осанка отличает человека волевого, несгибаемого жизненными трудностями. Прописанные художником правильные черты лица мужчины, прямой нос, резко очерченная бородка, чётко обрисованный контур губ создают благородный образ. Уверенно изображён костяк кисти руки, сомкнутой в кулак, нет сомнений, что меч в такой хватке сделает воина несокрушимым.

Степень проработки деталей в изображении персонажа снижается по мере того, как опускается взгляд смотрящего. Шапка из чернобурой лисы на голове джигита – указатель его высокого социального положения. Головные уборы из меха чернобурки могли позволить себе только знатные люди, следовательно, художник изобразил не простого джигита, а наследника ханской крови. Это своего рода индикатор, отличающий обычного кочевника от чингизида [1].

О том, что мужчина доблестно и храбро сражается, нам указывают его доспехи, висящие ножны. Торс джигита охватывает пояс, который был обязательным элементом одежды казаха-скотовода, воина, охотника. «Благодаря художественному исполнению металлических блях, пояс относился к произведениям ювелирного искусства <…> общее название пояса – белдік. Помимо практической функции (к нему подвешивались холодное оружие и различные необходимые в пути вещи), пояс был удобен и незаменим при верховой езде: во-первых, им можно было плотно закрепить распашную одежду, во-вторых, пояс, туго стягивал талию, защищал брюшную полость от сильных вибраций. Поэтому пояс надевали специально во время кочёвок, в боевых походах, во время скачек как мужчины, так и женщины. <…> Справа на ремешках к поясу крепится полукруглая сумка қалта с клапаном-крышкой» [2, с. 120-123]. В такой сумке хранились кремень, запасной фитиль и т.д. «В связи со стабильной политической обстановкой в XIX веке отпала необходимость в холодном оружии, что привело к преобладанию парадной функции поясов. Так пояс из обязательного атрибута превратился в парадный, который носили представители знати или люди старшего поколения» [3, с. 7].

Если меховая шапка, лицо и начищенный металл нагрудника джигита изображены детально, то одежда от пояса до подола, ноги в сапогах художником решены обобщённо. Такой художественный приём указывает на авторскую манеру письма и позволяет расставить акценты, чтобы сосредоточить взгляд зрителя на главном.

С легкостью художник передаёт в цвете фактуру материалов: и гладкую поверхность металла доспехов, и мягкий ворс меховой шапки, и даже текстуру кожи пояса батыра. Сам автор говорит о том, что в своих картинах он изображает реальные предметы быта казахов – в достоверности существования запечатлённых элементов одежды сомневаться не стоит.

Безмолвный взгляд героя обращён к стоящей справа от него молодой женщине, возможно, его супруге. Любовь художника к прекрасному находит своё воплощение в живописном образе молодой женщины. Сұлу әйел (Красивая женщина) – второе символическое священное сокровище. «Величайшим уважением к женщине преисполнены создатели казахского эпоса. Там женщина ценится наряду с конём и оружием. И самое интересное, что она персонифицируется как ум батыра, его интеллектуальная изворотливость, в то время как

сам батыр изображается эдаким простодушным буяном, которого всегда следует направлять, подталкивать. Но так или иначе, женщина Степи всегда при мужчине» [4, с. 12]. В этой цитате обозначена взаимосвязь женщины сразу с тремя ценностными категориями Жеті қазына.

Изящное изображение молодой женщины тонко прописано, покорный взгляд опущен вниз. Глядя на героиню, зритель может ощутить, как художник любуется женской красотой. Мы видим не степную женщину-воительницу, но женщину, преданную своему супругу, готовую помочь советом и одарить заботой.

Семейное положение женщины в казахском обществе определял её головной убор, так кимешек на голове изображённой молодой женщины говорит о том, что она замужем и уже родила первенца. Именно рождение ребёнка окончательно закрепляет статус молодой как полноправного члена социума жениха, он же покрывал голову женщины до старости. Традиционно у молодых женщин, как и кимешек у героини полотна, богато украшался вышивкой, бляшками и кораллом, поверх такого головного убора повязывался тюрбан из белой ткани.

Одежда также, как и у мужчин, указывала на социальное положение женщины и её возраст, всегда соответствовала суровому степному климату. На героине полотна надет теплый бешмет, по крою напоминающий камзол, но более свободный. Насыщенные ультрамариновые пятна бешмета выделяют фигуру героини на нейтральном фоне. Этот приём демонстрирует отточенные навыки художника по объемной лепке цветом форм фигуры.

Одежда казахской знати от одежды простых степняков отличалась более утонченным изысканным орнаментом, который художник прописывает, пользуясь лёгким подмалёвком. Ткани насыщенных ярких цветов для своей одежды могли позволить себе только обеспеченные люди. «Парадные одеяния шились из бархата или кармазинного сукна» [1]. Цвет играл важную роль в символике одежды, так, например, красный цвет был привилегией элиты, в то время как «простой кочевник не имел ни материальной возможности, ни права появляться в такой одежде на людях» [1].

«Синий цвет у тюркских народов – көк – символ верности, вечности и постоянства. Тюркский көк – цвет неба и травы – ассоциировался с божественной субстанцией, как прародитель рода» [5, с. 164]. Слово «көктем», производное от «көк», в тюркской культуре символизирует расцвет, очищение, возрождение. Так и героиня, облачённая в синие одежды, олицетворяет собой образ хранительницы жизненных ценностей семьи.

В поддержку яркого пятна бешмета в левом верхнем углу художник поместил солярный знак в круге. В тенгрианской культуре солнце – күн – является помощником бога Тенгри, живущего на небе, отсюда и символический синий цвет.

Обращённая к супругу женщина, держит в руках пиалу. Пиала, как ёмкость, символизирует богатство и изобилие, напиток – жизнь.

Статусное значение имеют украшения, изображенные художником на фигуре женщины. На запястье серебряные браслеты – блезік – украшения, сложные по форме, носили молодые женщины. Пальцы рук украшают кольца, которые также являются традиционными украшениями казахских женщин. Волосы, заплетённые в две косы, украшены шашбау.

Художнику удалось запечатлеть облик казахской женщины, кроткой и преданной, хранительницы домашнего очага, к которой трепетно относится её муж. Семейная пара олицетворяет счастливый, гармоничный союз.

Ақыл, білім (Ум, образование). Аллегоричное описание третьего сокровища можно трактовать, анализируя образ главного героя. Мы видим опрятного мужчину, могучего, чтящего традиции и готового постоять за свои ценности. Как было отмечено выше, женщина всегда сопровождала мужа напутствием. По облику мужчины, его одежде и окружению можно заключить, что он чтит традиции своего народа: беркут на его руке говорит нам о том, что перед нами бүркітші, а для того, чтобы приручить дикую птицу человек должен обладать выдержкой и самодисциплиной, иначе птица не будет его слушаться. Кроме того, бүркітші должен считаться со своенравием дикой птицы, нельзя эксплуатировать пернатого помощника в качестве раба, поэтому охотники отпускали птиц спустя годы службы на волю. Такой жест характеризует человека высоко нравственных качеств, способного уважать потребности окружающих. Рядом с мужчиной стоят его собака и лошадь. Собака, которая будет помогать в быту и охоте, также требует дрессировки и воспитания. Что касается лошади, то в казахском эпосе она сама является мудрым советником для батыра.

Жүйрік ат (Быстрая лошадь) – очередное благо – находится позади героев и композиционно соединяет все изображения полотна. «Культ коня особенно важен для казахов-кочевников, это главный помощник при переезде, верный спутник, надёжный скакун на поле боя». «Ер қанаты – ат» – «Крылья батыра – конь», «Жігіттің сорлысын, аттың жолдысы теңестіреді» – «Неудачливого джигита выручает удачливый конь» – так говорят народные поговорки.

«Конь в аксиологической иерархии является высшей ценностью для казаха-кочевника, тесно связанной с понятием «честь» (так оскорбление коня, по степному этикету, расценивается как прямое оскорбление хозяина)» [6, с. 236]. Он явля-

ется для казахов сим¬волом высшего мира, мира мудрости, мира предков. «Казахи называли коней «тілсіз адам» – «безъязыким человеком». <…> В бытовой жизни казахов среди четырёх разновидностей домашних животных конь всегда ценился выше других и занимал своё особенное главное место» [7, с. 3].

«Известно, что белые лошади почитались в казахском обществе, вороная лошадь является самой выносливой. Вместе с тем, по казахским обычаям, у каждого человека бывает своя любимая масть, и эта масть считается священной. Например, хан Кенесары очень любил чубарую масть. Со времен хана Аблая лошади чубарой масти считались "ханской казной, достоянием"» [7, с. 34]. По всей вероятности, наш герой особенно трепетно относится к гнедым лошадям. Гнедая лошадь с чёрной гривой и хвостом, как та, что изображена автором на холсте, очень выносливая, гораздо сильнее белой лошади. Как это часто бывает у гнедых жеребят, ноги при рождении светлые, но они темнеют по мере взросления. Соответственно конь, изображённый на картине, ещё очень молод. Выносливый, крепкого сложения конь с мощными ногами является опорой для батыра в прямом и переносном смысле, он должен быть удобен в посадке, проворен, чтобы поспеть за добычей во время охоты. Шкура скакуна отливает тёплым золотым светом, она чистая, ухоженная. Конь покорно склонил голову, его глаза прикрыты, он отдыхает после скачки.

На правой руке джигита восседает беркут. Қыран бүркіт – одно из семи богатств казахов. Согласно исследованиям Б. Камалашулы, посвящённым казахскому охотничьему делу, казахи возвеличивали беркута, называя его «Степное опахало», «Владыка небесной выси», «Любимец неба», «Хан пернатых» и почитали как «Птицу, выделенную народу самим Богом» [8, с. 22]. Буровато-чёрный, с золотыми перьями на загривке, с горделивой осанкой он смотрит в сторону, пытливо выискивая добычу. Его сизые перья острыми концами способны рассекать воздух на огромной скорости. Коренастые лапы выглядят столь мощными, что кажется, они могут удержать в полёте немалый груз. Острые когти крепко вцепились в рукавицу джигита – биялай, закрывающую предплечье до самого локтя. Сшитая из выделанной кожи верблюда, вола, оленя, горного козла, такая рукавица должна надёжно защищать руку бүркітші от острых когтей птицы. Эту рукавицу носят на правой руке, она может быть пятипалой и трёхпалой. На лапах балқабау – «путлицы» в форме браслетов, приспособления, предназначенные для ношения птицы с собой, привязывания её при посадке на насест. В старину хорошая птица и быстрая лошадь стоили очень дорого и повышали авторитет владельца.

Охота с беркутом – один из самых старых видов охоты. Таким способом охотились в евразийских степях несколько тысяч лет назад. Доказательство этого факта – петроглифы бронзового века. Сегодня охота с ловчими птицами внесена в список нематериального культурного наследия человечества ЮНЕСКО. Являясь частью казахской культуры, соколиная охота была всегда популярна среди правителей Казахстана. «Беркута от других ловчих птиц отличают, с одной стороны, поразительная сообразительность, сметливость, отвага, с другой – он обладает особой зоркостью и проницательностью. Не случайно слово қыран – прозорливый, всевидящий, дальновидный, зоркий является постоянным эпитетом этой птицы в казахском языке» [9, с. 329-330]. «Зрение беркута в 5-7 раз острее человеческого. Это одно из немногих созданий, способных прямо смотреть на солнце. Он обладает редким даром, паря в небе, на расстоянии полутора-двух километров разглядеть маленького зверька» [8, с. 22].

«Помимо всего прочего, охота является и своего рода спортивным занятием. Добыча трофея – это далеко не главная задача охоты с ловчей птицей. Подобно учёному-ориентологу, изучающего биологию птиц, или циркачу, дрессирующему животных, құсшы также стремится узнать о дикой птице как можно больше, чтобы с помощью этого знания диктовать ей свою волю» [8, с. 19].

Охота на зверей и птиц несла в себе и воспитательную функцию: она учила человека терпеливости, хладнокровию, выдержке, владению своими эмоциями, взаимовыручке и взаимопомощи, учила разбираться в законах природы, постигать повадки зверей и птиц. Охота давала возможность соизмерять душевные и волевые качества с физиологическими возможностями. Из этого можно сделать вывод, какими качествами обладает запечатлённый на картине батыр. Охота – средство овладеть воинским искусством, приобщиться к азарту борьбы, проявить охотничью выдержку и ловкость, и одновременно – это лучший отдых, самое интересное время проведения досуга.

Охотничье ружьё – шестое из семи благ – не изображено на картине. Можно предположить, что художник запечатлел период до повсеместного распространения огнестрельного оружия. Наиболее распространённым оружием казахов средневековья были копьё, сабля, лук. Ничего из перечисленных предметов мы так же не наблюдаем на картине. Лишь небольшие ножны для ножа свисают у правой руки джигита. Может быть, этим жестом художник показывает свою жизненную позицию, в которой он пацифист, а может, сюжет описывает мирное время, когда необходимости в оружии нет.

Жүйрік тазы (Гончий пес). Собака, считавшаяся одним из семи богатств казахов, входит ещё и в число двенадцатилетнего календаря – мүшел. «Наряду с быстроногим конём, ловчим беркутом и метким ружьём, она является неразлучным спутником мужчины. Конь – крыло джигита, собака

– ухо дома, беркут – кормилец, ружьё – средство защиты – все они имеют свои заветные места в сокровищнице» [8, с. 139-140].

В течение нескольких столетий люди развивали специальную породу собак – тазы. Такие собаки предназначались для конной травильной охоты. К особенностям тазы относится выдающаяся способность преследовать добычу, наблюдательность и скорость. Главным образом собаки используются для охоты на зайцев, барсуков, сурков, лис и волков без оружия. Эта порода наиболее приспособлена к кочевому укладу жизни казахов. Тазы можно перевести как «чистый» – это красивые и изящные собаки с ощущаемым достоинством.

Охотничьи тазы считались большой ценностью. Стороннему человеку сложно представить, чего стоила в глазах казахов собака тазы. «Согласно своду законов “Жеты Жаргы”, стоимость тазы приравнивалась стоимости раба, одна хорошая рабочая собака заменяла калым за невесту, составлявший почти полсотни лошадей <...> Следуя поговорке “собака барина рабыни стоит”, на протяжении долгого времени народ почитал даже собаку богача» [10] Среди всех животных только борзой позволялось входить в дом (не считая кошек и приплод, который во время охоты держался дома). У тазы в казахской юрте есть своё законное место – на подстилке справа от входа» [8, с. 166]. Такая собака никогда не была человеку слугой, между ними формируются равные товарищеские отношения.

Нурлан Килибаев изобразил грациозную, крепкую собаку со светлой шерстью, подтянутым животом, высокими ногами, позволяющими быстро двигаться. Она, верная, стоит подле хозяина, но в её слегка поддавшейся вперёд фигуре и устремлённому вдаль взгляду мы видим готовность сорваться и броситься за добычей.

Завершает композицию вьющийся растительный орнамент – ою, использованный в качестве ширмы, отделяющей изображённые фигуры от условно прописанного фона картины. Это позволяет наблюдать персонажей созданного художником идеализированного мира. Орнаментальность является ещё одним узнаваемым приёмом автора, с его помощью художник противопоставляет плоскость и объем. Исследователи отмечали, что казахи живут как бы в мире орнамента. «Окружающая действительность своеобразно опоэтизирована в гамме узоров. Утварь, посуда, оружие, одежды – всё любовно покрывается орнаментом» [11, с. 153]. Мышление казахов символично, как символична и картина Нурлана Килибаева. Взаимосвязь иллюстрирует преемственность художником национальных традиций народа.

О живописной технике художника. Как и во всей работе, при написании орнамента Килибаев активно использует живописный подмалёвок, оставляя участки холста непроработанными. В случае с орнаментом такой приём помогает достичь воздушности и ажурности. Переход цвета от более светлого зелёного до припылённого коричневого создаёт ощущение воздуха в картине. Нематериальный фон, написанный пастозными мазками в верхней части полотна и очень лёгкий в нижней, слегка освещённый верхним светом, создаёт некую воздушную вибрацию. Автор использует фон для моделировки объёмов. Он не спешит прописывать фигуры персонажей, активно использует фоновую заливку цветом в теневых участках. Виден оставленный без изменения подмалёвок и на одеждах людей, и на копытах лошади, и на лапах собаки. Технический приём, использованный Килибаевым, является отличительной чертой работ художника. Вся работа выполнена в единой гамме, полотно выдержано в земельно-зелёных тонах. Эти цвета близки кочевнической культуре, сопровождают её как в природном ландшафте, так и в бытовых предметах, сделанных из натуральных материалов.

Незамысловатая по сюжету картина таит в себе глубокие знания художника о культуре казахского народа. Традиция почитать семь священных сокровищ, прочно, непоколебимо укоренилась в сознании кочевников. В картине отсутствует обозначенная линия горизонта, но подразумевается, что она находится низко, тем самым возвышая фигуры над зрителем. Люди и даже животные выглядят величественно и монументально, этим приёмом автор подчёркивает значимость запечатлённых ценностей.

Произведение «Жеті қазына» как нельзя лучше характеризует живописное творчество Нурлана Килибаева и в тоже время оно является олицетворением многих традиционных ценностей народа. Визуальная форма раскрывает содержание фразеологизма, перечисляет его составляющие.

Герои картины Килибаева – это воплощение идеалов нации. Его образы соответствуют представлениям казахов о священных сокровищах, чтимых в сложившейся кочевнической культуре. Художник поэтизирует национальные традиции, возрождая интерес к истории, служащей источником вдохновения. Его композиция играет цветом и легкой манерой письма, эстетизацией жизни, концентрированием образности, тягой к архаике и воспевает духовные ценности.

Список использованной литературы

1. Ерофеева И. Казахская одежда // Алтын Орда URL: http://www.altyn-orda.kz/kazaxskaya-odezhda-istorik-irina-erofeeva/ (дата обращения: 15.03.2017).

2. Тохтабаева Ш. Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 198 с.

3. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. – 3 Т. – Алматы: Өнер, 1994. – 248 с.

4. Колдар А. А, Зуев Ю. А., Досымбаева А. М., Торланбекова К. У. Великие дочери Великой степи. – Справочник. I Т. – Алматы: Умай, 2003. – 264 с.

5. Таниева Ж. Символика цвета как носитель культурных кодов // Простор. – 2010. – №5. – с. 162-164.

6. Липец Р. Я. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука,1984. – 236 с.

7. Токтабай А. У. Культ коня у казахов. – Алматы: КазИздат-КТ, 2004. – 124 с.

8. Хинаят Б., Исабеков К. М. Саят. Казахская традиционная охота. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 208 с.

9. Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурное переосмысление. – Астана: Фолиант, 2011. – 560 с.

10. Балгин Р. Тазы в Алмаатинской области Казахстана. Часть I // Вестник Международного общества по сохранению примитивных аборигенных пород собак. – 2011. – № 27. – с. 18-25.

11. Чепелев В. Об искусстве казахского народа (орнаментика) // Искусство. – 1936. – № 4. – С. 153.

Досбатырова Фариза Болатбекқызы
магистрантка II курса Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова

Научный руководитель
Жуйкова Л.А. канд. иск., профессор Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, артистка Государственного коммунального казенного предприятия «Казахский государственный цирк», тел. e-mail: d.dosbatyrov@mail.ru

НОВЫЕ МОДЕЛИ СЦЕНОГРАФИИ В ТЕАТРАЛЬНО-ЦИРКОВЫХ И ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ПОСТАНОВКАХ

Резюме: *Данная статья раскрывает современный подход режиссеров при создании новых театрально-цирковых и хореографических постановок. А именно, это – декорация в основе которой лежит архитектура, кинематография и наука прошлого и настоящего времени. Они могут влиять на модель создания нового циркового реквизита и образа актера или артиста. К ним следует добавить «живые декорации», фундаментом которых служат сами актеры или артисты, которые могут представлять из себя саму сценографию постановки. Все это в комплексе создает новую парадигму сценографического реквизита, характеризуемую мобильностью и оригинальностью сценических постановок.*

Ключевые слова: *сценография, декорация, актер, артист, реквизит, кинематография, архитектура, акробатика, хореография, театр, цирк;*

Түйін: *Бұл мақалада режиссерлер жаңа театрландырылған цирк және би қойылымдарын құруға қазіргі заманауи көзқарас ашады. Атап айтқанда, ол - өткен және қазіргі уақытта безендіруге негізделген сәулет, кинематография және ғылым. Олар модель құруға жаңа цирк деректемеге және актер немесе артист образына әсер етуі мүмкін. Оған актерлер мен артистердин оздері қызмет ететин, сценографиялық қойылымды корсететин «жанды сәнділікті» қосу тиіс. Мұның бәрі бірге ұтқырлық және бастапқы қойылымдарды сипаттайтын, сценоргафиялық деректемелерге жаңа парадигманы құрайды.*

Кілт сөздер: *сценография, безендіру, актер, артист, деректеме, кинематография, архитектура, акробатика, хореография, театр, цирк;*

Summary: *This article reveals the modern approach of directors to create new theatrical circus and dance performances. Namely, it is a decoration which is based on architecture, cinematography and the science of the past and the present. They can influence the creation of a model of the new circus props and actor or artist image. These should be added to "live decorations", which serve as the foundation of the actors or artists who may be of a very set design productions. All this together creates a new paradigm of scenographic props, characterized by mobility and original stage productions.*

Key words: *set design, decoration, actor, artist, props, film, architecture, acrobatics, choreography, theater, circus.*

Данную статью нельзя не начать с синтеза зрелищных видов искусств – который просматривается в самых различных областях современного искусства. XXI век – век инноваций. Актуальность синтеза искусств выражается в многочисленных попытках гармоничного и дисгармоничного слияния жанров. Так, классический танец соединяется с цирковым искусством, разветвленным на акробатику, спортивную и художественную гимнастику, восточные единоборства и т.д. Цирковое искусство сливается с классическим танцем, подразделяющимся на академический балет, неоклассику, танец-модерн, современную хореографию, брейк-данс и др. В истории мировой практики существует множество примеров: китайский акробатический балет «Лебединое озеро», балет «Щелкунчик» с элементами акробатики, театрально-цирковое шоу «Кракатук», канадский «Цирк Дю Солей», эксперимент в жанре рок-балета «Битлз навсегда!», синтез элементов классического танца и циркового искусства - одноактный спектакль «Одинокий Призрак» [3, с.146].

Столь же явственно заявил о себе принцип театрализации цирка: «Это была феерия, это было шоу в лучшем понимании этих слов. Сколько было блестящих режиссерских находок, неожиданных решений, позволивших связать воедино разножанровые номера и аттракционы, которые благодаря этому шли на одном дыхании. Соединение интернациональных трюковых и композиционных приемов с национальной формой их режиссерской, актерской, музыкальной, сценографической подачи в дальнейшем стало основой создания целостных национальных цирковых представлений [3, с.124].

Принцип синтеза искусств в дальнейшем получил всемерное развитие режиссуре всего мира. Режиссура театрально-цирковых и хореографических постановок приобрела новую форму, театрально-цирковые площадки всего мира приобрели инновационный облик художественной картинки. Архитектура, кинематография и наука стали оказывать огромное влияние не только на создание сюжетных спектаклей, когда картинка с экрана переносится на сцену. Сцена – это же художественное пространство наполненное визуальными объектами и образами. Между художественным пространством и реальным всегда была граница. Зритель, как

правило, был не участник, а сторонний наблюдатель действа [2, с.16]. Сегодня эти закономерности разорваны. Режиссеры современности и новые технологии дают возможность по-новому посмотреть на мир инновационного искусства. Посмотреть на мир искусства и оказаться в нем. Как это? Сейчас это досягаемо просто,: художественное пространство, то есть сцена, меняет свое градусное положение или переворачивается полностью с помощью технического оснащения. Допустим, обратная сторона сцены, представляет собой сплошное зеркало. Какую художественную картинку наблюдает зритель? Зритель видит свое отражение в художественном пространстве, зритель является частью спектакля, а человек центром вселенной. Хитрое, но ловкое режиссерское решение интеграции зрителя в сценическое пространство. Также можно рассмотреть еще один режиссерский ход, связанный с инновациями световых, звуковых и видео эффектов. Световое, музыкальное сопровождение, экран, сцена и актер, связаны единой нитью режиссерского замысла, идеи. Поясним: когда падает маленькая капля в воду, образуется маленький круг от точки падения, который вырастает до большого кругового кольца. Но должен быть тот, кто капнет! В данном случае это режиссер. Представим темноту на сцене. Звучит музыкальное сопровождение – гром, дождь, который постепенно утихает до падения маленьких капель. Все это для эффекта восприятия сопровождается драматургией света. На экране тоже идет видео проекция в теме утихающего дождя. Одна капля падает в лужу. Транслируется видео-проекция, изображенная на сцене. На этой же сцене сидят артисты балета в маленьком кругу, отражающим хореографический рисунок. Они сливаются с картинкой сцены в формате художественного решения. Когда капля падает на сцену, попадая в центр хореографического и видео рисунка, образуется эффект импульса дающий движение, как для танцоров так и для видео проекции. Артисты балета раскатываются с маленького круга в большой хореографический круговой рисунок в унисон с видео проекцией. В данном режиссерском формате мы понимаем взаимосвязь световой, музыкальной, видео и хореографической драматургии, которая рождает живую 3D сценографическую картинку.

Обозначим сразу: сценография вчера и 3D сценография сегодня – два разных художественных явления.

Сценография (театрально-декорационное искусство) – вид художественного творчества, занимающийся оформлением спектакля и созданием его изобразительно-пластического образа, существующего в сценическом времени и пространстве. Сценографические решения, создававшие образ обобщенного места действия, действия, занимали видное положение в театральном процессе 50–60-х гг., Решения, основанные на приемах игровой сценографии, появлялись относительно редко. Речь идет о таких решениях, когда игра актера или артиста со сценической площадкой, с костюмом, с отдельными аксессуарами, с элементами вещественного или архитектурного оформления становилась определяющей для стилистики спектакля. Иначе говоря, когда именно таким способом – через игру актеров или артистов со сценографией – раскрывался характер его персонажа, та или иная ситуация сценического действия. Сценографические персонажи занимали достаточно заметное место в целом ряде постановок рассматриваемого периода – в качестве визуального компонента их сценического действия, игравшего существенную смысловую роль [1, с.79].

3D-сценография - это новое направление, используемое в современных синтетических спектаклях и шоу, является актуальным, мобильным и востребованным сегодня. Она основывается на инновационных компьютерных технологиях. 3D или, трехмерное искусство, сливается с режиссерским 3D-маппингом и игрой актеров или артистов. Быстрее всего среди современных 3D-технологий развивается направление, обеспечивающее максимальный объем картинки на экране. Это – так называемое, рельефное текстурирование. Шоу Сергея Лазарева на Евровидения 2016 г. было представлено в этом современном направлении.

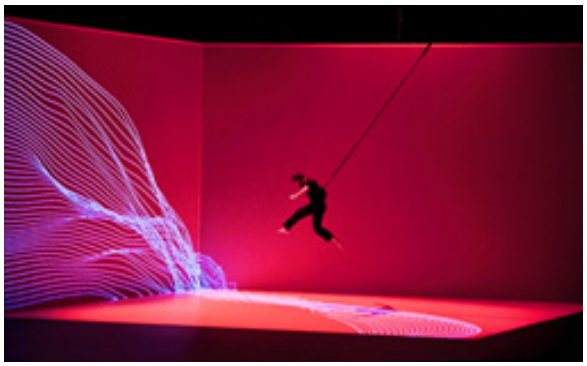

Немаловажную роль в построении театрально-цирковых и хореографических постановок играет взаимосвязь сценографии и архитектуры. Архитектура – искусство и наука строить, проектировать здания и сооружения, а также сама совокупность зданий и сооружений, создающих пространственную среду для жизни и деятельности человека. Через принципы функционирования архитектуры как искусство можно найти образ персонажа, стилистику костюма, атмосферу художественного действия, новый подход к созданию циркового аппарата и реквизита. Об этом знали уже давно.

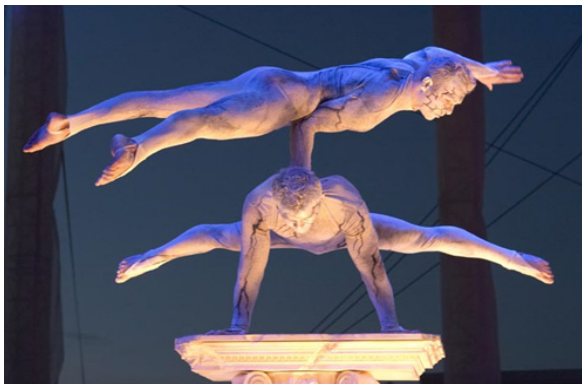

Так, эпоху Возрождения в Венеции устраивали конкурсы «живой архитектуры». Акробаты состязались в умении строить пирамиды, высота которых доходила до 9 м , а число акробатов в одной пирамиде - до 30. Искусство средневековых акробатов ещё не знало деления на различные Амплуа. В современном искусстве групповая силовая акробатика дает возможность по-новому подойти к живым декорациям, фундаментом которых являются сами актеры или артисты, что дает мобильность и оригинальность сценических действий в театральных миниатюрах и полноценных инновационных спектаклях [4, с.31].

Итак, мы констатируем, что архитектура, сценография, кинематография и наука, как идейный двигатель, реализуют новую парадигму сценографического и циркового реквизита, характеризуемую мобильностью и оригинальностью театрально-цирковых, сценических и хореографических постановок. За ними большое будущее в искусстве.

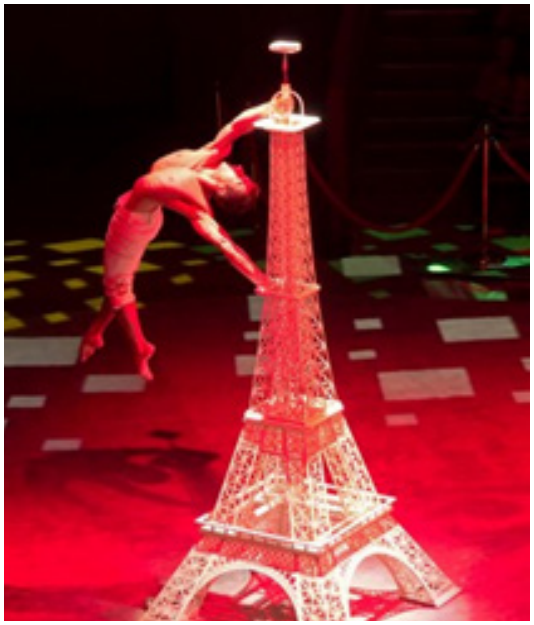

Список использованной литературы

1. Березкин В. Искусство сценографии мирового театра Изд. 3-е. – М.: Едиториал УРСС, 2012. – 808 с.

2. Лебедева Г. Балет: семантика и архитектоника. – СПб.: Издательство «Лань»; «Издательство ПЛАНЕТА МУЗЫКИ», 2007. – 160 с.

3. Досбатыров Д. Синкретизм традиционной казахской культуры в свете инноваций режиссуры циркового и хореографического искусства Казахстана и его интеграции в мировую цивилизацию. - Алматы: диссертация КазНАИ им. Т. Жургенова, 2013. - С. 173.

4. Гуревич З. О жанрах Советского цирка. - М.: Искусство, 1977. - С. 303.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGY

Бейсембаева Салтанат Байгазиевна
А.Ясауи атындағы ХҚТУ, ф.ғ.к., «Әлем тілдері» кафедрасының меңгерушісі

Бабаева Карлыгаш Сабетовна
А.Ясауи атындағы ХҚТУ, ф.ғ.к., «Әлем тілдері» кафедрасының оқытушысы, kalya2402@mail.ru

КӘСІБИ ТІЛДІ ОҚЫТУДА ҚОС БІЛІМДІ ЖҮЙЕНІҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. *Ұсынылып отырған жұмыс жоғары оқу орнында шет ел тілдеріне үйретудің бүгінде қалыптасқан жағдайларына арналады. Мұнда әнгіме өзегі негізінен кәсіби іс-әрекеттің қаруы есебінде қолданылатынана тілден өзгеше сөйлеу үдерісінің игерілуі, яғни филолог емес болашақ мамандарды ағылшын, орыс, түрік тілдеріне үйрету жайында болмақ. Авторлар ниеті – студенттерді оқу-үйретім/үйреніс (ОУУ) үдерісіне белсенділікпен қатысып, іс-қызметіне жоғары өнімділікке қол жеткізу жолында көтеріңкі ынта-ықыласқа баулу үшін даульды жүйе элеменнтерін кәсібіи орыс тілін үйретуге енгізу қажеттігіне негіздеме беру.*

Кілтті сөздер: *кәсіби тіл, шет ел тілдері, оқу-үйретім/үйреніс (ОУУ), қос білімді жүйе.*

Резюме: *В данной статье рассматривается современное состояние обучения языкам, в частности обучения нефилологов, овладевающих языком в качестве инструмента профессиональной деятельности. Автор пытается обосновать необходимость введения элементов дуальной системы в обучении профессиональному русскому языку с целью повышения мотивации студентов к активному участию в процессе обучения и длстижения высокой эффективности работы.*

Ключевые слова: *профессиональный язык, обучение инстранным языкам, практическое обучение, дуальная система.*

Summary. *The main purpose of the analyses of existing organization of professional language process of education. The analyses is given according to dual system characteristics. The author offers an application of some elements of duality in the process of professional language education for students, who are not philologists, but acquire foreign languages as an professional instrument in their future work.*

Keywords: *foreign language, dual system, professional language education, non-philologists.*

Бүгінгі таңда шет ел тілдерін игерген мамандарға болған сұраныс күннен күнге артуда. Солай болса да, университет бітіріп жатқан түлектердің көшілігі еңбек нарығында өздерін кәсіби тұрғыдан таныта алмай жүр. Бұл қайшылық – шет ел тілдеріне үйрету бағдарламаларында әліде орын алып жатқан кейбір кемшіліктер мен олқылықтардың нәтижесі. Соңғы жылдары бұл проблема әбден көкейтестілік дәрежесіне көтерілуде. Өндіріс орындарындағы жұмыс берушілер мен бизнес өкілдері жоғары мектепті кінәләп, оның түлектерін қажетті кәсіби ептіліктері мен дағдыларының төмен деңгейде екенін айтып, дабыл қағуда. Өндіріс, мекеме басшыларының келтіретін дәйегі – университет түлектері өздеріне жүктелетін кәсіби міндеттері табысты орындауға қабілетсіз, игерген академиялық білімдері мен ептілері шынайы жұмыс орнвнда қолдануға қабілетсіз. Бұл жәйіттің негізгі себебі – оқу-үйретім/үйренім үдерісінің болашақ маманды практикалық дайындау іс-қызметімен мүлдем байланыста болмауы. Университет қабырғасындағы ежелден кележатқан оқу-үйретім/үйренім жүйесі кем-кетікті әрі біріздiлікке ие емес. Университеттер мен кәсіби мектептердегі жұмыстың практикалық формаларының кемдігі тәлім сапасын қамтамасын етудегі елеулі проблемаға айналуда. Табысты нәтижелерге ерісу үшін кәсіби тіл үйрету ұстаздары оқу-үйретім/үйренімге болған көзқарасын түбегейлі өзгеріске келтіруде. Алдыңғы қатарға қазіргі таңда тәлімдік үдерістің бизнеспен, экономикамен байланыстылығы жөніндегі, шынайы қызметтік ортада үйрету хақындағы жаңаша идеялық жол-жобалар, жаңаша көзқарас-пікілер тартылуда. Көбіне оқу-үйретім/үйренімнің дуалды жүйелі ұстаздар қауымында өзекті әнгіме арқауына айналуда. Қос білімді – бұл студенттердің болашақ кәсіби қызметінде қажет негізгі практикалық ептіліктерді игеруге бағышталған тәлімдік өнегенің ерекше түрі. Бұл жүйеде алға тартылатын негізгі мақсат – университетті бизнеспен, теорияны практикамен, академиялық тәлімді практикалық ептіліктермен ұштастырып, бір тұтастыққа келтіру, осының арқасында оқу-үйретім/үйренім үдерісінің тиімділігіне және болашақ мамандардың кәсіптік дайындығының жоғары деңгейде боларына қол жеткізу. Қо білімді жүйе бұл күнде ЖОО-да кәсіптік мектептерде өзінің тиімділігімен тиісті орынын иелеуде. Нәтиже қанағаттанарлық, мұндай тәлімдік үдеріс тиімділігі көп жерде дәлелденуде, бизнес өкілдері бұл жүйені толығымен қолдап-қуаттауда. Бұрын-соңғы қос білімді жүйенің орта мектептен байланысты енгізілуі мақұл көрінетін, дегенмен мұндай оқу-үйретім/үйренім ел экономикасы мен бизнесі үшін мамандар дайындалып жатқан университеттердегі қажеттігі басымдау. Кең ұстаз-мамандар қауымына ұсынып отырған мақаламыздың мақсаты орыс тілін үйретуге байланысты университеттегі оқу-үйретім/үйренім үдерісін ұйымдастыру-

дың бүгінгі жағдайына талдау салу, сонымен бірге студенттерді белгілі мамандықты игеруде шет ел тілдерін үйрету барысында дуалды жүйені енгізу қажеттігін негіздеп, оны кәсіби орыс тілін үйрету мысалында дәлелдеу.

Орыс тілінде сөйлеуге үйрету, мысалы, автор қызмет етіп жүрген Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде үш бағытта атқарылуда, оларды шартты түрде келесідей айтуға болады: филологиялық, арнайы және кәсіптік. Бұл бағыттар бойынша оқу-үйретімді ұйымдастыру қалыптасқан дәстүрге орай алға тартылған мақсатқа орайлас келеді. Межеленген ниетке жету үшін шет ел тілдеріне үйренудің комуникативті бағыты пайдалынылады. Бұл бағыт негізінен бірнеше басты сипаттамаға ие. Солардың бірі – тілмен академиялық танысуды шынайы тұлғааралық қатынастардағы қолданылуымен байланыстыру. Мұндай бағыт ежелден белгілі «бойдағы толғанысқа қосу» идеясымен ұштас келеді, яғни адам тілді пайдалана отырып, өзінің қандайда сезіміне бөленуі тиіс.

Педагогикалық әдебиеттерде мұндай үдеріс үйретім/үйренім субъектінің шынайы болмыспен араласа қандай да толғанысқа түсуі ретінде түсіндіріледі. Осылайша оқу-үйретім үдерісінде сезімдік (сенсорлық) тетіктер іске қосылады – адам жұмыстың табиғи жағдайларымен танысады, өзінің іс-қызмет атқару мүмкіндіктерін пайымдайды. Бастысы – өзінің жұмыс атқару тәжірибесінің эмоционалдық толғаныс, күйзелісін нақты практикалық ортада байқастырады. Өз мәні тарапынан бұл дуальдық жүйе элементтері. Мұндай элементтердің бірі оқу-үйретім/үйренімнің комуникативтік түрінде сақталып, болашақ маманның қажетті дәрежедегі практикалық дайындағаны кепіл бола алады. Оқу-үйретімнің практикалық формаларын енгізу идеясы өзінің нақты шешімін теориялық және приктикалық формалары теңдей бірқатар, екі бөлікте жүргізілетін жағдайлардаіске асып жатады. Мұндай оқу-үйретім түрінің мысалы болашақ мұғалімдікке дайындалып жатқан студенттерді (қазақ, түрік жастары) орыс тілінде еркін сөйлеуге үйрету әрекеттері.

1. Филология факультетінің орыс тілі және әдебиеті бөлімінде негізінен ауылдан шыққан қазақ балалары мен Түркиялық жастар болашақта орыс тілі мұғалімдері болуға дайындалады. Бұл бөлімнің оқу-үйретім бағдарламалары дәрісханалық, яғни тілді теориялық тұрғыдан және оны үйрену барысында практикалық қолдана білуі көздейді. Орыс тілін үйрету/үйрену әдістемесі бойынша теориялық дайындықтан өткеннен соң студенттер орыс тілі сабақтарына қатысып, оларға талдау беріп, базалық мектептерде орыс тілі сабақтарын өткізуі тиіс. Болашақ мұғалімдер теориялық және практикалық емтихандар тапсыруы қажет. Оқу-үйретімнің мұндай тұжырымдамасы өз алдына студенттердің тілдік білімдерді ғана игеріп шектелместен, аса мәнді келетін, таңдаған кәсіби саласында табысты мансапқа жетудің кепілі – кәсіптік құзіретті меңгерту мақсатын көздейді. Болашақ ұстаздар-студенттер оқу-іс әрекетіне қатысып, өнімді жұмыс қабылетін шыңдай түседі.

2. Арнайы мамандандыру оқу-үйретімінің негізгі мақсаты орыс тілін қорындағы терминология аппаратты меңгерту. Оқу-үйретім ең алдымен мәнмағынаға ие болған мәтіндер негізінде атқарылады. Мұндай басымдық мүмкін болғанша арнайы терминологиялардың көбірек меңгертуге беріледі. Орыс тілін студенттер қарым-қатынас құралы ретінде үйреніп жатпастан, оны іс-қызметтегі қосымша құрал есебінде меңгереді. Ескертілуі лазым шарт, жаһандану дәуірінде мамандандыру оқу-үйретімінің мұндай бағыты өте шектелген. Болашақ мамандар кәсіптік тақырыптарда сұхбаттасымен байланысты келетін кейбір коммункативті құзіреттілік элементтерін міндетті түрде меңгеріп, қолдана білуі қажет, ал бұл ептілікке қол жеткізу оқу-үйретімінің практикалық формаларына сүйенеді.

3. Шет ел тілдерін меңгеру мақсаттарына орайлас филологиялық және кәсіптік бағдар-бағыттар өзара өте жақын. Филология факультетінде студенттер тілді мектептегі ұсыным нысаны ретінде меңгереді. Филолог емес студенттер де тілді болашақ кәсіби іс-қызметінің негізгі құралы есебінде игереді. Демек, тілді меңгеріп алу үдерісі кәсіпке үйренумен біртұтас, ажырамас күйде атқарылуы тиіс. Бұл сынды оқу-үйретім/үйренім әдісін ұстаздар филологиялық емес, яғни туризм, халық-аралыққаныстар, экономика, медицина т.б. мамандықтарына дайындайтын факультеттерде қолданады.

Белгілі болғандай, жақын болашақтың өзінде аймағымызда кең өрісті туризм рыногы ең жаймақ. Демек, алыс-жақын елдерден турист-қонақтар қызмет көрсетітн көп тілді кадрлар қажет болатыны сөзсіз.

Қазіргі күнде университетті бітіріп, туризм қызметімен айналысып жатқан түлектеріміөзің, қонақ үй басшыларының айтуларына қарағанда, қонқтарға жай-жағдай жасау, мейрамханаларда оларды күту әрекеттеріне байланысты пікірлері қанағаттанарлық, ал сол қонақтардың «іші-бауырына» еніп, олардың ана тілінде (орыс, ағылшын) әңгіме-сұхбат құру ептіліктері жоқтың қасы. Бұл, әрине, университетіміздегі оқу-үйретім/үйренім дәстүрінің әлі де болса жетілмегенінен. Мұның түпкі себебі ЖОО-да әлі күнге дейін оқу барысында теория ұсыну басым келіп, практиканың кем болуынан.

Бүгінгі таңдағы студенттердің қай-қайсысында ғаламтордан ақпарат алудан кенде емес: өздері бағыт түзеді, сұхбат тақырыптарын ұсына алады, өздерінің тілдік білімдерін белсенді пайдаланып, терминологиялық қорын еркін қолдпну мүмкіндігіне ие. Осы үдерістердің баршасын кәсіби іс-әре-

кертке алдын-ала дайындық есебінде назарға алуға болады. Алайда, «жалаң» меңгерілген тіл болашақ маманның кәсіптік іс-қызметіне талапқа сай әрекетке келуіне мүмкіндік ала бермейді. Осыдан, университтетегі кәсіптік тілді игеру тұжырымдамасын қайта пайымдап, оқу-үйретім/үйренім үдерісі бағдарламасын жаңаша бағытқа түсірген жөн. Ондай бағыт – қос білімді жүйе элементтерін енгізу, яғни оқу-үйрену барысын бизнеспен ұштастыру және оны кәсіби орыс тілін меңгертуге пайдалану. Туризм мамандығы бойынша дәріс алып жатқан студенттер үшін кәсіби орыс тілін игеруде практикалық курстың өте пайдалы формасы – ол оқу-үйретімінің оқу-үйретім/үйренімдік экскурсия. Мұндай әдіс болашақ мамандардың білім және тәжірибе ауқымын концентрлік кеңейту принципіне сәйкес ұйымдастырылуы лазым. Бастысы, оқу-үйретім/үйренімдік экскурсия оқу бағдарламасының міндетті практикалық элементі ретінде қабылданғаны жөн. Бұл элемент бойынша шәкірттер курс аяғында мемлекеттік практикалық емтихан тапсыратын болса, әбден жөн болар еді. Осыдан тіл үйренуге деген жауапкершілік жоғарылап, студенттердің ынта-ықыласы (мотивация) нәтиженің табысты болуына елеулі дем берері ақиқат. Бұған қоса айтарымыз, шет ел тілдерін үйрету жөнінде және оларды кәсіптік іс-қызметіне қолдану туралы әңгіме қозғалғанда, тіл үйрету ұстаздары қай жағдайда да студенттерге басшылық жасаудан жалықпауы тиіс. ЖОО-да практикалық үйретіліммен бірқатар студенттердің шет ел тілін бизнес жұмыстарымен араласа жүргізіп, үйрене, шыңдағаны өте пайдалы. Шет ел тілдерін меңгертуге бағытталған жаңа тұжырымдаманың маңызды элементі бизнестік серіктестерді таңдау, табу. Жұмыс берушілер мен бизнес өкілдері, егер университет бітірген бойдан өздерінің кәсіптік міндеттерін орындауға дайын, жақсы маманданған кадрларды қажет етсе, оқу-үйретім/үйренімге инвестиция құйғаны әбден мақұл болар еді. Орыс тілі бойынша қосбілімді оқу-үйретім жолына түсу үшін бұл жүйенің түбегейлі жаңа тұжырымдамасын негіздеп, жаңа форматтағы тіл үйрету бағдарламасын жасап шығуды ұсынған болар едік. Осыған орай ұстаздардың ұжымдық тәжірибесі мен білім-біліктері біраз іс тындырары анық, ал бұл үшін белсенділік танытар кәсіптік форумдар ұйымдастыру, тәжірибе, идея алмасудың пайдасы орасан.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Хохлов Н.Г. Теория и практика подготовки инженеров на основе интеграции обучения, науки и производства: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1993. – 50 с.

2. Бреус М.Е., Довгополая Н.В., Ноговицына А.В. Совершенствование преподавания в ВУЗе и формирование экономической культуры в образовательном процессе // Аграрный вестник Верхневолжья №2 (11), 2015.

3. Бехтольд А. Дуальное обучение: опыт Германии и реалии России. Дуальная система // Управление производством. – 2008. – № 1.

4. Х.О.Карасаева. Дуальное обучение в практике образовательных учреждений Казахстана. – Актауский колледж «Кайнар», 2013

ӘОЖ 398;801.8

Бейсембаева Салтанат Байгазыновна
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ Түрік Университеті
Әлем тілдері кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к.,доц.м.а.
e-mail: saltanat.beysembayeva@ayu.edu.kz

Абдулханова Мадина Әбдібайқызы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ Түрік Университеті
Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, аға оқытушы

ТАҒАМ АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ДИАЛЕКТІЛЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Түйін. *Мақалада қазақ халқының тағам атауларына байланысты айталатын сөз тіркестерінің мән мағынасы қарастырылады. Қазақ халқы асқа, тағамға үлкен мән берген. Халқымыз кәделі әрі орны бөлек тағамдарын ет пен сүттен жасаған. Қымыз, шұбат сияқты шипалы тағамдар батыс елдерінде мүлде жоқ. Бұл – біздің халқымыздың ерекшелігі. Ұлттық дастарқанымызға байланысты алуан түрлі терминдер бар және олар зерттеуді қажет етеді.*

Түйін сөздер. *Этнолингвистика, тағам атаулары, халық ерекшелігі, нанымдық-сенім, дәстүр, ет пен сүттен жасалған тағамдар*

Резюме. *В статье проводится лексический анализ наименования пищей казахского народа. Лексика пищи занимает значительное место в словарном составе казахского языка, характеризуясь при этом не только многообразием, но и разнообразием, сложностью, разветвлённостью соматической структуры общеказахских названий пищи. Для казахов наименования пищей связаны с традицией нации, обычай народа*

Ключевые слова. *Этнолингвистика, наименование пищи, особеннсоти народа, обячай народа, пищи сделанные из мяса и молока*

Summary. *The article is carried out the lexical analysis on the food name of Kazakh people. Lexicon of food takes an important place in dictionary structure of Kazakh people, being characterized at the same time not only by variety, but also a variety, complexity, branching of somatic structure of all-Kazakh food names. For Kazakhs the food names are connected with national traditions, customs of the people*

Keywords. *Ethnolinguistics, the food name, people features, customs of the people, food made of meat and milk*

Этнолингвистика - халық тілі мағынасына саяды. Алайда, мұның ауқымы өте үлкен. Этнолингвистика тек қана халықтың тілін ғана емес, оның мәдениетін, салт-дәстүрін, ырым-тыйымдарын, өмір сүру стилін зерттеп, оны тереңдеп сипаттап береді. Өйткені халық тек қана өмір сүріп қана қоймайды, ол діни жоралғыларды жасап, өзіне қажетінде салт-дәстүрді дұрыс ұстап дами келе мәдениетін қолданады. Әр халықтың өзіне тән мәдениеті, өркениеті бар. Басқа халықтың өркениеттілігі мен мәдениеттілігін өзге халыққа үйретсе, ол жасандылық болып табылады. Дегенмен ол да халық, бірақ ұлттылығынан айырылған. Халықты зерттеу барысында ең алдымен көмекке тіл білімінің этнолингвистика саласы келеді. Оның көмегімен біз халықтың сөйлеген тілі арқылы халықтың ... алу қасиетіне ие боламыз.Өйткені халық жайлы толық... жан-жақты ақпарат жинаймыз. Этнолингвистикалқ зерттеуде халықтың жер-жерде сөйлеген сөз тіркестерін анықтауда лингвистиканың диалектология саласы көмекке келеді.

Қолымыздағы зерттеу материалдарын қарастыратын болсақ, тәжік халықтары тілінде тағам атауларына байланысты төмендегідей сөздер мен сөз тіркестері кездеседі.

Бөрек (пельмен тағамының тәжік қазақтары тілінде Қорғантөбе ауданы қалаларында кәді бәрек (асқабақтысы), тұқым бәрек (жұмыртқалысы) сияқты түрлері бар. Түрікменістандағы қазақтарда-бөрек, қарақалпақтағы қазақтарда-бөрег, оңт. Говорында барақ//бөрек, солт. Говорында бұрақ түрінде кездеседі. Ал Ташкент айналасы қазақтарында бұл тағам ... деп аталады. Ташкент говорында чочвара делінеді.

Үзбентай. Қамырды үзіп салып, сүтке не сорпалы етіп дайындайтын тағамның бірі- үзбентай. Мұның үзбен түрі бар,бірақ айырмашылығы жоқ. Бұл тағамды көже не кеспен көже деп те атайды. Алғашқыда қамырды қолмен үзіп салатын болған. Мұның... түрі – үзбен Ақтөбе, Қызылорда облыстарында кездеседі.

Көже буаз қылды. ...әрине таңға қалдырады. Ол көже өзінде қатық, сүт, май тағы да басқа қоректік күші көп болатын заттар қосылып пісірілген соң, ол өзінің күші сол ма ол одан да күшейе түседі. Өйткені таңғы ас 25% қоректік күшке ие болса, түскі ас - 45, ал кешкі ас - 15. Ал енді түскілікке 45 қоректік күші тағамды ішсеңіз, әрине, сізді буаздыктан да жоғары ... анық. Буаз малдың көп жатуы киын болса, екіқабат әй-

елдің қимылдауы еркін емес. Сондықтан осы көжені ішкен соң, буаз болған секілді сезінесіз. Және буаз болған соң, ол өзінің тамақ ішкеніне .... іс-әрекет ете алмайтынына күйінеді. Сол арқылы шала ... аттанушылық пайда болады. Мінеки, көже буаз қылды деген осы.

Халықты көже буаз қылып адастыру хазіретке ұнар ма екен?

Талқан болды (етті қылды)

Талқаны шықты - қирады, быт-шыт қылды, астан-кестен бүлінді. Мен, сендікпін, мейлі дүние талқан болсын.

Қазақ халқы талқан жасауды бұрыннан білген. Тарыны алып, тас диірменге салып, диірменді тартса, тарыдан үгітілген талқан шығады. Ал оның қандай құбылыс арқылы іске асқаны жайлы ойланайық. Тарыны, диірменге салу. Тарының өзін көп жесеңіз оның бірін тіс езсе, екіншісін езе алмайды. Сол езілмеген тарының дәні асқазанда қорытылуы қиын. Өйткенітарының әрбір молекуласы өзімен-өзі мығым ұштасқан. Оны өзінен асқан күшарқылы бұза алады. Өзінен өктем күш мұнда, әрине диірмен. Сол диірмен салынған тарыны мыжады. Екі тастың арасында не болса мыжылады.Сөйтіп өзінің молекуласы мығым тұрған тарыны мыжып, талқан қылады. Осыдан «талқандау» деген етістік шығады. Мыс: Қаланыөртеп, талқандап кетті.

Ет - етке, шорва - бетке - ет - етке, сорпа - бетке. Мақал қазақ халқының күнделікті жағдайларына байланысты айтылған. Қазақтың ұлтық тағамы - «Қамыр ауқат». Қамыр ауқатты жегенде, еті адамды тоқ қылады және семіртеді, ал еттің бар маңызы - сорпасында. Сорпа ішсең бетің жылтыр болып, әрі реңің кіреді. Міне бұл мақал осыдан шыққан екен. Құлақтай ет жеп, қырмандай сорпа іш деп қазақ тегінен айтпаған. Өйткені ет сорпада қайнайды да, оның бар тағамдық қорегі, күші сорпада қалып қояды. Оның үстіне ет - адамды тез қартайтады, ал сорпа - асқазан, ішек жолдарының таза болуына, әрі терінің бір тегіс, жылтыр болуына септігін тигізеді.

Томыртқа. Қыста семіз жылқының еті әрі тағам, жанға қуат, денсаулыққа да аса пайдалы. Етке тойған кісілерге сорпа ұсынылады. Осы сорпа ішіне біреулер бір түйір мұз тастап жібереді. Мұны томыртқа дейді. Біреу өз елін, жерін сағынғанда «маған жоқ майлы омыртқа, көзден ұшты-ау томыртқа» деп қамыққан екен. Томыртқа әрі тағам, әрі шөл басады.

Кісі қандай болса, Ауқаты да сондай. ...жинақылығын байқауға болады. Бірде тәжік казақтарында Бес қасқа атанған бес сері жігіт кештетіп бір орта дәулетті кісінің үйіне түседі. Өздерінің келгеніне риза болмаған үй иелерінің көзқарасын байқайды. Сонда да ештеңе деп сөйлемейді. Содан отағасы әйеліне қонақты күткенде, ауылдың басты салтын ескеріп, бірінші бидай, соңынан арпаны қуыр, тоймаса қара судан ұрттат дейді. Сонда өзін ашуға:жеңдірген әлгі серілердің бірі:

Ауқатың - сенің айнаң,
Айнаң сонда қандай?
Кісі қандай болса,
Ауқаты да сондай, - деп реніш білдірген екен [2.48-49].

Етің бар болғанша, қатығың қар болсын. Бұл мақалдың мағынасы: етің болғанша, қатығың көп болсын дейді. Яғни жол-жөнекей қонақ келгенде, ет пісіріп әуре болып жатқанша, судың орнына қатығыңды бер деген мағынада айтылған.

Бие сүтінің емдік қасиетінен басқа да әдет-ғұрыпқа негізделген нысандары қазақ халқына кеңінен таныс. Соның бірі - бие сүтінің тазартқыш, күнәдан арылтқыш қасиетіне қатысты наным-сенімгебайланысты топонимдер тобын құруға қабілетті. Халық арасында боз биенің сүтіне шомылған адам аурудан жазылады, бар бәле- жаладан құтыладыдеген наным-сенім бар. Алпамыс батыр жорықтан келгенде, көп қиындық көрген ата-анасын боз биенің сүтіне шомылдырады; Тойға дейін, ұзатылғанша күнәға батқан қалығдықты 40 боз биенің сүтіне шомылдырып, күнәдан тазартып, күйеуіне қосу дәстүрі Орталық Қазақстанда жиі ұшырасқан:«XVIIIғасыр соңында Семей өңіріндегі төртуыл мен шұбарайғыр руларының екі атақты байлары құда болып, балаларын үйлендіреді. Шұбарайғыр руынан келген қалыңдықтың алғашқы неке түніне таза келмегені анықталады. Екі ірі руды жауластырғысы келмеген билер кеңесі болған істі елден жасырып, қалындықты 40 боз биенің сүтіне шомылдырып, күйеуіне қайта қосады. Халық ұғымындағы боз бие сүтінің тазартқыш күші мен киелі қырық санына жүгінген билер шешімі екі рулы елді жауласудан сақтап қалған». Міне, бұлардың бәрі басқа түсті биелермен боз биенің сүтінің нанымдық-сенімге ие екендігін көрсетеді. Ол наным-сенімнің бастау көзі тәңірлік дін болып табылады. Яғни, тәңірге ақ түсті малды, жылқыдан бозқасқаны құрбандыққа шалу - сол кезеңге тән дәстүрдің бірі [2.48-49].

Жеті шелпек тарату - Жеті күлше тарату. Қазақ халқында өлі разы болмаса, тірі байымайды деген мақал бар. Бұл мақалдың астарында әруақтарды сыйлау деген үлкен мағынаға ие түсінік жатыр. Әруаққа тағзым етіп те жатады. Бұл мағына әуелі құдайға жалбарынып, тілеп, содан соң әруақтан көмек қолын созсын деп тілейміз. Бұл түсінік – жалпы ой. ... Әрбір пісірілген шелпек тағамның жеткізілу жылдамдығын еселеп отырады. Ал шелпекте жасалған тесік ол қапталған бұлттан өтетін күннің нұры іспетті-Ұлы Алланың нұры деп есептеледі. Сондықтан қазақ халқында, түркі халықтарында Аллаһтың ұлы құдіретіне, 18 мың ғаламның төресі Мұхаммед пайғамбарымызға және өзінің қайтыс болған туыстарына арнап мұсылман баласы жеті, он төрт, жиырма бір

шелпектен пісіріп санына қарай адамдарға таратады. Бұл дині наным, қазақтарды өзге мұсылмандар: әзірбайжан, түріктерден ерекшелеп отырған осы шелпектердің саны [3.15-17].

Салғастыру тіл білінің аясында, этнолингвистиканы зерттеуде туыс болған екі тілді салғастыру арқылы ұқсастықтары табылады. Тәжік қазақтары тілінде қызықты сөз тіркестері кездеседі. Осының айғағы ретінде екі тілдің, яғни қазақ және ағылшын тілдерінде берілген кейбір сөз тіркестерінің берілуі бірдей, нұсқайтын мағынасы да бір.

Местей семіру – аса толық. Енді ағылшын тіліндегі мағынасына келсек, ... Тікелей аударса, майдай семіз. Ал қазақ тілінде местей семіріпті. Мес дегеніміз майы сақталған қарынның күнде кептіріліп, ыдыс ретінде қолданылатын зат.

Бал мен сүт тамған жер - жайлы қоныс.A land flowing with milk and honey. Тікелей аударса, сүт ағып, бал тамған жер [4.8;12]. Ал тәжік халықтары тілінде Бал мен сүт тамған жер деген мәтел бар. Оның мағынасы керемет жағдайдағы жерді суреттеу.

Қазақ халқы асқа, тағамға үлкен мән берген. Халқымыз кәделі әрі орны бөлек тағамдарын ет пен сүттен жасаған. Қымыз, шұбат сияқты шипалы тағамдар батыс елдерінде мүлде жоқ. Бұл – біздің халқымыздың ерекшелігі. Ұлттық дастарқанымызға байланысты алуан түрлі терминдер бар және олар зерттеуді қажет етеді. Бұл терминдер – бай қазақ тілінің және ұлттық мәдениетіміздің ажырамас бір бөлшегі. Сондықтан біз оны білуіміз және сақтауымыз қажет.

Пайдаланыған әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. - Алматы: Мектеп,1975.250 б.

2. Қазақтардың ұлттық тағамдары. - Алматы: Жалын,1995.180 б.

3. Халық мұрасы №1. - Алматы: Мектеп,1993, 90 б.

4. Ағылшын-қазақ жұмбақтары. - Алматы Кітап, 2003.

Құрманәлі Алтыншаш
Ph.D., Сулейман Демирель университеті, «Филология» кафедрасының
қауымдастырылған профессоры

Нұржанова Айсұлу
Филология ғылымының кандидаты, Сулейман Демирель университеті
«Филология» кафедрасының ассистент профессоры, altynshash777@hotmail.com

ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Түйін. *Халықтардың ұлттық және мәдени өмірінің көрінісі олардың сөздік құрамының елеулі бөлігін қамтып тұрған мақал-мәтелдер қорынан ерекше көрінеді. Мақалада түрік және қазақ тілдеріндегі мақал -мәтелдерге салыстырмалы талдау жасалып, олардың құрылымдық және лексика-семантикалық ерекшеліктері айқындалады.*

Кілт сөздер: *мақал-мәтелдер, салыстырмалы зерттеу, ұқсастықтар, айырмашылықтар, лексика-семантикалық ерекшеліктер.*

Резюме. *Картина национальной и культурной жизни народа отражается в их пословицах и поговорках, которые охватывают значительную часть их словарного запаса. Данная статья посвящена сравнительному изучению турецких и казахских пословиц и поговорок, также определяет их структурные и лексико-семантические особенности.*

Ключевые слова: *пословицы и поговорки, сравнительное исследование, сходства, различия, лексические и семантические особенности.*

Summary. *The image of the national and cultural life of the people is especially reflected in their proverbs and sayings, which cover the significant part of their vocabulary. The paper is devoted to the comparative study of Turkish and Kazakh proverbs and sayings, and determines their structural and lexical-semantic peculiarities.*

Keywords: *proverbs and sayings, comparative study, similarities, differences, lexical and semantic peculiarities.*

Мақал-мәтелдер – өмірдің өзі сияқты өте күрделі құбылыс, сондықтан мақал-мәтелдерден қоғамдық өмірдегі түрлі оқиғаларды, бір халықтың бүкіл тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, тіпті тарихын, сан ғасырлық тәжірибесін көруге болады. Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы болумен қатар, тәлімгерлік рөл де атқарады. Сонымен қатар, тілдің байлығы, сұлулығы және өткірлігі бір халықтың мәдени мұрасы болып табылатын мақал-мәтелдерде анық көрініс табады. Академик Әбдуәлі Қайдаров мақал-мәтелдер жайында туралы «Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер – тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсальдық құбылыс» -деп тұжырым жасайды [1, 1].

Профессор Өмер Асым Аксой болса, мақал-мәтелдерге төмендегідей сипаттама береді: “Мақал-мәтелдер аталарымыздың тәжірибелерінен, тағылымынан туындаған ой-түйіндері мен даналық ой-пікірлері, қысқа да нұсқа ой үзіктері. Мақал-мәтелдер аз сөзбен көп нәрсе жеткізетіндігімен ерекшеленіп, мазмұн-мағынасымен де, тақырыптарымен де бізді баурап алып кететін айрықша қасиетке ие [2, 36].

«Мақал-мәтелдер – бір ұлттың өмір өзені, ақыл кені, мәдениеті мен тұрмысының мәйегі. Ғасырлар бойы қалыптасқан мақал-мәтелдеріміз – кешені бүгінге, бүгінді ертеңге ұштастыратын ата-бабаларымыздың мұрасы» [3, 35].

Халқымыз «Тұз астың дәмін келтірсе, мақал сөздің дәмін келтіреді», «сөздің көркі – мақал, жүздің көркі – сақал» деп тегін айтпаған. «Мақал-мәтелдер – этноспен бірге дүниеге келіп, сонымен бірге ұзақ жасайтын, соның рухани қажетін өтейтін өміршең құбылыс. Мақал-мәтелдерді дүниеге келтіру, объективті болмыс туралы логикалық, философиялық пайымын, ой-толғаныстарын, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімі сияқты құндылықтарын ментальдық тұрғыдан қабылдап, бейнелі түрде, қысқа да нұсқа етіп айта білу – тек сол ұлт өкілдерінің мүмкіндігіне байланысты ерекше құбылыс» [4, 32].

Мақал-мәтелдер ықшамдылығымен, ой дәлдігімен, мағынасының тереңдігімен және тілінің өткірлігімен ерекшеленеді. Сондықтан, аталарымыз тоқсан ауыз сөзді қысқа да нұсқа етіп түйіндеу үшін әрдайым фольклорымыздың теңдесіз қазынасы мақал-мәтелдерге жүгінген. Осы орайда, академик Өмірзақ Айтбаев мақал-мәтелдердегі ықшамдылықты, мағына тереңдігін «Аталарымыз көбіне білектің күшіне емес, жүректің сөзіне тоқтап отырған. Сөздің сылдырына емес, шындығына бойлаған. Сөздің көптігіне емес, дөптігіне құлаған» тұжырымдайды [5, 4].

Мақал -мәтелдерде халықтардың дүниетанымы, ұлттық ерекше ойлау жүйесі аңғарылады. Түбі бір, ділі бір түркі халықтарының бір-бірінің тарихы мен мәдениетін, тілі мен әдебиетін зерттей бастаған кезеңде қазақ және түрік тілдерінің мақал-мәтелдерін салыстыра зерттеу және олардың құрылымдық ерекшеліктерін айқындау мен

мағыналық табиғатын ашудың маңызы орасан. Зерттеу жұмысымыздың қайнаркөзі ретінде «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» [6], «Қазақтың мақал-мәтелдері» [7], «Қазақ мақал-мәтелдері» [8], «Мақал- мәтелдер сөздігі» [9], «Түсіндірмелі мақал- мәтелдер сөздігі» [10], «Түсіндірмелі мақалдар сөздігі» [11], «Түрік мақал мәтелдері, жаңылтпаштары» [12] сөздіктері пайдаланылды.

Түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдерінде ұқсастықтар көптеп кездеседі. Мысалы, Махмұт Қашқаридың «Диуани-Луғат-ит түрік» сөздігін түрік дүниесінің ортақ рухани өмір жалғастығының куәсі ретінде атап айтуға болады. Таңданарлық жайт, осы сөздіктегі көптеген мақал-мәтелдер бүгінгі түрік халықтары мақал-мәтелдерімен жартылай немесе толығымен сәйкес келетіндігі.

«Диуани-Луғат-ит түрік» сөздігінде берілген мақал-мәтелдерді қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда басым көпшілігі фонетикалық өзгерістерге түскенімен, мағынасын да, лексика-грамматикалық құрылысын да толық сақтағандығы байқалады [13, 118].

Осы орайда, біздің шағын зерттеу жұмысымызда түрік және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдер лексика-грамматикалық және семантикалық тұрғыдан үш топта қарастыруды көздедік. Бірінші топта бірдей мағына білдіре отырып, парапар сөздермен және бірдей грамматикалық категориялар (септік, рай, шақ, етіс және басқа да категориялар) арқылы берілген мақал-мәтелдерді қолға алынды. Ал екінші топта грамматикалық құрылысы бірдей, бірақ лексикалық тұрғыдан өзгеше мақал-мәтелдер қарастырылады. Үшінші топта этностардың өмірлік тәжірибесіне сәйкес түзілетін ғаламның тілдік бейнесін сипаттайтын, атап айтқанда түрік және қазақ этностарының тілдік санасын бейнелейтін мақал-мәтелдерді ұсынып отырмыз.

Түрік тіліндегі көптеген мақал-мәтелдердің ана тілімізде сөзбе-сөз баламасы бар екенін көруге болады. Мысалы, түрік халқының «Kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit» мақалын қазақшаға «Қызым, саған айтамын, келінім, сен тыңда» деп аударған болар едік. Ал «Bal tutan parmağını yalar» мақалын қазақ тіліне «Бал ұстаған бармағын жалайды» деп аударған болар едік, бірақ аударуға қажеттілік туындап тұрған жоқ. Өйткені бұл мақалдардың қазақ тілінде дәлме-дәл баламасы бар. Төмендегі мақал-мәтелдерге көз жіберіп қарайтын болсақ, олардың түрікше аудармасы мен баламасының толық сәйкестік көрсететіндігін байқаймыз. Түрік және қазақ тілдеріндегі лексикалық тұрғыдан да, грамматикалық тұрғыдан да бір-бірімен толық сәйкес келетін мақал-мәтелдерді қарастыратын болсақ:

Kılıç kınını kesmez. Қылыш қынын кеспейді.

Birlik olmayınca, dirlik olmaz. Бірлік болмай, тірлік болмайды.

Eğilen başı kılıç kesmez. Иілген басты қылыш кеспейді.

Emanete hiyanet olmaz. Аманатқа қиянат болмайды.

Dost başa, düşman ayağa bakar. Дос – басқа, дұшпан – аяққа қарайды.

Az olsun öz olsun. Аз болсын, саз болсын. (öz – мәнді, саз)

Anasına bak kızını al. Анасын көріп, қызын ал. (bakmak – қарау)

Dil kılıçtan keskindir. Тіл қылыштан өткір. (keskin – өткір)

Akıl yaşta değil, baştadır. Ақыл жаста емес, баста. (değil – емес)

Ne ekersen onu biçersin. Не ексең, оны орасың. (biçmek – ору)

Serçeden korkan darı ekmez. Торғайдан қорыққан тары екпейді. (serçe
торғай)

Atılan ok geri dönmez. Атылған оқ кері қайтпас. (ok – оқ, dönmek–қайту)

Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur. Тау таумен кездеспейді, адам адаммен кездеседі. (dağ–тау, kavuşmak – кездесу, қауышу)

İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında. Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында. (insan – адам, hayvan – жануар, мал)

İt ite buyurur, it de kuyruğuna. Ит итті жұмсайды, ит құйрығын.

Baş yarılır fes içinde, kol kırılır yen içinde. Бас жарылса, бөрік ішінде, қол сынса, жең ішінде. (kırılmak – сыну)

Beş parmak aynı değildir. Бес саусақ бірдей емес. (parmakсаусақ, aynı бірдей)

Bugünün işini yarına bırakma. Бүгінгі істі ертеңге қалдырма. (iş – жұмыс, yarın– ертең, bırakmak –қалдыру)

Delik boncuk yerde kalmaz. Тесік моншақ жерде қалмайды. (delik – тесік, boncuk – моншақ)

Ağlamayan çocuğa meme vermezler. Жыламаған балаға емшек бермейді. (ağlamak– жылау, çocuk – бала)

Gözden ırak olan, gönülden de ırak olur. Көзден кетсе, көңілден де кетеді. (ırak – жырақ)

Kurt kocayınca, köpeğin maskarası olur. Бөрі қартайғанда, итке күлкі болады. (kurt – бөрі, қасқыр; kocamak – қартаю; köpek – ит; maskara olmak – күлкі болу, масқара болу)

Açın karnı doyar, gözü doymaz. (Аштың қарны тояды, көзі тоймайды).

Адамның қарны тойса да, көзі тоймайды.

Екінші топта грамматикалық тұрғыдан толық сәйкес болғанымен, лексикалық тұрғыдан толық сәйкес емес мақал-мәтелдерді қолға алып отырмыз. Бұл топтағы мақал-мәтелдер қазақ тіліндегідей грамматикалық категориялар арқылы берілгенімен, лексикалық тұрғыдан айырмашылық

көрсетеді. Мысалы, «Armut piş, ağzıma düş» деген түрік мақалын қазақ тіліне «Алмұрт піс, аузыма түс» деп аударған болар едік, бірақ бұл мақалдың тілімізде «Алма піс, аузыма түс» деген баламасы бар. «Gülme komşuna, gelir başına» мақалын мақалын алайық. Бұл мақалды қазақ тіліне «Күлме көршіңе, келер басыңа» деп аударушы едік, алайда бұл мақалдың қазақ тілінде «Күлме досыңа, келер басыңа» деген баламасы бар екені белгілі. Тұлғалық тұрғыдан дәлме-дәл, бірақ мазмұндық тұрғыдан өзгеше мақал-мәтелдер тоқталатын болсақ:

Çok yaşayan bilmez, çok gezen bilir. (сөзбе -сөз аударма: Көп жасаған білмейді, көп қыдырған біледі). Көп жасаған білмейді, көп көрген біледі.

Karga karganın gözünü oymaz. (сөзбе -сөз аударма: Қарға қарғаның көзін оймайды). Қарға қарғаның көзін шұқымайды.

Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez. (сөзбе -сөз аударма: Пышақ жарасы жазылады, тіл жарасы жазылмайды). Оқ жарасы жазылады, тіл жарасы жазылмайды.

Rüzgar esmeyince yaprak oynamaz. (Жел тұрмаса, жапырақ қимылдамайды). Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды.

Balık baştan kokar. (Балық бастан сасиды). Балық бастан шіриді.

Ayağını yorganına göre uzat. (Аяғыңды көрпеңе қарай ұзат). Көрпеңе қарай көсіл.

Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek içer. (Сүттен аузы күйген айранды үрлеп ішеді). Аузы күйген үрлеп ішеді.

Havlayan köpek ısırmaz. (Үрген ит қаппайды). Көп үрген ит қаппайды.

Bir kazanda iki koçun başı kaynamaz. (Бір қазанда екі қошқардың басы қайнамайды). Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды.

Sabrın sonu selamettir. (Сабырдың соңы – саламат). Сабырдың түбі –сары алтын.

İt ürer, kervan yürür. (Ит үреді, керуен жүреді). Ит үреді, керуен көшеді.

Dost acı söyler. (Дос ащы айтады). Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады.

Dokuz ölç, bir biç. (Тоғыз өлшеп, бір кес). Жеті рет өлшеп, бір рет кес.

Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar. (Тура айтқанды тоғыз ауылдан қуады). Тура айтқан туғанға жақпайды.

Sakınan göze çöp batar. (сөзбе-сөз аударма: Аянған көзге қоқыс түседі). Сақтанғанның көзіне шөгір түседі.

Sora sora Bağdat bulunur. (Сұрай сұрай Бағдат табылады). Сұрай сұрай Меккеге барады.

Осы мысалдардан бұл екі тілдің мақал-мәтелдеріндегі өзгерістердің көпшілігі фонетикалық ерекшеліктерін есепке алмасақ, лексикалық құрамына байланысты екенін байқауға болады. Халық даналығына айналған бұл тұжырымдар өзінің мән-мағынасын сақтап келгенімен, құрамдық жағынан өзгеріп отырғанын көреміз. Олардың бір-бірінен айырмашылығының тек тірек сөздерде екенін байқауға болады. Біз зерттеген 3000-ға жуық мақал-мәтелдердің ішінен мыңдаған мағыналас, басым көпшілігінің көбісінің тұлғасы да сәйкес келетін ортақ мақал-мәтелдерді кездестіруге болады.

Үшінші топтағы мақал-мәтелдерді талдау барысында түбіміз бір болғанымен, әр халықтың тілдік дүние бейнесі оның дүниетанымына, ойлау жүйесіне тікелей әсер ететінін, мәдениеттің тілдегі көрінісін байқауға болады. Мысалы: «Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан» мақалының негізгі тірек сөздері «жеңге» мен «жігіт» болып тұр. Себебі қазақ мәдениетінде жігіттің жолының болуы жеңгесіне байланысты деп түсіндіріледі. Егер осы мақалды түрік тіліне аударатын болсақ, түрік этносының өкілі: «Неліктен жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шығуы керек?»- деп ойлауы әбден мүмкін. Өйткені түрік этносының тілдік санасында «жеңге» сөзінен бөлек ассоциациялық тізбек түзілмейді, бұл тек қана қазақы тілдік санаға тән құбылыс болып табылады.

Енді үшінші топтағы мақал-мәтелдерге тоқталайық:

İyi olacak hastanın doktor ayağına gelir. (сөзбе-сөз аудармасы: Тәуір болатын ауруға дәрігер өзі келеді). Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан.

Ucuz etin yahnisi olmaz. (сөзбе-сөз аудармасы: Арзан еттің яхниси болмайды). Арзанның сорпасы татымас. Яхни – көкөністер мен жіліктен бұқтырылып жасалатын түрік тағамы.

Tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş. (сөзбе-сөз аудармасы: Кастрюль дөңгеленіп, қақпағын тауыпты). Апама жездем сай.

Yarım elma, gönül alma. (сөзбе-сөз аудармасы: Жарты алма- көңіл

табу). Орамал тон болмайды, жол болады

Horozu çok olan köyün sabahı geç olur. (сөзбе-сөз аудармасы: Қоразы көп болған ауылдың таңы кеш атады). Қойшы көп болса, қой арам өледі.

Damlaya damlaya göl olur. (сөзбе-сөз аудармасы: Тама-тама көл болар). Көп түкірсе көл болар.

Bir elin nesi var, iki elin sesi var. (сөзбе-сөз аудармасы: Бір қолдың несі бар, екі қолдың дыбысы бар). Жұмыла көтерген жүк жеңіл.

Büyük lokma ye ama, büyük söz konuşma. (сөзбе-сөз аудармасы: Үлкен тілім (нан) жесең де, үлкен сөз сөйлеме). Ат баспаймын деген жерін үш басады.

İnsan doğduğu yerde değil, doyduğu yerde. (сөзбе-сөз аудармасы: Адам туған жерде емес, тойған жерде).

Bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın. (сөзбе-сөз аудармасы: Маған тимеген жылан мың жыл жыл жасасын).

Kızını dövmeyen dizini döver. (сөзбе-сөз аудармасы: Қызын ұрмаған тізесін ұрады). Қызға қырық үйден тыйым.

Her koyun kendi bacağından asılır. (сөзбе-сөз аудармасы: Әр қой өз аяғынан асылады).

Gülü seven dikenine katlanır. (сөзбе-сөз аудармасы: Раушангүлді сүйген тікеніне қарамайды).

Allah kardeşi kardeş yaratmış, kesesini aygı yaratmış. (сөзбе-сөз аудармасы: Құдай бауырды бауыр етіп жаратқан, әмиянын бөлек жаратқан).

Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var. (сөзбе-сөз аудармасы: Бір шыны кофенің қырық жыл құрметі бар).

Жоғарыда берілген мысалдар түрік және қазақ тілдеріндегі ортақ мақал-мәтелдердің көптігіне айғақ бола алады. Қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келуі туыстас екі халықтың ғасырлар бойы бірбірінен жырақта қалуының себебінен деп білеміз. Алайда, екі тілдегі бұл мақал-мәтелдер өз мағыналарын сақтап қалған. Көбінесе қазақ тілінде мақал-мәтелдердің толық нұсқасының, ал түрік тілінде ықшамдалған нұсқасының болуы байқалады, яғни түрік тілінде бір жолдан тұратын бір тағанды мақал-мәтелдер қазақ тілінде екі жолдан тұратынын көруге болады. Мысал ретінде келтірілген мақал-мәтелдерден олардың жалпы мазмұнына, бейнелілігіне, тіпті құрамындағы сөздерге дейін өзгеріске ұшырамағандығы көрініп тұр. Мұның негізгі себебі, түрік халықтарының тамыры терең тарихи сабақтастығында жатса керек. Өйткені, түркі халықтарының көптеген мақал-мәтелдерінің тарихи негізі ортақ түркілік сөздік қордан пайда болған.

Сөзімізді түйіндейтін болсақ, түрік және қазақ халықтарының мақал-мәтел қазынасын күнімізге дейін жалғасып келе жатқан ортақ тіл мен мәдениет қазынамыздың бір бөлігі ретінде қарауға болады. Түрік және қазақ мақал-мәтелдерінен олардың тақырыптары мен мазмұндарының ортақтығы, қолдану аясының кеңдігін және стильдік сипатын сақтап қалғандығы айқын көрінеді. Аталған тілдердегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігін де байқауға болады. Пайымдап қарайтын болсақ, көптеген мақал-мәтелдердің құрамдық жағынан өзгергенімен, мән-мағынасы толық сақталып қалғандығын байқалады. Мұндай ерекшеліктердің болуын табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Фонетикалық ерекшеліктерін ескермегенде, түрік және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мағына-мәні бойынша ұқсас болуы және толық немесе жартылай сәйкес келуі туыстас екі халықтың тығыз рухани және мәдени қарым-қатынасын көрсетеді. Мұнымен қатар, үшінші топта қарастырылған кейбір айырмашылықтар туыстас қазақ және түрік халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта болуымен қатар, этностардың дүниетанымы мен тілдік санасының ғаламның тілдік бейнесіне сәйкес қалыптасатындығын айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Қайдаров Ә., Тұрабаева Ғ. Қазақ мақал-мәтелдері мен авторлық-стильдік инварианттары жайында // ҒА Хабарлары. Тіл сериясы, №3. –Алматы, 1982.

2 Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi, 1981.

3 Kavas Y. Açıklamalı Örnekli Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü. –İstanbul: Ötüken Yayınları, 1991.

4 Қайдаров Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай: 2004.

5 Айтбаев Ө. Көркем тілдің бір кілті – қазақтың мақал-мәтелдерінде // Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Қайнар университеті. – Алматы: 2003.

6 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.

7 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. –Алматы, 2004.

8 Малайсарин Ж. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы, 2008.

9 Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – İstanbul, 1993.

10 Kavas Y. Açıklamalı Örnekli Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü. –İstanbul: Ötüken Yayınları, 1991.

11 Par A.H. Açıklamalı Atasözleri. – İstanbul: Serhat, 1991.

12 Yazgan M. Türk Atasözleri, Deyimleri ve Bilmeceleri. – Almatı, 2008.

13 Нұрмаханов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998.

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы
филология ғылымдарының кандидаты,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, beka-talgat@ mail.ru

ӘДЕБИ БЕЙНЕНІҢ ТАНЫМДЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйін. *Мақалада әдеби бейненің түрлері, олардың танымдық-эстетикалық функциясы теориялық тұрғыда сараланып, мега-макро-микробейне жіктелімі көркем мәтін арқылы дәйектеледі.*

Резюме. *В статье анализируются виды литературного образа, их познавательно-эстетическая функция с теоретической позиции, классификация мега-макро-микрообразов доказывается через художественной текст.*

Summary. *In the article the types of literary character, their cognitive-aesthetic function are analyzed from theoretical position, classification of mega-macro – micro characters are proved through literary text.*

Образ (бейне)-әдебиеттанудағы эстетикалық және тарихи категориялардың бірі. Көркем шығармада ой бейнелі, көркем түрде беріледі. Қаламгер (публициске қарағанда) қандай да бір ойды, жағдайды айқын, тура баяндамайды. Көркем шығармадан оқырман қорытындыны өзі шығарады. Мұнда бәрі бір-бірімен тығыз байланысты: бастапқы тезис, дәлелдеме, соңғы нәтиже. Осының бәрі бірыңғай суреттемеде, бейнеде беріледі. Көркем бейненің теориясы сонау антикалық дәуірде қалыптасып, еліктеумен (мимиес) байланысты болды. Суреткер өмірді дербес – ешкімге ұқсамайтын, қайталанбайтын түрде береді. Аристотель шығарманы жанды құбылыс деп қарады [1,209]. Оның ұғымынша туынды өзінің ережесіне ғана бағынып, автордан бөлінеді де, эстетикалық қанағаттануды «жасап шығарады». Әдебиет туралы ғылым XIX ғасырда (Гегель) сөз өнерін нақты бір шынайылылықты ашатын бейнелі ойлау деп қабылданған.

Көркем бейне өмірді суреттеудің формасы, әлемнің толыққанды картинасы болып табылады. Өнер өмірді қайта жасап, сұлулық заңы бойынша екінші болмысты символдайды. Ендеше, бұл ақиқат дүние емес, оның бейнесі, оны тек елестету арқылы ғана көре аламыз. Образ адамның рухани қызметін ғана көрсетеді, бұл зат қандай да бір белгі сипатымен беріледі. Бұл тұрғыда зерттеуші З.Қабдолов: «Образ – бұл ойдан шығару арқылы жасалған, эстетикалық мәні бар нақты әрі жинақталған адам өмірінің суреті»,-дейді [2,89]. Ол бейнеленетін затқа автордың берген дербес бағалауы (Н.А. Гуляев). «Образ» категориясы мен көркем образдар жүйесі бір-бірінен идеялық мәні жағынан ерекшеленеді. Адам тұлғасының бейнеленуі образ ретінде – персонаж, зат (зат-бейне), табиғат құбылысы (образ-пейзаж) деп жіктеледі. Жазушы әлеуметтік шындықты бере отырып, ойдан шығару арқылы дербес характерді жасап, жағдайды жалпылай көрсету керек (П.К.Волынский) [3]. Өнер туындысы – адамның айырықша дарын-қуатының нәтижесі. Әдебиет өнер түрлерінің ішінде ерекше орын иеленеді. Бұл өнер түрінің бірегей ерекшелігі - адамның сөйлеу, тілдік ерекшелігінен тұрады. Өнердің тағы бір маңызды қасиеті – сұлулықты түсіну. Сұлулық түсінігі табиғат пен өнерде бірдей емес. Табиғатта негізінен көзге ұратын сырт сұлулық мәнді. Ал, өнердегі сұлулық көбіне, заттың ішкі сапа-қасиетінде болады.

Әдебиетте әрбір сөз, сөз тіркесі, үзінді, фраза, тармақ, кідірістің рөлі үлкен. Әдеби шығармада айтылған сөз де, айтылмай меңзелген, ишараланған сөз-бейне де маңызды. Американдық әдебиет теоретиктері Р.Уэллек пен О.Уоррен образды үш элементтен тұрады деп көрсетеді. Образ бұл: метафора-символ-миф. Мұндағы семантикалық өріс ішінара сәйкеседі, әрекет аясы да ортақ болады. Әдебиет теориясы үшін негізгі мотив ретінде образ (немесе сурет), қоғамдық, шынайылылықтан жоғары (табиғи емес, иррационалды), баяндау (әңгіме), архетип (немесе жалпы), мәңгілік идеалдарды нақты бір оқиғалар арқылы символдық түрде бейнелеу, эсхатологиялық және мистикалық деп жіктеледі. Әдебиет зерттеушілері осы категорияларға жаңа эстетикалық ажар үстеген «эмблема», «символ», «миф» ұғымдарын анықтады.

Эмблемалық бейне. Зерттеуші Г.Н.Поспелов эмблемалық мазмұнға бағалауыштық белгіні қосады [4,108]. Бұл белгі бейнелеу өнер түрлеріне тән. Эмблемалық (грек тілінен аударғанда – «рельефті бүйым») образ статикалық, сөздік тұрғыдағы бейнелеу эмблемасы шығарма идеясының құпиялылығын күшейте түседі. Эмблема-бейне айқын, көзге ерекше шалынады. Әрине, эмблема сөз өнерінде (ту, балға, орақ, қанжар секілді жекелеген ұғымдар болмаса) жиі кездесе бермейді.

Символдық бейне. Символдық бейненің басты ерекшелігі метафоралылығы (ауыспалылығы). Қандай да символ образ болып табылады, ал ол символға ауысқанда неғұрлым терең мәнге ие болады. Сондықтан мағынасын шешу қиындайды. Символдың бастапқы мәніне зат, хайуанаттар, ғарыштық құбылыстар алынады. Символдар қоғамдағы әр түрлі құбылыстарды бейнелейді. Образ – символ динамикалық ағымдар арқылы ерекшеленеді: олар айқын берілмейді, оның ше-

шуін табу қажет. Оларды тек көріп қана қоймай, түсіну де керек.

Мифтік бейне. Бұл категорияның сипаты иррационалдыққа, интуицияға және философияға негізделеді. Ғылымда мифке берілген анықтама өте көп. Анықтамалардың көпшілігі мифтің атқаратын қызметіне, оның дінмен, өнермен, философиямен, әр түрлі ырымдармен арақатынасына байланысты негізделген [5,76]. Мифтік бейне әр халықтың таным-түсінігіне негізделеді. Сондықтан да мифтік бейне әр қилы көркемдік қасиетке ие. Типологиялық жүйе тұрғысынан алғанда көркем бейнені мегабейне, макробейне және микробейне деп жіктеуге болады.

Мегабейне (гр. megas – зор, орасан) тікелей әдеби шығармаға қатысты. Жалпы мәтін мегаобраз түрінде қабылданады. Ол дербес эстетикалық құндылық ретінде ерекшеленіп, әдебиеттанушылар оны жоғары әдеби тек, бөлінбейтін ірі өлшем түрінде көрсетеді. Мегабейне тұтас көркем мәтінді біріктіретіндіктен, олар көркем туындының өне бойында созылып жатады. Мәселен, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясы үш кітаптан тұрады: «Ымырт», «Сергелдең», «Күйреу». Туынды дәуірдің ірі суретін, төңкеріс кезеңіндегі қазақ қоғамындағы аласапыран күрес-тартысты арқау еткен. Бұған трилогияның негізгі атауы да («Қан мен тер»), әр кітаптың аталымдары да куә. Сол сияқты, «Тар жол, тайғақ кешу» (С.Сейфуллин), «Өмір мектебі» (С.Мұқанов), «Оянған өлке» (Ғ.Мүсірепов) тағы басқа туындылар да мегабейнеге мысал бола алады. Макробейне (гр. macros – кең, ұзын) өмірдің көркем көрінісін кең түрде көру немесе үлкен тектік сегмент (бөлік, картина) түрінде берілуі. Макробейненің құрылымы өзара біртекті микробейнелер арқылы ұйымдастырылған. Мәселен, қаламгер Ғ.Мүсіреповтің аналар туралы әңгімесі (13 әңгіме, новелла) аналардың әр қилы мінез-сипатын беру арқылы жалпы Ана бейнесін тұтас ашады. Сөйтіп, әр дәуірдегі ана бейнесінің өзгермейтін сапа-қасиеті, мәңгілік бейнесі ашылады. «Ана кесімі айнымайды», «Өлімді жеңген ана», «Ананың анасы», «Ананың арашасы», «Ер ана», «Ақлима», «Айгүл қойшының бір күні». Осы әңгімелер тұтаса келгенде жазушының «Ұлпан» романында жинақтай беріледі. Яғни, бір-бірінен өрбіте, желілес шығармалар тудыру арқылы нақты бейненің ерекше қасиетін жан-жақты ашады. Микробейне (гр. micros – кіші) неғұрлым оңтайлы мәтіндік өлшеммен айқындалады: бұл бірлік шағын объективті (сыртқы немесе ішкі) кесіктің (бөліктің), бейнелі ойлаудың өлшемі, шындығы.

Микробейне (гр. micros – кіші) бір ғана сөзбен, фразамен немесе бір сөйлеммен, абзацпен, бір фразамен де беріледі. Мәселен, «Қан мен тер» трилогиясында («Ымырт»): «Бұл түн жар басындағы балықшылар ауылында бір жан көз ілмеді. Қатын-бала у-шу. Мұзға ыққан ер-азаматтардың алдын орап кісі шаптырайын десе, көлік жоқ. Жылы киім жоқ. Ақбала әлсіз» [6,43]. Бұл үзіндіде балықшылардың дәрменсіз, қауқарсыз күйлері берілген. Әр сөйлем сайын белгілі бір бейнелер ашылып отыр.

Эпикалық туынды (мегабейне) бірнеше макробейнелерден тұрады. Образ – бұл шындықты игерудің тәсілі мен формасы. Ол сезімнің бірлігін, ой-толғаныстың жалпылық сәтін сипаттайды және тарихи жағынан өзінің әсемдігін әр түрлі әдеби жанрларда көрсете алатын өзгермелі категорияға жатады. Көркем бейне эстетикалық заңдылық тұрғысында зерттеледі. Жалпы, өнердің негізгі нысаны – адам мен оны қоршаған орта. Ұзақ жылдар бойы әдебиеттанушыларда көркем әдебиет пен оның бейнелейтін арнайы заттық әлемі бар ма, әлемді тануда логика-теориялық және көркем-бейнелілік арасында айырма бола ма деген мәселелер төңірегінде көптеген пікірлер орнықты. Көркем бейнелеудің заттық ұғымы қандай да бір әрекеттің мәнді шеңберін айқындайды. Мәселен: «Аппақ мұз үстінде, жел өтінде бір топ кісі бүрсеңдеп тұр. Теңізге шыққасын жұқа мұз быт-шыт болып, балықшылар бет-бетіне ығып кетті. Тоқымдай мұздың бірінен-біріне секіріп жүргенде, Итжемес тайып, теңізге құлады. Онан үш балықшы үсіп өлді. Құлтума да шалажансар, кірпігі ғана қимылдайды. Ішіндегі тыңы Еламан, Кәлен, Мөңке, Дос қана» [6,45]. Бұл жерде басты нысан - теңіздің үсті, мұз беті. Бұл екеуі романдағы кейіпкерлер әрекетіне, тағдырына тікелей қатысты. Осы тектес әрекеттер үнемі созылыңқы түрде жалғасып отырады. Себебі, трилогия балықшылар өміріне арналған. Балықшы қауымының тағдыры, тіршілігі осы теңізбен байланысты. Ендеше теңіз үлкен мәнге ие. «Кешкі ымырт тез тұтасып бара жатты; ауды басқа жерге аударып салуға үлгере алмасын білді. Бұл кезде батып бара жатқан күн алыстағы жалдың біріне иегін сүйеп, еңкейіп қалған еді. Құбыла бет тұтас қызарып, жел жыртып дода-додасын шығарып тастаған бұлттар батар күннің шапағына бауырын бояп алаулап апты. Не қылса да кең әлемді құшағына алып тұтасып келе жатқан мына түн қараңғылығына жол бермей, жанталасып шарпысып жатқан жалғыз тірлік осы-ау! Ендеше, өмір мен өлім сияқты қараңғы мен жарық та кезек жеңіп, тірлік үшін бұлар да тартысып жатады. Әр тірлікке төнер бір-бір зауал бар. Кезегі келгенде күн басына да зауал төніп, қара кебінге оранып, бар әлем тіл тартпай, түн құшағына кіріп бара жатады...» [6,9].

Бұл үзіндіде тек бейнелі суреттеу ғана емес, автор ойының философиялық толғанысы бар: кешкі қараңғылықтың қоюланып келе жатқаны, Еламанның ауды басқа жерге салу үшін жанталаса қимылдағаны, табиғат райының өзгерісі,

қараңғыға ұрынғысы келмеген адам мен кешкі ымырттың арасындағы тайталас суреттелген. Осы үзіндіден алдағы болатын күрес, өмір үшін жанталасқан тіршілік, қауіп-қатері мен мехнаты мол балықшылықты кәсіп еткен Еламанның өмірі көрініс береді. Мұнда Еламан басындағы жағдай (әйелі Ақбаланың аяғы ауыр) мен табиғат суретінің үндестігі (кең әлемді құшағына алып тұтасып келе жатқан мына түн қараңғылығы) байқалады. Бұл үзіндіде кейіпкер жанының мазасыздануы, үрей мен табиғат райының бұзылуы үндесіп, алдағы бір жайсыздықтан хабар бергендей.

«Қадірлі қонағына сойып беретін малы болмаса да, ажарлы балыққа дөп келгеніне қуанып, жар басына қара тер боп алқынып шығып еді, осы арада.. есігінің алдында қаңтарулы тұрған бәйге күреңге көзі түсті. Мейіздей боп жараған. Еті қызып апты. Әшейіндей ұрыншақ мінезі ұстап тұяғы қозып, отты көзі қанталап сулығын шайнап шиыршық атып тұр екен. Еламанның жаны аяғының басына кетіп, жар кемердің жиегінде сілейіп қалды. Сол сәтте әлдеқайдан сары қаншық жүгіріп кеп, балық исі шыққан киімін иіскеді. Онан сары қаншық мұп-мұздай тұмсығымен бұның қолын жалап алды. Еламан бойын жиып ала қойды...» [6,10].

Балықшы ауылының ауға түсетін балыққа қарап қалған жұтаң тіршілігі, Еламанның есік алдына байланған бәйге күреңді көргендегі көңіл-күйінің күрт түсуі, осы жағдайға сары қаншықтың мұздай тұмсығымен қолын жалап алуынан бойы тітіркеніп кеткені сәйкесіп тұр. Алда болатын бір жайсыздықты, күдікті күшейте түседі. Бай ауылдың мырзасы Тәңірбергеннің үйіне қонақ болып келуі, әшейінде тәкаппар, салқын Ақбаланың оны бар ықыласымен зыр жүгіре күткені Еламанға ауыр тиеді.

Қандай да өнер түрінің мүмкіндігін тым шектеу дұрыс бола бермейді. Өзінің болмысты суреттеу жағынан әмбебаптығымен ерекшеленін сөз өнері көптеген өнер түрлерімен тоғыса үндесетіні белгілі. Жалпы, өнердің нысаны – болмысты бейнесі. Бұл тұрғыда әдеби туынды ақиқатты көркем-бейнелі суреттеу жағынан озық тұр. «Теңіз үстінің дауылы тіпті қатты еді. Қара дауыл қу қайықты қаңбақтай ұшырып әкеледі. Теңіз күші бойына сыймай қайнап жатыр; ереуіл торлқындар қыр көрсеткендей үйдей-үйдей боп теңіз бетіне жұлқынып ойнап шығады; онан сайын Жалмұраттың зәресі ұшты. Андрей есіп келеді. Көңілінде қорқыныш бар. Қайық-майығымен суық дүние құшағына кіріп бара жатқанын байқады. Үстінде түнерген аспан; табанының асты түпсіз құрдым; ары басқан сайын айнала төңіректі суық мұнар басып, түнеріп, бар әлемді бір-ақ уыс қып сығып барады, жағадан алыстаған сайын толқындар есіре түсті» [6,42]. Теңіз дауылы, онда жеңіл қайықпен қалған екі адамның (Жалмұрат пен Андрей) қыл үстіндегі өмірі суреттелген. Теңіздің үйдей толқындары қайықтағы адамдарды қақпақылдап, бірінен кейін бірі соғып өтеді. Оның үстіне күн де бұлттанып, айналаны қараңғылық қоршап алған. Сөйтіп, теңіз бен аспан бір түсте тұтасып кеткен. Теңіз үстем, барлығын уысында ұстап, еркінше өзінің ермегіне айналдырған. Екі адамның да бұл теңіз дауылынан құтылмасы (табанының асты түпсіз құрдым; ары басқан сайын айнала төңіректі суық мұнар басып, түнеріп, бар әлемді бір-ақ уыс қып сығып барады) аңғарылып тұр. Бейкүнә екі жан осылайша теңіз тұтқынына айналады. Суреткер қоршаған ортаның құбылыстарын зерттеп, таниды. Өзінің көркем ойының бейнеленуіне айналдырады. Сондықтан да, суреткер нысанына айналған қандай да бір бейне, құбылыс адам болмысын тануға, айқындауға жұмсалады. Ендеше, әдеби бейне – адам ойы мен танымының көрінісі. Мәселен: «Жас мырза есін қайта жиды. Есірік санасы да іле-шала қайтып оралып, үстіндегі осынау ұшы-қиыры жоқ көк аспан мен жарқыраған күннің бәз баяғысынша мөлдіреп тұрғанын көрді. Тек әлсіз буыны қаттырақ қалтырап бойын билей алмай толықсып кете береді. Сол кезде төбедегі көл-көсір аспан мен аяғы астында ақ шаңдағы шығып борап жатқан жер де бұның өзімен бірге теңселіп шайқалып тұрды. Шайқалған аспанның кейде жерге ана шалғайы, кейде мына шалғайы бір соғып қайқаң етіп қайта көтеріліп кететін сияқты. Басы айналды. Көк жүзінде репетсіз ірі құстар әлгіден де гөрі көбейіп қаптап кетіпті. Қанатын үсті-үстіне сілтеп, далп-далп қағады. Қара құстардың арғы жағында тұңғиық көк аспан мөлдірейді. Адам баласының нақақ төгілген қаны мен көз жасына керелеп ап, шөлдеген кісіге бір жұтым су татырмай безеріп жатқан безбүйрек жерге қарағанда, асылы бар-ау, мына аспан, он сегіз мың ғаламның үстіне үй көтергендей мына көк көк зеңгір аспанның рақымы мен әділдігіне шек жоқ. Мырза күрсінді. О, жасаған, жаратушы жалғыз ие, кессе қан тамбай безеріп жататын да қоятын қара жерге қарағанда, ал мына көк зеңгір аспанның әділ болмауы мүмкін емес қой: «Жоқ-қ, аспан әділ, әділ, шексіз әділ!» - деп ол осынау опасыз сұм жалғанға өзінің кеш байқаған пұшайман бір сырын бар дауысымен жар салғысы кеп кетті. Оған бірақ шамасы келмеді» [6,622]. Бұл Тәңірбергеннің басындағы хал. Бір кездері өзі үстемдік еткен, өз дегеніне көндірген жағдай енді Тәңірбергенді шырмап, дәрменсіз жағдайға жеткізген. Өмірдің, тіршіліктің мәнін енді түсінгендей. Ешнәрседен тарықпаған ол енді бір жұтым суға зар. Енді ғана зеңгір көктен, қара жерден рақым тілейді. Жер мен көктің, жалған дүниенің қадірін кеш сезінеді. Тәңірбергенде еш дәрмен, күш қалмаған. Қара жерден рақым болмаса да, көк зеңгірден бір ілтипат күткен Тәңірберген енді ғана жан қиналысы, азап, әділдік деген сөздердің мәнін ұққан-

дай болады. Адам мен табиғаттың ымыраға келмей тайталасқан сәті көрініс береді.

Көркем шығармашылықтың аясы адамға тиесілі. Қаламгер туындысында адам өмірін, тағдырын суреттеген кезде оның дәлелдемесін (мотивировка) жасайды. Адамзат тіршілігінде адамшылық, имандылық сияқты құндылықтар қаншалықты мәнді болса, суреткер де өзінің концепциясын осы ұғымдарға бейімдейді. Автор туындысында суреттейтін қандай да көрініс, бейнеге адамның болмыс-танымын үстейді. Қаламгердің дүниетанымы шығармашылық тұрғыда кеңейіп, тереңдеп отырады. Сол арқылы оның әлеуметтік ұстанымы, шығармашылық және көркемдік әдісі айқындалады. Әдеби бейне – көркем туындыда әр түрлі әрекет үстінде, әр қилы мінез-сипатымен көрінетін тұлға болса, оның танымдық-эстетикалық қызметі тереңдей бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Аристотель. Поэтика. Об искусстве поэзии.-Минск:Литература, 1998.-800 с.

2. Қабдолов З. Сөз өнері. –Алматы, 2002.-360 б.

3. Хализев В. Теория литературы.-М.: Высшая школа, 2000.-398 с.

4. Поспелов Г.Н. Искусство и эстетика. –М.: Наука, 1984.-280 с.

5. Қасқабасов С. Шығармалары. Бірінші том. Жаназық. –Астана: Фолиант, 2011.-568 б.

6.Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Трилогия. –Алматы: Жазушы, 1991.-624 б.

УДК 81’373.47

Балхимбекова Перизат Жанатовна
докторант КазНПУ имени Абая, peri_75_@mail.ru

ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА ЛЕКСЕМ СОЗДАВАТЬ/РАЗРУШАТЬ КАК РЕПРЕЗЕНТАТОР КОГНИТИВНОГО СОДЕРЖАНИЯ

Резюме. *Статья посвящена актуальной проблеме использования лингвистического концепта «внутренняя форма» как инструмента в процессе анализа семантических оппозиций. Материалом для исследования послужили семантические характеристики слов, входящих в оппозитивные отношения (пары создавать/разрушать). Автор акцентирует внимание на необходимости использования внутренней формы как отправной точки для семантического анализа, осуществляемого с привлечением данных этимологического и идеографического словаря.*

Summary. *The paper deals with the meaning of lexemes ‘to create/to destruct’ as members of semantic and pragmatic opposition. In the frame of that opposition, the author considers the inner form concept as the main tool for semantic analysis. Also, in the process of research it was necessary to take into account both etymology and ideography; that is why the data from both types of lexicographical sources are represented in the article.*

Key words: *inner form, semantics, pragmatic effect, oppositive relations*

Түйін. *Мақала семантикалық оппозицияны талдау үдерісінде құрал ретінде «ішкі форма» лингвистикалық концептісін қолдану тәрізді өзекті мәселеге арналады. Зерттеу материалы болып құру/бүлдіру оппозициялық қатынасына енетін сөздердің семантикалық сипаты алынады. Автор семантикалық талдау үшін этимологиялық және идеографиялық сөздікте орын алған бастапқы мағынасын беретін ішкі форманы пайдалану қажеттілігіне назар аударады.*

Кілт сөздер: *ішкі форма, семантика, прагматикалық эффект, оппозиция*

Понятие внутренней формы лексемы является одним из наиболее широких в терминологическом аппарате современного языкознания. Как отмечает З.К. Ахметжанова, «подход к языку как к средству познания и обработки информации - результата познания, исследование языка как средства аккумуляции культурной информации (функция, выполняемая внутренней формой слова – П.Б.) позволили по-новому взглянуть на языковые единицы»[1, 19]. В то же время, оно успешно служит инструментом в процессе анализа когнитивного содержания слов. Поэтому, прежде чем использовать его в качестве отправной точки для анализа когнитивного содержания вышеуказанных лексем, следует обратиться к его истолкованию. В нашем случае представляется целесообразным опираться на определения внутренней формы, представленные в трудах В. фон Гумбольдта и А.А. Потебни.

Так, В. фон Гумбольдт, говоря о внутренней форме, связывает ее с переводом понятия как категории логики в категорию мышления или речи; при этом, как отмечается в его трудах, этот перевод имеет национально-специфичный характер: "… к самому акту обозначения понятия добавляется еще особая работа духа, переводящая понятие в определенную категорию мышления или речи, и полный смысл слова определяется одновременно понятийным выражением и упомянутым модифицирующим обозначением. Но оба эти элемента лежат в совершенно различных сферах. Обозначение понятия относится к области все более объективной практики языкового сознания. Перевод понятия в определенную категорию мышления есть новый акт языкового самосознания, посредством которого единичный случай, индивидуальное слово, соотносится со всей совокупностью возможных случаев в языке или речи. Только посредством этой операции, осуществляемой в самых чистых и глубоких сферах и тесно связанной с самой сущностью языка, в последнем реализуется с надлежащей степенью синтеза и упорядочения связь его самостоятельной деятельности, обусловленной мышлением, и деятельности, обусловленной исключительно восприимчивостью и более связанной с внешними впечатлениями. Разные языки, естественно, в различной степени осуществляют такую категоризацию понятий, поскольку ни один язык в своем внутреннем строе не может пройти мимо нее" [2,118-119]. Современные исследователи, в частности, В.З. Демьянков, интерпретируют это следующим образом: «Для того, чтобы единица языка внедрилась (в рамках каждого единичного акта речи) в саму речь и в сознание (в частности, в контекст предложения), необходима еще работа определенных компонентов речевого механизма, "переводящая понятие в определенную категорию мышления или речи". … Все это, а также последующие высказывания Гумбольдта подсказывают мысль о прагматике как о том, что выводит речевую деятельность за пределы языковой системы, дополняя семантику за счет привнесения неконструкционных смыслов, т.е. тех, которые не вытекают из простого соположения единиц» [3, 24]. Исторически изменчивый характер внутренней

формы подчеркивается в работах В.А. Звегинцева: «...используя понятие внутренней формы со всеми ее оговорками всего лишь в метафорическом смысле, мы можем сказать, что изменение языка при переходе из одной "эпохи" в другую прежде всего состоит в изменении внутренней формы. Эта метафорическая внутренняя форма образуется пересечением абсолютно реальных координат, отображающих научные, культурно-исторические и идеологические представления своего времени. Внутренняя форма потому и определяется с таким трудом, что компонуется из такого количества сложных по своей природе координат, но именно их совокупность создает ту общую "точку зрения", с которой каждая "эпоха" смотрит на современные ей события и факты, на прошлое и, конечно, на будущее" [4, 201].

Весьма сложным и многоплановым является истолкование понятия внутренней формы в трудах А.А.Потебни. Так, в работе "Мысль и язык" мы видим целый ряд определений; при этом одним из самых известных является определение внутренней формы как ближайшего этимологического значения: "Не трудно вывести из разбора слов какого бы то ни было языка, что слово, собственно, выражает не всю мысль, принимаемую за его содержание, а только один ее признак (...). Образ стола может иметь много признаков, но слово стол значит только постланное (корень стл, тот же, что в глаголе стлать), и поэтому оно может одинаково обозначать всякие столы, независимо от их формы, величины, материала. … В слове есть, следовательно, два содержания: одно, которое мы выше называли объективным, а теперь можем назвать ближайшим этимологическим значением слова, всегда заключает в себе только один признак; другое – субъективное содержание, в котором признаков может быть множество. Первое есть знак, символ, заменяющий для нас второе" [5, 114]. Помимо этого, в данной работе отражены и иные подходы к понятию внутренней формы; в частности, она определяется как «отношение содержания мысли к сознанию; она показывает, как представляется человеку его собственная мысль. Этим только можно объяснить, почему в одном и том же языке может быть много слов для обозначения одного и того же предмета и, наоборот, одно слово совершенно согласно с требованиями языка может обозначать предметы разнородные» [5, 114]. Понятие внутренней формы используется А.А. Потебней и как инструмент для диахронического анализа, но, так как в нашей работе мы лишь частично опираемся на данные этимологического характера, в данном случае мы не будем рассматривать понятие исторической мотивации в деталях.

Представляется более важным для нашего исследования обращение к образному компоненту понятия «внутренняя форма», также представленному в труде А.А. Потебни: «Внутренняя форма есть тоже центр образа, один из его признаков, преобладающий над всеми остальными» [5,146], «Слово с самого своего рождения есть для говорящего средство понимать себя, апперципировать свои восприятия. Внутренняя форма кроме фактического единства образа дает еще знание этого единства; она есть не образ предмета, а образ образа, то есть представление» [5, 147]. На наш взгляд, такое понимание внутренней формы позволяет связать семантический и прагматический компонент значения слова, а также рассматривать когнитивное содержание в неразрывном единстве с эмотивным потенциалом слова. Когнитивный потенциал внутренней формы становится еще более очевидным при обращении к особенностям использования лексической единицы в акте коммуникации: «внутренняя форма слова, произнесенная говорящим, дает направление мысли слушающего, но она только возбуждает этого последнего, дает только способ развития в ней значений, не назначая пределов его пониманию слова. Слово одинаково принадлежит и говорящему, и слушающему, а потому значение его состоит не в том, что оно имеет определенный смысл для говорящего, а в том, что оно способно иметь смысл вообще. Только в силу того, что содержание слова способно расти, слово может быть средством понимания другого» [5,180]. Таким образом, внутренняя форма действительно может рассматриваться как когнитивный репрезентатор семантики лексем; более того, она служит тем средством, котрое позволяет связать семантику и прагматику, когнитивный и эмотивный аспекты и рассмотреть слово одновременно как феномен языка и речи.

Для того, чтобы применить вышеприведенные принципы к рассмотрению бинарной оппозиции «создавать – разрушать», необходимо привести данные этимологического словаря. Так, в Этимологическом словаре Фасмера [6] (онлайн-версия) встречаем следующие сведения о формировании значений данных лексем:

СОЗДАТЬ создава́ть, итер. созида́ть. От *зьдати, ср. ст.-слав. възьдати, възиждѫ οἰκοδομεῖν (Супр., Остром.). Сблизилось с дать (Брандт, РФВ 25, 223). Далее см. Здать

ЗДАТЬ -здать

созда́ть, созида́ть, сози́жду, стар. зи́жду, заимств. из цслав. Соврем. ф. наст. вр. создаю́ – под влиянием дать, даю́, также русск.-цслав. создаде Адама (Тихонравов, Пам. отр. литер. 2, 442). Сюда же др.-русск. зьдати, зижу, ст.-слав. зьдати, зиждѫ κτίζειν, οἰκοδομεῖν (Супр.), болг. зи́дам "строю", зид "стена", сербохорв. зи́дати, зи́да̑м "сооружать (из камней)", зи̏д, зи́ду "каменная стена", словен. zídati "класть стену", zîd "стена",

чеш. zed', род. п. zdi "каменная стена", польск. zdun "гончар".

*Родственно лит. žiedžiù, žiedžiaũ, žiẽsti "формовать, лепить", лтш. zìest "обмазывать глиной", др.-прусск. seydis "стена"; с др. ступенью вокализма: лит. žaĩdas "печь", židinỹs "очаг", далее гот. deigan "месить, мять", др.-инд. dḗhmi "обмазываю", dēhī́ ж. "вал, дамба, насыпь", др.-перс. didā "укрепление", греч. τεῖχος "каменная стена", τοῖχος "стена", лат. fingō, fictus, "мажу, мешаю, формую", оск. fḗihúss "mūrōs", фрак. -δίζος, -διζα; см. Буга, KS 1, 184; РФВ 67, 249; 75; 155; Траутман, BSW 367; М.–Э. 4, 744; Мейе, MSL 14, 334; Эндзелин, СБЭ 194. Ср. прич. зьданъ : др.-инд. dihānas (Зубатый, LF 28, 29). Балто-слав. *ǵheidh-, более позднее, чем *dheiǵh-. Ср. здо.* Итак, на основании данных этимологического словаря можно заключить, что процесс формирования значения данной лексической единицы изначально шел по линии связи со значениями 'строить', 'возводить' и пр.

РУШИТЬ ру́шу, нару́шить, разру́шить, укр. ру́шити, руша́ти "двигать, шевелить", блр. ру́шыць – то же, др.-русск., ст.-слав. роушити καταλύειν (Супр.), болг. ру́ша "разрушаю", сербохорв. ру̏шити – то же, словен. rúšiti, rûšim "сотрясать, сносить", чеш. rušiti "беспокоить (к.-л.); нарушать (тишину)", слвц. rušit', польск. ruszyć "тронуть; тронуться; двинуться", н.-луж. rušowaś "бушевать, шуметь".

Связано с рух (см.). Ср. лит. raũsti, rausiù, rausiaũ "рыть, копаться", лтш. ràust, -šu, -su "разгребать, мести", лит. rausis "пещера", rūsỹs, rū́sas "погреб", др.-исл. rúst ж. "развалины, разрушенная стена", ryskja "рвать", нов.-в.-н. диал. ruscheln "торопливо работать", лтш. ruzga "непоседа", rušinât "копать, рыть", rusums "крутой берег"... При столь диверсифицированном значении очевидно лишь то, что в различных языках сходные по форме лексемы характеризуются негативной направленностью действия.

Таким образом, при истолковании внутренней формы как ближайшего этимологического значения (по А.А. Потебне) мы видим, насколько велико может быть расхождение между исходным значением и тем, которое возникло в результате семантических преобразований. Как указывал А.И. Смирницкий, «семантическое образование слова (которое также называют внутренней формой слова) может иногда долго сохраняться в языке в данном своем виде – даже и тогда, когда оно существенно расходится с самим смыслом слова, будучи понимаемо как некоторая условность" [6, 155].

Однако семантика этих же лексических единиц на синхронной оси, отраженная, в частности, в Идеографическом словаре русского языка (О.С. Баранов) [8], приобретает следующий характер:

Разрушать - уничтожать посредством повреждения; осуществлять разрушение; разрушитель. разрушить (# семью); разбить. Сокрушить, губить, сгубить (# здоровье), загубить, угробить. Превратить в ничто, камня на камне не оставить от чего. громить.

Налицо негативный характер и самих процессов, отражаемых семантикой слова, и его прагматические характеристики. Следовательно, внутренняя форма слова, вне зависимости от того, истолковываем ли мы ее как ближайшее этимологическое значение, или как центр образа, «образ образа», ориентирует и отправителя речи, и получателя на восприятие действия, последствия которого связаны с негативными результатами; прагматическое воздействие также предопределено особенностями внутренней формы данной лексемы и порождает цепь аналогичных ассоциаций в сознании реципиента. Лишь контекстуальное окружение может задать прагматический эффект возникновения положительных ассоциаций, ср. : *Горы превратили голос мастера в гром, и этот же гром их разрушил (что – в данном случае – хорошо – П.Б.). Проклятые скалистые стены упали. Осталась только площадка с каменным креслом…* (М.А. Булгаков. Мастер и Маргарита). Можно говорить и о том, что внутренняя форма лексемы репрезентирует достаточно однородное когнитивное содержание лексемы, в отличие от когнитивного содержания оппозитивного *создавать: делать (каким)-делать существующим; вызывать существование, возникновение; (# неудобства). Создатель. Положить начало [конец] чему; стоять у колыбели чего; на пустом месте начинать что. Образование (# государства). Образовать. | организовать, -ся. Составить (# список). Каузальность. каузировать. каузальный. Разродиться чем (ирон. прост). Производить, группировать, обеспечивать, заставлять, опись. Осуществиться, вызывать (что), ОПРЕДЕЛЯТЬ, метка, траектория.*

В данном случае налицо достаточно широкое и неоднородное когнитивное содержание лексемы: семантика каузальности, отражающая формирование чего-либо, причину существования чего-либо сочетается со значением порождения (как позитивно, так и негативно истолкованным – создавать/быть причиной нового, позитивного // создавать проблемы, трудности и пр. Эмотивный потенциал лексемы также неоднозначен, что, на наш взгляд, во многом предопределяется ее когнитивной спецификой: именно в силу ее широты, разнопланового характера и связи с процессами как позитивного, так и негативного плана она может соотносится и с позитивной, и с негативной оценкой.

Подводя итоги, акцентируем внимание на том, что именно внутренняя форма лексем создавать/разрушать определила те характеристики данной оппозиции, которые закреплены в светлом поле сознания воспринимающего субъекта. Та-

ким образом, внутренняя форма лексем может рассматриваться как репрезентатор когнитивного содержания; более того, эмотивный потенциал и воздействующая функция лексем, актуализирующаяся при их употреблении в речи, в определенном контексте, также продиктованы особенностями внутренней формы. На наш взгляд, именно понятие внутренней формы позволяет объяснить многомерность исследуемой семантической оппозиции, ее асимметричный характер, что в полной мере подтверждает положение А.И.Смирницкого о том, что «...значение слова может иметь сложный состав и определенное строение, не являющиеся или являющиеся не полностью и не в точности моментами смыслового значения слова, т.е. моментами выражаемого словом теоретического и практического понятия» [6, 115].

Литература

1 Ахметжанова З.К. Нормы поведения в сфере родственных отношений (на материале словаря А.Кайдара «Халық даналығы»). – Вестник ПГУ. - №1. - 2010. С. 19-25.

2 Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. — 400 с.

3 Демьянков В. З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 174 с.

4 Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 248 с.

5 Потебня А.А. Мысль и язык. В кн.: Потебня А.А. Слово и миф. - М., Издательство «Правда», 1989

6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. - М.: Московский Государственный Университет, 1998. - 260 с.

7. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Электронный ресурс. Режим доступа: http://vasmer.slovaronline.com/%D0%A0/%D0%A0%D0%A3/11405-RUSHIT

8 Баранов О.С.Идеографический словарь русского языка. М.: Издательство ЭТС, 1995.

Abduahit Merei Kudaykulkyzy
Master's degree student of foreign languages (English)
Kazakh-Turkish University named after Yassawi, Turkestan, Noblesse7077@gmail.com

THE STRUCTURE OF THE LINGUOCULTURAL CONCEPT: THE METHODS OF DETECTION AND SEMANTIC MECHANISMS

Түйін. *Концепттің бейнелі құрамдас бөлігі, оның ингерентті когнитивтік белгілерімен концепттің маңызды бөлігінің бірі болып табылады. Дегенмен, концепт құрылымы туралы түздік ыңғайындағы терминдермен түсіндіру қиынды туғызады. Концепттік басқа бір құрамдас бөлігі оның маңызды бөлігімен бекемірек байланысқан деп айтуды қате деген негізсіз болып табылады. Түздік ыңғайдағы терминдер төңірегінде ойлану және сөлеу дәлелді бола алады, өйткені, лексико-семантикалық өкілге эзоморфты болып келеді. Қауымдастық құрамдас бөлік концепттің маңызды құрылымдарының бірі, оның көкейкесті кесіндіде болмысын корсетеді, бірақ, концепттің бүкіл құрамы бұған тіреліп қалмайды.*

Резюме. *В заключение необходимо подчеркнуть, что образная составляющая концепта совместно с ее ингерентными когнитивными признаками является ядром концепта. При этом говорить о структуре концепта в терминах полевого подхода представляется проблематичным. Было бы безосновательно утверждать, что какая-то из составляющих концепта более прочно связана с ядром, чем другие. В терминах полевого подхода целесообразно рассуждать, реконструируя ассоциативную составляющую концепта, так как она эзоморфна репрезентирующему ее лексико-семантическому полю. Ассоциативная составляющая является значимым конструктом концепта, отражающим его бытие в актуальном срезе, однако все содержание концепта только к ней не сводится.*

Summary. *In conclusion, it must be emphasized that the figurative component of the concept, together with its inductive cognitive features, is the core of the concept. However, it is problematic to talk about the structure of the concept in terms of the field approach. It would be groundless to say that some of the components of the concept are more firmly connected with the core than others. In terms of the field approach, it is advisable to reason, reconstructing the associative component of the concept, since it is esomorphic to the lexico-semantic field that represents it. The associative component is an important construct of the concept, reflecting its being in the actual section, but the whole content of the concept only does not reduce to it. This is what allows the concept to «survive» its nominees, not to be dissimilated together with the disintegration of the lexical microparadigms that update it.*

By now, linguoculturology has developed several approaches to identifying the structure of the concept. All of them are based on the proposition that, as a structural unit of the conceptual system, the concept is represented by semantic structures of various levels of complexity and abstractness and has its "representations" in the lexical system of language.

Multilayered linguoconcept is manifested in the presence of several qualitatively different components (layers, dimensions, levels, etc.) in its structure; the opinions of the researchers differ only in relation to the number and nature of the latter.

The most well-known approaches to the identification of the structure of the concept, which underlie a number of modern studies in the field of linguo-conceptology, belong to Y.S. Stepanov, V.I. Karasik, I.A. Sternin, V.V. Kolesov and G.G. Slyshkin. The interpretation of the structure of the concept by Y.S. Stepanov is widely known. Stepanova, who argues that the concept has a multilayer structure highlights:

1. "The main feature," the "topical layer" of the concept, in which "the concept actually exists for all who use this language (the language of this culture) as a means of their mutual understanding and communication";
2. Additional, or several additional, "passive" features, which are already irrelevant, "historical", actualized "when people communicate only some social groups";
3. "Literal meaning" or "inner form, usually not recognized at all, embodied in external, verbal form," or etymological, the most remote in history, a sign of the concept[1].

This approach can be called diachronic, in its framework the structure of the concept is considered in the process of its evolution within the framework of culture. The original concept of the structure of the linguocultural concept belongs to G.G.Slyshkin [2, p.51–67], who offers an associative model of the concept, proceeding from the fact that the latter functions as a process of continuous nomination and renamination of objects, the appearance of new and loss of old associative links between linguistic units and nominated objects.

Nominal density of the concept within the framework of this approach is the main characteristic of the concept's intra-zone (the totality of the associations included in the concept), and the metaphorical diffusion is its extra-zones (sets of outgoing associations) [2, p.60].

According to V. Kolesov, the semantic unity of the concept is ensured by the consistency of its "manifestation in the form of an image, concept and symbol" [3, p.107], where the image represents the psychological basis of the sign, the concept reflects the logical functions of consciousness, and the symbol is the general cultural component of the verbal sign [3, p.42].

I.A. Sternin and Z.D. Popova offer the field model of the concept by analogy with the field organization of the meaning of the word (developing the ideas of E. Roche, E.V. Rakhilina, L.O. Cherneyko, and others). Proceeding from the fact that the meaning of the word has a field structure (arhisem in the nucleus, differential semes on the near periphery, hidden semes on the far periphery), the authors suggest that the concept has a multi-layered organization that can be identified through analysis of the linguistic means of its representation [4]. According to the authors of the approach, the concept can receive a field description - in terms of the core and periphery. The core includes prototypical layers with the greatest sensory-concrete concreteness, primary bright images; more abstract signs make up the periphery of the concept. The basic image can exhaust the content of the concept if the concept reflects specific sensory perceptions or representations, or is isolated in the minds of primitive individuals. In more complex concepts, additional conceptual features are added to the basic image. There can be many signs; they can form relatively autonomous conceptual layers from a more specific layer to a more abstract one. The totality of the basic image, its cognitive features and conceptual layers make up the scope of the concept. The authors emphasize that "there cannot be many conceptual layers in the concept, but there is a base cognitive layer with a sensory-nucleus for each concept, otherwise the concept cannot be fixed in the universal objective code as a discrete unit of thinking (semantic separation), cannot function as “Think” unit [5, p.34]. The periphery consists of poorly structured predicates reflecting the interpretation of individual conceptual features and their combinations in the form of statements, attitudes of consciousness that flow from the mentality of different people in a given culture. This layer of concept content was designated by the term "interpretational field of the concept" [4].

V.I. Karasik, revealing the structure of concepts - spiritual values, distinguishes in it, in addition to figurative, conceptual and value components. The author understands the imaginative component as "the trace of the sense representation in memory in unity with metaphorical transfers". Conceptual component is, according to V.I. Karasik, "a set of essential features of an object or situation and the result of their knowledge". From the linguistic and cultural point of view, the value component is the dominant one, since it is the most culturally significant.

Taking the approach to modeling the structure of the concept V.I. Karasik as a whole, S.G. Vorkachev singles out the linguoconcept in the semantic composition of the linguoconcept, in addition to the figurative, value and conceptual, as well as the significant component "determined by the place that occupies the name of the concept in the language system". The significance component also includes the etymological and associative characteristics of the name of the concept. The term "significant" in the concept of S.G. Vorkachev goes back to F. Saussure, who called the totality of immanent characteristics that determine the place of the language unit in the lexical-grammatical system "valeur". To explore it, Saussure calls not only for the "axis of simultaneity", in synchrony, but also for the "axis of succession," in diachrony [6, p.117]. The last axis in the case of a significant component of the linguocultural concept is revealed, according to S.G. Vorkachev, as the "etymological memory of the word," fixing the evolution of the inner form of a lexical unit, the path of its "etymon". In sync

The significant component of linguoconcept is described, according to S.G.Vorkachev, through the intra-paradigmatic "equivalence" and "diversity" of the LSV of this name: the relationship of synonymy and homonymy within the boundaries of the corresponding dictionary entry. Among the significant characteristics of the concept is, according to the author's assumption, also the ratio of the part-time realizations of his name, his word-forming productivity. Significant are the pragmatics properties of lexico-grammatical units, since they are realized exclusively against the background of the synonymous series. From the foregoing it follows that the content of the significance of the component of the concept is derived by the author from the associations of his linguistic name, his word-formation productivity and nominative density, but the content of the conceptual component of the concept is derived from the associative relations of the names of the concept.

The term "conceptual" probably should imply that this component includes the definition of the content of the concept included in it. In particular, the conceptual component of the moral and ethical concept must include the definition of this moral principle or feeling. For example, "conscience is the sense or consciousness of the moral goodness or badness of one's own conduct, intentions or character together with a sense of obligation to do right or be good". Definition is a logical operation that reveals the content of the concept, in the course of which the functions of semantic features are established and their hierarchy within the concept. Distinctive, tribal signs ensure the identity of the concept to itself when it is used in various theories and fix its scope. Essential signs are associated with the interpretation of the concept's content within a certain concept. Philosophical concepts-terms can be defined and filled with concrete content, only being included

in the theory, which is the boundary of their meaning. Even without adhering to such a rigid approach, that is, in fact, trying to model the conceptual components of concepts at the level of ordinary consciousness, we are forced to identify in their structure generic signs; otherwise the term "conceptual" loses its adequacy.

In a number of existing studies on linguo-conceptology following the approach described above, the "conceptual" component of cultural concepts is in fact derived by revealing the dominant associations (thematic, paradigmatic, syntagmatic) in which the enter concrete implementations of the names of the concept in a variety of discourse conditions. There is no doubt that the signs of the conceptual component of the linguocultural concept can indeed be deduced from the dominant, prototypical associations that are revealed in the individual discursive interpretations of the concept. But it must be taken into account that the basis of any concept is the generic components of meaning, associations are fixed quite rarely.

The etymological component (the "etymological layer" according to Y.S. Stepanov) of the concept is determined by the internal form of the word, which is the key representative of the concept. The etymological component of the concept serves as a means of additional motivation for its value component. For the purpose of illustrating the above, let us consider the etymological component of the British moral and ethical concept of "conscience". Investigating the facts of the linguistic representation of the concept "conscience" in Russian, N.D. Arutyunova notes that he "is part of a group of socio-evaluation concepts that regulate the interaction of a person with the" Other "(other, socium)". Thanks to the "Other" factor, consciousness is formed (from the Greek syneidesis, Latin conscientia). "Consciousness is not only conscious, but conscious, it judges and condemns. In it there is a system of norms with which a person correlates his actions - forthcoming and already accomplished. Acquiring a judicial function, consciousness becomes a conscience". In most European cultures, the connection between conscience and consciousness has been preserved. It was noticed in English only since the XVII century. It began to distinguish between consciousness "consciousness, awareness" and conscience "conscience."

The associative component of the concept is induced by the most frequent (prototypical) associative relations of names having a contextual connection with the concept.

The conceptual component of the concept has intersection zones with the associative, since it can include meanings derived from the dominant associative connections of the concept, but the basic ones in its content are distinctive, generic attributes. The conceptual component, although it may include the meanings derived from the dominant associative connections of the concept, is not informative in the identification of national and cultural meanings, since it contains hyper hyponymic signs of the concept, which in the case of the concepts of spiritual entities can coincide in the formulations of representatives of different cultures. Moreover, without being asked, many representatives of the national-language community never try to formulate the content of the conceptual component of the concept, successfully operating it in the mind. Comparative analysis of definitions of moral and ethical concepts, given in modern explanatory dictionaries of English and Russian, revealed only a very small degree of their ethno specificity.

The imaginative component of the concept may include a visual-sensory representation ("mental picture", a perceptual image), as well as a combination of conceptual metaphors derived by the native speaker from the compatibility of the name objectifying the concept in the language. The metaphorical core of the concept of mental essence lends itself to empirical verification by means of language and in many ways motivates the value component of the concept.

References:

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. 3-е. изд., испр. и доп. – М.: Академ. проект, 2004. – 991 с.

2. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: моногр. –Волгоград: Перемена, 2004. – 340 с.

3. Колесов В.В. Философия русского слова. – СПб.: ЮНА, 2002. – 444 с.

4. ҚР БҒМ-нің, ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы Лингвоелтаным, лингвомәдениеттану, этнолингвистика және олардың ерекшеліктері мен байланыстары жайлы // ҚР БҒМ-нің, ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 72-77 б.С., 2001. - № 6Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж: ВГУ, 2002. – 313 с.

5. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

Альжанова Айдана Асылбековна
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
және «Ғылым ордасы» кешенін базасындағы ғылыми зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламасы ҚР БҒМ ҒК М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты
6М021402 – әдебиеттану мамандығының 2 курс магистранты, lady.alzhanova@mail.ru
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., **Ақыш Нұрдәулет Бабиханұлы,** babe8812@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ТОЛҒАУЫ (КЕШЕ ЖӘНЕ БҮГІН)

Түйін. *Бұл мақалада тәуелсіздік пен еркіндік идеясының көне түркі әдебиетінен бастап тәуелсіздіктің алғашқы жылдарына дейінгі әр кезеңдерде жырлануы, бейнеленуі туралы сөз болмақ. Сонымен бірге қазақ әдебиеті сан ғасыр аңсап, XX ғасырдың соңғы жылдарында келіп жеткен егемендікті, тәуелсіздікті қалай қабылдап, қандай баға бергендігі жөнінде талдау жасаймыз.*

Резюме. *В этой статье будем обсуждать идею независимости и свободы нашей страны от времен древней литературы, представленной для нас на разных стадиях. Также, будем проводить анализы и принимать решения по вопросу суверенитета, независимости и живой казахской литературы, которая длится на протяжении многих лет.*

Summary. *In this article we will discuss the idea of independence and freedom of our country from the times of ancient literature, presented for us at different stages. Also, we will conduct analyzes and make decisions on the issue of sovereignty, independence and living Kazakh literature, which lasts for many years.*

Жалпы адам баласының ең ұлы рухани қазынасының – әдебиет. Жер бетінде қаншама ұлттар мен ұлыстар бар. Ұлттың ұлт болуы елдің ешкімге бағынышты болмауымен тікелей қатысты. Ендеше Тәуелсіздік дейтін ұғым – мемлекет болудың, егеменді ел болудың алғышарты. Әдебиетті осы ұлт ұғымымен біте қайнасқан, елдіктің жүйке тамыры деп айтуға әбден болады. Ендеше тәуелсіздікке жетуде әдебиеттің рухани ояту, түрткі болу күші ересен зор деп айту жаңсақ пікір бола қоймас. Әлем әдебиетінде өзіндік орыны бар кез-келген ұлттық әдебиеттің алғашқы үлгілерінен бастап тәуелсіздік идеясының мысалын молынан кезіктіруге болады.

Қазақ халқының әдебиет тарихы ғана емес, соның бастауы, қайнары есептелетін көне түркі әдебиетін ақтарсаңыз да тәуелсіздік, еркіндік, азаттық идеясы менмұндалап тұрады. Бұл әдебиет өзінің қазіргі жеткен жетістігіне, биігіне сан ғасырлар мен белестерді басып өткені даусыз ақиқат. Ал енді осы көне түркі әдебиетін бағызы Сан, Ғұн заманына апарып тіреуге болады. Дегенмен, осы Сақ, Ғұн тайпаларынан жеткен ауыз әдебиеті кейбір тарихи деректер немесе, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ерлік жырлары мен аңыз-ертегілері арқылы ғана бүгінгі күнге жетіп отыр. Осы ауыз әдебиетіндегі кейіпкерлердің ерлігі мен батырлығы – қалай да бір бақытқа талпыну, елін-жерін қоғау, соларға пана болу, патшалықтарды бағындыру желісінде болып келеді. Мұның өзі еркіндікке талпыну мен азаттыққа жету жолындағы биік мұрат болып саналмақ. Бұл туралы академик Әлікей Марғұлан «Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра олып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, пәлсафалық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір – жарқын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған Сақтар, Ғұндар, Үйсіндер, Қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – Оғыздар, Қыпшақтар, Қарлұқтар, Наймандар, Керейлер, Пешенелер, Хазарлар» деп бағызы мұрамыздың үзілмес сабақтастығын айта кетеді. [1, 5]

Сод дәуірден қалған «Тұмар патшайым» аңызды күні бүгінге дейін қазақ ауыз әдебиетінде ең ескі, ең таңғажайып ерлік жыры болып айтылып келеді. Кейіндеп өткен ғасырда пасы патшасының қабірін ашқан археологтар шынымен де билеушінің басы жоқ екеніне көздері жеткен [2, 15]. Осыған қарап-ақ бүгінге жеткен аңыз-дастандардың шындықтан алшақ кетпегенін білуге болады.

Бүгінге жеткен осы бір аңызда сақ жеріне шабуыл жасаған парсы патшасы массагеттердің ел шетіне қалың қол келіп тұрған кезде де не үшін соғысқа асықпайтынына таң тамаша болып, елші жіберіп сұратады. Сонда ғана ол сақтардың гүлденген қаларлар үшін емес, ел шегарасының белгісі саналатын молалар үшін соғысатынын, моларларды таптап қорлағанда ғана намыстанып, қарсы шығатынын естиді. Аңыздағы осы бір шағын деректің өзі ел егемендігі, шегараның бекемдігі әруаққа айналып кеткен бабалар моласы (топырағы) мен тікелей байланысты екенін аңғару аса қиын емес.

Сақтар мен ғұндардан жалғасқан салтанатты жиын, той немесе астарда ел ақсақалдары мен абыздар, қариялар жас жеткіншектерді жиып алып, бабалар ерлігін, ел бірлігін ту еткен аңыз-ертегілер мен жырларды насихаттап отыру бүгінде аздап ұмытыла бастағанымен, күні кешеге дейін үзылмеген дәстүр еді. Түркі халықтарының осы бір

дәстүрі жайлы Орта Азияның әйгілі тарихшысы Рашид-ад-дин (1247-1318): «Моңғол-түркілердің көнеден жеткен салт-дәстүрі бойынша, олар өздерінің ата-тегін, ру шежіресін есте сақтауға айырықша мән беріп отырады. Олар балаларына өзге жұрт сияқты тәрбие беру үшін тілі шығысымен-ақ құлағына ру туралы, ру шежіресі туралы аңыз-әңгімелерді құйып қояды. Бұл дәстүрден олар бұрын да, қазір де ауытқыған емес» деп жазады. [3]. Батырлық жырлардың көне дәуірлерден сақталып келе жатуының басты себебі де еркіндік сүйгіш елдің ең басты аңсары – азат өмір болуында. Ел қорғаған ерлер тағылымы тәуелсіздік жолындағы күреске бастайтын мәңгілік рухтандырушы күш ретінде ғасырлар бойы маңызын жоймай, ұлттың рухани сұранысын қанағаттандырып келеді. Дастандарда жырланатын сақ-ғұн ерлерінің шабуылға шығыуы да, қорғануы да – ел тәуелсіздігін сақтау мақсатындағы туған әрекет.

Осындай аңыздың бір желісі «Еділ патша» жайлы ертегілер. Қазақ арасында ұлы қолбасшы жайлы бірді-екілі ертегілер болмаса ол жайлы дастан ұмытылып кеткен. Еуропа халықтарының әдебиетінде жақсы сақталған бұл ұлы патша жайлы дастан жалпы түркі халықтарында да аса көп кездеспейді. Бірақ, ғұн мемлекетінің ұлы қолбасшысы, патшасы болғандығы жайлы дерек қазақ тарихшылары ғана емес, әлемнің ғалымдары дәлелдеп үлгерген. Сондай-ақ, батыс халықтары арасында кеңінен тараған «Нибелунг туралы жыр», «Зигфрид пен Броюнхилда», «Эдда» сынды әлі де өз құнын жоймаған жырлар мен әдеби шығармаларды ғұн патшасы еділді «Аттила», «Атил», «Этцель» деп түрліше жазады. Осы дастандардың бәрінде де ерлік, ел бірлігі, отан тұтастығы жайлы ой-ормандар көптеп кездеседі. Осы жырларда кездесетін ерлік пен махаббат, сатқындық пен жауыздық туралы кейіпкерлер мен сюжеттер отанға деген, ел мен жерге деген шексіз сезімнен туындап отырады. «Сақтарда отанын сату, дінін сату, қаруын тастау аса үлкен қылмысқа саналатын еді. Бұлар тәуелсіздікке нұқсан келтіретін бірден-бір себептерге саналған» [4, 177]. Осы дастандағы жарты Еуропаны жаулаған әміршінің жеңісті жорықтары да туған жерді қорғау, оның бейбіт өмірін, тәуелсіздігін сақтау, жатқа намысын таптатпау жолындағы қарсы шабуылдардан бастау алады.

Түбі бір түркі халықтарының ауыз әдебиетіндегі осы бір ұлттық идея жайлы белгілі әдебиет зерттеушісі Немат Келімбетов «Ежелгі түркі дастандарының ту етіп көтерген негізгі идеясы – елдің тәуелсіздігі үшін жан аямай күреске шығу, өзінің ел-жұртын сыртқы жаудан сақтап қалу, халық үшін қанды айқасқа шыққан батырлардың ерлік істерін мадақтау, бұқара халықы осы үндеу» дейді. Сақтар дәуірінен сақталып келе жатқан «Шу батыр», «Көк бөрі» және Оғыз заманынадғы «Оғыз-нама» дастандары мен оғыз жұртының жауынгерлік ерлік жырлары топтастырылған «Қорқыт ата кітабы» да осы ерлік пен тәуелсіздікті сақтауға деген ыстық махаббат жырланады.

Сан, Ғұн дәуірінен кейін де осы бір азаттық идея, тәуелсіздік аңсар, ел бірлігі қаншама ғасырлар бойы халық дастандары мен жыраулар жырларына арқау болды. Тек қана өлең жырлар емес, аңыз-ертегілер, жалпы болмысы романға бергісіз сан-санақсыз хикаялар да бұл тақырыптың жүгін талай ғасыр көтерді. Күні бүгінге дейін бұл дәстүр үзілген емес. Тәуелсіздікке қол жетсе, енді оны қалай сақтау, қалай баянды ету мәселесі де әдебиеттің мазмұнынан түскен емес. Бұл жалғастық кейінгі ұлы Шыңғысхан құрған мемлекет пен Алтын орда хандықтарына ұласып, қазақ хандығы құрылуының арғы-бергі айналасында тәуелсіздік идеясы әдебиеттегі ең бір шырқау биікке көтерілген тұс болды.

Қазақ хандығының мемлекеттік тұрмысы мен өмірінің өзіндік дамуында қоғамның рухани өмірінде жыраулар әдебиеті мемлекет пен билеушіге қызмет етті және мемлекетке қызмет көрсететін әдебиетті қалыптастырды. Мысалы, Бұқар жырау Абылай ханды көреген, данышпан адам деп «Дүниеден шықпай мініңіз», бүкіл үш жүздің басын қосып біріктіргенін дәріптеген:

...Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың...
сондай-ақ,
...Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділдікпен жүрдіңіз

Әдепті іске кірдіңіз [5, 98], – деп Абылай ханның әділдігін жоғары бағалаған. Абылайдың ел ел бірлігін нығайтып, тәуелсіздікті баянды етуге жасаған зор еңбегін асқазқ жырлаған. Жыраулар поэзиясы жайлы академик С. Қирабаев «Жыраулар заман халін толғап барып, оны елдің тілегін, арман-мұңын айтқан жырлармен жалғастырған. Бұл жырлар негізінен елдің бірлігі, жердің тұтастығы, ұлттық тәуелсіздік идеясымен байланысты толғаулардан тұрады» [4, 174], – дейді. Демек, жыраулар поэзиясы тәуелсіз Қазақ елінің «Мәңгілік Ел» құру жолында елдің бірлігін, тұтастығын, мәдениеті мен тарихының қалыптасып дамуына өзіндік үлесін қосатын арна. Сондықтан жыраулар поэзиясы бүгінгі таңда Қазақ елінің рухани мәдениетінің өркендеп дамуына, мемлекеттілігінің қалыптасуына, экономикалық өркендеуіне зор ықпал етеді. Жыраулар поэзиясын қайта зерделеу өмір талабынан туындаған дүние.

Қазақ хандығының мемлекеттік құрылуы дәуірінде өмір сүрген көркем сөз шеберлері – қазақ әдебиетіндегі жыраулар поэзиясының қалыптасуында Доспамбет пен Шалкиіз жыраулардың алатын орны ерекше. Доспамбет жырау поэзиясында атамекенді сүю, ардақтау, отаншылдық-патриоттық рух өте басым.

Бетегелі Сарыарқаның бойында,
Соғысып өлген өкінбес! [5, 31] ...
Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?! ...
Кетбұғадай билерден Кеңес сұрар күн қайда?!
Еділдің бойын ен жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан
Бозбаламен күліп-ойнап,
Қымыз ішер күн қайда?! [5, 34] Доспамбет жыраулар поэзиясында өзіндік қолтаңбасы бар, жорықшы, батыр жырау болған. Қазақ хандығы дәуірінде мемлекет мүддесін жоғары ұстанған ақын, елінің бірлігін, тұтастығын жырлаған.

Қазақ хандығы дәуірінде жыраулар поэзиясының басты тақырыбы – тайпалардың топтасқандығы мен бірлігі, мемлекетті және оның әскери күш-қуатын нығайту мәселелері болды. Сондай-ақ жыраулар шығармаларында әміршіге тікелей арналған мадақ өлеңдер, елдік туралы философиялық толғаныстар, халық туралы, билеуші туралы да, ізгілік пен зұлымдық туралы, жақсы мен жаман туралы, достық пен дұшпандық туралы дидактикалық толғаулар болды. Жыраулар өз туындыларын, толғауларын кейінгі ұрпақтарына мәңгілік мұра етіп қалдыру жолында көркемдігі жоғары поэзия тілімен, таптырмас теңеулер, жарқын метафоралар, синтаксистік және психологиялық параллельдер арқылы баяндаған. Бұл туындылар

Тәуелсіздік идеясы мен еркіндік аңсары қазақ хандығының соңғы жылдары мен күні кешегі патшалық ресейдің тұсында, одан кейінгі Алашорда әдебиетінде де үлкен маңызға ие болды. Бұл күні бүгінге дейін зерттеліп, жазылып келе жатқан келелі еңбектерге арқау болды. Кешегі Кеңес дәуірінде, жүйеден өткен ғасырдың соңғы жартысында жазылған шығармалардың өзінде тәуелсіздікке деген ынтызарлық астарлы бейнеленіп отырды.

Қазақ елі тәуелсіздігін жариялаған тұста дәл осы ғасырлар бойы армандаған еркіндік жайлы қалам тербемеген қаламгер аз шығар. Жыр шашуын шашып, бөркін аспанға атты. Сол тұста қалам ұшынан сорғалап тұрғаны тек тәуелсіздік тақырыбы немесе соның айналасында болды десек артық айтқан болмаймыз. Езіле, егіле жырлады. Мәңгіліктің тойы деп қалам тербеді. Сенер-сенбесін білмей күмандана жырлағандар да кездесіп жатты. Уақыттық қана қуаныш болар деп күдіктене жырға қосқандар да жоқ емес. Бәрінен де маңыздысы қазақ поэзиясына енді еркіндік, егемендік тақырыбы бір жола ашық айтыла бастады. Бұл тақырып жаңа ғасырға дейін сол қызу, түйінді тақырыптан түскен жоқ. Әуелде аға буын күмән, күдікпен жырлаған тақырыпты жас буын бірден сенімге, бұлқынып тұрған күшке айналдырды. Жыл сайын тәуелсіздік мерекесіне орай өтіп жататын жыр мүшәйралары да осы тақырыпта қалам тербеген жас ақындарды лек-легімен қосып жатты.

Тоқсаныншы жылдың бас кезінде ел тағдыры, елдік мұрат, ел мүддесі дейтін ұғымдарға ерекше екпін түсіріле бастады. Жеке бастың гөй-гөйінен гөрі, егемен елдің бүгіні мен ертеңі қалай болады дейтін алаңдаушылық, жұртшылық жанарындағы үміт пен үрей, жолайырықтағы шарасыз хәлде тұрған жолаушыға бағыт нұсқаған бағдаршамның өшіп жанған жарығындай назар аудартты.

Қадыр Мырзалиев өзінің “Ел” атты бір өлеңін Қазақстан өз тәуелсіздігін алудан екі жыл бұрынақ жазыпты. Жер, Ел, Ана, Батыр, Ақын, Көсем дейтін ұғымдардың бәріне де лирикалық қаһарманның қатыстылығын сездіре келе:

Қайтесің, дос, тамағыңды құр кенеп!
Қиналғанда,
Жолдас емес,
Жыр керек.
Сөздің бәрі құдіретті,
әйтсе де
Ел деген бар,
Оның орыны бір бөлек! [6, 85] - деп екпін түсіре жырласа, бұл да сол ел тағдыры сынға түскен кезеңдегі ел перзентінің серті мен сенімі. Ел егемендігі жарияланғанда еңсесін бір тіктеп алған Қазақ елі енді тәуелсіздік тұғырына шыққанда елп-желп етпей, етең-жеңі далақтап ойға-қырға шапқылап сүйінші сұрамай, тым салқынқанды, тым сабыры қабылдаған деседі. Қанша ғасыр арман болған азаттық алауы лапылдап жанса да, желтоқсанның ызғарлы, жаңбырлы күні Алматыдағы жаңа алаңға жиналғандардың қара-құрасы тым аз көрінген дейді. Ел сенер-сенбес халде есеңгіреп қалғандай күй кешкен шығар. Ал зиялы қауым тәубә дескен. Мысалы, дәл сол күні белгілі ғалым, қоғамтанушы, жазушы Ақселеу Сейдімбек өзінің күнделігіне: “16. 12. 91. Азаттық!!! О, Тәңірім, ұзағынан сүйіндіргей!” [7,23] – деген жазу түсіріпті. Осы бір ауыз сөзде бүкіл қазақтың тілегі жатқанына күмән жоқ.

Еліміз тәуелсіздік алған тарихи күнде дүниеге келген ең алғашқы өлеңдердің бірі мынадай сыр ақтарады:

Өзіңдікі – Елің де,
Өзіңдікі – Жерің де.
Өзіңді өзің еткен Бақ –
Тәуелсіздік – төріңде!
……..
… Қанатыңнан қайрылып,
Қыр-арқаңнан майрылып,
Қонақ –
Тәуелсіздіктен,
Қала көрме, айрылып!.. [8,26]

Ақын Иран-Ғайып “Тауың да, бақша¬¬-бауың да, досың да, қатал жауың да – сенікі”, “ Туың да, От пен Ауа, Суың да - өзіндікі” деп шалқып-тасып оқырманмен сыр бөлісіп отырады да, “Қонақ – Тәуелсіздіктен, // Қала көрме айрылып!..” деп күтпеген түйін жасайды.

Бұл жерде ақынның кінәсі жоқ. Тәуелсіздіктің тұрақтап қалып қоятыны тұрмақ, оның өз аяғымен яки күреспен келетініне сенер¬-сенбес жұрттың көңіл күйін ақын астармен әдемі жеткізе алған. Құдайы қонақтай бұның келгені рас па, кетіп қалмас па деген күпті сауал сананы буып тұрған кезде бұдан басқаша айтса, бізді иландыра алмас та еді. Әрине, басқаша айтып та ақиқатты анық жеткізуге болады. Бірақ, Иран-Ғайып өзінің өлеңін жалаң патетикаға құрудан қашқақтаған, ойлы оқырманның пікір қорытуына түрткі болатын түйін жасаған деп білеміз.

"Біздің егемендік хақында екі ауыз сөз" атты өлеңіндегі ақын Есенғали Раушановтың толғанысы мынадай:

Мен қайрылдым, сен-дағы бұрылшы, інім,
Қалай, не деп ұғамыз мұның сырын:
Аяғыма қараймын – шідерім жоқ,
Неге қақсай береді жіліншігім?... [9,4]

Озбыр отаршылдықтың бұғауы үзілді. Егемен ел болып, жеке түтін түтеттік. әлемдегі көптеген мемлекеттер (ең алдымен Түркия) Қазақстанның тәуелсіздігін танып, дербес өмір сүре бастадық. Бірақ, халықтың әл-ауқаты, тұрмыс-тіршілігі бірден жақсарып кеткен жоқ. Тапшылық, жетіспеушілік, кедейлік құрсауынан шыға алмай қиналған қазақтар ауылда да, қалада да сеңдей соғылысты. Бәрінен де құлдық санадан құтылу оңай болмды. Есенғалидың "Неге қақсай береді жіліншігім?!" деп шідері жоқ шерлінің күйін кешуінде әлгіндей гәп жатыр. Өлеңнің өзегінде жатқан ащы шындықты жүрекпен қабылдап ұғыну керек.

Жалпы ел тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап жаңа ғасырға дейінгі аралықта Қазақстандағы баспасөзде тәуелсіздік жайлы жырлар мыңдап табылатыны белгілі. Бізд жоғарыда тәуелсіздік кезеңіндегі сол заман шындығын дөп басқан ақындардың жырларынан ғана мысалдар келтірдік. Ары қарай үңіліп, зерделесек бұл мақаламыздың ауқымына сыймасы анық. Ең бастысы, сонау түркілер заманынан бастап күні бүгінге дейінгі дастандар мен жырлардағы тәуелсіздік идеясы мен еркіндік тақырыбының әр кезеңде қалай жырлануы жайлы ой айтқымыз келді. Бір тақырып, бір ой. Бірақ, әр кезеңде, әр ғасырда өз көркемдігімен, өзіндік шеберлігімен сан қырлы бейнеленуінде жатыр. Кеше аңсасақ, армандасақ, бүгін жеттік. Бірақ, бұл тақырып ешқашан да өз маңызын жоғалтпасы анық. Себебі, алдағы болашақ күндерде бұл тақырып басқаша түрленіп, тәуелсіздікті қалай сақтау, қалай мәңгілік ету дейтін ұлы міндет тұр. Бұған әдебиетіміздің қосар үлесі де ешқашан тоқталмақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар. – Алматы, 1985.

2. Аманжолов К., Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы. 1-том. – Алматы: Өнер. 1996.

3. Рашид-ад-дин. Сброник летописей. Т.I. Кн. 2. М. –Л. 1952. стр.29

4. Әлібекұлы А. Сақ, Ғұн заманындағы тәуелсіздік сарында. Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет 1-том. – Алматы: Sigent Print. 2010, -332б.

5. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық./Құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы, Жазушы, 1989, Т. 1. -384 б.

6. Мырза Әли Қ. Алаштың арманы. – Алматы: Санат, 2001. – 256 б.

7. Сейдімбек А. Ойтолғақ. – Алматы: Жалын, 1997. – 272 б.

8. Иран-Ғайып. Жыр әлемі. – Алматы: Жалын, 1996. – 352 б.

9. Раушанов Е. Біздің егемендік… // Қазақ әдебиеті, 1999. 22 қазан.

УДК 821.512.122-3:39

Сатылханова Гүлмира Әлиханқызы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінің PhD докторанты,
филология ғылымдарының магистрі, gulmirka_81@mail.ru

ТЫНЫМБАЙ НҰРМАҒАНБЕТОВТЫҢ «БӨРІБАЙДЫҢ ТЫМАҒЫН ИТ АЛЫП ҚАШҚАН ҚЫС» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ЭТНО-МӘДЕНИ СИПАТТЫ КӨРКЕМДІК ДЕТАЛЬДАР

Түйін. *Қазақ әдебиетінде қазақ мінезін қаз-қалпында бейнелеп бере алған суреткерлердің ішінде Тынымбай Нұрмағанбетовтың орны ерекше. «Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қыс» әңгімесінде қазақы қалжыңмен, кісі көңілін жықпас кішіпейілмен, үлкенді сыйлау, құрметтеу сынды қанға сіңді асыл қасиеттермен танылатын ұлттық образдарды көруге болады.*

Кілт сөздер: *көркемдік деталь, этно-мәдени сипат, сюжет, ұлттық мінез, кейіпкер сөзі, образ.*

Резюме. *Тынымбай Нурмаганбетов занимает особенное место среди писателей которые смогли передать точно характер казаха в казахской литературе. В рассказе «Борибайдын тымагын ит алып кашкан кыс» можно увидеть национальные образы с такими особенностями своиственными только казаху, как казахская шутка, добродушность, уважение и почет старшему.*

Ключевые слова: *художественный деталь, этно-культурный характер, сюжет, национальный характер, речь героя, образ.*

Summary. *Tynimbai Nurmaganbetov takes a special place among writers who were able to accurately convey the character of the Kazakh in Kazakh literature.*

In the story "Boribaydyn tymagyn it alip kashkan kys" we can see the national images with such peculiarities only Kazakh, like Kazakh joke, goodnaturedness, respect and honor to the elder.

Key words: *artistic detail, ethno-cultural character, plot, national character, heroэs speech, image.*

Әңгіме сюжеті өз туған жылын анықтау мақсатымен әкесінің құрдастарын қонаққа шақырған Әлмәмбеттің басынан кешірген екі күндік хикаяға құрылған. Сол екі күн ішінде қазақтың бар болмысын танытарлық ескі әңгімешіл қарттар бейнесін, олардың әңгімесі арқылы тұрмыс ахуалын көріп, білуге, танысуға болады.

Автор идеясы – адамның өмірге келген уақытын нақты құжатты көрсете алмаған кезеңнің ауырпалығын таныту; аласапыран уақыттың дәмін татқан ұрпақтың ұлттық болмысты сақтап қалуын «сөзге тоқтау» үрдісі арқылы бейнелеу; оқиға желісін дамытушы бас кейіпкер Бөрібай арқылы ұлттық мінез (характер) жасау; ұлттық мінез психологиясын әртүрлі қырынан ашу. Жазушы осы бағытта әңгіме тақырыбының өзіне юморлық сипат дарытқан.

Жазушының әңгімені баяндау стилінің басты ерекшелігі де осы юморлық сипатқа қатысты. Айта кететін нәрсе әңгіме желісіндегі юмор тудырушы кейіпкерлер әрекеті мен кейіпкер сөзі. Яғни, бас кейіпкер Бөрібай сөзі арқылы ұлттық дүниетанымы терең, сабырлы мінезді азаматтың образын елестете аламыз. Бөрібай сабырлы мінез, ұтымды сөз арқылы-ақ дара характерге айналған. Оқиға желісін өрбітуде Әлмәмбеттің жасын анықтау көркемдік құрылымның басты тірегі, тірек нүктесі ретінде алынған. Жасын, туылған жылын дәл білу үшін Әлмәмбет досы Ережеппен ақылдаса отырып, әке-шешесінің замандастары Алданбек пен Нұрқабылды қонаққа шақырады. Жазушы ауыл тақырыбындағы осы әңгімесі арқылы ауыл қазағының бітім-болмысын түрлі кейіпкерлер табиғатымен толықтырады. Әлмәмбеттің жасын анықтау оқиғаны шарықтау шыңына баяндаудың «кілті» іспетті.

Әкесінің көзін көрген қариялар Әлмәмбеттің туған жылын білеміз деуінің өзінде де өмір шындығы жатыр. Олар тап басып (шындығын) міне деп айта алмағанымен әке-шешесінің тұрмыс құруы мен Әлмәмбеттің дүниеге келуіне дейінгі кезеңде болған жандар. Өткен өмір суреттерін еске алып, баяндаушы екі қария Алданбек пен Нұрқабыл Әлмәмбеттің әкесі Бөрібайдай азаматтың адамшылық, арлылық, батырлық қасиеттерін айту, соған бас ие көңіл марқайту жетіп-ақ жатыр.

Автор суреткердің де басты концепциясы дүниені қабылдаудағы екі қарияның (Алданбек пен Нұрқабыл) Бөрібайдың ойларында құндақтаулы екенін де аңғарған жөн. Мәселен, Бөрібайдың күйеу жігіт болғандағы киетін «Тауасардың алты қатын алатын атақты тымағы». Тымақтың қызыл түсті болуы да белгілі бір дәрежеде автор идеясын толықтырып тұр. Қызыл түс мұнда символдық мәнге ие. Біріншіден, Бөрібайлардың заманы қызыл өкімет бейнелесе, екіншіден, «қызыл тымақ» жалған дүниенің, жылтырақ боқ дүниенің көз арбайтын дәйегі тәрізді. Бөрібайдың қызыл тымағын күйеулердің ойнайтын дәстүр бойынша қайнылары алып қалып, итке кигізіп қояды. Көз маңайын жапқан тымақтан қорыққан ит қаша жөнеледі. Мұнда мына нәрсені ескерген

жөн. Тымақты ит алып қашқан жоқ, көзін жапқан тымақтан зәресі қалмаған иттің жан далбасасы. Автордың айтпағы «қызыл тымаққа» жылтырақ қызыл дүниеге ақыл-есін алдырған адамның да өмірі осылай өтуі мүмкін екендігін оқырман санасына салуы. Жалғанның қызығын, жылтылды қызылын аңдыған адамның есі сол боқтықтың соңынан еріп-ақ адасумен өтетіндігі. Бұған дәлел тымақ бүлінсе де Бөрібайдың не тымақ иесі Тауасардың қыңқ етпеуі. Семіз бәйбішеге берген Бөрібайдың жауабында да, Тауасардың берген қарымтасына есіткен Бөрібайдың сөздерінде астарлы ой мен ұлттық сөзге тоқтау үрдісі жатыр. Қазақ халқы аталы сөзге тоқтаған. Совет үкіметіне дейінгі тарихты қарасақ елді аталы сөз иемдеген билер басқарғаны, ел ішінің неше алуан дауын бір ауыз сөзбен шешкен кемеңгерлер ойынан алынған ұлттық дәстүрді көреміз. Сол дәстүрдің иелері әңгімедегі Бөрібай, Тауасарлар.

Әңгімеде Алданбектің, Керімханның сол кездегі ауыл балаларының асық ойнау үрдісі де жақсы келтірілген. Асық ойнаудың ептілік пен мергендікке баулитыны әңгіме астарында айқын (жақсы келтірілген) танытылған. Ережеп секілді кейінгі ұрпақтың «Одан да карта ойнамайсыңдар ма?» – деген сауалы да бекер қойылып отырған жоқ. Карта ойнау, қазақ ауылына Кеңес өкіметімен жеткенін де кейіпкер ашына тайтады. Бұл детальдың өзінен ұлттық болмысты бұзушы факторлардың бірі осы «карта ойыны» екендігін байқауға болады. Әңгімеде сонымен қатар Бөрібайдың тоқал алуы (әмеңгерлік жолмен) да қызықты баяндалады. Күйеуі марқұм болған Зүбайраға қалаған қайыңдарының бірін айт деп таңдау берудің өзі, Зүбайраның таңдау жасауы, Бөрібайдың жары Өрбикенің келісім беруі кейіпкерлердің ішкі әлемін жан дүниесі тереңінен бір хабар беріп өткендей әсер тудырады. Осы ситуацияның тізгінін ұстаушы Тауасардың анау-мынау Кеңес заманындағы Совет өкілдерінің өзінде он орап алатын ұлттық болмысын да жазушы кескіндеп беруді мақсат еткен. Тауасардың «Шырағым Өрбике, күйеу сенікі болғанымен, азамат ауылдікі ... » [3, 161] – деген бір ауыз сөз төркінінде қаншама ұлттық дүниетаным қатпарлары жатыр. Өрбикенің де «жазмыштың ісі деп» көнуінің өзі ұлттық дәстүр келбетінің аталар тәрбиесінде жатқан өзегін аңғартады. Біздің ойымызша осындай ұлттық тәрбие негіздері қазіргі қазақ қоғамынан да қайта орын алуы қалыпты жағдай.

Қорытындылай келгенде, әңгімеде жазушы Әлмәмбеттің жасын, туған жылын білу емес, тиісінше – Әлмәмбетке басты кейіпкер әкесі Бөрібайдай адамшылықпен өмір сүре білуді өмірлік мұрат деп білу болса керек. Бұл да болса бір ғана туған жылды білудің деталь ретінде қаншалықты көркемдік қызмет атқарып, бір елдің тарихында өзінің өшпестей орнын тапқанын көрсетсе керек. Келесі бір мәселе – Әлмәмбеттің жасын, туылған жылын нақты білмеуіне сол кездегі Совет үкіметінің ықпал-әсері болуы. Алайда өз болмысын, мінезін, әңгімешілдігін ұмытпаған ақсақалдардың болуы елдің ел болып, негізін ұмытпай уақыт өткенмен қалыбын сақтап қалуында маңызды орны болғаны әңгімеден көрінеді.

Әдебиеттер:

1. Нұрмағанбетов Т. Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қыс. – Алматы: Атамұра, 2006. – 216 б. – (141-170 беттер)

2. Добин Е. Герой. Сюжет. Деталь. – Москва: Советский писатель, 1962.

3. Добин Е. Сюжет и действительность. Искусство детали. – Л.: Советский писатель, 1981.

Абдулханова Мадина
Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ магистр-оқытушысы, kalya2402@mail.ru

Бектас Айнур
Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ аға оқытушысы, Aynur_0281@mail.ru

ТӘЖІКСТАННАН ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛІНДЕГІ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Резюме. *Статья посвящена исследованию некоторых языковых особеннностей в языке казахов-оралманов из Таджикистана.*

Summary. *The article is devoted to the study of some linguistic peculiarities in the language of the Kazakh oralmans from Tajikistan.*

Кілт сөздер: *Әдеби тіл, жергілікті тіл ерекшеліктері, оңтүстік сөйленіс, аймақ, диалект, говор.*

Ключевые слова: *литературный язык, местные особенности языка, южная речь и говорят на диалекте региона.*

Keywords: *Liberary language, local features of the language, southern speech and speak the dialect of the region.*

Әдеби тіліміздің жаңа дәуір талабына сай биік белестерге де көтерілуіне қозғау салған халық тілі болып табылады. Жергілікті халық тілінің байлығы – әдеби тіліміз нәр алатын таусылмас бұлақтың бірі. Қазіргі кезде жергілікгі тіл ерекшеліктгері жөнінде ұлттық әдеби тілді байытудың қайнар көзі деп қарайтын оң пікір қалыптасқан кезде, диалектологиялық материалдарды жинап-теріп жүйелеу, оларға лингвистикалық талдау жасау аса қажетті істердің бірі болып саналады. Халықтың байырғы кездегі дүниетанымынан, рухани мәдениетінен, шаруашылық жүргізу тәсілдері мен кәсібінен мол дерек беретін жалпыхалықтық тілдің аса маңызды дерек көздері болып саналатын жергілікті тіл ерекшеліктгерін жинау бүгінгі күннің басты талабына айналған десек те болады. Зерттеу нысаны болып отырған қайсыбір диалектологиялық аймақты алсақ та, реликт ретінде сақталып қалған тілдік құбылыстар сол өңірді мекен еткен тұрғындардың басынан өткізген тарихи оқиғалардың көрінісі және басқа халықтармен болған қарым-қатынасы жайында мол дерек береді. Әрі халық тіліндегі жергілікті ерекшеліктгерге талдау жасауға тіліміздегі әр сөйленістерге тән өзгешеліктердің қыр-сырын ашуына септігін тигізеді. Қоршаған ортаның дамып өркендеуімен қатар, сол ортаның басты факторы болып табылатын адамның сөйлеу тілі де өзгеріске ұшырайды. Адамзат тілінің өзгеріске ұшырауына ішкі-сыртқы факторлар уақытпен таласып әсер етіп жатады. Соның бірі ретінде жергілікті аймаққа ғана тән тілдік ерекшеліктер сөздік қорды байытып отырады. Қай тілде болмасын диалектілік, сөйленістік ерекшеліктердің бар болуы заңды құбылыс. Жекелеген аймаққа ғана тән тілдік ерекшеліктердің (дыбыстық, лексикалық, грамматикалық) жиынтығын диалект деп атайды. Ал сөйленіс – жалпы қазақ тілінің жергілікті түрлері. Оларға тән дыбыстық, грамматикалық, лексика-семантикалық ерекшеліктер неғұрлым шағын аймақты (бірнеше аудан, я облыс) қамтиды. Бұл – сөйленістің неғұрлым көлемді аймаққа (үш-төрт облыс) тараған диалектілерден ең басты айырмасы. Тілдік ерекшеліктері бір-біріне жақын тектес бірнеше сөйленістер тобын (оңтүстік сөйленістер тобы, батыс сөйленістер тобы және т.б.), яғни диалектілерді жасайды. Қазақ тіліндегі сөйленістер 1950 жылдың екінші жартысынан бері зерттеле бастады. Жергілікті халықтық сөйленістер басқа тілдердің әсерінен тыс жергілікті аудандардың өзінде пайда болған. Ауыспалы сөйленістер тілдегі диалектілердің аралығында қалыптасқан ішкі ауыспалы сөйленіс (мыс., батыс және оңтүстік диалектілерінің әсері тиген Арал, Қызылорда сөйленістері) және қазақ тілімен басқа тілдер шектескен аудандарда пайда болған сыртқы ауыспалы сөйленіс (мыс, қазақ, қырғыз жергілікті тұрғындарының өзара қарым-қатынасынан туған Шу сөйленісі; қазақ, өзбек жергілікті тұрғындарының қарым-қатынасынан туған Шымкент сөйленісі) болып бөлінеді. Бұлардан басқа сөйленістердің басқа тілдік ортада қалыптасқан аралас түрі бар. Бұған Түркіменстан, Монғолия, Тәжікстанда тұратын қазақтардың сөйленістері жатады, олардың қос тілділік сипаты бар. Қазақ диалектілерінің өз ішінде сөйленістерге бөлінетіні туралы алғаш рет А. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ж. Досқараев еңбектерінде айтылған. Ал қазақ тілі сөйленістерін нақты зерттеп, ғылыми еңбектер жариялаған ғалымдар: Ж. Болатов, Ә. Нұрмағанбетов, О. Нақысбекұлы, С. Омарбекұлы, Т. Айдаров, Ш. Сарыбаев, Ғ. Қалиұлы, Ә. Жүнісбекұлы, Ә. Байжолов, Ә. Бөрібаев, Ю. Абдуалиев, Б. Бекетов, А. Тасымов [1].

Қазақ тіліндегі осы сөйленістердің ішінде біздің арнайы қарастыратынымыз – оңтүстік сөйленістер тобына жататын Тәжік сөйленісі. Әлемнің 40 шақты елінде тарыдай шашыраған қазақтардың 20 мыңы Тәжікстан жерінде қоныстанған. Олар Тәжікстанның Қорғантөбе облысының Вахш, Колхозабад аудандарындағы Теректі тау-

ларының Дарбазабұлақ, Найманбұлақ, Үшбұлақ, Өлеңбұлақ, Қарабұлақ деген жерлеріне келіп қоныстанғанына алды бір ғасырдан артық уақыт болды. Этникалық жағынан мұнда көбінесе Кіші жүз құрамына кіретін Адай, Әлім және Алаша руларының ұрпақтары. Қазір олардың он мыңнан артығы өз отанына, ата жұртына қайтып көшіп келіп, Оңтүстік Қазақстан облысындағы Мақтаарал, Сарыағаш, Түркістан, Қазығұрт, Бәйдібек, Ордабасы, Төлеби аудандарына келіп орналасты.XIX ғасырдың 70-жылдарындағы Маңғыстау қазақтарының патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейін көтерілген кіші жүз руларының біразы Хиуа, Бұхар хандығының иелігіндегі жерлерге қоныс аударуға мәжбүр болды. Ауған елдің бірқатары Амударияның төменгі ағысын мекендейтін кіші жүз арасына сіңді де, бірқатары дарияның бойын қуалай қазіргі Тәжікстан жеріне дейін жетті. Бұлардың осы өңірге келіп ат басын тіреген жерлерінің бірі – қазіргі Қорғантөбе қаласының маңы. Профессор Б.И.Искандаровтың «Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века» деген еңбегінде: «XIX ғасырда қазақтар мен түрікмендердің бірнеше мың отбасы қазақ және түрікмен жерінен қоныс аударып келіп, Вахш жазығы мен Куляб облысының жеріне мекен тепті», – деп көрсетеді. Оның кітабында қазақтар «қырғыздар» деп көрсетілген. Қазақтар негізінен мал өсірумен айналысыпты. Бұхар эмираты билігі тұсынан бастап, Шығыс Бұхарында (бүгінгі Тәжікстан) біріккен үкімет құрылғанға дейін қазақтар түйемен кіре (керуен) тасу кәсібімен айналысқан. Ол кезде түйе күші мемлекеттік тасымалдаудың негізгі көзі болған [2, 13 б.].Қала төңірегінде ауыл-ауыл болып отырған қазақтар мұнда 1960 жылдардың бас тұсына дейін аса көп болған. Кейін олардың Қазақстанның оңтүстік облыстарының жеріне қарай бірте-бірте ойыстап, азая бастағаны белгілі. Мұнда ауыл-ауыл болып шоғырланып отырған қазақтар әлі де бар.Қазақ ру-тайпаларының бұл төңірекке қоныс аударған зор толқыны жоғарыда айтқанымыздай, 30-жылдардың бас тұсына тура келеді. Асыра сілтеу зардабынан аштыққа ұшыраған қазақ ауылдарының көрші республикалардың жеріне бас сауғалап паналағаны қазір баспасөз бетінде жиі айтыла бастады. Кейінгі дүркін бұл алқапқа келіп орныққан қазақтар ру-тайпа жағынан әркелкі.[3, 101 бб.].

Өйткені, ол кезде Тәжікстан өңіріне қоныс тебушілер қазақ жерінің батыс өңірінен ғана емес, басқа да аймақтарынан да келе бастады. Бұл өңірдегі тұрғындардың сөйлеу тілін зерттеу 70-жылдардан бастап, Ұлттық Ғылым академиясы ұйымдастырған диалектологиялық экспедициялардың негізінде басталды. 1974 жылы проф. С.Омарбеков Қорғантөбеге, ал оның келесі жылында проф. О.Нақысбеков пен кіші ғылыми қызметкер Ф.Сағындықовалар аталған облыстың Вахш, Колхозабад аудандарына барып, сол өңірдегі қазақтардың ауызекі сөйлеу тілінен деректер жинайды. Ал 1976 жылы ғылыми қызметкерлер Ә.Османова, Ф.Сағындықова және Ж.Бисембаевалар барып, зертеу жұмысын жүргізеді. Сол диалектологиялық экспедициялардың негізінде Ж.Бисембаева, Ф. Сағындықовалардың авторлығымен бірнеше мақала жарық көрді [4].

Тәжікстан қазақтарының тілдік ерекшелігі мүмкін болғанша казақ тілінің басқа сөйленістерімен салыстыра зерттелді. Олар жеке зерттеу нысаны болып монография ретінде жазылған Арал, Маңғыстау, Шу, Түркіменстан, Қарақалпақстан, Орда, Өзбекстан, Ташкент, Сырдария, Оңтүстік Қарақалпақ, Еділ, Батыс Сібір, Ауған-Иран, Жетісу және Қостанай сөйленістерінің тілі мен Оңтүстік, Батыс, Шығыс сөйленістер тобына қатысты еңбектер арқылы жүзеге асты.Қазақстаннан шеткері мемлекетте тұратын қазақтар тілінде сол тұрғылықты халық тілінің, дүниетанымының, әдет-ғұрпының (және т.б. ішкі-сыртқы факторының) әсері болмай қалмайды. Сол себептен әрбір тілдің, не сөйленістің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері өзге тілмен, не сөйленіспен салыстырғанда ғана байқалады.Тәжікстаннан келген қазақтардың тілдік ерекшеліктерін тану үшін зерттеу барысында жинақталған деректерді қазақ тілінің екінші бір сөйленісімен салыстырғанда ғана ашылмақ. Сондықтан Тәжікстан қазақтары тілдерінің лексикалық өзгешіліктерін анықтау үшін алдымен оңтүстік сөйленістер тобымен салыстырылды. Зерттеліп отырған Тәжікстан қазақтарының сөйленісі өзінің территориялық орналасуы жағынан қазақ тілінің оңтүстік говорлар тіліне жататынын жоғарыда айтып өттік. Сондықтан бұл жерде оңтүстік өңірге тән сыпыра, зуала, ауқат, пәтір, жап, мойынтұрық, тонуыр т.б. сөздерді көптеп келтіруге болады.Оңтүстік сөйленістер тобында ортақ ерекшеліктермен қатар ішінара жеке сөйленістерде ғана айтылып, басқа жерде кездеспейтін өзгешеліктер де жоқ емес. Тәжікстан қазақтарының сөйленісі мен оңтүстік сөйленістер тобының, яғни оның құрамындағы жеке Шымкент, Жетісу,Шу, сөйленістерінің лексикалық ерекшелігін кесте арқылы салыстырамыз. Алдымен Шымкент сөйленісімен салыстыру барысында сол аймақтағы Түркістан өңірінің тілін арнайы қарастырамыз. Өйткені, еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдары шалғайдағы қандастарымыз өзінің атамекеніне қайта оралып жатқан кезде, Тәжікстандағы қазақтардың көпшілігі еліміздің оңтүстік аймағына, оның ішінде Түркістан өңіріне көбірек қоныс тепті. Сол себептен Түркістандағы тәжікстандық оралмандар мен сол өңірдегі қазақтар сөйленісінің ерекшелігін қарастырамыз (1-кесте). [5].

Кесте 1 – Тәжікстан қазақтары сөйленісінің Түркістан тұрғындар тілінен айырмашылығы

Тәжікстан қазақтарының сөйленісінде	Түркістан тұрғындар тілінде	Түсініктемесі
қар үй	қара үй	киіз үй
қара там	қара там	ауыз үйден шыққан екі жаққа есік 3 бөлмелі үй
бастырма	Бастырма	төбесі жабық, жан-жағы ашық жай
тапшан	тапша	отырып шай ішуге, жатып демалуға арнап үйдің алдына құрылған орын
кандөу	Көрпеше	жерге төселетін көрпе
шөптары	Итарқа	екі керегенің басын қосып жасалған күрке
шартақ	Бастырма	бастырма жақ қабырғасы ашық, төбесі жабық 8 бөлме
қотан	Шамқора	қой қамайтын қора
жалаңаш түшпара	Түшпара	шегілген етті қамырға салып түйіп сорпада (суда) пісіретін тағам
қамыр жазу	қамыр жаю	қамырдың оқтаумен жайылуы
памир шәй	пәміл шәй	үнді шәйі
шаттауық	Әтешкір	отқысқыш
жауырын ағаш	Иінағаш	су таситын ағаш
дұхаба	сапал кесе	орта кесе

Қазақ диалектологиясында оңтүстік сөйленістер тобына жататын Жетісу сөйленісі ,Шу сөйленісі туралы зерттеулер жүргізілген. [6].

Кесте 2 – Тәжікстан қазақтары сөйленісінің Шу, Жетісу сөйленістерінен айырмашылығы

Тәжікстан қазақтарының сөйленісінде	Жетісу сөйленісінде	Шу сөйленісінде	Түсініктемесі
қар үй	қазақ үй	боз үй, киіз үй	киіз үй
бастырма	лапас	бастырма	төбесі жабық, жан-жағы ашық жай
ным кесе // дым кесе	ақпар чыны	жинан // жәнен	үлкен кесе
шарық	чоқай	чарық	теріден жасалған аяқ киім
қол үздік	азат омыртқа	аян омыртқа	мал сойылған кісіге берілетін ет
таба нан // тапа нан	көмбе қазан // көмбе // тапа нан	көмбеш // көмбеш қазан	отқа көміп пісірілген нан
орыс орақ	сырт орақ	алқа орақ	имегі тұтас соғылған орақ
шаттауық	біраузыз атауыз	сап сит шаттауық	темір ұста дүкеніндегі құрал
ашық-машық	топчы // топса	ашық-машық // үзбе	топса
бапкер	бапкер	саяткер	ат баптаушы
пошақ	шөпек	шопақ	қауын-қарбыздың ұрығы
шолпы	кепсер	май қалақ // нан сүзгі	тесік ожау
ләгөн жам	дөс // елеген // кір-лен // кірші	шіліәужін // қалбыр // кірлен	кір жуатын ыдыс
ләм леген	жайпақ табақ	жайпақ табақ	жайпақ табақ

Әдеби тіліміздің икемділігін арттырып, сөздік қорымызды молайтудағы қайнар көздің бірі болып саналатын халық тілін Тәжік қазақтары тілінің негізінде зерттеп, оның басқа сөйленістерден, әдеби тілден айырмашылықтарын анықтап, әдеби тілді байытуға лайық көкөніс, өсімдік, ирригация, үй құрылысына, тағам атауларына байланысты сөздерден Тәжік сөйленісінін, қостілділік сипатты екенін анық аңғарылады.

Пайданылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1997.

2. Байманов К. Тәжікстандық босқын қазақтар. – Сарыағаш, 1997.

3. Сағындықова Ф., Бисембаева Ж. Тәжікстан қазақтарының тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер // Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. Мақалалар жинағы. – Алматы, 1990.

4. Сағындықова Ф. Тәжікстанда тұратын қазақтардың тілі жөнінде // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы, 1979, №2

5. Жүсіпова Б. Түркістан тұрғындары тілінің ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 26 б

6. Нақысбеков О. «Қазақ тілінің ауыспалы говоры (Шу бойындағы қазақтар тілінен жиналған материалдар бойынша)».

Ермекбаева Айсулу Шериевна
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университеті, 3 курс PhD докторанты
Түркістан қ., e-mail: ayermekbayeva@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ НЕМЕСЕ ЖАҢА ДӘУІРДЕГІ СӨЗ ӘДЕБІ ҮЛГІЛЕРІН БІР-БІРІМЕН САБАҚТАСТЫҚТА ДҰРЫС ПАЙДАЛАНУҒА ҮЙРЕТУ

Түйін: *Мақалада ана тіліне деген қатынас арқылы адамның сөйлеуге мүдделілігі оянумен қатар оның ойлау, тыңдау, қатысымдық қабілеттері де қатар жетілдіріле отырып, түпкі нәтижесінде мектеп түлегінің дара тұлға ретінде қалыптасуына жол ашатындығы айтылған. Сөз әдебіне, сөз шеберлігіне баулу негізінде жүзеге асырылатын ана тілін сүюге, құрметтеуге үйрету парадигмасы теориялық білім қалпында емес, жүйелі түрде ұйымдастырылатын дара тұлғаға бағдарланған оқыту үдерісіндегі білім мен біліктің бірлігінен туындайды. Теориялық білімнің мәні адамның өмір қажетін өтеуге қызмет ете алуында. Сондықтан бүгінгі жастарға танымдық-ақпараттық білімнен гөрі, шешендік қасиеттің, сөз шеберлігі мен әдебіне үйренудің сыры неде, оның жолын қалай меңгеруге болады, тұлғаға қойылар талап қандай деген сауалдар төңірегінде нақты бағдар беріліп, сөйлеу актілеріне сай сынақ-тапсырмаларды орындап, практикалық жағынан жаттығу әлдеқайда пайдалы.*

Кілт сөздер: *қоғам, қатынас, қатысымдық қабілеттер, мәдениет, тұлға, танымдық белсенділік, жағдаят, бейінділік, құзыреттілік, мотив.*

Резюме: *В статье говорится о пробуждении интереса говорить, думать человеку, развиваясь и совершенствуясь в коммуникативных навыках, посредством отношения к родному языку, что в итоге позволяет выпускнику школы сформироваться как личность. Парадигма обучения, который учить любить родной язык, уважать его, осуществляющийся на основе приучения этики составления предложения, мастерству речи, не осуществляется в теоретическом виде, а зарождается от единства образования и квалификации в процессе обучения, направленного на личность. Значение теоретических знаний оказывает огромную службу в удовлетворении жизненных потребностей человека. Таким образом, для современной молодежи знания ораторского мастерства, секреты обучения мастерству слова и этике речи и методы их изучения, выполнение контрольных заданий направленных на речевые акты и практические упражнения полезнее, чем информационно-познавательные знания.*

Ключевые слова: *общество, отношения, коммуникативные навыки, культура, личность, познавательная деятельность, обстоятельство, профиль компетенции, мотив.*

Summary: *It is said in the article that the relation to the native language awakens interest in a performance, also develops ability to think, listen, and opens a possibility of the school leaver as the personality. The training paradigm which teaches to love the native language, to respect it which is carried out on the basis of schooling of ethics of making offers, speaking skills are not carried out in a theoretical look, and arises from unity of education and qualification in the course of the training directed to the personality. Value of theoretical knowledge is intended for providing services of the satisfying vital needs of the person. Thus, knowledge of oratorical skill, secrets of training word skills and speech ethics and methods of their studying, performing the control tasks directed to speech acts and practice exercises for modern youth is more useful, than informative knowledge.*

Key words: *society, relations, communicative skills, culture, personality, cognitive activity, circumstance, competence profile, motive.*

Қазіргі заманда қоғамның барлық саласында психология ғылымындағы жетістіктердің ерекше мән алуы кездейсоқ емес. Себебі кез келген әрекетте адамның нақыт бір жетістіктерге жетуінде олардың табиғи қабілет-қарымы қаншалықты маңызды болғанмен, сол қабілеттердің дамуы тек қана оған түрткі дасап, дамытылуына мүмкіндік беретін мотивтермен байланысты екені дәледеніп отыр. Психологиялық зерттеулерде өмірде сәттілікке қол жеткізген белгілі тұлғалардың қалыптасуында әрекет мотивтерінің рөлі өте жоғары бағаланып отыр.

Ана тіліне деген қатынас арқылы адамның сөйлеуге мүдделілігі оянумен қатар оның ойлау, тыңдау, қатысымдық қабілеттері де қатар жетілдіріле отырып, түпкі нәтижесінде мектеп түлегінің дара тұлға ретінде қалыптасуына жол ашады. Олай болса, жоғары сатыда ұсынылуы тиіс білім мен ғылымды тоғыстыра отырып тілді меңгертудің негіздері тұтастай оқушының танымдық қабілеттерін шыңдауға, қатысымдық қабілеті мен мәдениетін өзара бірлікте қалыптастыруға бағытталуы маңызды.

Зерттеу қағидалары бойынша мәдениет оқу, білім беру үдерісінде үш түрлі аспектіде қарастырылады. «Мәдениеттің гнесеологиялық аспектісінде білім алушының дүниені тануға, меңгеруге және өзгертуге бағытталған белсенді әрекетіне түрткі болатын сол әлемнің оның сезімдеріне, идеяларына ықпалы мен ой-санасындағы көрінісі танылады. Аксиологиялық аспектіде мәдениет дүниені меңгерудегі адамзаттың қол жеткізген

деңгейін танытатын материалдық және рухани құндылықтардың бірлігі ретінде қарастырылса, ал гуманистік аспектісінде мәдениет адамның рухани әлемін дамытудың, оның шығармашылық қабілеттерін ашудың аса маңызды факторы болып саналады» [1, 344 б.]. Осыдан келіп, білім алушы тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін ашу үдерісіндегі оның кісілік мәдениетін қалыптастыру мәселесі туады, тұлғаны тәрбиелеудің дәстүрлі мәселелерімен бірге тосын да жаңа міндеттері алға шығарылады. Дәстүр мен жаңашылдық тоғысқан жаңа білім жүйесі бойынша түлектің тілдік-қатысымдық біліктерін, іскерлік және шығармашылық қасиеттерімен бірге оның адамгершілік бейнесін қалыптастыру секілді мәселелер тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі бағыттарына айналады.

Педагогикалық қатынас теориясы бойынша, оқушының танымдық белсенділігін дамыту мен коммуникация өзара бірлікте ұсынылады. Коммуникативтік бағыт аясында оқу мотивациясы, қатысымдық бағыт, даралап оқыту, жағдаяттық сипат, функционалдылық, саналы білім беру ұстанымдары басшылыққа алынады. Олар білімді ізгілендіру жүйесін ұстанады.

Пәнге деген сүйіспеншілік тудырудың бірнеше жолдары мен жүйелері бар. Мысалы, ғылыми әдебиеттерге жасалған талдаулар танымдық мотивтер ұғымының іштей өзара мәндес бірнеше ұғымдармен шектесіп жататынын көрсетті. Олар:

1)танымдық қызығушылық (белгіленген нақты бір міндетті орындауға ерекше ынтамен кірісу);

2) креативтілік (шығармашылық) – өзіндік бір идеяны ажйратып, барлық әрекеттерін соған жұмылдыра алуы;

3) әрбір жаңа нәтижеден кейін келесі бір нәтижеге табиғи ұмтылыс (жаңа бір нәрсені білуге, игеруге тырысу).

Бұл ұғымдар мазмұны жағынан ортақ бір негізден бастау алады: олардың қай-қайсысында да адамның өз әрекеті арқылы үнемі жаңаны білуге, игеруге құмарлығы мен бағыттылығы көрінеді, сол үрдістен қанағаттана отырып келесі одан да жоғары деңгейдегі қызығушылықтардың тууын талап етеді. Дәл осы ойлау, қызығушылық күші – мотив деп аталады. Адамның өз қалауымен өзіне керегін таба алуы бақыт деп аталады.

Мотивацияның көрсеткіштері мен өлшемдері: танымдық; әрекеттік, бейімділік, ізденімдік, шығармашылық, креативтілік болып саналады. Бұл ұғымдар мазмұн жағынан өте тығыз байланыста болады және бір сатыдан келесі сатыған дамып, жалғасып отырады. Бұл орайда мотив – адам өмірінің өн бойында дамитын, өмірлік тәжірибесі арқылы байи түсетін, ол орындайтын кез келген әрекеттің міндетті компоненті. Ал мотивация үдерісі – күрделі психологиялық феномен, бірақ дәл сол ғана адамды белсенді әрекетке итермелейтін стимул болып саналады. Егер соңғы жылдары мектеп оқушыларының білім сапасы төмендеп кетті десек, оның басты себебі – осы оқу мотивациясының қатты төмендеуінің салдары.

Отандық білім тарихында 1998 жылдан бастап қазақ тілі 10-11-сыныптарда оқытыла бастағаны белгілі. Осы мүмкіндікті пайдаланып, алғаш рет ТМД елдері ішінде Қазақстанның білім жүйесінде бағдарлы мектептегі қазақ тілі пәнінің мазмұнында сөз мәдениеті мен шешендік өнерді оқыту қолға алынды. Ғалым Ж.Дәулетбекованың авторлығымен «Бағдарлы мектепте сөз мәдениетін оқыту тұжырымдамасы» жарық көрді [2, 3 б.].

Бұл құжаттарда жалпы білім беретін мектептердің бейіндік мектеп сатысында оқушыларды болашақ мамандығына бағдарлай оқыту міндеті қойылды. Мектеп оқушылары өзінің қалауына қарай қоғамдық-гуманитарлық немесе жаратылыстану-математика бағытының бірін таңдайды. Ал оның әлеуметтік тиімділігі неде болуы тиіс деген сұрақтың жауабын табу әрбір пән әдістемесінің негізгі мәселесіне айналды. Бұл кезеңде оқытылатын «Қазақ тілі» пәнінің білім мазмұны екі бағдарда да “Сөз мәдениеті және шешендік өнер” бойынша құрылған. Дәл осы кезеңде негізгі мектеп сатысында қазақ тілінің ғылыми салаларымен жанжақты таныс болып келген жеткіншектің игерген білімдерін құзіреттілік тұрғысында кеңейтуге басымдық берілді. Бұл оқушының білімді саналы меңгеруге деген ішкі қуат көздерін бағыттауға, оқу мотивациясын қалыптастыруға оң ықпалын тигізеді деп жоспарланды.

Диссертацияның зерттеу нысанына алынып отырған қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы бейіндік мектепте ұсынылған «Сөз әдебі» атты таңдау пәнінде игертілетін тілдік білімнің және қатысымдық-этикалық біліктердің оқушының өмірлік дағдыларын қалыптастыруда маңызы зор. Өйткені болашақ мамандығын филологиямен, журналистикамен, заңгерлікпен, тарихпен байланыстыратын оқушыға сөз әдебі мен өзгелермен тіл табыса алу талаптарын меңгерту әрі тілдің әлеуметтік мәнін арттырады, әрі оқушының қазақ тілін меңгеруге деген оқу мотивтерін қалыптастыруға толық мүмкіндік береді. Сол себепті оқушының танымдық және әлеуметтік оқу мотивтерін қалыптастыра отырып, пән мазмұнын меңгертудің, қажетті білім, білік дағдыларды игерту жолдарын жетілдірудің өзектілігі арта түсуде. Бейіндік мектепте ұсынылатын пән мазмұнын оқу мотивтері негізінде меңгертудің алғышарттары мен оның әдістемелік жүйесін құру тетіктерін анықтау өзектене түсуде.

Бейіндік мектеп оқушысының пәнге қызығуы сыртқы факторларға емес, оның өзінің ішкі қажеттігінен бастау алғанда оң нәтиже бермек. Болашақ гуманитарлық сала мамандарына тілдің оның болашақ кәсіби саласындағы мәнін түсіндіруден бастап, жалпы адамзат тіршілігіндегі тілді орынды қолданудың маңызы күнделікті сабақтарда тәжіри-

бе жүзінде дәлелденіп отыруы тиімді. Ол үшін оқушыны әр түрлі тілдік жағдаятта сынай отырып, дұрыс шешім табуға ұмтылыс үстінде толқу, толғану сезімдерін бастан кешіруге, нақты тапсырмалар арқылы сынға түсуге мүдделі ету бағытындағы оқу тапсырмалары ұсынылады. Жоғары сынып оқушысы үшін бірыңғай теорияларды оқудан гөрі түрлі өмір жағдаяттарына сәйкес сөз орамдарын қолданып, жол тауып шығу, өздігінен ой түйіндерін жасау, өзіндік тұжырымдары мен ойларын жеткізе білу маңыздырақ. Өйткені жеткіншек жасындағы оқушылар барлық жағдаяттан өз беттерімен жол табуға ұмтылып тұрады. Мұның себебі: бүгінгі мектеп оқушысы, яғни XXI ғасырдың адамы үшін білімнің тереңдігі ғана емес, өзінің оқу еңбегінің қандай нәтиже беретінін білу әлдеқайда өтімді. Жаңа заман оқушысына нені білетіндігі емес, не істей алатындығы мәнді. Сондықтан да сөз әдебіне, сөз шеберлігіне баулу негізінде жүзеге асырылатын ана тілін сүюге, құрметтеуге үйрету парадигмасы теориялық білім қалпында емес, жүйелі түрде ұйымдастырылатын дара тұлғаға бағдарланған оқыту үдерісіндегі білім мен біліктің бірлігінен туындайды. Теориялық білімнің мәні адамның өмір қажетін өтеуге қызмет ете алуында. Сондықтан бүгінгі жастарға танымдық- ақпараттық білімнен гөрі, шешендік қасиеттің, сөз шеберлігі мен әдебіне үйренудің сыры неде, оның жолын қалай меңгеруге болады, тұлғаға қойылар талап қандай деген сауалдар төңірегінде нақты бағдар беріліп, сөйлеу актілеріне сай сынақ-тапсырмаларды орындап, практикалық жағынан жаттығу әлдеқайда пайдалы. Себебі ғалымдардың пайымдауынша, «білім берудің мәдени және рухани бағыттарын жүзеге асыру арқылы тұлғаның бойындағы интеллектуалдық, шығармашылық, эмоционалдық, коммуникативтік қабілеттері бірге дамытылады. Өйткені мәдениет білім алушының өткенмен, бүгінмен, ертеңмен арасындағы байланысты көрсетеді» [3, 46 б.].

Қорыта айтқанда, оқыту үдерісінде дәстүрлі немесе жаңа дәуірдегі сөз әдебі үлгілерін бірбірімен сабақтастықта дұрыс пайдалануға үйрету түрлі сөз орамдары мен тілдік құралдарды өзінің тілдік білігін жетілдірудің тиімді жолы етіп қолдана алуға төселдіруге байланысты болмақ. Сөйлеу актілерінің маңызы мен ерекшеліктерін түсіну оқушының логикасын дамытумен қатар оған қалай сөйлеудің нақты жолын табуға да жол ашатын болса, бірде таныс, бірде бейтаныс жағдаяттарда оқушының өздігінен шешім жасауына мүмкіндік беру оның өмірлік дағдыларының тұрақты қалыптасуына жол ашады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Т.Ғабитов., Ж.Мүтәліпов, А.Құлсариева. Мәдениеттану. Алматы: Раритет, 2001, -344б.

2. Дәулетбекова Ж. Бағдарлы мектепте сөз мәдениетін оқытудың тұжырымдамасы //Қазақ тілі мен әдебиеті, 1999,- №2. 3-9 бб.

3. Федосеева И. А., ТУРКИН Е.В. Культурологический подход - важнейший фактор в обеспечении нравственного здоровья нации //Медицина и образование в Сибири. - Выпуск № 2 / 2015. – 46-51 стр.

Културсынова Фарида Балабековна
старший преподаватель ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана
abylay.kultursynov@mail.ru

Космуратова Айткуль Нурбаевна
старший преподаватель ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, kari_na98@list.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОСВОЕНИЮ НАУЧНОГО СТИЛЯ

Резюме. *Статья посвящена описанию содержательного компонента работы по освоению научного стиля речи в практике вузовского преподавания языковых дисциплин. Автором рассмотрены специфические черты научного стиля, выявлены его основные лексико-грамматические характеристики. Обращается также внимание на учебно-методическое обеспечение работы над научным стилем на занятиях по русскому языку в вузе.*

Ключевые слова: *стилистика, функциональность, научный стиль, культура речи, лексико-грамматические характеристики, дидактический аспект*

Түйін. *Мақала жоғары оқу орындарында тілді үйрету пәндерінде ғылыми стильді меңгерудегі мазмұнды компонентерің сипаттауға арналған. Авторменғылыми стильдің спецификалық мәні мен лексико-грамматикалық сипатамасы берілген.Сонымен қатар, жоғары оқу орындарында орыс тілі пәнінен ғылыми стиль бойынша оқу-әдістемелік оқулықпен қамталынғанына көңіл бөлінген.*

Кілт сөздер: *стилистика, функционалдық, ғылыми стиль, сөз мәдениеті, лексико-грамматикалық сипаттама, дидактикалық аспект*

Summary. *The article dedicated to describing of substantial component of the work to develop the scientific style of speech in the practice of University teaching linguistic disciplines. The author considered specific features of the scientific style, revealed its basic lexico-grammatical characteristics. Also there is a focus on academic and methodological support of work on a scientific style at the lessons of Russian language in university.*

Keywords: *stylistics, functionality, scientific style, culture of speech, lexico-grammatical characteristics, didactic aspect*

Языковые занятия в современном вузе имеют, в соответствии с требованиями ГОСО, ярко выраженный ориентир на профессионализацию. Тематика занятий, формулировка их целей, отбор теоретического и практического материала – весь арсенал учебно-методического обеспечения познавательного процесса призван служить имитацией той сферы, в которой предстоит трудиться выпускнику. Практика свидетельствует, что грамотное структурирование диалогических и монологических высказываний на профессиональную тему служит ярким доказательством наличия у специалиста коммуникативной компетентности, формирование которой – одна из основных задач языковых кафедр высших учебных заведений.

Характеристика условий общения влияет на целевые установки, определяющие выбор средств языка. В одних ситуациях язык используют для того, чтобы просто обменяться мыслями, впечатлениями, наблюдениями. Вспомним, например, наши беседы с друзьями, родными, членами семьи, нашу переписку с ними. В этих и подобных им ситуациях функция языка – общение. В других ситуациях язык выполняет функции сообщения и воздействия. Стили (книжные и разговорные), которые выделяются в соответствии с основными функциями языка, связанными с той или иной сферой деятельности человека, называют функциональными. Функциональный стиль производит «собственное перераспределение» языковых средств: из общелитературного языка он отбирает то, что соответствует его внутренним потребностям и задачам общения.

Таким образом, единство стиля создается не только и даже не столько стилистически маркированными единицами, сколько соотношением общих для всех стилей языковых средств, характером их отбора и сочетания, закономерностями функционирования языковых единиц в данной сфере общения. Для каждого функционального стиля характерны определенные средства языка: слова, их формы, фразеологизмы, словосочетания, типы и виды предложений. Причём принадлежность этих средств к тому или другому стилю осознаётся при сопоставлении их с нейтральными языковыми средствами, т.е. с общеупотребительными языковыми единицами. Именно эти средства, являющиеся межстилевыми, создают единство литературного языка [1, с.41].

Следуя дидактическим принципам преемственности, перспективности, рациональности, связи изучаемого с жизнью, теории с практикой, укажем на тот факт, что для качественной подготовки специалиста необходима работа, направленная на систематизацию и углубление сведений об официально-деловом, научном и публицистическом стилях речи. Практика убеждает, что общение на профессиональном уровне опирается на интертек-

стуальный текст, в котором проявляются элементы всех названных стилей. Ведущая идея проводимого нами изыскания: коммуникативная компетентность может быть сформирована на базе языковой компетенции, включающей овладение сведениями о функциональных стилях, и в первую очередь – о научном.

Возникновение научного стиля связано с развитием разных областей научного знания, разных сфер деятельности человека. Примечательно, что на первых порах стиль научного изложения был близок к стилю художественного повествования. Отделение научного стиля от художественного произошло в александрийский период, когда в греческом языке, распространившем свое влияние, в то время, на весь культурный мир, стала создаваться научная терминология. Впоследствии она была пополнена из ресурсов латыни, ставшей интернациональным научным языком европейского средневековья. В эпоху Возрождения учёные стремились к сжатости и точности научного описания, свободного от эмоционально-художественных элементов изложения как противоречащих абстрактно-логическому отображению природы. Однако освобождение научного стиля от этих элементов шло постепенно. Известно, что слишком «художественный» характер изложения Галилея раздражал Кеплера, Декарт также находил, что стиль научных доказательств Галилея чрезмерно «беллетризован». В дальнейшем образцом научного языка стало логическое изложение Ньютона.

В русском языке научный стиль начал складываться в первые десятилетия XVIII века, когда авторы научных книг и переводчики стали создавать русскую научную терминологию. Во второй половине этого века благодаря работам М.В. Ломоносова и его учеников формирование научного стиля сделало шаг вперед, но окончательно он сложился во второй половине XIX века вместе с научной деятельностью крупнейших учёных этого времени. Каждый стиль появляется в свое время – тогда, когда в обществе созрели условия для его формирования, когда язык достигает высокой степени развития. Ранние научные произведения создавались в жанрах трактатов, диалогов, рассуждений и даже поэтических произведений (оды и поэмы).

Научно-техническая революция середины XX века вызвала «информационный взрыв», который характеризуется потоком научных публикаций. Это обусловило необходимость до минимума сокращать объем статей, сообщений, докладов, публикуемых в периодических изданиях. Уменьшение объема научного текста потребовало выработки особых приемов устранения в нем избыточности – приемов компрессии. Современными формами научных текстов являются монографии, диссертации, статьи, доклады, сообщения, рецензии, рефераты, авторефераты, тезисы докладов и сообщений, отчеты о научно-исследовательской работе. Как отмечают исследователи-языковеды, типологическая характеристика жанров научного стиля и сегодня находится на этапе становления [2, с.5].

Усвоение общественных функций языка должно опираться на лингвистические знания о его разновидностях, характеризующихся наличием особых языковых средств. Материалом для отбора, систематизации и усвоения этих средств и их дальнейшего представления в студенческой аудитории послужило тщательное изучение трудов современных лингвистов, чьи научные интересы связаны с исследованием стилистического аспекта русского языка: К.Т. Аубакировой, Л.Г. Барлас, В.В. Одинцова, И.Б. Голуб, М.Н. Кожиной, Д.Э. Розенталя, Ю.А. Бельчикова, В.Д. Бондалетова и др.

Назначение научного стиля состоит в том, чтобы дать точное и ясное представление о конкретной области знаний, для чего говорящий и пишущий обращается к особым средствам разных языковых уровней. Реализуясь в различных жанрах и формах изложения, научный стиль характеризуется рядом общих экстра- и интралингвистических особенностей, позволяющих говорить о едином функциональном стиле, имеющем внутристилевую дифференциацию. Главным коммуникативным заданием общения в научной сфере является выражение научных понятий и умозаключений. Этим обусловлены такие специфические черты научного стиля, как отвлеченность, обобщенность, подчеркнутая логичность изложения [3, с. 14].

Содержательная сторона предъявляет свои требования к форме существования научной речи. Традиционная форма оформления научной речи письменная, и это не случайно. Во-первых, письменная форма долговременно фиксирует информацию (а именно этого требует наука, отражающая стабильные связи мира). Во-вторых, она более удобна и надежна для обнаружения малейших информативных неточностей и логических нарушений (незаметные в бытовом общении, в научном они могут привести к самым серьезным искажениям истины). В-третьих, письменная форма экономична, так как дает адресату возможность устанавливать свой личный темп восприятия. Так, например, научный доклад, который в устном выражении занимает 40 минут, хорошо подготовленным в данной области адресатом, может быть воспринят в письменной форме за 5 минут (чтение «по диагонали»). Наконец, в-четвертых, письменная форма позволяет обращаться к информации многократно и в любое время, что также очень важно в научной работе.

Конечно, и устная форма тоже часто используется в научном общении, но эта форма в научном общении вторична: научное произведение чаще сначала пишут, отрабатывая адекватную форму передачи научной информации, а потом уже в тех или

иных вариантах (в докладе, лекции, выступлении) воспроизводят в устной речи. Первичность письменной формы накладывает заметный отпечаток на строй научной речи [4, с.8].

Особую важность приобретает практическое овладение научным стилем речи и такими его жанрами, как реферат, статья, обзор. Должное внимание на всех формах вузовских занятий уделяется познавательной деятельности, направленной на восприятие и переработку текста вузовских учебников и учебных пособий по разным предметам. Изучение научного стиля речи строится так, что студенты постоянно обращаются к общелингвистическим понятиям: лексическим, словообразовательным и синтаксическим. Процесс вхождения в научный стиль речи на языковых занятиях дает возможность повторить лексику и грамматику. Это способствует более глубокому овладению стилями речи, развивает лингвистическое мышление студентов, их способность видеть за частными проявлениями общие закономерности языка и осваивать специфику его функционирования.

В связи с тем, что научные тексты насыщены теоретической информацией и сложны с лингвистической точки зрения, возникает необходимость обратиться к характеристике лексического уровня данного стиля. Общеизвестно, что при обмене научной информацией очень важно передать один и только один смысл: Биоэтика – часть этики, изучающая нравственную сторону деятельности человека в медицине, биологии. С точки зрения лексики лучше всего подойдут для научного текста однозначные слова. Этим же фактором объясняется тенденция ученых всего мира к созданию терминов – новых слов, имеющих только один определенный смысл, одинаковый для всех. Имеющиеся слова языка в таких случаях не всегда оказываются подходящими, так как они за время своего существования обрастают дополнительными прямыми и переносными смыслами, в случае с научным текстом затрудняющими точное понимание. Такие особенности лексического состава научной речи обусловили тщательный подход к отбору терминологической лексики и учет будущей специальности студентов.

Должное внимание уделяется также характеристике грамматического состава научной речи, что вполне объяснимо. Морфологические средства призваны подчеркивать эмоциональную нейтральность стиля, способствовать смещению фокуса внимания от личности исследователя в сторону предмета исследования. Научная мысль зачастую длинна, подробна и не может быть выражена простыми предложениями. Перед составителем текста стоит задача вместить довольно большой объем информации в ограниченный объем текста. Поэтому в научных текстах используется большое число синтаксических средств, способствующих компрессии, и они тоже должны стать предметом пристально внимания на языковых занятиях.

Исходя из задач полилингвальной подготовки специалистов, отбираются и вводятся в практику обучения методические приемы структурирования текстов научного стиля речи. Среди отобранных и систематизированных нами:

- теоретические (они направлены на усвоение лингвистической информации о видах научных текстов, их структурировании и оформлении на письме);

- практические (их цель – усвоение студентами способов решения коммуникативных задач, направленных на изменение и улучшение того предметного мира, в котором предстоит трудиться будущему специалисту).

В наше время культура речи приобретает все большее значение. Поэтому целесообразным следует считать расширение лингводидактического поля предмета «культура речи и стилистика», чтобы шире использовать возможности интеграции названных научных областей. Это позволит расширить лингвистический горизонт студентов, поможет им глубже понять систему языка, правила его применения. Виды такой работы уже заложены в содержательный компонент общеобязательной дисциплины «Русский язык»: выразительное чтение текстов; толкование слов и оценка контекста, в который они вводятся; сочинения-миниатюры, выполненные в разных стилях и т.д. В современной вузовской лингводидактике утвердился коммуникативный подход к обучению языку. В процессе обучения студенты усваивают правила построения речи, т.е. овладевают коммуникативными способностями.

Научный стиль речи обеспечивает работу над созданием текстов четкими требованиями, которые необходимо усвоить студентам, – как для совершенствования приемов своей учебно-познавательной деятельности, так и для участия в научно-исследовательской работе.

1. Требования к структуре научного текста. Для научных текстов не характерен принцип «перевернутой пирамиды», предпочтение отдается четкой последовательной структуре. Информация текста может развиваться в одном или нескольких направлениях. Это зависит от того, как сформулирована коммуникативная задача, какое в ней данное текста: однонаправленное или разнонаправленное. Вполне обусловлены рекомендации программы, ориентирующие на введение сведений о прогрессии текста.

2. Особенности манеры изложения. Научные тексты пишутся в безличной форме и не предполагают открытого диалога с читателем. В плане манеры изложения научный текст не имеет ничего общего с записью в блоге, для него неприемлем

разговорный стиль. Большое значение имеют удачно подобранные убедительные примеры.

3. Лексика научного текста характеризуется высоким уровнем терминологизации. Термин – это слово или словосочетание, обозначающее понятие специальной области знания или деятельности и являющееся элементом определенной системы. Внутри данной системы термин стремится к однозначности, не выражает экспрессии и стилистически нейтрален.

4. Сложность научного текста зависит от адресата, а тот, в свою очередь, определяется, исходя из разнообразия научных текстов: научный, научно-учебный, научно-популярный. Самый строгий вид текста – собственно научный, он используется специалистами и для специалистов. Научно-учебный текст обладает средней сложностью, применим в создании учебных и методических пособий, учебников и т.д. Наконец, научно-популярный текст связывает науку с широкими массами. Он обеспечивается менее строгими требованиями.

5. Ссылки и сноски. Как правило, все новые научные знания базируются на открытиях, совершенных ранее. При использовании чужих публикаций и работ в научном тексте автор обязательно должен сделать ссылку и грамотно оформить сноску. Специальными ссылками вводятся приложения, рисунки и таблицы. В конце научного текста принято указывать список литературы.

6. Полнота научного текста. В тексте тема должна раскрываться настолько полно, чтобы не оставлять никаких лишних вопросов.

Есть и другие, не менее значимые требования и указания к созданию студентами научных текстов. В предлагаемой статье мы стремились сделать доказательными теоретические положения о научном стиле речи и формулировали свои рекомендации с опорой на результаты наблюдений, проводимых на базе вуза.

Литература

1 Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике: Общие понятия стилистики. Разговорно-обиходный стиль речи. – М.: Русский язык, 1976. – 198 с.

2 Богатырева И.В. и др. Пособие по научному стилю. – М., 1995. – 196 с.

3 Демидова А.К. Пособие по русскому языку. Научный стиль речи. – М., 1991. –201 с.

4 Бельчиков Ю.А. Стилистика и культура речи. – М.: УРАО, 2000. – 186 с.

Макенова Гаухар Тәңірбергенқызы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ оқытушысы, gmakenova@inbox.ru 87056901112

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ КЕЙБІР ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме: *В этой статье рассматривается некоторые особенности грамматики английского и казахского языка*

Summary: *This article deals with some grammatical peculiarities of English and Kazakh*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына арналған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» аттыбес басымдықтан тұратынбиылғы жолдауындағы төртінші басымдықбойынша еліміздегі мектептер мен мұғалімдердің деңгейі, педагогтардың жетіспеушілігі және ағылшын тілін кезең-кезеңімен енгізу мәселесін егжей-тегжейлі қарастыруды тапсырды.Ғылым мен техника дамыған және елдердің өзара бәсекелестігі күн сайын күшейе түскен XXI ғасырда ағылшын тілін меңгеру аса қажет. Ағылшын тілі ана тілімен қоса меңгеру үйренушінің сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын ғана жетілдіріп қоймайды, олардың жан дүниесін байытады, ой - өрісін, көркемдік талғамын кеңейтеді, халықаралық достыққа, мәдениетке тәрбиелейді [1].

Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде қазақ тілін туыс және туыс емес тілдермен зерттеуде бірталай еңбектер жарық көрді. Олардың негізге мақсаттары мен міндеттері – ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, тілдердің фонетикалық, грамматикалық құрылысындағы өзгешеліктер мен ұқсастықтарын зерттеу.

Бұл мақалада ағылшын тілі мен қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері салыстырмалы түрде зерттеліп, қарастырылады.

К.Д.Ушинский: «Басқа тілдің грамматикасын үйреткенде, ана тілінің грамматикасынан алған білімі басшылық ететін болсын», - деген. Сондықтан ағылшын тілінен сабақ беретін мамандар міндетті түрде екі тілді, яғни, қазақ, ағылшын тілдерін, оның ерекшеліктерін білуі керек және екі тілдің ерекшеліктерін салыстыру әдісі арқылы үйретуі керек.

Ағылшын тілі мен қазақ тілі генетикалық жағынан да бөлек топтарға жататын тілдер. Генетикалық тұрғыдан ағылшын тілі үнді еуропа тілдері отбасына, қазақ тілі алтай тілдері отбасына жатады. Типологиялық жағынан, яғни туыстық жақындығына қарап емес, грамматикалық құрылысына қарап топтастыру нәтижесінде ағылшын тілі аналитикалық тілдерге, қазақ тілі жалғамалы (агглюнативтік) тілдерге жатады. Аналитикалық тіл негізінен көмекші сөздерге сүйенеді, немесе сөз түрлендірушілерді қабылдауға бейім болмайды (ағылшын тілінде көмекші сөздер өте көп және екі септік бар). Агглютинативті тілдерде жұрнақтар мен жалғаулар кең таралған және олар түбірдің үстіне бірінен соң бірі үстемеленіп жалғана береді де сөз ұзара түседі. Түбір өз тәуелсіздігін сақтайды, өзгермейді (көше-көшелер-көшелерге- көшелерімізге). Сондықтан, бұл екі тіл арасында ұқсастықтарынан гөрі ерекшеліктері көп. Алайда, екі тіл арасында мүлде ұқсастық жоқ емес. Ағылшын тілінің грамматикасын меңгеруге ана тілінің тиімді ықпалын анықтау үшін екі тілдің фонетика, грамматикалық жүйелерін салыстыра отырып, олардың арасындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтау керек.

Қазақ тілінде түбір сөзге түрлі қосымшалар жалғану арқылы жаңа сөз туындайтын болса, ағылшын тілінде де мұндай сөзжасам жолы бар. Мысалы: -ing жұрнағын жалғау арқылы жаңа сөз туындайды. Ағылшын тілінде бұл Gerund (герундий).Reading is my hobby. The most boring thing for her was cooking.

Ағылшын тілінде өнімді жұрнақтар (суффикстер) қатарына -er, -or жұрнақтары жатады. Бұл жұрнақтар ағылшын тілінде белгілі бір кәсіпке, мамандыққа байланысты зат есімдер туғызады. Инфинитивке – er немесе - or суффиксі жалғану арқылы жасалады: to teach – teacher (оқыту - оқытушы), to play - player (ойнау - ойыншы), to build - builder (үй салу, құру - құрылысшы), to sail - sailor (жүзу -матрос). Қазақ тілінде де сөзден сөз тудырып, сөзге жаңа лексикалық мағына беретін ол – жұрнақ: –шы,-ші жұрнағы қазақ тілінде аса өнімді сөз тудырушы тұлға ретінде танылады да адамның кәсібі мен қызметіне сәйкес иелік мән туғызады, яғни осы өнімді жұрнақтар көмегімен көптеген грамматикалық сөз нұсқалары жасалады. Мысалға: барлау-барлаушы, мерген-мергенші, оқу - оқушы, ойын - ойыншы, сату - сатушы, т.с.с.

Конверсиялық тәсіл бойынша сөз тудыру, әсіресе, ағылшын тілінде кең қанат жайған. Конверсиялық тәсіл - ағылшын тілінің сөз жасам жүйесіндегі ең өнімді, актив тәсілдердің біріне жатады. Л.А.Уфимцеваның деректеріне қарағанда, қазіргі ағылшын тілінің лексикалық құрамындағы конверсияланған сөздердің саны (яғни бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысқан) 7-мыңнан асып жығылады. [6, 87б.].

Қазақ тілінде конверсияланған сөздердің, негізінен, бастапқы мағынасы көрсетіледі де, конверсиялану процесінде пайда болған соңғы жаңа мағынасы ескерілмей, «ұмыт қала береді». Ал, ағылшын тілінде жағдай мүлдем басқаша. Онда конверсия-

ланған сөздің әрбір мағынасы сараланып, сөздіктерде жеке сөз ретінде беріледі.Сонымен бірге қазақ тілінде тілдік бірліктің көмегінсіз, сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Мысалы, Қорған, айтыс, бірге, біреу, басқа, өзге. [5, 225б.].

Ал ағылшын тілінде

Мыс: a hand – to hand (қол-қолынаұстату)

a water – to water (су-сукую, суару)

a master – to master (қожайын-басқару)

a house – to house (үй-орналасу)

Сөз тіркестері арқылы (composition) – екі сөзден жасалған күрделі жаңа бір сөзді білдіреді. Мыс: airfield - әуежай (air-ауа, field-дала), birthplace-туған жер (birth-туу, place-орын), airman - авиатор (air-ауа, man-адам), schoolday - мектепкүні (school-мектеп, day-күн), airbase - авиабаза (air-ауа, base-база), blackboard - тақта (black- қара, board - тақта), locksmith - темірұстасы (lock-құлып, smith-ұста), bookshop - кітапдүкені (book-кітап, shopдүкен).Қазіргі ағылшын тіліндегі сөзжасам жүйесінде қысқартулардың құрылымдық үш түрі берілген. Олар:

1) қиып алу. Мыс: phone-telephone

2) әріптік немесе бірінші әріптерін беру арқылы қысқарту. Мыс: the USA- the United states of America.

3) телескоптық немесе телескопизм. Мыс: telecast - television+broadcast.

Бұл қысқартулар қазіргі ағылшын тілінде кеңінен қолданылуда және өнімді тәсіл болып табылады.

Аффиксация тәсілі (affixation) – сөздің алдында қолданылатын префикс, сөзден кейін суффикс арқылы жасалу жолы.

Ағылшын тілінде -re, -de, -dis, -mis, -over, -un, -under сияқты префикистер қолданылады. Мыс: -re, to do – to redo, to read – to reread, to fill - to refill; -de, deformation, defaulter, decode; -dis, discover, disconnect, disarrange; -mis, mistake, misunderstand, misapply; -over, overcharge, overload, overcrowded; -un, unbend, unroll, unpack; -under, underwritten, undersized, underground [7,145б.].

Дегенмен де бұл екі тілдің арасында біршама айырмашылықтар бар. Мысал үшін қазақ тілінде зат есімдерді жеті септікте септей алатын болсақ, ағылшын тілінде негізгі екі септік бар.Оның себебі екі тілдің екі түрлі тілдер тобына тиесіліліг. Септік жалғау зат есімге жалғанып, әр түрлі грамматикалық мағына үстеп, сөйлемде оны басқа сөздермен байланысқа түсіреді. Қазақ тіліндегі 7 септік түрі: атау септік, ілік септік, барыс септік, табыс септік, жатыс септік, шығыс септік, көмектес септік. Ағылшын тілінде септіктің екі түрі бар: the common case(жалпы септік),the Possessive Case (тәуелдік септік). Мысалы: student(жалпы . 1.The Common Case (жалпы септік) who?(кім?), what?(-не?)деген сұрақтарға жауап береді. Жалпы септік өзге септікке негіз болады. Мысалы: boy (бала). Brother (аға,іні).т.б.

1. The common case - жалпы септеуде зат есімге ешқандай жалғау жалғанбайды. Жалпы септеуде зат есімнің қызметі оның сөйлемдегі орнымен анықталады. Мысалы: After exams (мезгіл пысықтауыш) students (бастауыш) of the history faculty (анықтауыш) left for an archaeological expedition.

Емтиханнан кейін тарих фаультетінің студенттері археологиялық экспедицияға кетті.

2. The Possessive Case (тәуелдік септік) whose? (кімнің? Ненің?) деген сұрақтарға жауап береді. Тәуелдік септік зат есімдер сөйлемде өздерінен кейінгі зат есімдердің анықтауыш болады және бір нәрсеге иелік етуін білдіреді. Зат есімнің тәуелдік септігі әдетте жанды заттарға байланысты қолданады. Мысалы: boy's (ұл баланың), room's (бөлменің) т.б. Ағылшын тәуелдік жалғауы клитика және аффикстермен көрсетіледі. Ілеспелі түрде екеуі бір емес, екі жақты. Қосарлы clitic / affix үлгісін жасап шығару мүмкін. Грамматиканың лексикалық функционалдық құрылымында құрылымның толық спектрі пайда болады. [2,43б]

Тәуелдік қатынасты ағылшын тілінде білдірудің тағы бір жолы of қосымшасын анықтауыш зат есімнің алдында қолдану: The photo of my friend = My friend's photo. - менің жолдасымның суреті.

а) 's (апостроф+ s (дәйекше және – s жалғауы арқылы жасалады;-жекеше түрінде зат есімдер мен көпше түрінде – s жалғау жоқ зат есімдер үшін: My frind's family. - Менің досымның отбасы. The children's mother. -балалардың анасы.

ә) (апостроф)-(е) s жалғау арқылы жасалатын көпше түрдегі зат есімдер үшін: The students' notebocks. –Студенттердің дәптерлері.

Ағылшын тіліндегі септіктердің айырмашылықтары - предлогтардың қолданылуында: ілік септік жалғауы орнына – ағылшынша of (ов) предлогы, барыс септігінде to (ту) предлогы, жатыс септігінде by(бай) предлогы, көмектес септігінде about (әбаут) предлогы тіркеседі (of the father, to the father, by the father, about the father). Бірақ бұл мысалға қарап, ағылшынның төрт предлогы қазақ тілінің төрт түрлі септігіне сай келеді екен деген қорытынды шығаруға болмайды.

Ағылшын тіліндегі сөйлемдерде негізгі сөз табы етістік болатын болса (яғни етістіксіз көп сөйлемдердің құралмауы), қазақ тіліне келетін болсақ ағылшын тіліндегі етістік қызметін жұрнақ немесе жалғаулар арқылы айтуға болады. Мысалға: this is my book - мынау менің кітабым, I am a student - мен студентпін, бұл сөйлемдердегі to be (am, is) етістігінің қызметін қазақ тіліндегі (-ым, -пін) жұрнақтары атқарып тұр. Ал басқа септіктердің қызметі ағылшын тіліндегі арнайы сұрақтар арқылы беріледі. Мысал үшін whose book is it? - мынау кімнің кітабы? Бірақ қазақ тілінде де ағылшын тілінде де етістіктің алатын орны ерекше,

сөйлемнің негізгі мағынасын жеткізуде етістіктің ролі өте ерекше [3, 105б.].

Қорыта келе, ұқсамайтын екі топқа жататын тілдердің - герман тобына жататын ағылшын тілін және түркі тілдері тобына жататын қазақ тілінің фонетика – грамматикалық өзгешеліктері өте көп. Мақалада ағылшын және қазақ тілдерінің грамматикалық тұрғыдан етістіктік шақтары, сөз жасам жүйесінің кейбір түрлері, сөздердің орын тәртібі және септік жалғауын салыстыра отырып талдау нәтижесінде біршама айырмашылықтар мен ұқсастықтыр туындады.Мұндай ұқсастықтар мен айырмашылықтар мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестердің қолданылуында, метафоралаларда, салыстыру мен теңестірулерде де көптеп кездеседі. Ағылшын тілін қазақ тілімен салыстыра оқыту шетел тілі және ана тілінің арасындағы лексика – грамматикалық айырмашылықтарды ажырата білуге, шетел тілінде дұрыс сөйлеуге мүмкіндік тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»,2017ж

2. www.shpringerLink.com Lowe J.J. English possessive's clitic and affix. 158б. Ақпан, 2016

3. Даулетьярова Д.Б. «Ағылшын тіліндегі етістіктің шақ формалары және олардың қазақ тіліне аударылу жолдары» // Мектептегі шет тілі. №3, 2010ж., 10-12бет.

4. Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясы. Алматы,1953. 39-114-б.

5. Жанпейісов Е. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. // Астана, 2001 – 515-520 бет.

6. Каращук П.М. Словообразование английского языка . – Москва, 1977.- 17-171бб.

7. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. // М.: Просвещение, 1991 -74-75 бет.

Машинбаева Гулназ Абеновна
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к., gulnaznuki@mail.ru

Раимбекова Алия Ануархановна
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к., araim78@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТЕЛЕДИДАР ТІЛІ ЖӘНЕ ТІЛДІК НОРМА

Түйін. *БАҚ-тағы қарым-қатынас сипаты соңғы 10-15 жылда қатты өзгерді. БАҚ-та бұрынғы дайындалған, стильдік тұрғыдан жетілген жинақы мәтіндердің орнына дайындалмаған, стильдік жағынан жұтаң мәтіндер де орын ала бастады. Аталған мәселеге тілші ғалымдар назар аударып, түрлі мақалалар жазып келеді.*

Мақалада авторлар ақпарат құралдарының ішіндегі ең пәрмендісі болып табылатын (аудиовизуалды ақпарат құралы) теледидардың тіліндегі тілдік норманың сақталуы туралы сөз етеді. Мұнда авторлар теледидар бағдарламаларынан алынған тілдік норма бұзуға қатысты мысалдардың әрқайсысын талдап көрсете отырып, аталған кемшіліктердің теледидар тілінде болуының себептерін анықтап береді. Эфирде тілдік норманың сақталмауы жергілікті тіл ерекшеліктерін қосып сөйлеу, кейбір сөздердің қазақ тіліндегі баламасы бола тұра, орыс тіліндегі нұсқаларын қолдану, орпоэпиялық норманы бұзып сөйлеу, қарапайым лексика мен жаргон сөздерді қолдану екенін айтады.

Кілт сөздер: *тілдік норма, қарапайым лексика, жергілікті тіл ерекшеліктері, тілдік норманың сақталуы, жаргондар, ауызекі сөйлеу тілі.*

Резюме. *Язык СМИ сильно изменился за последние 10-15 лет. Вместо проверенных, соответствующих стилевым нормам работ, стали выходить в эфир не подготовленные тексты. Ученые-языковеды обращают внимание на указанную проблему в различных научных работах.*

В данной статье авторы рассматривают проблему сохранения языковых норм в средствах массовой информации, а именно (в аудио- визуальных средствах массовой информации) в телевизионной журналистике. Проведя лингвистический анализ, авторы приводят примеры нарушения языковых норм из конкретных телевизионных программ. В эфирах были выявлены следующие нарушения языковых норм: использование просторечия, диалектов и жаргонизмов; использование слов на русском языке, вместо существующих обозначений на казахском; нарушение орфоэпических норм

Ключевые слова: *языковая норма, просторечие, региональные особенности языка, сохранение языковой нормы, жаргонизмы, разговорный язык.*

Summary. *The language of the media has changed dramatically over the past 10-15 years. Instead of tested, corresponding to style standards of work, began to broadcast not prepared texts. Scientists-linguists pay attention to this problem in various scientific articles.*

In this article, the authors consider the problem of preserving linguistic norms in the mass media, namely (in audio-visual media) in television journalism. After carrying out the linguistic analysis, the authors give examples of violations of linguistic norms from specific television programs. The following violations of linguistic norms were revealed in ethers: the use of regional features of the language, dialects and jargon; Use of words in Russian, instead of existing notation in Kazakh; Infringement norm of pronunciation.

Key words: *language norm, vernacular, regional features of the language, preservation of the language norm, jargon (slang word), colloquial.*

Ақпараттар легі көбейген заманға сай қазіргі кезде газет сандарының көптігі мен олардың атқарып отырған функциясы көңіл толтырарлық жағдай. Өзге елдің баспасөзіне еш кем емес, басылымдарымыз да көп. Еліміздегі идеологиялық бірінші газет «Егеменді Қазақстаннан» бастап «Жас Алаш», «Түркістан», «Қазақ», «Қазақ үні», «Жас қазақ», «Қазақ әдебиеті», «Алматы ақшамы», «Айқын», «Алаш айнасы»газеттері мен олардың әр түрлі салмақтары қоғам жүгін өздерінше көтеріп жүргені осының куәсі. Бұған қоса тәулік бойы елімізге қызмет атқаратын «Қазақстан», «Хабар», «Еларна», «Алматы»т.б. арналары халықтың күнделікті өмірімен тығыз байланысып, оның тіршілігімен бңте қайнасып жатады.

Тіл жеке адамның қоғамдық өмірі мен ішкі психикалық байланысын қамтамасыз ететін ментальды механизм болып табылады. Сондықтан аталған мақалада жеке адамның әлеуеттік сөйлеу мәдениетіне оның танымдық құрылымдары тәуелді екендігін БАҚ мәтіндерінен алынған тілдік қателіктерді мысалдар келтіре отырып қарастырамыз. Ақпарат құралдары қазіргі кезде адам өмірінің барлық саласына әсер етіп отырғаны белгілі. БАҚ салаларындағы барлық әлеуметтік мәндегі мәтіндер басқа мәтіндерге қарағанда басымдылық танытып отыр. Бұл жеке адам үшін табиғи және әлеуметтік шындық туралы ақпарат көзі болып ол арқылы адамдардың түрлі маңызды шешімдер қабылдауына жағдай туғызады.

БАҚ-тағы қарым-қатынас сипаты соңғы 10-15 жылда қатты өзгерді. БАҚ-та бұрынғы дайындалған, стильдік тұрғыдан жетілген жинақы мәтіндермен қоса кейде дайындалмаған, стильдік жағынан жұтаң мәтіндер орын ала бастады. Публи-

цистикада (теледидар, радио, газетте) ресми және ресми емес сөздің арасындағы бірден көзге анық көрініп тұратын ерекшеліктердің өздері байқалмай қалатын мәтіндер де кездесіп, ол мәтіндер тілінде жаргондар, сөйлеу тілінің элементтері, басқа да қарапайым сөздердің қолданысы көбейіп кеткендігін байқаймыз.

Жеке адамның БАҚ құралдарының тіліне әсерін анықтап көретін болсақ, ең алдымен көптеген журналистердің тілдік мәдениетке неқұрайлы қарауы болып табылады, яғни журналистеріміздің тілдік құзіреттілігінің төмендігі БАҚ мәтінріндегі түрлі типтегі, түрлі мазмұндағы қателіктердің тууына жағдай жасап отырғанына көз жеткізе аламыз. Екіншіден, БАҚ-та көрсетіп отырған жағымсыз әсерлер өзара топтасып, бір-бірімен қатынас жасап, нақты бір стереотиптер түзеді. Ауызша сөйлеу тілі мен жазба тілдің нормасын бұзатын қателіктердің жаппай таралуы тек тілдік нормаға кері әсерін тигізіп қана қоймайды, сонымен қатар, әлеуметтік нормаға да өз әсерін тигізеді. Үшіншіден, тілдік норманың жұтаңдануы жеке адамның санасына кері әсер ететін танымдық норманың да ауытқуына әсер етеді. Ғылым мен техниканың қарыштап дамуы, соның нәтижесінде адамның өмір сүру салтын жетілдіруге ұмтылысынан туған техникаларды пайда болуы қашанда тілде өз ізін қалдыратыны анық. Оның барлығы тілде атау болып, жаңа сөз болып көрінеді немесе қандайда бір қоғамдық өзгерістердің нәтижесі тілдік бірліктердің функциясына өз әсерін бере алды. Нәтижесінде тіліміздегі лексикалық қор жаңа сөздермен толығып, тілдік қолданыстағы пассив сөздер ығыстырылып шығарылды. БАҚ тілінде осындай табиғи түрде болу керек тілдік оң өзгерістермен қатар жағымсыз өзгерістер де болып жатады. Ол өзгерістер теледидар тілінің нормадан ауытқуы деп аталып жүр. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау деген сөз, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру.[1] Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, олар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Ол тәртіпті орнататын да, оның иінін қандыратын да әдеби тіл. Тілдің дыбыс жүйесі, сөз байлығы, сөз мағыналары, тілдің грамматикалық құрылысы – бәрі қалыптасқан заңды ерекшеліктерге негізделеді. Халық тілінің сан қабат байлығы басы бір жерге қосылмайтын бытыраңқы құбылыс емес. Олардың бәрінде әдеби тілге негіз болар лықтай заңдылықтар бар. Қазақ әдеби тілі халық тілінен өзіне керегін таңдап-талғап, сұрыптап алып, оларды жалпы жұртқа ортақ етіп, халықтың тіл мәдениеті дәрежесі жоғары болу үшін оларды бірізге түсіреді.

Тілдік норма әдеби тілдің нормасы арқылы реттеліп отырады. Әдеби тіл нормасы өзгермейтін, сіреске н қатаң қағидаларға құрылған жүйеге ғана емес, динамикалық қасиетке ие дағдыға да сүйенеді [1,10-12 бб.]. Теледидар тілінің нормасына қатысты мәселелер тілші ғалымдардың назарына тыс қалмай, сыни, ғылыми мақалалар нысаны болып, тіпті осы мәселеге арналған конференциялар да өткізіліп келеді. Теледидар мерзімді басылым мен радио тілінің ерекшеліктері қатар кездесетін электронды басылым. Сондықтан оның тілі мен ондағы тілдік өзгерістер алдыңғы екі ақпарат құралына қарағанда күрделірек болып табылады.

Мақала жазу барысында еліміздегі теледидар бағдарламаларынан алынған мысалдардан байқағанымыз, ортақ бір жиі қателік жіберетін сөз өкінішке орай тіркесіне қатысты кездесті.

1. Айталық, Өкінішке қарай құшақ жайып тұрған ана жоқ, қол бұлғап тұрған әке жоқ, бірақ олар бірге, өйткені олар бауырлар (Айтуға оңай..., 6.02.2017).

2. Қазіргі қыздардың жасы өкінішке қарай кейінге шегеріліп кетті. (Айтуға оңай..., 21.02.2016) Осы мысалдарды келтіре отырып біз, бұл тіркестің дұрысы өкінішке орай болса да ұлттық арнадан бастап, басқа да ақпарат құралдарында қате қолданылып жүргендігін айтамыз.

Ақпарат құралдарынының тіліндегі тағы бір олқылық сөздердің қазақ тіліндегі нұсқасы бола тұра, оларды мәтінде орыс тілінде қолдану. Тіпті олар бір мәтін ішінде қатар қолданылып жүр. Бұл кемшіліктің себебін қайдан іздеуге болады. Екі нұсна қоса қолдану тңл шұбарлығын тудырып тұр.

Қазіргі кезде Сириядағы атысты тоқтату үдерісінің кепілі саналатын елдер Ресей, Иран, Түркия өздерінің қатысатындарын растаған. («Айқын» газеті, №38 (3110) 14 наурыз, 2017 жыл, 1-бет).

Дәл осы мақаланың келесі сөйлемінде «Атап айтқанда,Ресей тарапы процеске РФ президентінің Сирия бойынша арнайы өкілі, Александр Лаврентьевтің қатысатыны туралы ресми хабарлады.

Бір күнде, бір уақытта Ресейдің жүздеген қаласында халықтық митинг өтті. Қазір осы шерудің барлығын заңсыз ұйымдастарды деген айыппен, жемқорлықпен күрес қорының жетекшісі Алексей Навальныйға қатысты сот отырысы өтіп жатыр. (Информбюро, 27.03.17)

Осымен екінші рет өткізіліп отырған фестивальге алғаш рет сахналанған 8 спектакль қатысты. Олардың ішінде топ жарып, көрермен ықыласынан шыққан ең үздік қойылым ретінде театр басшысы "Бір сен үшін тудым" деген атпен танылған Шекспирдің Ромео мен Джульеттасын атап өтті. Айтуынша, шараның негізгі мақсаты актерлердің шеберлігін шыңдап, қойылымдардың көркемдік деңгейін көтеру. (Информбюро, 27.03.17)

Ұлт пен тіл туралы айтамын деп сынның астында қалған Әнуар Нұрпейісов, енді керісінше видеоны әлеуметтік желіге таратқан ақпараттық порталды сотқа бермекші екен. (Информбю-

ро, 27.03.17) Ақтауда мүгедек балаларға арналған қайырымдылық жәшігін әйел адам ұрлап кеткен. Оның ақша салынған қорапты қолды қылғаны дүкендердің біріндегі бейнебақылау камерасына түсіп қалыпты. (Информбюро, 18.03.17)

Енді арғы беттегі көрермен "Информбюроны" ғаламтордан іздеп әуреге түспейді.

Интернеттегі жарнама тележарнамаға қарағанда тиімді деген дәйексіз сөз соңғы уақытта жиі айтылып жүр. Ғаламторда тауар өтімдірек деу де негізсіз. (Информбюро, 13.03.17)

Мәжілісмен Азат Перуашев бірқатар мемлекеттегі босқындардың қатысуымен болатын жантүршігерлік мысалдарды келтірді. Осыны ескеріп, Қазақстан қабылдайтын мигранттарға дүниежүзілік тәжірибеге сүйене отырып шарт қою керек деп отыр. Информбюро, 29.03.17 Қазақстанның ең жас қаласы - Ақтауда жеделсатылардың тең жартысына жуығы істен шыққан.

Ал Каспий теңізі жағалауындағы қала тұрғындарының жедел сатыны ұмытқандарына тұп-тура 20 жыл болыпты. Тозығы жеткен лифтілердің сиқын сол өңірдегі тілші Жәмила Қибасова анықтап көрген еді. Информбюро14.03.17, 19:07

Аталған мысалдар ақпарат құралдарында қойылым-спектакль, бейнежазба-видео, ғаламтор-интернет, шеру-митинг, үдеріс-процес, босқындар-мигранттар жедел сатыны-лифті сөздері қатар қолданылуы ақпарат мәтіндерінің тіліне нұқсан келтіреді. Біздіңше, олардың қазақ тілінде тек бір нұсқасы қолданылуы керек.

Теледидар тіліндегі ақпараттық бағдарламалардағы тағы біл қателік қазіргі қазақ тіліндегі нұсқасын емес мағынасы көнерген нұсқасын қолдану.

Ауруханаға ем іздеп келген ана мен сәбилерді арнайы палаталарда емес, керісінше аурухана дәлізінде тұрған дивандарға төсек салып жатқызған. Өйткені палаталардағы кереуеттер бос емес (Информбюро, 14.03.17).Берілген сөйлемде төсек деген әдеби нормадағы сөздің орнына кереует сөзінің қолданылуы тілдік нормаға сай емес.

Еліміздегі ең бірінші Ұлттық арнамыз «Қазақстаннан» көрсетілетін «Айтуға оңай... бағдарламасының тәрбиелік мәні зор, рейтингісі жоғары бағдарлама. Аталған бағдарламаны отандастарымыз жасынан кәрісіне дейін сүйіп көреді деп айтсақ артық болмас. Аталған бағдарлама жүргізушісінің журналистік шеберлігі, студияда өзін ұстауы көңіл толтырарлық. Әйтсе де аталған бағдарламаның тіліне қатысты кемшіліктерді кездеседі. Аталған бағдарлама жүргізушісі Бейсен Құранбектің өзі көрермендерге сұрақ қоюда кейде қателіктер жіберіп жатады. Алдымен мысалдар көрсетейік, соңынан мүмкіндігінше ол қателіктерді талдауға тырысамыз.

Совет заманында солай болды ғой!

1. Біздің Қазақстан елінің медицинасы уже белгілі дәрежеге жетіп дамыды.(Айтуға оңай..21.02.2017) Берілген екі сөйлем Бейсен Құранбек жүргізген бағдарламадан алынды.

Әрине, біздің ойымызша бұл екі сөйлемдегі совет, уже сөздерін тележүргізуші білмегендіктен қолданып тұрған жоқ, бұл бағдарламаны жүргізу барысында кеткен қателіктер. Аталған бағдарламаны көріп отырғанда түрлі қосымшаларды толық нұсқада айтпау, сөз арасында ауызекі сөйлеу стиліне қатысты құрылымдармен сөйлеу, жаргон сөздерді қосып айту сынды мысалдарды кездестірдік. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалдар келтіріп өтейік:

1. «Жүрек» дейтін ненің белгісі?- Дұрыс нұсқасы: Жүрек деген ненің белгісі?

2. Сенің қолыңнан не келеді? Қандай ойындарды қатырасың? ...Футбол ойнаған соң, футболшылар оның бәрін қатырады. Осы мысалда қатыру сөзі жаргон сөз. Жүргізуші осыны жақсы ойнайсың деген сөздің орнына қолданды. Жүргізуші хабр барысында кейбір қосымшаларды толық айтпайды. Мысалы: Жәмилә апай, бұлар кегендеріне біраз болды ма?-Жәмилә апай бұлардың келгендеріне біраз болды ма?-деудің орына. Нұрхан, сен өсжерде қарсы алдың ба?

3. Диагнозды неғыл дейді дәрігерлер? (Айтуға оңай..., 13.02.2017).

4. Дәрігерлер неғыл дейді?

5. Баламды бір күні қараттырсам...

6. Әйел ананы сылқ-сылқ еткен толқынға теңейміз. (Айтуға оңай..21.02.2017).

7. Қыздар не болды, тағдырлары не болды?-деп айналыстық. (Айтуға оңай..21.02.2017).

8. Қоқыс жәшігіне тастаған шөп кенеттен жана бастайды. Шелекті есік алдына шығармақшы болған ол тайғанап құлап қалған. Үстіңгі киімі өртенген жігітке көшеде өтіп бара жатқан адамдар көмектескен.

Ю.П. Карауловатың пікірінше тілдегі норманың бұзылуы тілдегі сөйлеу мәдениетін дұрыс білмегендіктен, оны сақтамаудан болады. Яғни тілдіегі сөздердің белгілі тілдік ғылыми әдебиеттерде көрсетілген норма нұсқасын білмей, оны сөздіктердегі ережелерімен таныспағандықтан жіберетін қателер болады.

Теледидар тілінің тілдік норманың сақталмау себептерін анықтап көрсететін болсақ, олар төмендегідей болып келеді:

Телебағдарлама жүргізушілерінің тілдік білімдерінің жеткіліксіздігінен жалпы халыққа ұсынылып отырған телемәтіндерде диалектизмдер мен жаргондардың көптігінің бірнеше себептерін атап анықтайтын болсақ, олардың бірінші себебі ретінде қазіргі телеарналарада кәсіби журналистерден басқа әншілер, актерлар тағы да басқа маман иелері телебағдарлама тізгінін ұстап жүргендіктерінен көруге болады. Арнайы маманданған журналисер болмағадықтан кейде екпінді де дұрыс қоймайды. Теледидар бейне, дауыс үйлесім табуы

керек синтезді арна болғандықтан мұнда екпінні4 маңызыбар екендігін байқаймыз. Журналистикаға тән өнердің бірі оның импровизациялығында.

Ю.Е. Карауловтың пікірінше «орыс тілінің айнасы – бұқаралық ақпарат құралдарының тілі». Орыс тілінің жайы қауіпті емес, зерттеушілер айтып отырған құбылыстарды ол қалыпты, табиғи жағдай деп түсіндіреді. Ол соңғы он жылдағы тілдегі өзгерістерді оның қолданушы жаңа аялардың пайда болғандығымен байланыстырады. Ең алдымен олар саясаткерлер.

Ақтөбеде 45 жастағы әйел, өзі қайтыс болса да, жеті адамға өмір сыйлап кетті. Осыдан 10 күн бұрын жүрек талмасынан көз жұмған Ақтөбелік тұрғын, өзінің жеті дене мүшесін өзге науқастарға беруге келісімін берген. Мәйіттік донордан бүйрек, бауыр, жүрек, көз мүшелері алынып, қазір сол мүшелердің барлығы да мұқтаж адамдарға ота арқылы салынды Информбюро,28.03.17, 19:58

Немқұрайдылық па, әлде шынымен уақыт тапшы болды ма, әйтеуір сол күні қалалық мәдениет бөлімінің ұйымдастырушылары жиналған халықтың алдында дайындық жүргізіп жатты. Информбюро,24.03.17, 23:25

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Уәлиев. Сөз мәдениеті. Алматы: «Мектеп», 1984.-

2. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет.

Афанасьева А.С.
докторант PhD 3 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби,
e-mail: alenchika@mail.ru
Научный руководитель – к.ф.н., доцент **Н.К. Сарсекеева**

МИФОЛОГЕМА МЕРТВОГО ГОРОДА В ПРОИЗВЕДЕНИИ Н. ВЕРЕВОЧКИНА «ЗУБ МАМОНТА»

Резюме. *В современной казахстанской литературе происходит переосмысление взаимосвязи и взаимозависимости города и жителя города: в конце 1990-х – начале 2000-х годов возникает новая жанровая форма – урбанистический роман, в которой по-прежнему сохраняет значимость архетип «ДОМ». С точки зрения художественной дестабилизации архетипа «ДОМ» показательны произведения Н. Веревочкина («Зуб мамонта. Летопись мертвого города», «Гнездо из полыни. Гнездо из окурков» и др.). Его изобразительная техника сосредоточена на игре масштабов, детализации и размывании контуров, гротескном смешении красок, в результате чего изображаемый мир утрачивает условную реалистичность и превращается в экзистенциальный шарж.*

Ключевые слова*: архетип, русскоязычные писатели Казахстана, «СВОЙ vs ЧУЖОЙ».*

Түйін. *Қазіргі қазақстан әдебиетінде қала мен қала тұрғыны өзара байланысы мен байланыстығын қайта қарастыру жүріп жатыр: «1990 жөдың соңы мен 2000 жылдың басында «ҮЙ» архетипінің маңыздылығын сақтап қалатын жана жанрлық форма – урбанистік роман пайда болады. «ҮЙ» архетипінің әдеби тұрақсыздығының көрсеткіші ретінде Н. Веревочкиннің шығармаларын («Мамонт тісі», «Өлі қала шежіресі», «Жусаннан жасалған ұя. Темекі тұқылынан жасалған ұя» және т.б.) атауға болады. Оның бейнелеу техникасы пішіннің анық немесе анық емес суреттелуіне, түстердің гротескілі түрде араласуына шоғырланған, ал нәтижесінде бейнеленетн әлем өзінің шартты шынайылығын жоғалтып, экзистенцианалды әзілге айналады.*

Кілт сөздер: *архетип, Қазақстанның орыс тілді жазушылары, «Өзінік»» және «Өзге».*

Summary. *In modern Kazakh literature is taking place a reinterpretation of the interconnection and interdependence of the city and the inhabitant: in the late 1990s and early 2000s emerges a new genre form, as an urban novel, in which the archetype of "HOME" still retains its significance. For artistic destabilization of the archetype "HOME" are illustrative N. Verevochkin's works ("Mammoth's tooth". "Chronicle of a dead city"," Nest of wormwood. Nest of cigarette butts", etc.). His visual technique focuses on the game of scale, detail and blurring of contours, grotesque blending of colors, as a result of which the depicted world loses its conditional realism and turns into an existential cartoon.*

Key words: *archetype, Russian-speaking writers of Kazakhstan, "YOUR OWN vs FOREIGN"*

Архетип, как известно, представляет собой сгусток коллективного опыта, универсальный сценарий психических реакций индивида на внешний мир [1]. Как мы отмечали в предыдущих главах, ДОМ – один из базовых архетипов, вмещающий в себя инклюзивные представления коллектива о реальности («свой круг», «мы», «родина», «мир» и т.п.). Таким образом, в художественном тексте данный архетип реконструирует не только идею человеческого жилища, но и воссоздает модель всего сообщества, проживающего в определенном месте на земле.

ДОМ – архетип, затрагивающий самые разные уровни человеческого Бытия. Это может быть вещественный уровень (жилище, географическое пространство), экзистенциальный уровень (Дом = Человек, его душа, внутренний Космос), онтологический уровень (Дом = Мир, Вселенная). В рассмотренных произведениях классиков казахстанской литературы (например, И. Шухова и Г. Бельгера) прослеживается идея об изоморфизме внешнего и внутреннего «домов» человеческой жизни. Вещественные элементы дома – строения, реалии быта, сама природа – соответствуют общей идее о своем месте в мире, которая заложена в характерах главных героев, будь то Федор Бушуев или Давид Эрлих. Совсем иначе воплощена мифологема дома в прозе казахстанских постмодернистов.

С точки зрения художественной дестабилизации архетипа «ДОМ» показательны произведения Н. Веревочкина («Зуб мамонта. Летопись мертвого города», «Гнездо из полыни. Гнездо из окурков» и др.). В социологии представлен ряд дефиниций понятия «город», и одна из них - это замкнутое поселение, так как соседство со всех сторон отделяется стенами. Такое поселение настолько велико, что в нем отсутствуют и характерные для соседей знакомство и близкое дружеское общение.

Замкнутый в себе мир. Да и жители их смахивают на внеземные существа [2].

Интересно, что города образовались на экономической стадии возникновения частной собственности, которую было необходимо защищать от посягательств со стороны. Таким образом, они знаменуют внутрисоциальную парцелляцию, когда единый общественный организм распадается на множество обособленных частей, живущих в своих огражденных микромирах. Основная функция города – защитная; благодаря тому, что города брали

на себя функции крепостей, защищая своих жителей от внешнего врага, в них складывались условия для развития науки и искусства. Вместе с тем города способствовали формированию обособленной жизненной среды, постепенно отдалившейся от «естественной» парадигмы существования людей. В результате город и деревня (поселение) заняли противоположные стороны извечной оппозиции цивилизации и природы.

В идее города заложены как гармонизирующее, так и деструктивное начала. В эпоху Возрождения город представлял собой модель «совершенного мира». На уровне чертежа он должен был соответствовать одной из совершенных геометрических фигур, а на уровне идеи знаменовать социальное переустройство мира, о чем свидетельствуют «Миры» Антонио Франческо Дони, «Утопия» Томаса Мора, «Город Солнца» Томмазо Кампанеллы, образ Телемской обители Франсуа Рабле и образ «Новой Атлантиды» Фрэнсиса Бэкона.

Позднее город становится в литературе детерминантой человеческой жизни (на этой концепции основан натуралистический роман). О том, что города влекут человека «к бездне», начинают размышлять символисты («Города-спруты» Э. Верхарна, «Петербург» А. Белого). В русской литературе город как инфернальное пространство появляется еще раньше в произведениях А. Пушкина, Н. Гоголя, Ф. Достоевского, М. Горького. Художественная литература убедительно доказывает, что города антиномичны, так как мифологемы рая и ада сопряжены в самой структуре городского текста. Вспомним Нью-Йорк Фицджеральда, представляющий собой «лоно нового мира» и «долину шлака» одновременно. Город накладывает отпечаток собственной сущности на каждого, кто с ним соприкасается. Иными словами, от города зависит «самоопределение человека по отношению к истине и, значит, его бытийственный вектор» [3, с. 4]. «В истории мировой цивилизации город воспринимается как «вторая природа», создаваемая человеком, как мир, данный нам в ощущениях. Он возникает из взаимодействия между людьми в сжатом пространстве как поле человеческих взаимоотношений, поэтому он стал одним из «вечных» художественных образов в искусстве и литературе. Город обладает ментальной силой, способной формировать сознание людей и придавать определенный характер возникшей в нем культуре» [4].

Город в урбанистических произведениях Веровочкина совершенно меняет героев, исключая их возвращение в родной дом в провинции: они становятся другими людьми с другими взглядами на жизнь и изувеченными судьбами. Покинув дом, героям так и не удается спрятаться от давления и обрести счастье на чужбине. Желание вернуться в родной городок ассоциируется с библейским примером древних израильтян, которые хотели найти землю обетованную. После долгих поисков они так и остаются с нереализованной мечтой. Таков, на наш взгляд, один из лейтмотивов «городской прозы» Н.Веревочкина.

Приступая к интерпретации мифологемы города в произведении Н. Веровочкина, следует особо подчеркнуть, что художественная реальность автора – это реальность инверсированная, нелинейная, в некотором смысле дефекцитарная. В его произведениях есть место карикатурной дистрибуции образов (техника «подмены смыслов»), как, например, в повести «Жертвенный осел» или романе «Белая дыра». Герои художественного мира автора транспозиционны, они находятся на пограничье пространств, на грани разума и безумия. Таковы городской леший, поэт, утративший собственный дар («Городской леший, или Ероха без подвоха»), или несостоявшийся самоубийца Прокл – он же Тритон Охломонович, получивший в дар всемогущество Господа («Белая дыра»). Зачастую они бездомны и потерянны («Человек без имени», «Зуб мамонта»); божественны и по-сартровски «тошнотворны» (вспомним героев «Белой дыры»: жителей Преддырья, гибридную крысособаку и других).

Отдельной авторской стратегией можно назвать секуляризацию (расчленение, разъединение) идейно значимых понятий в заглавиях произведений: «Человек БЕЗ имени», «Страна БЕЗ негодяев», «Железная дверь БЕЗ ключа», «Городской леший, или Ероха БЕЗ подвоха». Зачастую отсутствующий компонент понятия нагружен изначально негативными смыслами (например, негодяи, БЕЗ которых страна обретает утопическую смысловую «окрашенность»), однако в конечном счете именно он – утраченный элемент – оказывается экзистенциально необходимым для всего художественного мира: иначе нарушается важный для авторского миропонимания закон неделимости добра и зла, высокого и низкого, трагедии и карикатуры. Город, как нам известно, это великое достижение цивилизации, а деревня, или провинция, понимается зачастую как движение назад. Но у писателя иной взгляд на эту проблематику: «Если Бог существует, то он живет в провинции…», – говорит один из героев Н.Веревочкина. Тема города выступает доминантой тематического диапазона текстов Н. Веревочкина, служит истоком формирования городского текста, представляющего собой совокупность локальных текстов с особым кодом прочтения, мифопоэтической основой, типологией персонажей, поэтикой урбанизма и др. Интересно, что сам Веревочкин называет себя в первую очередь карикатуристом, в том числе в литературе.

Его изобразительная техника сосредоточена на игре масштабов, детализации и размывании контуров, гротескном смешении красок, в результате чего изображаемый мир утрачивает условную реалистичность и превращается в экзистенциальный шарж. Так, например, исполинский мамонт, от ша-

гов которого сотрясается яблоневый город, вдруг уменьшается до размеров муравья, а вместе с ним уменьшается город, планета, галактика. Вселенная наделяется чертами замкнутого пространства, становится герметичной, отчего главный герой испытывает приступ клаустрофобии; в то же время ограниченная комнатка саманного дома атрибутирована несопоставимыми по масштабу изображения эпитетами: великая немота, кладбищенское одиночество.

«Летопись мертвого города» начинает камертон – заметим, не эпиграф. Камертоном принято называть инструмент для фиксации эталонной высоты звука; в литературном отношении это «эталонная высота читательского восприятия» текста. Весь смысл, по мнению автора, «заключен не в книге, а в самом читателе» [2]. Сам автор, напротив, высокое звучание романа «снижает» до уровня карикатуры, которая парадоксальным образом продолжает «звучать» трагически. Мамонт, оживший хтонический символ гибели мира, внушающий главному герою первобытный ужас, «пахнет псиной». Небоскреб (повторяющийся символ из сновидений героя), цитаделью возвышающийся над окрестностями, построен из самана – вещества, создаваемого из примеси глины, навоза и соломы. Саманный небоскреб назван автором «башней» (на слоновой кости), что наталкивает нас на мысль о другой башне – Башне из слоновой кости. На наш взгляд, выстраиваемая гротескная параллель в художественном смысле неслучайна. Башня из слоновой кости – интертекстуальная метафора, раскрывающая множественные смыслы в литературе. В «Песни песней» это символ красоты и непорочности, в произведениях европейского романтизма – символ ухода Поэта «в единоличье чувств». В эпоху Флобера за метафорой закрепилось прочное значение высоты духа, одинокого поиска истины, самоотверженной отдачи поэтическому призванию («Пусть Империя шагает вперед, а мы закроем дверь, поднимемся на самый верх нашей башни из слоновой кости, на самую последнюю ступеньку, поближе к небу. Там порой холодно, не правда ли? Но не беда! Зато звёзды светят ярче, и не слышишь дураков»; «Я всегда пытался жить в башне из слоновой кости; но окружающее её море дерьма поднимается всё выше, волны бьют об её стены с такой силой, что она вот-вот рухнет») [5].

В романе перед читателем возвышается башня, построенная на костях вымершего животного. Каждую ночь ее достраивают покойники; мотивы смерти, омертвения, кладбищенской затхлости переплетаются в художественный «узел» Башни, которая превращается в мертвое сердце вымирающего мира – не только городка Степноморска, но и самой Алма-Аты, целого Казахстана, всей планеты Земля.

Придет время – и вся планета будет одним городом, где все продумано, просчитано. Рационально. Но в этом городе не будет живых людей, а только двуногие компьютеры, включенные в одну Всемирную сеть. Одинаково правильные и предсказуемые. Война уже началась. И неправильные живые люди с их ошибками, любовью и ненавистью, дикой природой уже обречены в неправильных городах и деревнях на вымирание [2].

Таким образом, саманная башня пополняет галерею образов-перевертышей Н. Веревочкина. Это образы, ставящие под сомнение всю систему ценностей современного общества. Как пишет В. Савельева, тематический диапазон содержания романа «тесно увязан с такими проблемами современности, как отцы и дети; наркомания; обнищание и социальное расслоение общества; сомнение в разумности проповеди вечных нравственных и правовых норм; тоска по вечным ценностям и стабильности; проблема вынужденной миграции; кладбищенская тема; тема «дна» жизни и смерти и, конечно, всегда близкая Н. Веревочкину экологическая проблема» [6]. Но если в инверсированном, перевернутом мире Веревочкина «все наоборот», а архетип ДОМ подвержен регулярной дестабилизации сакральных значений и смыслов, что будет значить в художественном универсуме писателя архетипическое БЕЗДОМЬЕ? Ответ на этот вопрос нам предстоит найти.

В романе отражена жизненная история круга лиц, судьбы которых оказываются прямо связанными с переломными в истории нашей страны событиями. Мифы Н.Веревочкина – миф о затопленной деревне, миф о мамонте, идущем по городу, современный миф об обычных людях, попавших в необычную ситуацию – органично вписываются в художественную концепцию автора. Не только память сердца питает тему «малой родины-города», «милой родины-города», но и боль писателя за ее настоящее и тревога за ее будущее.

Веревочкин – мастер парадокса. Его роман – это летопись города, то есть хроника жизни его обитателей. Но город мертв, у него лишь один летописец– последний из живых, в то время как все прочие – «живые трупы» на разных стадиях нравственного и социального разложения. Эпитет живой в интерпретации автора также имеет оттенок неполноценности: живым недоступна истина, объективность, способность видеть мир таким, каков он есть. Для того, чтобы постичь Вселенную, ее нужно видеть мертвыми глазами.

Но чтобы видеть мир таким, каков он есть на самом деле, нужно смотреть на все глазами мертвого человека. Нет никого объективнее и добродушнее мертвеца [2].

Главный герой романа – Руслан Козлов – в этом аспекте обладает избытком живого вещества (Платонов), сверхчувствительностью к Бытию. Описывая его выход за пределы ДОМА, автор прибегает к сравнению героя с мягкотелой улиткой, выползающей на битое стекло. Из-за возрожденной чувствительности, мягкотелости герой воспринимает экстерьер весьма болезненно. Внешняя реальность

города представлена в романе через комплекс признаков с разветвленной негативной перцептивностью: это мрачность (зрительный модус: багровые, черные, серые цвета осеннего города), зловоние (обонятельный модус: миазмы испражнений, отбросов, трупного разложения), осязательная чуткость (битое стекло, использованные шприцы и пр.). В мире мертвого города человек человеку вор (даже у главного героя – чужие паспорт и деньги, которые у него крадут).

Несмотря на замкнутость, герметичность города, его пространство преувеличенно хрупко. Нарушить целостность городской оболочки способен даже стук сердца, сотрясающий городское пространство. Символика жизни, таким образом, способна преодолеть символику смерти, то есть зов Эроса доминирует здесь над зовом Танатоса, если воспользоваться терминологией З. Фрейда. И в этом также заключается парадокс, ведь город изначально мыслится нами как мертвый благодаря явно выраженной в заглавии авторской интенции. До фабульной реконструкции сюжета о городке Степноморске определение «мертвый» мыслится как инвариантное, т.е. оно приложимо к любому из описываемых в романе городских топосов. В первой части романа («Небоскреб из самана») роль мертвого города отведена Алматы, куда Руслан возвращается после года жизни в Степноморске. Город наполнен неживыми объектами. Трамваи перевозят «живые трупы», в которых не нашлось место душам. На месте вымерших книжных магазинов строятся банки, ночные клубы и салоны красоты (мотив разрушения прежней аксиологии, нацеленной на культуру и нравственное развитие). Городская «яма» гниет заживо.

Мотив омертвения и распада реализован в тексте через многие изобразительные средства, воссоздающие мир произведения. Как известно, предметы материального и нематериального характера, изображенные в художественном тексте, образуют определенную систему. Вычленяемые автором из описываемого им мира, они наделены повышенной смысловой емкостью, символичностью. Так, в саманном жилище Руслана присутствуют такие предметы, как обгоревшая гитара, избитые ботинки, зачехленные лыжи, сравненные автором с покойником. Каждая предметная деталь явственно указывает на болезненность, истощенность самого героя, подозревающего мир в том, что он исчезает. Однокомнатная квартира названа в романе казармой не только в силу аскетической обстановки, но и потому, что казарма – ДОМ всеобщий и ничей одновременно (Вспомним: «Дом, и не знающий, что мой, как госпиталь или казарма»). Это транзитная зона, лишенная смысловых оттенков постоянства, личного отношения, защищенности. Усиливает это впечатление и экстерьер. В декорациях багрового осеннего пейзажа перед глазами героя возникают оптические иллюзии, которые в действительности оказываются обычными жителями города: картина на ножках, шествующая через весь двор; мумия в красных трусах, бегающая трусцой в порыве обрести ясность. Символы, чаще всего воспринимаемые нами как статичные, связанные с темами созерцательности, вечности, неподвижности (картина, мумия), даны автором в динамике, в результате чего реальность в очередной раз расслаивается, приобретает карикатурность очертаний.

Маршрут героя – своего рода линия его жизни – проходит мимо морга, источающего сладкий запах мертвечины (вновь звучит мотив разложения). Морг как локус связан с идеей десакрализации смерти, ее таинства: санитары каждый день выдергивают у мертвецов золотые коронки с целью наживы.

В Мертвом городе присутствует собственное «мировое древо» – могучий железный дуб:

За кирпичной оградой с ржавыми шлемами наверший растет зимний дуб. Изломанные ветви забытыми письменами впечатаны в небо. Обнаженным его можно увидеть лишь ранней весной. Он потому и зовется зимним, что в отличие от других в самое снежное время не сбрасывает увядшие листья. Случается, осенью клены, карагачи, акации не успеют оголиться, и первый же снегопад ломает хрупкие ветви, раздирает стволы. Но зимний дуб словно выкован из железа. Он был создан природой для того, чтобы мамонты чесали о его ствол косматые бока [2].

Обратимся к деталям этого архетипа. Древо, в том числе и дуб, связан с идеей космической вертикали, которая соединяет три уровня бытия. Это ось мироздания, его «сердечная жила», центр. Мировое древо репрезентирует не только космогоническую вертикаль, но и жизненные циклы природы и человечества. Оно связано со всеми мировыми стихиями, так как черпает силы из земли и воды (корни) и солнца и воздуха (кроны).

Во всех мифологических системах с древом связаны мотивы смерти и воскресения бога, новую жизнь которого знаменуют свежие зеленые листья. Именно эта мифологема (обновленного, зеленеющего древа) воплощена в романе Л.Н. Толстого «Война и мир». Она же актуализирована в произведении И. Тургенева «Рудин»:

Заметили ли вы, – что на дубе – а дуб крепкое дерево – старые листья только тогда отпадают, когда молодые начнут пробиваться? Точно то же случается и с старой любовью в сильном сердце: она уже вымерла, но всё ещё держится; только другая, новая любовь может её выжить.

Древо, согласно поверьям различных народов мира, должно опадать, чтобы молодые побеги нашли себе путь вовне. В ином случае нарушаются естественные ритмы жизни, происходит стагнация. На символическом уровне это знаменует омертвение текущего миропорядка. Дуб – особо почитаемое дерево. В общеевропейской культуре оно связано с

верховными божествами пантеона – Зевсом, Юпитером, Перуном. В славянской культуре дуб почитали древом князей. Сохранилась и устойчивая его номинация – «царь-дуб». Его считали вещим древом, способным дать прозрение, но вместе с тем он мог вселить в человека безумие, лишить его связи с реальным миром. На наш взгляд, модель мирового древа, воплощенная в романе Н. Веревочкина, неслучайно реализована через мифологему дуба. Ось Мертвого города, вещий и царственный дуб представлен в тексте как поэтически инверсированный элемент, то есть дуальность его символической природы нарушена в сторону негативных коннотаций. Вместо прозрения он репрезентирует безумие; вместо обновления жизни – омертвление. Неслучайно весь комплекс эпитетов, связанных с символом, несет значение смерти, умирания или застоя: переломанные ветви, увядшие листья, выкован из железа, снежный дуб, зимний дуб. Характерно и то, что дерево не сбрасывает увядших листьев, не обновляется для расцвета новой жизни. Дупло зимнего дуба запломбировано бетоном, то есть сам он является химерическим образованием природы и цивилизации. Более того, дуб имеет еще одно значение – надгробного древа. Под ним хоронят Жульку, собачку с «душой Павлика-наркомана» (вполне возможно, что это аллюзия на одноименный прецедент массовой культуры – сериал с соответствующим названием, выходящий на YouTube).Таким образом, у Мертвого города мертвая ось, следовательно, само мироздание ближе к энтропии, чем к гармонии. Это и знаменует мотив приближающегося чудовища – мамонта.

Однако лейтмотив смерти, как и многие другие художественные уровни текста, оказывается «перевертышем» и оборачивается лейтмотивом пробуждающейся жизни. Саманный небоскреб из сновидений венчает золотой колокол. Его звон сотрясает город, грозя разрушить его до основания. Мертвый город идейно требует уничтожения, потому что изжил самое себя. И в этом отношении мамонт, источающий запах мертвечины, знаменует не только уничтожение (текущего миропорядка), но и саму память о перерождении главного героя в другом Мертвом городе – Степноморске. Мамонт с золотыми бивнями – тотемический образ отца-хранителя главного героя, градостроителя-гробовщика Павла Козлова по прозвищу Бивень, после которого жизнь героя наполнилась совершенно новым содержанием.

Таким образом, гибель мертвого города символизирует начала новой жизни – по меньшей мере, «жизни в отдельно взятой человеческой душе», которая и есть ДОМ его бытия.

Литература:

1. *Jung G. Carl and M.-L. von Franz, Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffe' (1988). Man and his symbols. Anchor Press: Doubleday, New York – London –Toronto – Sydney –Auckland. P.18-103.*
2. *Веревочкин Н. Зуб мамонта. Летопись Мертвого города // http://www.detectivebooks.net/book/30320343/?*
3. *Топоров В.Н. Петербург и петербургский текст русской литературы // Семиотика города и городской среды. Петербург. Ученые записки Тартусского государственного университета. Вып. 664. Тарту, 1984. С. 7 – 29*
4. *Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города // Семиотика города и городской культуры. Труды по знаковым системам. Вып. 18. Тарту, 1984. С. 30—45.*
5. *Флобер Г. Письма1830-1880 гг. //flaubert/letters.htm*
6. *Савельева В. Рассказы в современной прозе Казахстана: критика и актуализация жанра // Нева. 2015. №12.*

УДК 81'42; 801.7

Ахметжанова А.И.
к.ф.н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,

МИНИМАЛИЗИРОВАННОЕ ПРОСТРАНСТВО В ЛИРИКЕ Н. ОЛЕЙНИКОВА

Резюме. *В исследуемой статье актуальным вопросом является русская авангардная поэзия. Тема Н. Олейникова своеобразна и интересна по своему. В данном тексте рассматриваются параметры всей вселенной, отчасти. В произведениях Н. Олейникова моделируется специфический абсурдный мир, который выступает как отрицание обычной реальной действительности, где человеческая жизнь обесценивается, подвергается процессу распада, уничтожения. Также, нарисованные поэтом космические образы типичны для русского восприятия окружающего мира, а с другой стороны выражают индивидуально авторское восприятие. Оно позволяет автору представить непосредственность и индивидуальность.*

Ключевые слова: *Космические образы, минимализированное пространство, природные явления, загадочный мир, окружение насекомых, восприятие, обэриуты, литературный облик, причудливость, авангардный мир.*

Түйін. *Зерттеліп отырған мақалада негізгі мәселе ретінде орыс авангардтық поэзиясы қарастырылады. Н. Олейниковтың тақырыбы өзіндік ерекшелігімен көзге түседі. Мәтінде бүкіл әлемдік параметрлер қарастырылады. Н. Олейников шығармашылығында адам өмірінің құлау, құртылу жағын көрсететін, шынайы өмірге қарама-қарсы абсурдтық өмір ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, ақынның қөзқарасымен салынған ғарыштық бейнелер орыс әдебиетіне таныс бейнелер болып табылуымен қатар, авторлық қөзқарастың да жекеше екенін көрсетеді. Осының бәрі автордың өзіндік ерекшелігін айқындайды*

Түйін сөздер: *ғарыштық образдар, минималдык айнала, табиғи болмыстар, жұмбақ әлем, құрт-құмырсқа ортасы, сезіну, обэриуттар, адеби түр, қым-қуыттық, авангардтык әлем.*

Summary. *In the article under discussion, the topical issue is Russian avant-garde poetry. The theme of N. Oleynikov is unique and interesting in its own way. In this text, we consider the parameters of the entire universe, in part. In the works of N. Oleinikov, a specific absurd world is modeled, which acts as a denial of the ordinary reality, where human life depreciates, undergoes a process of decay, annihilation. Also, the cosmic images painted by the poet are typical for the Russian perception of the world around them, and on the other hand they express individually the author's perception. It allows the author to represent immediacy and individuality.*

Key words: *cosmic images, minimalized space, natural phenomena, mysterious world, the environment of insects, perception, oberiut, literary appearance, quirkiness, avant-garde world.*

Вопрос о происхождении и сущности авангардной поэзии стал актуальным особенно в последние десятилетия XX века. По мнению А. Цуканова, «ушедший век войдет в историю искусства как век рождения авангарда и укрепления его позиции в качестве важного структурного элемента феномена культуры» [1, 286]. Не случайно изучению поэтики авангардных текстов посвящено много исследований. Среди них, на наш взгляд, очень важную роль играют работы о творчестве поэтов ОБЭРИУ, поскольку Объединение реального искусства является, без сомнения, самым ярким фактом в русской авангардной поэзии начала XX века наряду с футуризмом, стоит у истоков различных авангардных течений русской литературы прошлого столетия.

На формирование поэтического мышления обэриутов во многом повлияло творчество их прямых предшественников – В. Маяковского, В. Хлебникова, А. Крученых, а также сатирическое произведения Н. Гоголя и Козьмы Пруткова [2, 88]. Ж.-Ф. Жаккар, И. Васильев, В. Фролов, В. Глоцер, А. Кобринский определяют характерные черты художников ОБЭРИУ: гротескность мировосприятия, алогизм образов, абсурдность положений и ситуаций, особая заострённость и динамика языка. Более всего обэриутов привлекала «чушь» – то, что «не имело практического смысла», «заумь» – то, что «выходило за пределы ума, обычного понимания». Их интересовала жизнь «в её нелепом проявлении» [3, 7]. Художники провозглашали идею «отказ от логики как переход к логике высшего плана, отказ от разума как переход к разуму заумному» [4, 247].

ОБЭРИУ актуализировало принцип «путаницы», с помощью которого реальность переворачивалась обратной «стороной», где все вещи были «поставлены с ног на голову» или «смещены», то есть все было построено «в противовес законам действительности» [5, 19].

Итак, в результате использования принципов абсурда, алогизма, иронии, игнорирования «типичного», «устоявшегося» с произведениях обэриутов формировался причудливый, загадочный мир.

Общие исследования по поэтике обэриутов отодвинули на второй план работы конкретного характера, за исключением, пожалуй, творчества Д. Хармса, которое активно осваивается в последние два десятилетия, и поэзии Н. Заболоцкого, пик внимания к которому пришелся на шестидесятые-семидесятые годы XX века.

Фигура Н. Олейникова, его творчество до сих пор остаются на периферии литературоведческих изысканий. Из скудных биографических данных,

«разбросанных в воспоминаниях современников», с трудом удается собрать сколько-нибудь целостный образ поэта [6, 79]. Очевидно, это был странный автор, его произведения на первый взгляд могут показаться совершенно непонятными, нелепыми, абсурдными.

Л. Гинзбург настаивает на том, что Н. Олейников, примыкая к ОБЭРИУ, формально не входил в это объединение и никогда не принимал участия в публичных выступлениях обэриутов, хотя «постоянно с ними общался и писательски был им близок» [7, 5]. Источники поэзии Н. Олейникова Л. Гинзбург, И. Васильев, А. Кобринский, О. Ронен, В. Фролов находят в творчестве И. П. Мятлева, А. К. Толстова, Козьмы Пруткова, поэтов «Искры» и «Сатирикона». По мнению Л. Гинзбург, в олейниковском понимании слова, в принципах его словоупотребления «живет традиция В. Хлебникова»; и этот принцип объединял Олейникова с обэриутами – изобретателями особого поэтического языка, важнейшими характеристиками которого были «умышленный примитивизм», «одноплановый синтаксис», «гротескные несовпадения между стилистической окраской слова и его логическим содержанием» [7, 8]. О Н. Олейникове как о создателе специфической художественной модели мира говорят очень мало, хотя изучение его творчества позволяет прояснить многие особенности «построения» авангардного текста.

В центре нашего внимания – все лирические произведения Н. Олейникова, но в их специфическом аспекте нас интересуют те стихотворения, в которых моделируется своеобразный «маленький» («миниатюрный») мир и, прежде всего, пространство, представленное как «минимализированное», ускользающее пределы человеческого восприятия.

Центральные персонажи лирики Н. Олейникова – насекомые. Так, М. Ястреб говорит: «Герои его произведений – это какой-то странный, неизвестный науке энтомологический вид». Насекомые предстают в новом для литературы облике: «со страшной мордой» и «отвратительным телом»; и все они образуют «ряд беспомощных, униженных существ» [8].

Энтомологические образы произведений Н. Олейникова не рассматриваются исследователями как субъекты «маленького», «исчезающего» мира. (Литератураведам Н. Олейников оказывается более интересен тем, что является создателем «детской», «забавной» поэзии). Так, работ о специфике «минима-лизированной» картины мира в лирике Н. Олейникова нами не обнаружено.

Мы полагаем, что Н. Олейников в своих произведениях конструирует модель странного, причудливого, нечеловеческого мира. Изображенный мир предстает как минимализированное пространство, заполненное множеством мельчайших существ:

В чертогах смородины красной
Живут сто семнадцать жуков,
Зеленый кузнечик прекрасный,
Четыре блохи и пятнадцать сверчков.
(«Из жизни насекомых»)

Каким же образом построен маленький мир, с помощью чего его можно измерить, с чем он соотнесен? В обычном мире «мера всех вещей (нужных и привычных человеку, тем самым постоянно его окружающих) есть каждый человек: присутствующих – что они пребывают так, как они пребывают, а тех, кому отказано в пребывании, – что они не присутствуют» [9, 17]. Таким образом, все предметы реальной действительности соизмеримы с человеческим телом.

В произведениях же Н. Олейникова точка зрения наблюдателя обычно совмещается с позицией некоего существ, которое «стоит в лесу, как в лавке среди множества вещей», где «внизу, в траве…жук сидит по воле рока, притаившийся, как мних». Очевидно, «крошечный» мир мал не сам по себе – здесь за ничтожно маленьким миром наблюдает такое же миниатюрное существо:

И летят ко мне навстречу,
Раздуваясь от жары,
Одуванчики, как свечи,
Как воздушные шары.
(«Пучина страстей»)

Происходит смещение пропорций «маленький – большой»: «одуванчики» – «свечи» – «воздушные шары». На наш взгляд, существует целая система мотивировок странного видения мира героем, подобная операции на зрение. Во-первых, равновеликость маленького человека и крошечного пространство, за которым он наблюдает, достигается уменьшением размеров наблюдателя. Во-вторых, наблюдается «механический» прием: разглядывание мира через «лупу», «увеличительное стекло», «телескоп» так, что мир, изначально ничтожный, вырастает до размеров обычного, человеческого:

Я увеличиваю бабочку
Увеличительным стеклом.
Строенье бабочки меня интересует…
(«Служение Науке»)
Бывало, возьмешь микроскоп,
На муху направишь его –
На щечки, на глазки, на лоб,
Потом на себя самого.
(«Муха»)

Технический прием обеспечивает не столько уменьшение наблюдателя, сколько непомерное увеличение самого окружающего мира, создается гиперболический кругозор.

«Микроскопический» мир живет по своим законам, отличным от принципов устройства обыкновенного мира. Маленькое пространство разрезано на части, расчленено:

Я птиц изобразил в разрезах полагающихся…
(«Служение Науке»)

Здесь мир изображен как «расчерченное» на сегменты пространство. Наблюдатель обладает геометрическим зрением, способным разрушать целостную структуру, вносить в картину мира дискретность:

Как букварь читает школьник,
Так читаю я в лесу,
Вижу в листьях треугольник,
Колесо ищу в глазу.
(«Пучина страстей»)

Человеческое тело таким же образом подвергается операции дробления:

Я влюблен в твои колени
И в другие части ног –
От бедра и до сапог.

Хороши твои лодыжки,
И ступни, и шенкеля,
Твои ножки-шалунишки,
Твои пятки-штемпеля
(«Шуре Любарской»)

Здесь одна из составляющих частей тела (нога) в свою очередь делится на еще более мелкие «элементы»: «колени», «бедра», «лодыжки», «пятки», и характеристики «шалунишки», «штемпеля» относятся не к целому, не к человеку, а к его части. Последовательно из картины мира выводится тот компонент, который и определял меру всех вещей, – то есть человек. Мир лишается антропометрического основания:

И я думаю, что согласятся даже птицы
Целовать твои различные частицы.
Обо мне уж нечего и говорить –
Я готов частицы эти с чаем пить.
(«Татьяне Николаевне Глебовой»)

Создается абсурдная ситуация. «Частицы с чаем пить» – это не просто размельчение, но полное уничтожение. Показан такой предел уменьшения, умаления мира, после которого уже сам смысл жизни теряется. Хотя тот же образ вполне можно интерпретировать как метафору обычного поцелуя, позволяющего «попробовать» обожаемый предмет «на вкус».

Человеческое тело лишается цельности, рассыпается на множество элементов, таких же не связных частей, как и внешний мир.

Безусловно, с одной стороны, принцип дробления создает комический, пародийный эффект, с другой, мы полагаем, – ставит под сомнение возможность человеческого существования (рассыпающееся, дробящееся человеческое тело исчезает, выводится за границы «маленького» мира). Подвергаясь полному и неизбежному распаду, внешний мир уничтожается, «стирается», он превращается не просто в маленький, а в ничтожный, существующий только в языке и более нигде.

Моделируемый Н. Олейниковым мир неустойчив, непостоянен, изменчив. Точки зрения не фокусируются в едином центре, а конструируют некую рассматриваемую область, состоящую из множества центров. События и действия персонажей очень быстро сменяют друг друга: «раскрываются растения», «летят одуванчики», «шмель летит», насекомые «выползают из стеблей», «налетают командиры-комары, рубят травы и цветы». Эффект стремительного движения вокруг наблюдателя достигается тем, что герой не фиксирует свой взгляд на каком-либо одном объекте. Вектор зрения наблюдателя направлен снизу вверх (например, когда появившийся перед ним объект герой начинает рассматривать с самой нижней позиции: сначала герой видит «каблук», «туфельки-драгоценные кораблики», затем – «ножки-птички», «ножки-зяблики»), либо сверху вниз (когда взгляд героя, наблюдающего за тем, как «внизу, в траве» – кто-то «мчится», «летит», направляется в высшую точку – «на дубовую вершину»).

Наблюдатель не только меняет угол зрения, но и сам перемещается в пространстве и одновременно оказывается и «в деревах», и «под водой», и «над водой», и «на крыльце», и «на окошке», и «на цветке», и «рядом с маленькой постройкой». Герой фиксирует, как в одно мгновение совершается множество действий («лошадь белая бежит», «налетает мошкара», «кавалерия спешит», «выбегает на дорогу барабанщиков отряд»). Динамичность точки зрения героя нарушает целостность восприятия окружающего мира: реальность, расчлененная на «эпизоды», предстает как пестрое мелькание фрагментов.

Представление о жизни в моделируемом Н. Олейниковым мире видится нам абсурдным, поскольку под сомнение ставятся все человеческие законы, в том числе и закон о единстве формы и содержания:

Вчера представлял я собой роскошный сосуд…
Но мышцы своей мне красотка, увы, не дает, –
И снова в сосуде отсутствует мед…
(«Послание (на заболевание желудка раком»)

Здесь реализуется метафора: тело – ловушка для души, он «поглощает» душу, то есть уничтожает ее. Обратим внимание на то, что любой «сосуд» философских суждений бутылка», «стакан» и т.п.) для Н. Олейникова образ очень значимый. Он является материальным символом ограниченности пространства:

И в цветок дворец открытый
Забирается с утра,
Словно в банку иль корыто,
Золотая мошкара.
(«Пучина страстей»)

Любая разомкнутость, просвет или щель мнимы. Все, что в обычном мире воспринимается как сквозное, в специфическом олейниковском пространстве оказывается закрытым. У всякого «открытого дворца», «замка с белыми стенами», «маленькой

постройки» есть «невысокая ограда, окруженная кустами».

Своеобразным способом ограничения мира для наблюдателя становятся числа. Все предметы поддаются счету, их ряд отнюдь не бесконечен:

Я числа наблюдаю через сильнейшее стекло
И вижу тайные проходы, коридоры,
Двойные числа Отдаленных друг от друга…
(«Фрагменты»)

Созерцатель стремится охватить взглядом все четыре стороны света, рассматривает объекты со всех «ракурсов», поэтому «стволы и листья» разбиваются на «четыре области», а «красный стебель мяты» имеет «четыре грани». Это отсылка к одному из парадоксальных философских суждений о «квадратуре круга», то есть измеримости, исчислимости неизмеримого мира. С числом «четыре» связан образ замкнутого пространства – мира, помещенного в «коробку»:

Приятен вид тетради клетчатой,
В ней нуль могучий помещен…
(«О нулях»)

«Внутриклеточное», «внутритетрадное» пространство оказывается ограниченным с четырех сторон, оно заключено в квадрат. Многочисленные образы «нулей», «кругов», «колец» в лирике Н. Олейникова тоже не случайны. Их главная функция, мы полагаем, – ограничить пространство, исключить любую возможность существования сквозных щелей:

О вы, нули мои и нолики,
Я вас любил, я вас люблю!..
(«О нулях»)

О бублик, созданный руками хлебопека...
Тебя пошляк дрожащею рукой разламывает.
Он спешит.
Ему не терпится. Его кольцо твое страшит...
На что это, в конце концов, похоже,
Что значат эти искривления, окружность эта?
(«Бублик»)

Мир замыкается в «кольце». Лексема «ноль» значит «ничто», «пустота». На первый план, таким образом, выдвигается один из основных, как нам кажется, законов существования художественного мира Н. Олейникова – принцип уничтожения, растворения. Мир выталкивается за границы реальности, существует в некоем ином бытии, не видимом, не осязаемом и не доступном для человека. Идеальной формой воплощения такого мира в реальном, обычном пространстве становится «ноль», то есть геометрическая фигура пустоты.

Мы считаем, что изменение параметров модели мира имеет определяющее значение для ее аксиологического содержания. Ценностная сущность «маленького» мира состоит в том, чтобы устранить из сферы своего бытия человека. Человек как точка опоры, как центр мироздания, с которым соизмеряется все окружающее, в минимализированной картине мира устраняется. На наш взгляд, исчезает гносеологическая функция человека, то есть выявляется невозможность существования познающего сознания в «маленьком» мире. Формируется пространство, в котором человек не обнаруживает себя. Реальная жизнь, лишенная антропоморфных черт, потеряв «точку отсчета», ориентир, деформируется, выворачивается наизнанку, переводится в другую сферу, в иное измерение.

Итак, в произведениях Н. Олейникова моделируется специфический, абсурдный мир, который выступает как отрицание обычной реальной действительности, где человеческая жизнь обесценивается, подвергается процессу «умаления», распада, уничтожения.

Литература

1. Цуканов А. Авангард есть авангард // Новое литературное обозрение. 1999. № 39. С. 286-292.

2. Фролов В. Обэриуты// Фролов В. Муза пламенной сатиры. – М., 1998. С. 88-103.

3. Глоцер В. Обэриу// Литература. 1998 №5. С. 5-8.

4. Фиртич Н. Русский авангард 1910-1920-х годов в европейском контексте. – М., 2000.

5. Васильев И.Е. Обэриуты: Теоретическая Платформа и творческая практика – Свердловск, 1991

6. Васильев И.Е. Русский авангард начала XX века (группа «41»). – Екатеринбург, 1995.

7. Гинзбург Л.Я. Н.Олейников// Олейников Н. Пучина страстей. – Л.,1991.

8. Ястреб М. «Наши старые знакомые небольшие насекомые…» http: //www.bookman.spb.ru

9. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Исследования в области мифопоэтиеского. – М.,1995.

10. Олейников Н.О. Пучина страстей. – Л., 1991.

УДК 81’42; 801.7

Ахметжанова А.И.
к.ф.н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби

ЦВЕТОВЫЕ ЭПИТЕТЫ И ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ЛИРИКЕ А.С. ПУШКИНА

Резюме. *В данной статье рассматривается тема цветовых образов в лирике А.С. Пушкина. Исследуемая проблема интерпретируется с точки зрения восприятия цвета автора к конкретному образу. Также, рассматривается восприятие мира с точки зрения русского языка, линвистических стереотипов и эстетических идеалов, закрепляющих восприятие того или иного цвета.*

Пушкинское цветовое восприятие — это не просто определенное восприятие, но и как элемент содержательности в его произведениях. В данном материале можно увидеть множество явлений полесемии, что дает конкретное богатое воображение читателю и богатство в его лирике. Неотъемлемой частью в лирике А.С. Пушкина является системность т.е взаимонаправление поэзии и языка. Лексика, которую мы исследуем актуальна и на сегодняшний день.

Ключевые слова: *Литературное обогащение, живой язык, богатство творчества, типичные образы, градация, поэтические сравнения, ассоциация цветов, эпитеты, живописность цветов.*

Түйін. *Макалада А.С. Пушкиннің лирикасындағы түстік образдар карастырылады. Зерттеліп отырған мәселе автордың түстерді қабылдауы белгілі бір образдармен байланысты екенін көрсетеді. Сонымен қатар, орыс тілі, лингвистикалық стереотиптер мен эстетикалық мұрат тұрғысынан арнайы түстер арқылы әлемді қалай қабылдауы қарастырылады.*

Пушкиндік түсті қабылдау – бұл тек қана белгілі бір түйсікті қабылдау ғана емес, оның шығармаларының маңыздылық элементтері. Мәтінде жазушы лирикасының байлығы мен оқырмандардың нақты бай көзқарасын көрсететін көптеген полесемиялық құбылыстарды кездестіруге болады. А.С. Пушкин лирикасының негізгі бөлігі ретінде поэзия мен тілдің бір бағыттылығы, яғни жүйелілік болып табылады.

Түйін сөздер: *Әдебиет байлығы, тірі тіл, шығармашылық байлық, типтік образдар, градация, поэтикалык салыстыру, түстік ассоциация, эпитеттер, түс адемілігі.*

Summary. *In this article, the theme of color images in the lyrics of A.S. Pushkin. The investigated problem is interpreted from the point of view of the perception of the author’s color to a particular image. Also, the perception of the world from the point of view of the Russian language, linguistic stereotypes and aesthetic ideals, which strengthen the perception of a particular color, is considered.*

Pushkin’s color perception is not just a certain perception, but also an element of content in his works. In this material, one can see many phenomena of polemicemia, which gives a particular rich imagination to the reader and wealth in his lyrics. An integral part in the lyrics of A.S. Pushkin is a system, that is, the mutual direction of poetry and language. The vocabulary that we are researching is relevant today.

Key words: *Literary enrichment, a lively language, a wealth of creativity, typical images, gradation, poetic comparisons, the association of colors, epithets, picturesqueness of colors.*

Известно, что наш язык на притяжении всей истории впитывал в себя речевые опыты отдельных людей (в том числе поэтов) и обогащался за счет их. Некоторые лингвисты считают язык лишь «кладбищем метафор». Такое непоэтическое сравнение неприменимо к живому русскому языку. Нет сомнения в том, что он безмерно обогатился благодаря литературным творениям А.С. Пушкина. Его творчество сыграло значительную роль в динамике развития русского языка.

Д.С. Лихачев писал: «Чем богаче культура нации, ее фольклор, литература, наука, изобразительное искусство, исторический опыт, религия, тем богаче концептосфера народа» [1, 18]. Многие исследования свидетельствуют, что цвет – это природно-культурный феномен. В ходе культурного развития можно наблюдать, как развивается и изменяется отношение человека к цвету. Все пространство вокруг имеет цветовую окраску, которую человек воспринимает на разных уровнях – оптическом, чувственном... Так или иначе окружающий мир несет коннотативное цветовое значение.

Повлияло ли пушкинское цветовое восприятие мира на формирование коллективных речевых оборотов, на возникновение закономерностей в русском языке, лингвоэтнических стереотипов, эталонов и эстетических идеалов, закрепляющих восприятие того или иного цвета, или же поэт просто спроецировал ментальную цветовую картину восприятия пространства?

В работе «Лингвистика цвета» В.Г. Кульпина исследует цветообозначения в русском и польском языках при описании природных объектов, а для подтверждения приводит примеры из поэтических произведений, поскольку следует утверждению Р. Токарского о том, что «материал поэзии особенно ценен для исследований цвета в связи с его семантическим богатством» [2, 204]. Кульпина подчерки-

вает, что поэты в краткой форме должны поместить емкое и понятное их соплеменникам содержание, поскольку в поэзии содержатся этноязыковые стереотипы. Таким образом, влияние поэзии и языка взаимонаправленное.

Мы рассматриваем систему картины мира, что, по сути своей, является сложной и специфической формой, образованной благодаря внешней системе языка и внутренней – речи поэта, лексика которой соотносится с языковой, но рассматриваемое нами слово расценивается не как понятие, а как образ.

Итак, из лирических произведений всего собрания сочинений Пушкина с 1813 по 1836 гг. выявлено 58 космических образов с содержанием указания на цветообозначение.

На наш взгляд, необходимо провести следующую градацию:

1) Выявленные образы, содержащие типичные, характерные цветовые свойства-признаки для данного объекта: «алая заря», «красно солнце», «месяц золотой», «бледная луна», «голубое небо»,«черные тучи». В этих атрибутивных словосочетаниях с наибольшей насыщенностью кумулируется представление о заре, солнце и т. д. в русском языке, в котором эти цвета входят в лингвоэтностереотип перечисленных объектов. В лирике А.С. Пушкина мы встречаем все эти типичные образы. Поэтому можно говорить о простоте восприятия и «прозрачности» его поэзии.

Для русского языкового сознания (в отличие, скажем, от китайского) характерны сравнения цвета неба и цвета глаз. Чаще всего это, конечно же, голубой, синий цвета. И в стихотворениях Пушкина находим подобные поэтические сравнения:

«Я взгянул на небеса
И воспомнил ваши взоры,
Ваши синие глаза»
(«Подъезжая под Ижоры»);
«Ее чела я помню покрывало
И очи светлые, как небеса...»
(«В начале жизни школу помню я»).

В результате видоизменения и развития первоначального значения слова возникает явление полесемии. Так, не относится к выражению цветообозначения употребленные в переносном значении словосочетания «златые дни», «златые ночи». А в строке «Я был свидетелем златой твоей весны» эпитет «златой» употреблен в значении «прекрасный, замечательной». Но если мы вспоминаем о другом времени года и рассматриваем сочетание «золотая/ златая осень», как в стихотворении «Виноград»

«Краса моей долины злачной
Отрада осени златой»,

то уверенно заявляем о типичном для русского языка цветовом определении осени – золотая.

В сознании русского народа каждое время года ассоциируется с определенным цветом: по цвету снега - зима , по цвету растений – осень, с золотым - желтый, весна – с зеленым (молодым), а лето реже всего наделяется цветовыми характеристиками, парадоксально, но возможно, из-за свего многоцветия, отсутствия преобладания какого-либо одного, доминирующего, цвета. Наиболее распространенных народно-поэтический эпитет лето -«красное». В пушкинских лирических произведениях находим традиционный образ:

«Вянет, вянет лето красно,
Улетают ясны дни»
(«К Наташе»).

Однако мы не можем с полной уверенностью утверждать, что «красно» – эпитет цветообозначения, поскольку вполне вероятна трактовка его в переносном значении «красивый, хороший», так же, как и в стихотворении «Еще дуют холодные ветры», когда речь идет о весне:

«Только что на проталинах весенних
Показались ранние цветочки...
О красной весне поразведать».

Таким образом, в стихотворениях Пушкина точно передано народное восприятие окружающего мира.

2) Выявленные образы, отображающие индивидуально авторское видение мира. Это уникальные образы, созданные благодаря метафоризации, метонимии, сравнениям, не являющиеся типичным, характерными в представлении следующих объектов.

Так, цветовые эпитеты служат не только для характеристики образа, его украшения, но и придают ему большую выразительность, важную для смыслового обобщения. Возможно, цветовых эпитетов в лирике А.С. Пушкина не так уж и много. Это, вероятно, объясняется тем, что речь поэта при всей своей простоте самодостаточна, и цветовые эпитеты были бы излишни, являли бы собой искусственное нагромождение: читатель, благодаря пуш-кинскому слову, сам дорисовывает яркую картину действительности.

Почти одинаковое количество образов с цветовой наполненностью зари (14) и неба (15), но цветовой ряд образа зари отличается большим разнообразием. Заря (денница, Аврора, закат – вечерняя заря) «алая», «красная», «златая», «золотая», «багряна», «розовая», «запад темно-красный»... Лексико-семантический образ зари можно считать одним из ярких вербальных пушкинских «видений».

В.Г. Кульпина в книге «Лингвистика цвета» рассматривает цветовую картину зари, восходов и закатов солнца в русском и польском языках. Автор пишет: «Цветовое описание восхода и заката солнца создает сходную в цветовом и эмоциональном отношении картину. Цветовая картина как восхода, так и заката солнца связана с сильными эмоциями – она то выступает как их фон, то служит непосредственно их пробуждению» [2, 223].

В «Словаре эпитетов русского литературного языка» (К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло) присутству-

ют практически все перечисленные эпитеты, за исключением двух: где краски зари передаются через их отражение на латах (зарею латы серебрятся), и где заря – цвета драгоценных рубинов, о не «рубиновая», а цвет передан с помощью сравнения «как яхонты горя». Следо-вательно, образ зари создается благодаря практически всей гамме красных цветов и золотистого. Как в природе не существует ни одного одинакового восхода или заката, так и в пушкинских стихах они неповторимы по своей красоте. Считается, что алый цвет зари – это цвет романтический, хотя, возможно, его можно назвать постоянным эпитетом в фольклоре для образа зари: алая заря (зорька). Багряный же вообще «закреплен» только за этим явлением природы, также багряными могут быть листья.

В стихотворении «Осеннее утро» образ зари не подкреплен каким-либо цветовым эпитетом, на наш взгляд, намеренно. Поздняя осень – в обыденном сознании – серая, туманно-бледная бесцветная, что и передал поэт:

«С небес уж скатилась ночи тень,
Взошла заря, блистает бледный день».

Поэт создает удивительные образы с помощью тропов – семантика существительного влияет на выбор глагола: «восток румянила заря», «заря зарделась», «луч зари потонет в ярком злате» и т. д.

Как было замечено ранее, синий/голубой цвет неба является характерным для русскоязычного ареала. В пушкинских стихотворениях небо – это и «небесная», «ясная лазурь», просто «лазурь»; оно и «голубое» (типичный образ), и «вечно голубое», а иногда, в ненастье, «мутно»; небо «блещет неизъяснимой синевой»; свод небес то нейтрально «синий», то приобретает необычный оттенок – «зелено-бледный», то он «побледнел». Необычный образ, удивительно красочный и волшебный, создает поэт благодаря приему метафоры. Небо – это пестрая ткань:

«Как шитый полог, синий свод
Пестреет частыми звездами»
(«Какая ночь»)

Ночное небо и ночь вообще ассоциируется с темной цветовой палитрой (6 раз). Потому она «тюрьмы черней», «мутна», когда героя из стихотворения «Воевода» что-то тревожит и тяготит, он

«…мрачнее черной ночи
…потупил грозны очи».

Ночь вызывает неспокойные чувства, героев «тревожит позднее молчанье ночи темной» («Ночь»).

И вновь благодаря приему метафоры поэт рисует картину ночного неба, который принимает серую, безжизненную окраску:

«Ненастный день потух; ненастной ночи мгла
По небу стелется одеждою свинцовой»
(«Ненастный день потух»).

Ночью на небе неизменно появляется луна (6 раз). Она «бледная», «златая». Но чаще цвет луны передается в процессуальном плане с помощью глаголов, причастий и деепричастий: «над волной, осеребренною луной», «луною озлатясь», «луна серебрила дальни небеса», «город белый луна озаряла» (белый из-за света луны).

Чудесен и образ месяца. Хотя цветовых эпитетов, характеризующих этот образ, немного, всего 5, но все передают особое настроение. Он не только традиционно «красный», «золотой», но и игра его «мутна», лучи «бледны», а рог – «в блистанье кровавом». Такой месяц вызывает чувство тревоги, предвещает приближение опасности.

Скромен на цветовые эпитеты оказался поэт при создании образа солнца, их – три, два из которых мы отнесли к типичным – «красно», а в единственной метафоре «утра яркое светило...озарило» явно не назван цвет, но читатель дорисовывает картину раннего утра с игрой ярких солнечных лучей, их светом и блеском.

Всего единожды встречаем в лирических произведениях А.С. Пушкина образ Венеры. Здесь она названа Веспером. Кстати, «старое, раздвоенное, восприятие планеты Венеры как вечерней и утренней звезды было выражено латинскими названиями по греческому образцу: Веспер (лат. vesper значит «вечер» и «вечерняя звезда») и Люцифер (лат. lucifer – «несущий свет» и «утренняя звезда») [3, 78]. Венера, в народном сознании ассоциирующаяся с голубовато-зеленоватым цветом, в стихотворении приобретает иную окраску: она золотая.

«Ночь тиха, в небесном поле
Светит Веспер золотой»
(«Ночь тиха»).

Еще один зловещий образ находим мы в стихотворении «Анчар» – образ вихря:

«…лишь вихорь черный
На древо смерти набежит».

Таким образом, нарисованные поэтом космические образы, с одной стороны, типичны для русского восприятия окружающего мира, а с другой – выражают индивидуально авторское видение пространства вокруг. Лексика со значением цвета – одно из важнейших средств создания словесной живописности, конкретной художественной образности в поэзии. Эта лексика уже самой своей семантикой как бы приспособлена для конкретизации, индивидуализации признаков, свойств предметов и явлений. Она позволяет поэту представить изображаемое в непосредственной наглядности и «зримости».

Литература

1 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2002.

2 Кульпина В.Г. Лингвистика цвета. – М., 2001.

3 Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – М., 1981.

4 Мишенькина Е.В. Цвет и сознание // Сб. науч. трудов. Текст в фокусе литературоведения, лингвистики и культурологи. – Ярославль, 2002.

Ибадуллаева А.Ш
Ахмет Ясауи университеті, аға оқытушы, akzhan_ibadulla@mail.ru

АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

***Резюме**. В статье дано понятие криптографической интерпретации и проведен обзор истории. Предусмотрены криптографические методы.*

***Summary**. The article gives the notion of cryptographic interpretation and ao review of the history.There cryptographic methods.*

Бүгінгі таңда қазақ халқы ғасырлар тоғысында тәуелсіз мемлекетке айналып, өзінің қоғамдағы саяси, әлеуметтік – экономикалық, мәдени - білім парадигмасы жүйесін әлемдік өркениет үлгісінде дамытуда. Өйткені кез-келген жаңа тәуелсіз мемлекеттің рухани даму үрдістерінің өзіндік ерекшеліктері болады. Ғасырлар қайнауында қорытылып, жинақталып қалыптасқан қазақ халқына тән білімнің озық, өнегелі үлгілерін үйретуде, қазіргі кезде қоғам әрекеттерінің барлық саласында компьютер көмегімен ақпараттық ресурстар орын алады.

Біздің негізге алған мәселеміз оқытуды автоматтандырумен байланысты. Демек, білім беру мен пайдаланушы білімінің бақылау сұрағына қажетті нәтижелерді өңдеуі үшін қолданады. Білім беру компьютерлік технологиямен жүзеге асыру ақпарат алушының сұранысын қанағаттандыратын оқу құралының басылымымен қатар тұрады. Мұндағы негізгі таралымдар оқулық шығару, оқу процестерінің бірігуін қамтамасыз ету және жоғарғы сапалы, инновациялық ғылыми зерттеулердің, яғни жаңа ақпараттық технологиялардың қолданылу мақсатында оқу процестеріне және сонымен қатар, анимациялық орта құру болып табылады.

Компьютерлік техникалар құралдарын қолданудың жақсы тиімділігіне маман иесі пәндік облыста ақпаратты ұсынулардың құралдарын шектемей, коммуникациялардың және жұмыстың базалары мен білімдердің нәтижесінде қол жеткізуі мүмкін.

Ақпарат – «information» латын сөзінен шыққан, түсіндіру, баяндау, мәлімет беру дегенді білдіреді.

Ақпараттық жүйе – объектіні басқаруға қажетті ақпаратты беру мен жаңарту, сақтау, жинақтау жүйесі.

АЖ компоненттері:

1) Аппараттық құралдар: ЭЕМ және құрама бөліктер (процессорлар, мониторлар, терминалдар, периферийлік құрылғылар, дисководтар, принтерлер, контроллерлар, кабелдер, байланыс линиялары) және т.б.;

2) Программалық қамтама: алынған программалар, негізгі, объектілі, жүктелетін модулдер, операциялық жүйелер және жүйелік программалар (компиляторлар, құрастырушылар және басқалар), утилиттер, диагностикалық программалар;

3) Мәліметтер – магниттік тасымалдаушылардағы тұрақты және уақытша сақталатындар, баспа архивтері, жүйелік журналдар және т.б.;

4) Персонал – қызмет етуші және қолданушылар.

Ақпаратты жүйелерді қорғаудың мақсаты (ақпаратты өңдеу жүйесі) – қауіп-қатерге қарсы әрекеттер:

1. өңделген ақпараттың жасырын бұзылу қатері;
2. өңделген ақпараттың бүтіндігінің бұзылу қатері;
3. жүйенің жұмыс істеуінің бұзылу қатері.

АЖ қорғау әдістері: басқару, кедергілер, бүркемелеу, регламенттеу, талаптану;

Ақпараттық жүйелерді қорғау құралдары: формалды, формальды емес болып бөлінеді.

Ақпараттық жүйелерді қорғаудың формалды құралдары техникалық (физикалық, аппараттық), программалық, криптографиялық болады.

Ақпараттық жүйелерді қорғаудың формалды емес құралдары ұйымдастырушылық, заң шығарушылар, моралды-этикалық болады.

Ақпараттық қауіпсіздік стандарты ақпараттық технология өнімдерінің квалификациясы бойынша эксперттер мен тұтынушылар, өндірушілер арасындағы өзара әрекет үшін негіз құрады [1].

Криптография – мәліметтердің өзгеру әдістерінің жиынтығы, яғни осы мәліметтерді айқынсыз бейнеге әкелуге бағытталған мәліметтерді қорғаудың екі басты мәселесін шешу:

• жасырындық мәселесін;
• бүтіндік мәселесін.

Ақпараттық жүйелердегі ақпаратты қорғаудың криптографиялық әдістері ЭЕМ-де өңделген немесе есте сақтау құрылғысының әртүрлі типінде сақталған ақпаратты қорғау үшін қалай қолданылса, байланыс жолдары бойынша әртүрлі элементтер арасында берілген ақпаратты жабу үшін де солай қолданылады.

АЖ-де ақпараттардың криптографиялық жабылуына қойылатын талаптар:

1. Криптографиялық жабудың күрделілігі мен беріктігі мәліметтер құпиялылығының деңгейі мен көлеміне байланысты таңдалуы қажет.

2. Жабудың сенімділігі қаскүнемге жабудың әдісі белгілі болған жағдайда да құпиялылық бұзылмайтындай болуы керек.

3. Жабу әдісі, қолданылған кілттер жиыны және оларды тарату механизмі өте күрделі болуы керек.

4. Тікелей және кері өзгеру процедураларының орындалуы формалды болуы қажет және хабардың ұзындығына байланысты болмауы керек.

5. Өзгерудің орындалу процесінде туындайтын қателер жүйе бойынша таралмауы қажет.

6. Процедуралармен енгізілетін қорғауда артықшылық ең аз болуы қажет.

Мәліметтердің криптографиялық өзгеру әдістері: шифрлеу, кодтау, басқа түрлері.

Шифрлеу – қорғалатын хабардың әрбір символы өзгеруге жатады.

Шифрлеу тәсілдері: ауыстыру, алмастыру, аналитикалық өзгеру, гаммирлеу, аралас шифрлеу.

Кодтау – қорғалған элементтердің кейбір элементтері (жеке символдар міндетті емес) алдын ала таңдалған кодтармен ауыстырылады.

Кодтау тәсілдері мағыналық кодтау, символдық кодтау.

Басқаларға (жеке түрлеріне) – кесу, тарату және мәліметтерді қысу әдістері кіреді.

Кесу – мәліметтерді тарату, қорғалатын мәліметтер массиві әрқайсысы қорғалатын ақпараттар мазмұнын ашуға мүмкіндік бермейтін элементтерге бөлінеді және осындай тәсілмен ерекшеленген элементтер есте сақтау құрылғысының әртүрлі аумағында орналасады.

Шифрлеу процесін басқару кілттің көмегімен жүзеге асады.

Криптожүйелер екі класқа бөлінеді:

Симметриялық (біркілтті) криптосистемалар.

Хабарларды шифрлеу кезінде де, шифрлеуді ашқанда да бір құпия кілт қолданылады.

Қолданылатындар:

1. алмастыру шифрлары;
2. ауыстыру шифрлары;
3. гаммирлеу шифрлары;
4. шифрленген мәліметтердің аналитикалық өзгерулері негізіндегі шифрлар.

Практикада аралас жүйелер жиі кездеседі – бір шифрленген мәтінге қолданылатын криптографиялық өзгерулердің негізгі әдістер тізбегі. (Ресейлік және американдық шифрлеу стандарттары дәл осы аралас криптографиялық өзгерулерге негізделген).

Криптографиялық кілттерді басқару – бұл келесі негізгі функциялардан тұратын ақпараттық процесс:

• кілттер генерациясы;
• кілттерді сақтау;
• кілттерді тарату.

Кілттер генерациясы симметриялық және асимметриялық криптожүйелер үшін олардың бірдей криптоберіктіктеріндегі кілттердің ұзындығы.

Кілттерді алу үшін аппаратты және программалық құралдар қолданылады. «Натуралды» кездейсоқ процессорлар негізіндегі үздік генератор. Мысалы, «ақ радиошу» негізінде. Ереже бойынша жалған кездейсоқ сандар көрсеткіші қолданылады. ANSI X9.17 стандартына сәйкес Ri кездейсоқ сеанстық кілтінің генерациясы. Белгілеулер:

$E_k(x)$ – алгоритммен шифрлеу нәтижесі X мәнінің DES-і;

K – құпия кілттерді генерациялауға арналған резервтелген кілт.

V_0 – құпия 64-битті бастапқы сан.

T – уақытша белгі.

Кілттерді сақтау – бұл оларды қауіпсіз сақтау, есептеу мен өшіруді ұйымдастыру.

Кілттер иерархиясы мынадай болуы мүмкін:

- екі деңгейлі (КК/МК);
- үш деңгейлі (БК/КК/МК).

Төмен деңгей – мәліметтерді, хабар аутентификацияларының дербес

идентификациялық нөмірлерін (PIN) шифрлеуге арналған МК жұмыс және сеанстық кілттер.

Орта деңгей – МК кілттерін оларды беру және сақтау кезінде шифрлеу кілттері.

Екі желі торабының арасында кілттерді жіберу үшін қолданылатын кілттерді шифрлеу кілттері (cross demain keys). Әдетте арнада екі желі торабының арасында алмасу үшін бір-бірден әр бағыттағы екі кілт қолданылады. Сондықтан желінің әр торабы басқа желі тораптарымен бірігіп әр арна үшін жіберу кілтінен тұратын болады.

Жоғары деңгей – басты кілт, шебер-кілт КК шифрлеу үшін қолданылады. Шебер-кілт алмасу қатысушыларының арасында электронды емес тәсілмен – жеке контактпен таралады. Шебер-кілттің мәні ұзақ уақытқа бекітіледі. Шебер-кілт есептелуі бойынша қорғалған жазбаларда механикалық әсер блогында сақталады. Жұмыс кілттері хост-компьютердің шебер-кілтінің көмегімен алынған криптограммасы түрінде генерацияланатын болғандықтан қорғалмаған жерде сақталады.

Кілттерді тарату келесі екі тәсілмен жүзеге асырылады:

• кілттерді таратудың бір немесе бірнеше орталықтарын қолданумен;
• желіні қолданушылар арасында сеанстық кілттерді тікелей алмастырумен.

Кілттерді тарату есебі төмендегілерді қамтамасыз ететін кілттерді тарату протоколдарын құрастыруға әкеледі:

- сеансқа қатысушылардың өзара дұрыстығын бекіту;
- сұраныс механизмімен – жауап немесе уақыт белгісі сеансының ақиқаттығын бекіту;
- кілттерді алмастыру үшін хабарлардың ең аз сандарын қолдану;
- кілттерді тарату орталығы жағынан қиянат жасаудың болмау мүмкіндігі (одан бас тартуға дейін).

Кілттерді тарату есебін шешу негізінде бекіту процедурасын бөлімі принципін мақсатқа лайықты қою, серіктестің процедурадан түпнұсқасын, кілттерді таратудың өзіндік шығуы. Мұндай келудің мақсаты әдіс құруда, яғни түпнұсқалылықты орнатқаннан кейін қатысушылар өздері кілттерді тарату орталығының қатысуынсыз кілттерді таратушы хабардың мазмұнын әшкерелеу мүмкіндігіне ие болмау үшін сеанстық кілт құрады.

Көпіршік – аралас өзгерулердің ерекше түрі; нәтижесінде соңғы мәтіндегі әр символ бастапқы мәтіннің әр символынан тәуелді болады. Бастапқы мәтіннің T= (T1,T2, T3, …, TN), символдарын алмастыру дегеніміз - оның қайта реттеліп, символдың i позициясынан □(i) позициясына ауысуын атайды, мұндағы . Мысалы, «Пришлите помощь» мәтіні 15, 2, 5, 7, 9, 1, 6, 13, 11, 4, 14, 3, 12, 10, 8 кілттер негізінде «ЬРЛТ - ПООШЩИМПЕ» хабарына шифрленеді. □ алмастыру индекстер векторында кілт бар. N элементтердің T бастапқы мәтіні алмастыруларының жалпы мүмкін болатын саны мынаған тең:

Алмастырулар шифрленген кестелермен жиі беріледі. Кілт түрінде шифрленген кестелерде мыналар қолданылады

1. кесте көлемі
2. алмастыруға берілетін сөз немесе сөйлем
3. кесте құрылымының ерекшеліктері

Асимметриялық (ашық кілті бар екікілтті криптосистемалар). Асимметриялық криптожүйеде қорғалмаған канал арқылы тек ашық кілтті ғана беруге болады, ал құпия кілтті оның генерациялық орнында сақтайды. Ақпаратты жабу құралдарын қолдану тәсілі бойынша ағындық және блоктық шифрлеу деп бөледі. Ағындық шифрлеуде бастапқы мәтіннің әр символы басқалардан тәуелсіз өзгереді. Сондықтан мұндай өзгеру байланыс арнасы бойынша мәліметтерді берумен біруақытта жүзеге асуы мүмкін.

Блоктық шифрлеуде жабық бастапқы мәтіннің кейбір символдар блогі біруақытта өзгереді, сонымен қатар блоктар шегіндегі символдардың өзгеруі өзара тәуелді болады. Кейбір аралас блоктардағы символдардың өзгеруі арасында да тәуелділік болуы мүмкін.

Криптоталдау – кілтке қатынаусыз шифрленген хабардың бастапқы мәтінін ашу жайлы ғылым. Криптоталдаудың орнықты ережесі (1-ші рет XIX ғасырда голланд А. Керкхофпен құрылған) шифрдың (криптожүйенің) тұрақтылығы кілттің құпиялылығымен анықталуы керек деп қорытындыланады. Криптоаналитикалық шабуылдың келесідей негізгі типтері бар (криптоаналитикке қолданылатын шифрлеу алгоритмі және хабардың шифромәтіні белгілі дейік): тек белгілі шифромәтіні бар криптоаналитикалық шабуыл;белгілі ашық мәтіні бар криптоаналитикалық шабуыл;ашық мәтінді таңдау мүмкіндігі бар криптоаналитикалық шабуыл.

Алфавит – белгілері ақпаратын кодтау үшін қолданылатын шекті жиын. N әріптерді біріктіре отырып, mn-нен тұратын n-грамм (a0a0, a0a1,…, amam-1 m2 биграммнан тұратын алфавитін, a0a0a0, a0a0a1,…, amamam-1 m3 триграммнан тұратын алфавитін) алфавитін аламыз. Мысалы, көлемі m=26 әріптен тұратын ағылшын алфавиті 262=676 биграмнан тұратын алфавитін конкатенациялау операциялары арқылы генерациялауға мүмкіндік береді. Криптографиялық өзгерулерді орындау үшін алфавит әріптері бүтін сандармен 0,1,2,3 ауыстырылады. Криптоберіктік – шифрдың сипаттамасы, яғни оның кілтті (яғни криптоанализге) білмей дешифрлеуге беріктігін анықтау.

КБ-тің негізгі көрсеткіштері:

• барлық мүмкін болатын кілттер саны;
• криптоталдауға қажетті орташа уақыт.

Криптожүйелерге қойылатын талаптар:

Шифрленген хабар тек кілт болғанда ғана оқылуы тиіс. Шифрленген хабар фрагменті бойынша шифрлеудің қолданылған кілтін анықтау үшін қажетті операциялар саны және оған сәйкес ашық мәтін мүмкін болатын кілттердің жалпы санынан аз болмауы керек.

Барлық мүмкін болатын кілттерді артық таңдау жолымен ақпараттарды шифрлеуді ашу үшін қажетті операциялар саны қатал төмен бағамен болуы тиіс және қазіргі компьютерлердің мүмкіндіктерінің (тораптық есептеу мүмкіндіктерін ескере отырып) шегінен шығуы керек. Шифрлеу алгоритмін білу қорғау сенімділігіне әсер етпеуі тиіс. Кілттің аздап өзгеруі бір кілтті ғана қолданғанның өзінде шифрленген хабар түрінің елеулі өзгеруіне әкелуі тиіс. Шифрлеу алгоритмінің құрылымдық элементтері өзгеріссіз болуы керек. Шифрлеу процесінде хабарға енгізілетін қосымша биттер шифрленген мәтінде толық және сенімді жасырылуы тиіс. Шифрленген мәтіннің ұзындығы бастапқы мәтіннің ұзындығына тең болуы тиіс. Шифрлеу процесінде тізбектей қолданылатын кілттер арасында жай және жеңіл орнатылатын тәуелділіктер болмауы керек. Мүмкін болатын жиындардың ішіндегі кез келген кілт ақпаратты сенімді қорғауды қамтамасыз етуі тиіс.

Алгоритм программалық тәрізді аппараттық іске асуды жіберуі тиіс, бұл жағдайда кілт ұзындығының өзгеруі шифрлеу алгоритмінің сапалы төмендеуіне әкелмеуі керек.

Ағындық шифрлар (синхронды и өздігінен синхрондалатындар):

Блоктық әдістердің кемшіліктері: ашық мәтіннің бірдей блоктарына шифромәтіннің бірдей блоктары сәйкес келеді.

Ағындық шифрлар мәліметтер ағынының әр элементін криптожүйеде тоқтаусыз жүзеге асырады.

Ағындық шифрлердің жетістігі: түсу жылдамдығымен өлшенетін шифрлеудің жоғары жылдамдығы болып табылады. Қолданылуы – аудио- және бейне ақпараттарды шифрлеу.

Скремблирлеу – скремблер көмегімен өзгеру процесі. Скремблирлер – LFSR (Linear Feedback shift Register) сызықты кері байланыспен N – разрядты жылжу регистрі негізінде жүзеге асатын, ЖККГ-ын қолданумен синхронды және өздігіненсинхрондалатын шифрлеудің қарапайым құрылғылары.

Практикада келесі принциптердің біре-

уін қолданатын, шифрлеудің аралас әдістері кең тараған: «блоктардың бірігуі» блоктық шифрды шифрлау функциясы қолданатын кері байланыс функциялары ретінде жалған кездейсоқ кодтардың генераторлары (ЖККГ) көмегімен кілттер ағынын (шифрлер гаммасы) құрастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Герасименко В.А. «Защита информации в автоматизированных системах обработки данных» Книга 1,2 М.; Энергоатомизда, 2011.

2. Хоффман Л. «Современные защиты информации» Пер. С англ.-М.: Сов. Радио, 2006.

3. Мельников В. «Защита информации в компьютерных системах» М.:Электроинформ,2009.

4. Раторгуев С.П. «Программные методы защиты инфоормации в компьютерах и сетях» Издательство Агентства «Яхтсмен», М.:-2010.

5. Литтлджон Бинджер. «Macromedia Flash MX 2004», 2009, издательство BHV.

6. Г. Миллер. «Сети и мультимедиа». Издательство «Ноллидж», 2009 г.

7. Р. Гардиан. «Мультимедия и коммуникация», 2011 г., Киев, «КГУ-Диалог-Наука».

8. Олифер В.Г., Олифер Н.А., «Macromedia Flash 6» — Издательство «Питер» 2010 г.

9. Фролов А.В., Фролов Г.В., «Глобальные сети компьютеров. Практическое введение в Internet» — 2011 г.

Тлеубай Гулбану Кашкынбаевна
старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, gulbanu2007@gmail.com

КОНЦЕПТЫ В ПРОЗЕ Ч.АЙТМАТОВА

Түйін. *Бұл мақалада өмір мен өлім концептілеріне ең маңызды назар аударады. Шыңғыс Айтматовты заманымыздың өзекті сұрақтарын қамтиды. Бұл кітап оның айналасында әлемде не болып жатқанын авторлық бақылау нәтижесі болып табылады.*

Резюме. *В данной статье речь пойдет о двух наиболее важных из них – о концептах жизни и смерти. В романе «Плаха» Чингиз Айтматов затрагивает актуальные вопросы нашего времени. Эта книга явилась результатом наблюдений автора над тем, что происходило в окружающем его мире.*

Summary. *In this article we will discuss the two most important of them - the concepts of life and death. In the novel "Plaha" Chingiz Aitmatov touches on the urgent issues of our time. This book was the result of the author's observations of what was happening in the world around him.*

Проблему концепта в литературе исследовал В. Г. Зусман, акцентировав внимание на соединение в концепте индивидуального представления и общности: «Такое понимание концепта сближает его с художественным образом, заключающем в себе обобщающие и конкретно-чувственные моменты. Смысловое колебание между понятийным и чувственным, образными полюсами делает концепт гибкой, универсальной структурой, способной реализовываться в дискурсах разного типа» [3, с. 3]. Следует отметить, что вопросы соотношения концепта и образа, концепта и символа в литературоведении остаются до конца не разработанными. Так, И. А. Тарасова, основываясь на положении А. Ф. Лосева об эйдосе и логосе как двух типах смысла сущности, полагает, что образ является репрезентантом синтетичности, а концепт – аналитичности. Из этого предположения выходит, что художественный концепт и художественный образ – категории одного порядка, отражающие разные мыслительные операции. На наш взгляд, эти понятия разноплановые. Художественный концепт как единица сознания писателя много сложнее и значимее образа как средства выражение авторской картины мира. Художественный образ может выступать репрезентантом концепта в произведении, воплощая основные его компоненты, как правило, понятийно-образный, эмоциональный.

Трактовку художественного концепта мы видим у Л. Г. Бабенко, считающей, что каждое литературное произведение воплощает индивидуально-авторский способ восприятия и организации мира. При этом, «концептуализация мира в художественном тексте, с одной стороны, отражает универсальные законы мироустройства, а с другой - индивидуальные, даже уникальные, воображаемые идеи». Л. В. Миллер художественный концепт определяет как «сложное ментальное образование, принадлежащее не только индивидуальному сознанию, но и... психоментальной сфере определенного этнокультурного сообщества», как «универсальный художественный опыт, зафиксированный в культурной памяти и способный выступать в качестве фермента и строительного материала при формировании новых художественных смыслов». Н. С. Болотнова под художественным концептом понимает «единицу поэтической картины мира», которая имеет «эстетическую сущность и образные средства выражения, обусловленные авторским замыслом». Ученая выделяет следующие слои художественного концепта: предметный, понятийный, образно-символический, эмоционально-оценочный, признавая приоритет ассоциативного слоя, актуализирующего в сознании читателя выше обозначенные компоненты концепта.

Под художественным концептом мы понимаем ментальное образование сознания писателя, реализующее своё смысловое значение в семантико-ассоциативном контексте литературного произведения. Художественный концепт находит своё вербальное выражение в художественном образе, символе, является единицей картины мира писателя, пронизывает всю структуру произведения, выходит за его пределы, связывая определенный художественный текст с другими произведениями писателя, художественной литературы, культурными константами нации. Художественный концепт потенциален, он «запускает движение смыслов на стыках разных рядов – исторического, социального, бытового и собственно литературного».

Концептный анализ предполагает исследование воплощения концепта на разных уровнях текста: тематическом, сюжетно-композиционном, мотивно-образном. Вектор дальнейшего анализа направлен от изучения языковых средств репрезентации художественного концепта к постижению его индивидуально-авторского смысла.

На завершающем этапе концептного анализа характеризуются связи исследуемого концепта с другими ключевыми константами художественной концептосферы автора, определяется место концепта в художественной картине мира писателя. При этом обязательно учитывается, что «анализ концептов литературы ставит акцент на “внетек-

стовых” связях произведения, на его включённости в коммуникативный акт, историко-культурный и социальный дискурсы» [4, с. 162].

Изучение художественного концепта позволяет проникнуть не только в природу литературного творчества (порождение художественного смысла), но и исследовать художественную коммуникацию, рассмотреть вклад литературы в развитие концептосферы народа: «Концепт оказывается инструментом, позволяющим рассмотреть в единстве художественный мир произведения и национальный мир» [3, с. 79].

Роман «Плаха», как и проза писателя Ч. Айтматова в целом, связана многочисленными нитями с разнообразными явлениями мировой культуры. Айтматов, будучи киргизско-русским писателем, в единое художественное полотно сводит европейскую и тюркскую культуры, что позволяет ему создать в романе глубокий сложный подтекст, ярче изобразить волнующие его стороны жизни. Читая роман, мы встречаем сюжеты и образы из тюркской и киргизской мифологии, библейские мотивы, фольклорные элементы, предания и легенды. В связи с этим, можно говорить о выделении в романе концептов жизни и смерти. Они являются схемой мысли, поступка, события, действия, существующих во все времена и повсеместно. В «Плахе» концепты жизни и смерти, во-первых, становятся для автора средством выражения собственного миропонимания, во вторых, играют сюжетообразующую роль.

Неоспоримая истина заключается в том, что человеческая жизнь бесценна, и на протяжении всего существования литературы эта мысль в том или ином виде высказывается авторами. В «Плаху» Ч. Айтматов вводит концепт жизни, видя глобальную экологическую и нравственную катастрофы, творящиеся руками людей. Концепт жизни, или материнства в романе прежде всего связан с образом синеглазой волчицы Акбары. Для русского человека волк является воплощением зла, страха, смерти, таким он традиционно рисуется в русских народных сказках. Однако автор неслучайно выбирает в качестве одного из героев произведения волчицу, истоки образа Акбары как воплощения матери, начала жизни можно найти в мифологии тюркских народов. Существует древнетюркское предание, согласно которому, десятилетний мальчик, оставшийся единственным живым человеком после истребления врагами всего племени, был спасен волчицей от голодной смерти. Волчица приносила мальчику мясо, а когда тот подрос, родила от него десять сыновей, ставших впоследствии родоначальниками десяти тюркских народов. В киргизских мифах у человеческих детей и волчат один и тот же покровитель.

Волчица у Айтматова – исток жизни, мать человечества и олицетворение природного начала. Автор наделяет Акбару качествами, характерными для высшего существа, очеловечивает ее образ. Она способна чувствовать, размышлять, вспоминать, анализировать и делать выводы. Даже мечтает Акбара, словно человек. Необычна и внешность волчицы. Описывая ее, автор выделяет особую черту: «если бы кто-нибудь увидел Акбару вблизи, его бы поразили ее прозрачно-синие глаза - редчайший, а возможно, единственный в своем роде случай». Так образ волчицы в тексте приравнивается к существу высшему, разумному, уникальному.

На протяжении всего текста романа читатель видит Акбару не просто лютым, опасны зверем, а матерью, стремящейся вырастить и выкормить потомство, уберечь его от опасностей, позаботиться о нем. Но чувство материнства синеглазой волчице удается испытать трижды, волков постоянно преследуют неудачи, их потомство гибнет, оттого так трагична судьба Акбары и ее волка Ташчайнара.

Примечательно, что каждый выводок, каждое новое продолжение жизни погибает от рук одержимых жаждой наживы людей. В Моюнкумах это работники областного управления, нацеленные на выполнение плана мясосдачи; в приалдашских камышах – добытчики дефицитного сырья, готовые ради него «выпотрошить земной шар, как тыкву»; в Прииссыккульской котловине – любитель легких денег Базарбай.

Автор показывает, как человечество, убивая природу и жизнь, порожденную матерью - Акбарой, приближает собственную смерть. Поэтому так символичен и страшен финал романа, где Бостон Уркунчиев, стреляя в олицетворяющую жизнь волчицу, убивает собственного сына. Так, если уничтожен исток жизни, находящийся в образе волчицы, то естественным образом не может быть и ее продолжения – Кенджеша.

Особое значение здесь принимает имя чабана Бостона. Чингиз Айтматов расшифровывает его читателю в разговоре Базарбая и Марата: «Бос – серая, тон - шуба», подчеркивая тем самым природное родство человека и волчицы, ведь волчья шкура тоже имеет серый цвет. Таким образом, автор еще раз выделяет Акбару как прародительницу. С ее смертью заканчивается и жизнь Бостона, заключенная в его маленьком сыне.

Концепт жизни, или материнства, реализованный в романе через образ волчицы Акбары, порождает возникновение в «Плахе» концепта смерти. Данный концепт раскрывается в романе при помощи существа из мира природы – коршуна. В славянской мифологии коршун, ястреб и некоторые другие виды семейства ястребиных образуют единый образ крупной хищной птицы, наделяемой символикой нечистоты и смерти, демоническими и отвращающими свойствами.

В романе коршуны являются своеобразным предвестниками смерти. Впервые стаю белохвостых коршунов мы видим в тот момент, когда волки Акбара и Ташчайнар встречают на своем пути человека. Случилось это на поле анаши в Моюнкумах, где волки увидели Авдия Каллистратова. Сам автор придает этому событию важное значение: «То была первая нечаянная встреча Акбары и ее семейства с человеком... Но кто мог знать, что предвещают эта встреча...» [1, с. 20]. Коршуны здесь предвещают трагедию, которой суждено свершиться в будущем с волками.

Одинокая хищная птица появляется и во второй части романа, мы видим ее в день казни Иисуса Назарянина: «В то утро над холмом, широко распахнув крылья, точно подвешенная к небу на невидимой нити, беззвучно и плавно кружила одинокая птица, через равные промежутки времени пролетая над территорией большого сада. То ли орел, то ли коршун, кроме них ни у одной птицы не хватило бы терпения так долго и однообразно летать в жарком небе» [1, с. 152]. «То твоя смерть кружит!» - предупреждает прокуратор Понтий Пилат подсудимого и оказывается прав [1, с. 152]. Иисус отправился на Лысую гору, «а та птица, то ли коршун, то ли орел, что кружила с утра над Иродовым дворцом, точно поджидаючи кого-то, наконец покинула свое место и медленно полетела в сторону, куда повели окруженного многочисленным конным конвоем, связанного, как опасного преступника, того, с кем так долго беседовал сам прокуратор всей Иудеи Понтий Пилат» [1, с .182].

Концепт смерть в романе сопровождают ночь и лунный свет, концепт луна. С древнейших времен темное время суток явилось для человечества непредсказуемым и опасным, по многочисленным преданиям и легендам ночью оживают злые духи и потусторонние силы. Наступление темноты сопровождается появлением в небе лунного диска, за изменениями которого люди всегда следили с изумлением, благоговением и страхом. В мифах Авесты – древнейшего собрания священных текстов говорится, что луна была создана на заре мировой истории для того, чтобы люди научились различать свет во тьме, луна должна была освещать путь человека ночью, помогала человеку найти дорогу в Царствие Божие.

Подобное видение ночи изображается в «Плахе» концептом луна. Огромный диск луны мы видим в ту ночь, когда членами Хунты совершается самосуд над Авдием: «В тот вечер очень рано выкатилась над горизонтом луна, достигшая полной округлости и отовсюду видимая в блеклой, местами еще приснеженной степи… В проеме брезентового шатра нал кузовом виднелась луна, он (Авдий) смотрел на большую луну, как в пустоту, на его бледном лице было написано страдание» [1, с. 36]. Мучаясь перед смертью, Авдий сознает, что жить ему осталось считанные часы. Он чувствует приближение своего последнего пути и, глядя на луну, шепчет «Слава Всевышнему!», словно принимая собственную смерть. И всю эту ночь над Моюнкумской саванной «в полную силу лился яркий, ослепляющий лунный свет, высвечивая застывшую на саксауле распятую человеческую фигуру» [1, с. 234], так луна помогала Авдию найти дорогу в мир иной.

Ночь в этом эпизоде сопровождается не только смертью Авдия, но и смертью всего живого: «Стояла ночь и луна взошла над Моюнкумской саванной, где прокатилась кровавая облава и где все живые твари и даже волки увидели своими глазами крушение мира...» [1, с. 227].

Ночью Иуда предает Иисуса, обрекая его на смерть. В ту ночь «луна плыла над даль морем и над сушей, уже перевалило за полночь близился роковой день, последствия которого не забудутся веками и долго еще и разно будут сказываться на истории человечества» [1, с. 185].

Когда луна залила «мягким светом всю землю», погибают герои баллады «Шестеро и седьмой», которую вспоминает Авдий Калистратов в Пушкинском музее.

Таким образом, концепт луна является проводником мир духов, она всегда появляется там, где смерть. Согласно славянской мифологии, ночь – время разгула потусторонних сил, губительных для рода человеческого. Интересно, что в романе в качестве потусторонней силы изображен сам человек и никто иной. Ночью герои романа судят, воруют, поджигают камыши, убивают все живое, приближая смерть всего мира.

Рассмотрев концепты жизни и смерти в романе «Плаха», можно сделать вывод, что Айтматов выбирает для своего произведения образы из тюркской и славянской мифологии, но в повествовании представляет читателю в достаточно нестандартной форме, несколько переосмысливая их. Так, автор наполняет концепты трагичностью, ощущением приближающейся беды, пытается посредством них раскрыть нравственные проблемы, давая при этом читателю понять, к чему движется человечество, ломая на своем пути вечное.

Список литературы:

1.Айтматов Ч. Плаха, –М., 2010.- 350 с.

2. Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Нижний Новгород,2001.

3. Степанов С. Ю. Константы: словарь русской культуры. 3-е изд. М.: Академический проект, 2004. 992 с.

4. Тарасова И. А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2010. № 4 (2). С. 742-745.

Ермагулова А.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты

Иманалиева Ғ.Қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф.ғ.к.

Азнабакиева М.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушы, sadenovaa@mail.ru

Қ. ЫСҚАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ЭМОЦИОНАЛДЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Түйін. *Мақалада қаламгер Қалихан Ысқақ шығармаларында кездесетін эмоционалды тілдік бірліктерінің берілу жолдары қарастырылады. Көркем шығармадағы адамның эмоциялық көңіл-күйін, ішкі эмоциясын білдіретін сөздердің табиғаттағы қандай да бір затқа теңеліп қолданылу ерекшелігі мен көркемдік сипаты көрсетіледі.*

Резюме. *В статье рассматривается способы выражения эмоциональные языковые единицы в творчестве Қалихан Ысқақ. Идет речь об особенностях сравнения эмоционального состояния человека с природными явлениями в художественном характере.*

Summary. *The article deals with the ways of expressing emotional linguistic units in the work of Kalihan Yshan. There is talk about the features of comparing the emotional state of a person with natural phenomena in an artistic nature.*

Қаламгердің көркем шығармасы мен кейіпкерлер тілінің қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардан тұратындығы сөзсіз. Шығармада кейіпкерлердің эмоциясы қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардан тек қана сөйлесушілердің не айтып, нені мезгеп тұрғанын ғана емес, сонымен бірге олардың жасаған әрбір қимылдары мен іс-әрекеттерінен, ым-ишараларынан көңіл-күйінің қандай күйде, жағдайда екенін, яғни оның ашулы, қуанышты, жақтырғандығы мен жақтырмағандығын, ұялғанын, қайғылы екенін білуге болады. Адам баласы табиғи жолмен берілген мұндай табиғи қасиеттерді жасыра алмайды, қанша жасырмақ болғанымен оның астарында табиғи қасиеті жатады. Мысалы, қуаныштан жүрегі жарылайын деп тұрған адам өз қуанышын қанша жасырғанымен, оның от шашып, сәулеленіп тұрған жанарынан бәрібір қуаныш ізін байқауға болады. Ал қалған эмоцияға байланысты бейвербалды амалдар да осылай.

Сыртқы дүние заттары мен құбылыстар адамның қажеттеріне сәйкес келу-келмеуінің нәтижесінде пайда болып отыратын психикалық үрдістердің түрін сезім деп атайды. Көптеген ұнамды және ұнамсыз сезімдерді туғызып жек көрушілік, шошыну, абыржу, наздану т.б. осындай сезімдер мен эмоциялардың сан алуан түрлері күнделікті тұрмыста адам бойынан көрініс тауып отыратыны белгілі. Сезімдер мен эмоциялардың адамның практикалық әрекетінде алатын орны зор.

Жағымды эмоциялық көңіл-күй барынша өнімді жұмыс істеуге жағдай жасайды, ол адамға "кереметтей күш-қуат" береді, мұндайда адам ешбір шаршап-шалдығу дегенді білмейді. Адамның жан-дүниесінің шарықтап жан-жақты жетілуінің қажетті шартты сезімдерінің байлығы. Сезімнің қораш, солғын болуы адам өмірін де күңгірт, мардымсыз етіп жібереді.

Көптеген ғалымдар өз ғылыми зерттеулерінде бейвербалды компоненттердің эмоцияға тәуелді болуына байланысты эмоцияларды төмендегіше бөледі: позитивті, яғни жағымды эмоциялар (күлу, сыпайы түрде сөйлеу т.б.), негативті-агрессивтік (ашулана сөйлеу) және қорқу, депрессия қалыбын танытатын негативті-астеникалық (көз қырын тайдыру, жылау т.б.). Ол осы аталған топтарды пайызға шағып, олардың қолданысына көңіл аударған. Ғалымның есептеуі бойынша негативті-астеникалық бейвербалды амалдар 28,5%-ға, позитивті бейвербалды амалдар 22,8%-ға, нейтралды бейвербалды амалдар 34,2%-ға, негативті-агрессивтік бейвербалды амалдар 44,5%-ға жеткен. Осы айтылған эмоциялардың барлығына ортақ басты бір ерекшелігі оларда әр түрлі мәнерлі қозғалыстардың болып отыратындығында.

Эмоция сөзінің шығу төркіні латын тіліндегі "emoure" етістігі арқылы жасалған. Бұл толқыту (возбуждать, волновать) деген ұғымды білдіреді. Сөз сөйлеушінің ойымен қатар, оның әр түрлі психикалық толқуларын білдіреді. Эмоцияның қазақша мағынасы толқу, қуаныш белгісі деген ұғымды білдіреді.

Эмоция деп айналадағы жағымсыз қатынастың сәулеленуін айтамыз. Эмоциялар дүниедегі шындықтың жүйкеде сәулеленуінің айрықша бір түрі. Эмоция адамның сыртқы келбеті, бет әлпеті, дауысы арқылы айқын көрінеді. Сезім жалпы көңіл-күйді, ал эмоция сол көңіл-күйдің белгілі бір жағдайға қатты әсерленуін білдіреді. Әрине, адамдардың эмоциялары бірдей болмайды, себебі олардың айналасындағы зат, құбылыстарға қатысы бірдей емес. Әр адамның мінезіне, олардың

басынан кешкен тәжірибесіне қарай сыртқы дүниенің әсеріне жауап қайтаруы түрліше болады. Адам эмоцияларының бір-бірінен айырмашылығы сезімдердің күш жағынан, әрекет ету мерзімінің уақыт мөлшері жағынан, олардың қимылдарынан, бет әлпетінен білініп, көрініп отырады. Осындай іс-әрекеттердің нәтижесінде эмоциналдылық терминінің аяси кеңейе түседі.

Проза мен поэтикаға байланысты бірқатар еңбектерде эмоционалдылық пен экспрессия ұғымдары синонимдер немесе фразеологиялық бірліктердің функционалды-стилистикалық сипаты мен сөйлем семантикасына қатысты тепе-тең шамалар ретінде қарастырылып келсе, ауызекі сөйлеу т.б. семантикалық қолданыстарды талдау барысында эмоционалдылық пен бағалауыштық бірліктер біртұтас бірлікте сөз етіледі. Ал эмоция ұғымын кең мағынада түсінетін ғалымдар эмоционалдылық категориясының ұғымына адам эмоциясын сипаттау және білдіру мақсатында қолданылатын бүкіл тілдік амалдардың жиынтығын жатқызады. Эмоционалдылық категориясына қатысты бірқатар еңбектерді шолу барысында аталмыш бірліктің шекарасы мен құрамы төмендегідей жүйелілікте көрініс тапқанын көруге болады:

1. Белгілі бір эмоцияны, сезімді, көңіл-күйді білдіретін сөздер (қуаныш,

мұң, жақсы көру, қорқыныш т.б.).

2. Белгілі бір нәрсеге немесе құбылысқа деген жеке-дара субъекттің немесе қоғамның қатынасын білдіретін эмоционалды-бағалауыштық лексика (жауыз, тамаша, жақсы, жаман, сараң т.б.).

3. Еркелету, қомсыну, үлкейту, кішірейту белгілерін білдіретін жұрнақтар

арқылы жасалған сөздер (апатай, балақай, жігітсымақ, байеке т.б.).

4. Эмоционалды және экспрессивті бояулы тура мағынасындағы сөздер (синонимдер, омонимдер, антонимдер, варваризмдер, архаизмдер) және ауыс мағына негізіндегі эмоциялы сөздер (метафора, эвфемизм, эпитет, теңеу, мысқыл).

5. Белгілі бір затқа, құбылысқа, іс-әрекетке, күй-жағдайға тән белгінің ең жоғарғы дәрежесін білдіретін күшейткіш сөздер (нөсер, қарқылдап күлу, тарс ете қалу).

Көптеген жағдайда ғалымдар тарапынан осы эмоционалдық бірліктер сөз етілгенде, экспрессия категориясы да назардан тыс қалмайды. Аталмыш категорияларды тануға бағытталған еңбектерде «эмоционалдылық» және «экспрессия» деген терминдермен қатар, «эмоционалды-экспрессивтік», «экспрессивтік-эмоционалды» деген терминдер де ұшырасады. Ауызекі қолданыстағы экспрессивті лексиканы арнайы зерттеген ғалым Н. Лукьянова «Экспрессивная лексика разговорного употребления: проблемы семантики» (1986 г.) атты еңбегінде былай деп жазады: «Если принять в качестве исходного тезис о том, что экспрессивная функция связана с выражением эмоций и чувств, то необходимо принять и второй постулат, логический вытекающий из первого. Экспрессивные лексические единицы, выражая эмоции говорящих лиц, являются эмоциональными» [1, 22]. Дегенмен, әрі қарай нақты деректерді келтіре отыра, ол барлық экспрессивтік бірліктер эмоционалды бола бермейтіндігін баса айтады.

Экспрессивтілік категориясы тіл бірліктерінің экспрессивтік стилистикалық қызметін анықтауда басшылыққа алынатын негізгі ұғым болып табылады. Ол – тіл бірліктерінің коммуникативтік мақсат-міндеттен туындайтын белгілерінің стилистикалық жиынтығы. Экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады. Экспрессивтілік тілде эмоционалды, бағалауыштық, қарқындылық, көркемдеуіштік тағы басқа мағыналық элементтердің интегративтік жиынтығы болып, ол нақты контексте жүзеге асып, контексте түсіндірілетіндіктен, ол көпқырлы, күрделі құбылыс болып табылады.

Қазақ тілінде эмоционалды сөздерді қимылды, қимылдың санын, заттың атауын, санын білдіретін және адамның көңіл-күйіне байланысты шыққан сөздер деп, лексика-семантикалық топқа бөліп, одан әрі іштей бірнеше айырушы (диференциалды) семаларға жіктеп қарауға болады. Қимылдың білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары.

Қимыл-қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары. Қаламгер жазушының шығармаларында кездесетін эмоционалды сөздердің өзін жалпы адамға қатыстылығы, жан-жануарларға қатысты деп жалпылап және олардың кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретіндер деп жалқылап іштей шағын екі топқа жіктеп қараймыз. Адамға қатысты: бұраңда, бұрти, бұртаңда, қипақта, қопаңда, мелши, салбыра, шалжи, шошаңда т.б. Мысалы: - Мұқтар үккен масағын шала қуырып қара бақырдың бұрқ етуін аңдып бұртиып отыр [5, 69]. Мұқтар дүмбілез егінді жұлдың деп ұрсады-ау деген қауыппен қипақтап біраз тұрды да Бөкемнің жүзіне күлкі үйрілген соң ыржалақтап қосқа жүгірді. Ыстық сүт пен дүмбіл бидайды көргенде: - Бәсе, Бекбау тұқымы екенің рас болса, ұрлықсыз жүрмесең керек еді, - деп Бөкем аспазымыздың қолының пысықтығын да қағыта кетті. - Қара қостан дәм татпай кетем бе деп қорқып едім. – Сосын бізбен қатар отырып бидайға қолын созды, темір күрекшеге құйып берген сүттен де тартынған жоқ. Жаратқан сопақша бетіне шақтап қана жаспырған қапталы қушықтау жарғақ мұрынның жотасына салбырап шық жинала бастаған екен, дүмбіл бидай, ыстық сүт бастыққа да жағатын тәрізді [5,72].

Адамның кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретін лексика-семантикалық топтар: бұлтың, шұнти былғаң, қылжаң т.б. Мысалы: - Қарағай мен шырша ымыртта ғана, жел тұрмаса да үн қатады, қыр астынан жеткен сыбызғы сазындай мұңға бөлейтін тәтті бір сыңсу. - Темен... Еркелету ме, әлде еріншектік пе, адам атын ауыз толтырып ежіктеп жатпай жармысынан кесіп тастап шұнтита салатын әдетіміз бар. Темірбекті – Темен, Қажыбекті – Қажөк, Әділбекті – Әлөк, Болатбекті – Болаш, Мырзакелдіні – Мырзөк, тіпті шал екеш Құмарбек те Кәмөк атанып, толық есімін жаназасында ғана естіп кетті, жеңгеміз Күлпашты – Күпай дй салатынбыз... Айта берсек Береговой атанған да бар. Космонавт болсын деп сәбиге әдейі қойған ба десем, бұл да қылжақ есім боп шыкты [5,137].

Еркелету мәнінде қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары. Олардың мағынасына қарай іштей бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөлуге болады.

Бір нәрсеге теңеу арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық таптары: адалым-ай, айбарым, айдарлым, айым, алақайым, алтыным, аңқауым-ай, арысым, аспаным, балапаным, жаным, жарқыным, жарығым, жарықтығым, жолбарысым, көгершінім, көлеңкем, күнім, қалқам, қалқатайым, қалқаш, қанатым-ай, қарағым, қарашығым, қозым, қорғаным-ай, қошақаным, құлыным, қымбаттым, періштем-ау, сабазым, сәулем, тарланым-ай, шүкірім, шырағым, шыбыным, шырайлым, шырақтарым т.б. Мысалы: - Жылап-еңіреп жөнелген жігіт қатынын тірі көргенде жүрегі орнына түсіп, қуанғанынан: - Айналдым! Аю таласа таласын, қайнағаңнан аман қалғаның қандай жақсы болған! - депті [5,188]. - Құлыным, тұра ғой, ел көшіп кетті, сен жұртта қалдың, - деген апамның дауысын естіп көзімді ашып алғанда Асылбек ағам есіктен кіріп келе жатыр екен [5, 227]. Экзаменатор қасындағы қара жігітке қырсықты ма, қалған екі сұрағымды айтқызбай «Емтихан пашпыртына» «Отлично» деген бағаны қойып берді де тағы да көзіме қадалып отырып: - Айналайын, қалған сынақтардан құлап қалып жүрме, сен оқитын бала екенсің, - деді [5, 246]. - Қайным-ау, мен сені әлі күтіп жүрмін ғой, қашан аласың? – дегенде кірерге тесік таппай, Түрленбай ағамның алдында кінәлі болған адамдай бетіне қарай алмай, ақ тер, көк терге түсетін едім... [5, 257]. - Қарағым-ай, саған қимай жүргенде жеңгеңді алланың өзі алып кетті ғой! - деп кемсеңдеп жылады... [5, 257].

Бұл келтірілген мысалдардағы сөздер табиғаттағы қандай да бір затқа теңей қолданылып, адамның ішкі эмоциясын білдіріп тұр.

Қорыта келгенде, эмоционалды (эмотив-экспрессив) сөздердің категорияларын адамның қоршаған болмысқа деген әртүрлі көңіл-күйін, сезімін білдіретін сөздер - "эмотив" сөздер деп, адамның қоршаған ортаға деген әртүрлі әсерін білдіретін эмоцияның (кейде олар қатыспайды), сезімнің, еріктің қатысуы негізінде тілдің көркемдеуші құралы арқылы бейнеленетін сөздер - "экспрессив" сөздер деп анықтаймыз. Сондай-ақ, экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады. Экспрессивтілік тілде эмоционалды, бағалауыштық, қарқындылық, көркемдеуіштік тағы басқа мағыналық элементтердің интегративтік жиынтығы болып, ол нақты контексте жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Лукянова Н.А. О термин экспрессив и о функциях экспрессивов руского языка // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Сборник научных трудов. Аып.XI, - Новосибирск, НГУ, 1980.

2 Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алма-Ата, 1972.

3 Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім (лексика). – Алматы, 1955.

4 Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы, 1969.

5 Ысқақ Қ. Келмес күндер елесі. Роман-эссе.– Ана тілі, 2013.

Какишева Н.Т.
К.ф.н., ст.преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, nurzada1307@rambler.ru

МИФОЛОГИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Резюме. *В статье речь идет об обращении писателя к богатому наследию своего народа- мифам, легендам, притчам, с целью переосмысления вечных философских вопросов, связанных со смыслом человеческого существования, отношения человека к прошлому, истории, культуре.*

Ключевые слова: *миф, мифологизм, национальный колорит, художественное изображение.*

Summary. *The article deals with the writer's appeal to the rich heritage of his people - myths, legends, parables with a view to rethinking the eternal philosophical issues related to the meaning of human existence, the relationship of man to the past, history, and culture.*

Key words: *myth, mythology, national color, artistic image.*

Түйін. *Мақалада жазушы өз халқының бай мұрасына, сонымен қатар аңыз-әңгімелерге, ертегілерге сүйене отырып мәнгі философиялық сұрактарға адам өміріне байланысты, оның өткен заманға, тарихқа, мәдениетке қөзқарастырына жауап табуға мақсат еткен.*

Негізгі сөздер: *аңыз, мифология, ұлттық түстер, көркем сурет.*

Одним из важнейших приобретений реализма в литературе народов бывшего СССР, заставивших заговорить о некоем художественно-эстетическом феномене, стал мифологизм или, по-другому мифотворчество. Не довольствуясь одними жизнеподобными и натуралистическими формами реализма, некоторые советские писатели обратились к богатому наследию мифо-фольклорного творчества своих народов. Прекратив его в некий прием или метафорический ключ, при помощи которого открывались двери в современность. Для этого «вспоминалась» и давалась новая жизнь древним, подчас забытым народным мифам, легендам, преданиям, притчам, сказкам открывались в них какие-то скрытые, но важные для современной жизни философские и духовно-нравственные проблемы. При этом реализм в его классической форме не исчезал, не меняя свою сущность, а трансформировался и обогащался за счет «вливания» в него иных художественно-стилистических «рецептур», иного видения мира. Поэтому и Айтматов, и Пулатов, и армянской прозаик Грант Матевосян являются писателями-реалистами давшими в своих произведениях широкую и правдивую панораму современной национальной жизни. Но этот реализм одновременно и другой, не традиционный, не тот, который характеризует, скажем, творчество И.С.Тургенева, Л.Н. Толстого, А.П.Чехова, М.О.Ауэзова, С.Айни. Можно сказать и так: это усложненный, синтетический реализм, в котором органически соединяются реальное и условное, история и современность, реалистическая приземленность и романтический полет. Здесь иные жанры, иной стиль и форма художественного общения.

Однако реализм в том и другом понимании не следует противопоставлять друг другу. В свое время было и негативное, резко критическое отношение к мифологизированной литературе: как к чему-то «сверхфилологическому», именно в этом обвинял современное животворчество критик Л.Аннинский в известной статье «Жажду беллетризма». Он писал: «Может, это закономерность, что высшей истины настоящая литература достигает не мифологическими прыжками, а долгой, честной, черновой работой? Сверхреальность, мучающая наше воображение, достижима, но для этого нужен интерес и реальность, а не стремление выскочить из нее с помощью аллегорий. Вообще все эти «трансцензуры». . . простите, скачки через плоскость сомнительны; мосты надо строить. А это делают из реальных материалов. Если будем заниматься реальностью, духовная сверхреальность все равно выстроится: говоря словами Канта, она практически встроится. С помощью же современного мифотворчества выстроится не сверхреальность, а сверхмифология»1.

Л.Аннинский в то время, когда писал статью, не учитывал одно веское обстоятельство. Мифотворчество писателей было своеобразным щитом или идеологическим оружием, при помощи которого они «защищались» от тогдашнего партийно-номенклатурного диктата, выбирая для этого мифологизированный, метафорический язык. Ведь могли ли тогда писатели в открытую, языком беллетризированный прозы говорить, например, о значении «исторической памяти», об упадке духовно-нравственных начал жизни в советском обществе, о невозможности нормально жить без культуры, национальных традиций, без национального языка и вообще без тех ценностей, которые были неотъемлемой часть жизни наших предков? Сделать это было чрезвычайно трудно. А тот, кто переступал через запреты к «прошлому», автоматически зачислялся к «диссидентам» и «очернителям». Судьба таковых в советском государстве всем хорошо известна.

Было бы неверным говорить, что мифологизм как принцип и стиль художественного изображения, впервые возник в литературе народов бывшего СССР. Это стилевое направление имеет давнюю историю, уходя своими корнями в эпоху Антично-

сти. Именно античная, а вместе с ней и библейская мифология послужила благодатным материалом для многих именитых писателей Европы, Америки и Ближнего Востока. По выражению К.Маркса, «Греческая мифология составляла не только арсенал греческого искусства, но и его почву». Номер, может быть, был первым античным писателем, обратившемся в своем творчестве к национальным мифам. Его «Иллиада» и «Одиссея» - это собрание мифов, прошедших обработку идеологическую трансформацию со стороны автора. И с тех пор мифология стала неиссякаемой питательной средой для многих и многих поколений мастеров слова, вплоть до нынешнего времени. Особенно интенсивно мифология «работала» в творчестве писателей 20-го века. Вот некоторые имена: Т.Манн, Т.Элиот, Ф.Кафка, Дж.Джайс, Д.Алдайк, Габриэль Гарсиа Маркес, Хорге Луис Борхес, М. Цветаева, О.Мендельштам, М.Булгаков. Так что у советских писателей 60-80-х годов, обратившихся к мифотворчеству, были и достойные учителя, и плодотворные традиции. Здесь было у кого и чему учиться. Не случайно, когда в 60-70-е годы стали одна за другой выходить мифологизированные повести Ч.Айтматова («Белый пароход», «Пегий пес, бегущий краем моря»), то некоторые критики сразу же увидели «родословную» этому явлению, а именно мифологизм замечательного латиноамериканского писателя Гарсиа Маркеса, автора всемирно известных романов «Сто лет одиночества» и «Осень патриарха». В основе творчества этого писателя лежит богатейший латиноамериканский фольклор с его буйством красок, форм, стилей и экзотических парабол. В романах писателя удивительным образом сочетаются реальное и фантастическое, трагическое и смешное, выдуманные и невыдуманные истории, включая и анекдоты, домыслы, притчи и фантастические слухи.

Надо сказать, что сам Айтматов свою учебу у Гарсия Маркеса отрицал. Он писал: «Конечно, «Сто лет одиночества» - выдающееся явление. . . Не всякий прозаик может воспользоваться подобной «находкой». Механическое перенаселение «приемов» к добру не ведет. Я, например, никогда не буду так писать. Я должен писать в соответствии с моим образом мышления, с моим видением»2.

Что имел в виду Айтматов, говоря, что он «никогда не будет писать»? По-видимому в первую очередь мифологический гротеск и неудержимую фантазию латиноамериканского писателя. В его романах невозможно провести черту между разными сюжетными линиями, а именно: между реально-историческими с их бытовой конкретной и жизнеподобностью и условно-гротескными, мифо-фольклорными линиями, которые развиваются по своим особым «неправдоподобным» законам. И то и другое у Гарсиа Маркеса сливается в одно, взаимопереходят и взаимодополняют, приобретая черты яркой цветной мозаики в духе латиноамериканской народной культуры. То, что патриарх-диктатор («Осень патриарха») живет и правит страной уже 400 лет, что у него на ногах растут петушиные шпоры и он топчет своих служанок, как кур, на том месте, где их застает, все это похоже на сказочную фантасмагорию, игру воображения, в которой однако есть своя глубоко продуманная логика. Умный, подготовленный читатель никогда не скажет, что так в жизни не бывает и это неинтересно. Напротив, читатель Гарсия Маркеса уносит с собой огромный и удивительный мир живых национальных характеров, имен, историй, религии, мифологической сюжетности и невероятных приключений. «Он внес в него (в свое детство – Н.Т.), - пишет критик В.Столбов, - огромную книжную эрудицию, мотивы и образы мировой культуры – Библии и Евангелия, античной трагедии и Платона, Рабле и Сервантеса, Достоевского и Фолкнера, Борхеса и Ортеги – превратив свой роман в своеобразную «книгу книг»3.

А теперь о мифологизме Ч.Айтматова. Его реализм действительно заметно отличается от тех традиционных форм, которые мы привыкли видеть в западноевропейской и латиноамериканской литературе, в том числе и в реализме Г.Маркеса. Исследователь этого вопроса литературовед Х.Садыков отмечает: «В повестях и романах Айтматова мы встречаемся с иной мифоструктурой. Отчетливо различаются два художественных начала: реальное, жизнеподобные и условно-мифологическое (от легенды до фантастики). Эти начала, или пласты, остаются всегда самостоятельными и «входят» один в другой только на уровне идей, художественной концепции4. То есть, если в романах Гарсия Маркеса, или в «Кентавре», Д.Адпайка, или в рассказах в рассказах-притчах, Б.Маламуда реальное и мифологическое сливается в одно целое, и их героями являются наши полуфантастические, полумифологические существа (кентавры, человек-птица), то в повестях и в романе Ч.Айтматова 60-70-х годов миф и реальность чаще всего как бы сосуществуют, развиваются параллельно, создавая иллюзию самостоятельных сюжетных линий. Хорошо это видно на примере «Белого парохода». В ней герои-жители лесного кордона живут нормальной земной жизнью: работают, конфликтуют, любят и ненавидят и ни в какую иную, например, в сказочную жизнь не верят. Кроме, разумеется, единственного героя – мальчика, брошенного родителями.

Хотя рядом с ним любимый дедушка Момун, но мальчик чувствует себя одиноким. Это одиночество необычайно сильно развило в нем мечтательность и впечатлительность, игру воображения. Сказки Момуна о Матери-оленихе мальчик воспринимал как вторую реальность – далекую, недостижимую, но прекрасную. Эту реальность он постепенно

спутал с той, в которой он жил вместе с другими на лесном кордоне. Получилось как бы двойная жизнь – реальная и фантастическая, сказочная. Реальная жизнь какая-то несуразная, жестокая, серая, а фантастическая наоборот - прекрасная и заманчивая. Вот с ней, в этой прекрасной жизни и живет больше мальчик, отталкивая от себя, уходя от серой повседневности. Это и стало, в сущности, сигналом его трагедии. Разрушение легенды, сказки, покушение взрослых людей на его мечту, иллюзию убили мальчика.

Но и в этом случае мифологизм Айтматова остается в пределах своих национальных позиций, не допуская те методы и «трюки», которые являются обычными к литературах Запада и Америки. Мальчик в «Белом пароходе» - это и есть мальчик, каких много в киргизских аулах и лесных кордонах. А сказки ему рассказывают дед Момун. Ничего сказочного, фантастического с самим мальчиком не происходит. Он только в больном воображении превращается в рыбу, чтобы поплыть за белым пароходом. И маралы возвращаются на лесной кордон, но не сказочные, а реальные. Таким образом, в повести соблюдается одно из важнейших условий айтматовского мифологизма – сюжетный параллелизм, некая автономность мифа и реальности.

Тогда в чем же их единство, их нерастворимость? Главным образом в их внутренней, подводной связи на уровне философских идей. Миф, сказка для Айтматова – этот тот драгоценный камень, тот сундук, который таит в себе много загадочного, мудрого, поучительного и еще нераспознанного современным человеком. Стоит только приложить этот камень к реальной жизни, к нашей повседневности, как он тут же начинает высвечивать, делать прозрачной эту жизнь и подсказывает человеку путь к Истине, к Правде. Об этом же напоминает и сам Айтматов «Энергия мифа – это, можно сказать, то, что питает современную литературу огромной первозданной поэзией человеческого духа, мужества и надежды. Если беллетристика – суть унылого комизма – замыкает человека на себя, в быт, отчуждая его от забот и тревог всего мира, то миф, включенный в реализм и сам ставший реальностью мироощущения человека – свежий ветер, наполняющий паруса времени и литературы, устремляющий их в будущее»5.

Подлинный художник не стоит на месте. Он всегда в движении, в поиске. Так и Айтматов. Он начал с фольклоризма. И идеи, мотивы и образы национального фольклора дали ему обильную пищу для творческого вдохновения. Был найден ключ, или то заветное слово, при помощи которого открылись тайники современной ему жизни. Миф, легенда, сказка, сопровождающие человеческую жизнь, превратились в руках писателя в одну огромную метафору и символ. Но они оставались именно мифом и сказкой со своим сюжетом, характерами и конфликтами. И нисколько не претендовали на то, чтобы превратить самую реальную жизнь человека в мифологическую иллюзию, в мифологический макет. Герой романа «И дальше века длится день» Едигей Жангельдин самый обыкновенный, вполне земной человек, с типическими чертами характера. Ничего иррационального, фантастического с ним не происходит. А та легенда об Ана-беите, которую он вспоминает, существует как бы сама по себе. Это – легендарный, мифологический сюжет или, как пишет Х.Садыков, «это – роман в романе». К то в состоянии, тот прислушивается в легенде, вникает в ее суть. А кто не может, тот пройдет мимо (как, например, Сабитжан, сын покойного Казангака).

В 60-е годы Айтматов поднял планку своего реализма выше, внеся в него черты и мотивы, не свойственные его раннему периоду. Особенно это сказалось на его втором романе – «Плахе» вышедшем в свет в начале горбачевской перестройки.

Айтматов упорно отстаивал самобытность, национальную исконность своего реализма, свою независимость от западноевропейских мастеров слова. Но в этом было известное преувеличение и жажда полемизма. Ни один писатель, даже очень известный не пишет в изоляции от внешнего мира. Так или иначе он ищет опору, ищет опыт других литератур, накладывает этот опыт на свое творчество и делает соответствующие выводы.

Критики 80-х годов сразу же почувствовали эту перемену Айтматова и довольно оживленно на нее отреагировали. Причем большинство критиков – прежде всего московских – поворот мифологизма Айтматова от киргизского фольклора к христианской, библейской мифологии восприняли почему-то критически, с сомнением. «Символизм, развернутый на первых страницах «Плахи», мне кажется и не новым и недостаточным, чересчур суммарным, - писал тогда критик Д.Урнов. «Это стилистика и тон газетной передовицы. . . Это не язык современности. Это безъязыкость современности», - вторил ему серьезный литературовед С.Аверинцев6 и, наконец Л.Аннинский: «Айтматов, увы, делает Пилата объектом современной публицистической метафизики, и, право, я не удивился бы, если бы противостоящий Пилату Христос после страстных призывов к всеобщему разоружению высказался бы еще и за языческий мораторий».

Выходило, что восточный писатель, представляющий мусульманский мир, не может, не должен заходить в другое культурное пространство, называемое «христианством». Это, выходит, противоестественно, надуманно и вторично. Позиция, на наш взгляд, более чем странная. Тогда как же быть с Пушкиным, Лермонтовым, Толстым и другими

русскими писателями, в чьем творчестве находили отражение мотивы многих мировых культур, религий и традиций, в том числе и ислама?

Главным героем « Плахи» стал русский человек – семинарист, христианин по вероисповеданию, ученик Иисуса Христа. Он живет по законам божьим, поэтому не ворует, не убивает, не обманывает людей. Более того, он стремится сделать людей лучше, чем они есть, обогатить их духовной пищей. В этом он видит главную линию и ради нее гибнет от рук тех, которых он хотел наставить на путь истины. Герой романа Авдий Калистратов - отнюдь не смиренный раб, а скорее боец, страстный и бесстрастный защитник своих идей. Сравнивая этот образ с героем предыдущего романа, Айтматов говорил: «Едигей – праведник духа. Он как раз и есть тот герой, который мог бы называться, в определенном смысле, идеальным».

Но всегда важно понять замысел писателя. О чем и для чего роман? Айтматов вовсе не собирался писать в традиционном жизнеописательном плане. «Плаха» - это роман-размышление, роман-диспут, в котором и сам автор и его герои бьются не за место под солнце, а за «идеи», за право называться Человеком. Таким каким был, например, Иисус Назарянин, Учитель.

А чтобы показать, каким он был и как он боролся за свою веру, за свою идею, Айтматов и ввел в контекст романа библейскую легенду суда-допроса, устроенного прокуратором Иерусалима Понтием Пилатом над Иисусом из Назарета. Легенда известная, много раз описанная писателями разных стран. Самый блистательный пример – роман М.Булгакова «Мастер и Маргарита».

Что так привлекало писателей в этой библейской истории? Нам кажется, это – дух единоборства и сила величайшей убежденности человека в своей правоте, ради чего он готов идти на смерть. Понтий Пилат и Иисус Христос – это философская и нравственная антитеза, это отрицание друг друга на почве понимания того, что есть Человек.

В айтматовском романе суд над Иисусом происходит в виде диалога. Прокуратор больше задает вопросы, а Иисус отвечает, с довольно пространными комментариями. Главный предмет полемики – все тот же человек. Кто он раб, слепой послушник, руками которого творится зло на свете? Или это свободная и гордая личность, для которого мир, покой и счастье на земле – главные ценности? Кредо Иисуса: прав не тот, что сильнее, а тот, кто справедлив7.

Мотив обруча нам уже знаком предыдущему романа писателя. Снова о манкуртах, о людях не помнящих родства, лишенных исторической памяти. Для диктаторов, тиранов и революционных вождей человек-манкурт удобнее и приятнее, потому что он ничего не думает, и только выполняет волю сильных. А Иисус Христос – из другого теста, он тревожит разум, поэтому ему не место в этой жизни. И Авдий с Бостоном тоже.

Таким образом, реализм Айтматова от произведения к произведению менялся, наполнялся новыми свойствами и красками. Начиная от собственных фольклорных мотивов, писатель настойчиво выходил на широкие мировые пространства… осваивая такие художественные формы, которые до недавнего времени были прерогативой более развитых литератур мира.

Список использованной литературы:

1. Литературная газета, 4 марта 1978г.

2. Айтматов Ч. В соавторстве с землею и водой. – Фрунзе, 1978 с.359.

3. Послесловие к книге Габриэль Гарсия Маркес. Полковнику никто не пишет. Сто лет одиночества. Романы – М., 1989, с.418

4. Садыков Х. Реализм Айтматова – Известия Академии Наук КазССР, Серия филологическая, 1989, №2, с.34.

5. Дружба Народов, 1982, №12.

6. Вопросы литературы, 1987, №3, с.22

7. Чингиз Айтматов. Плаха. Роман. Алматы, 1999, с.34.

Какишева Н.Т.
К.ф.н., ст.преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, nurzada1307@rambler.ru

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА ТРИЛОГИИ Д.Ф.СНЕГИНА «В ГОРОДЕ ВЕРНОМ»

Резюме. *Основная цель статьи – рассмотреть особенности изображения Д.Ф.Снегиным исторического прошлого города Верный и показа реальных людей того времени. Автор статьи анализирует сюжетные линии трилогии и отмечает художественную достоверность исторических личностей и событий.*

Ключевые слова: *историческая правда, историко-революционный роман, художественная биография, тема дружбы.*

Summary. *The main purpose of the article is to examine the features of the image of D.F. Snegin from the historical past of the city of Verny and the display of real people of that time. The author of the article analyzes the plot lines of the trilogy and notes the artistic authenticity of historical personalities and events.*

Key words: *historical truth, historical-revolutionary novel, artistic biography, theme of friendship.*

Түйін. *Мақаланың негізгі мақсаты – Д.Ф.Снегиннің Верный қаласының өткен тарихы мен сол кезеңде шынайы болған адамдар көрінісін бейнелеу ерекшелігін қарастыру. Мақала авторы трилогиядағы оқиға барысын анализдеп, сондағы оқиға мен адамдардың тарихи шын болғандығын ерекше ұсынады.*

Негізгі сөздер: *тарихи шындық, тарихи-революциялық роман, көркем өмірбаяндық, достық тақырыбы.*

В конце 50-ых годов Дмитрий Снегин приступил к работе над романом «В городе Верном», которая первоначально состояла из трех книг: «На краю света» (1959 г.), «Мы из Семиречья» (1970 г.) и «Через наши сердца» (1979 г.). В беседе с Вл.Владимировым писатель раскрыл причину написания этой эпопеи: «Однажды у нас умер сосед. Обычный такой дедушка. Закадычный друг моего отца. Знал хорошо всех революционеров… Павла Виноградова. Знаком был с Токашем Бокиным. Тогда это воспринималось как самое обычное… Скромный. Заботливый… нет, не большевик. Будто бы к левым эсерам примыкал… <…> И вот на поминках выяснилось, что за этим старичком, за Павлом Виноградовым, за Токашем Бокиным, за другими людьми водились дела поистине былинные… <…> И вот тогда-то и у меня душа так заболела при мысли, что грянет час – уйдем мы совсем из жизни насовсем, а ведь никто и после нас не постарается, чтобы по-человечески трепетно, а не протокольно зафиксировать все то, чем были живы поколения наших отцов и дедов…<…> И не где-нибудь, а именно здесь, на моей родной земле Семиречья! Вот в чем дело. А вовсе не в том, чтобы настрогать вариант семиреченского «Тихого Дона». Или наворотить семиреченский тип «Разгрома»…» [1, 211]. В этой пространной цитате - ответ критикам того времени типа Ю. Плашевского, Когана и другим, которые утверждали, что Д.Ф.Снегин при написании своей эпопеи следовал традициям вышеназванных писателей.

Снегин отчетливо понимал сложность осуществления задуманного. Избранный им жанр позволял художественно осмыслить историческое прошлое города Верного, события революционных лет. В советской литературе того времени романы такого типа были посвящены революции и гражданской войне, двадцатым годам, коллективизации и по своей жанровой форме являлись историко-революционными. Пожалуй, самым большим их недостатком было то, что проблемно-тематический диапазон и хронотоп этих произведений оставались узкими, затрагивали лишь социальные конфликты революционного времени, периода подготовки и свершения революции. Но, с другой стороны, писатели стремились показать не только деятельность масс, силу революционных идей, преобразующих общество в духе социализма, но и исторически достоверно воспроизвести процесс становления новой личности, раскрыть нравственный смысл их идеалов, доказать, что единственная цель и высокое назначение человека - в служении благу людей, осознать необходимость и закономерность появления во все времена героев, смысл жизни которых определен не корыстолюбивыми интересами, а служением людям, альтруизмом.

Д.Снегин осуществил колоссально большую и трудную работу по собиранию и изучению материалов описываемой эпохи. Принятая писателем установка на фактографическую достоверность (будь это описание улиц старого Верного или портрета эпизодического героя), известные ему способы творческой обработки документа помогали писателю воссоздать с помощью авторского воображения исторические сцены, события.

Сюжет во всех трех книгах строится на соединении и взаимопроникновении подлинного, получившего закрепление в документальных источниках, и того, что, сохраняя видимость реального, является вымыслом писателя или творческой интерпретацией документальной подоплеки событий. Такое слияние столь органично, что только хорошее знание реальных фактов позволяет разграничить эти

способы изображения. Вымышленные персонажи и реальные исторические лица не только являются героями повествования, но и вступают в контакты друг с другом согласно замыслу автора. Как и князь А.Болконский и Кутузов в «Войне и мире» Л.Толстого, Петр Первый и семья Бровкиных в романе А.Толстого «Петр Первый», Григорий Мелехов и Подтелков, Кудинов, Ермаков в «Тихом Доне» М.Шолохова, вымышленные герои Д.Ф.Снегина тамыры Асылбек Оралбаев и Иван Киянкин, учительница Александра Лидина, прообразами которой послужили две известные верненские революционерки А. Кочаровская и Л.Александрова, Айгуль, жена Естая, алаш-ордынец Сарымолда Кокенов, прототип которого тайный агент сыскного отделения по кличке Кара Абдильда Какенов вместе с историческими персонажами Павлом Виноградовым, Токашем Бокиным, Яковом Шидло и многими другими участвуют в подлинных исторических событиях. Неслучайно после выхода «В городе Верном» читатели спорили о прототипах героев и в вымышленном персонаже Естае Асылбекове видели конкретную историческую личность. На читательской конференции один старый ветеран «уверял, что лично был знаком с Асылбековым и что Асылбеков потом, в Тридцать седьмом году, пал жертвой культа личности Сталина…» [1, 266]. Сам писатель полемически утверждал: «… Но уж коль о вымышленных персонажах, то их у меня просто нет. Повторяю: быть может за самым малым исключением…» [1, 266].

Иллюзию художественной достоверности создает и многообразие вариантов соотношения художественных приемов письма и документального текста. Авторское описание продолжается цитатой документального источника или, наоборот, выдержка из документа предваряет авторское пояснение, цитата имеет художественное обрамление. Документ в отдельных местах свободно пересказывается, что придает произведению непосредственность живого повествования о событиях и героях.

Несмотря на идеологическую заданность, продиктованную законами жанра историко-революционного романа, Д.Ф.Снегин строит повествование по всем канонам классического реалистического романа. В трилогии основное внимание уделяется формированию личности нового типа, поэтому наряду с проблемой судьбы народа и страны остро ставится вопрос и о судьбе человеческой, индивидуальной, то есть соотношение между историческими событиями и жизнью отдельного человека сохраняется в привычной, традиционной пропорции, и это позволило писателю в достаточной мере использовать приемы «семейного романа». С другой стороны, в романах рассказывается о реальных, исторических событиях, происходивших в Верном и его окрестностях в 1913-1921-ых годах, поэтому писатель вводит в сюжет большое количество событий (более 200 действующих лиц), что придает повествованию эпическую широту и монументальность. Эпическое начало сказалось также в тяготении писателя к обстоятельному описанию события, а не анализу сущности происходящего. Черты хроникальности проявились в повышенном внимании автора к событийной стороне повествования. Романист избирает внешне сдержанную, эмоционально скупую манеру повествования, использует почти подтекстный психологизм, при котором основным становится принцип самораскрытия героя, уделяет преимущественное внимание художественной детали, которая выполняет культурологические функции, в наглядном виде представляет историческое время и национальный колорит.

Д.Снегин наряду с выше обозначенными задачами, стоявшими перед ним в процессе работы над трилогией, большое внимание уделял проблеме создания художественной биографии Павла Виноградова. По признанию самого писателя, он воспринимал своих персонажей «только как реальных. <…> За малым исключением <…> всевсе персонажи – люди от самой действительности. Они заряжены ее энергетикой. С ними я жил и живу в одном краю. В Семиречье. А именно тут большая энергетика от каждого. <…> Естественно, я не мог хорошо знать Павла Виноградова, главного героя «Верного». Его не стало в Тридцать втором году. Но я видел и слышал Виноградова. Мне тогда было под двадцать. Я знаком с его семьей» [1, 264]. Из этих «знаний» и «знакомств» родился в меру романтизированный герой с «обыкновенной биографией в необыкновенное время», человек с драматической судьбой, сыгравший исключительно важную роль в свершении революционных преобразований в одной из национальных окраин огромной Российской империи. В таком контексте значимо заглавие первой книги трилогии - «На краю света». Для Павла Виноградова, коренного псковича, рабочего Путиловского завода в Петербурге, повторная ссылка на юг, в «азиатские степи» ассоциируется с «краем света»: Как жить в этих уму непостижимых пустынных и глухих краях?». Первая фраза повествования вводит нас в гущу событий 1913-го года: «Дождливой ночью Павел Виноградов бежал из ссылки» [2, 33], к тому же она сопровождается авторским внетекстовым комментарием, где сообщаются биографические сведения: «Павел Михайлович Виноградов (1889-1932) – один из героев романа, активный борец за Советскую власть в Семиречье. Родился в селе Гриднино Псковской губернии. Сын бедного крестьянина, был подпаском, погоняльщиком лошадей на кирпичном заводе. После окончания учительской школы работал сельским учителем, затем учился в педагогическом институте в Петербурге. В 1911 году работал на Путиловском заводе, где

вступил в подпольную большевистскую организацию. За революционную работу был сослан в Томскую губернию. В 1913 году бежал из ссылки. Был пойман, препровожден на поселение в город Верный» [2, 535-536]. Такими протокольно конкретными, достоверными ссылками писатель наделяет почти каждого исторического персонажа по мере их появления в сюжете. Мотив «край света» разрастается, обретает новые подробности, в повествовании появляется мотив «неизвестного места» как конечный пункт этапирования ссыльного: Каракум-пески, Нарын-край, Семипалатный. Герой еще не знает, что «секретным предписанием их Петербурга, полученным здесь заблаговременно, его, как политически опасного для империи преступника, предлагалось пешим порядком препроводить на поселение в город Верный под надзор полиции» [2, 33], то есть Верный обозначен как конец пути. Дмитрий Снегин здесь обыгрывает семантику слова и придает ему социальный статус. Герой воспринимает это и как «конец и той мечте, которой герой сознательно собирался посвятить свою жизнь».

Мотив встречи с Верным становится ведущим дальнейшего повествования. Восприятие Виноградовым увиденного романтично: «На двадцать седьмые сутки пути Виноградов увидел такое, что сразу не поверил своим глазам. Впереди – на юге – возвышались, обнимая полнеба, горы с резко очерченными снеговыми вершинами и едва различимые у подножия. Горы напоминали гигантскую причудливую волну. Как будто давным-давно, когда на месте степей плескался безбрежный океан, могучий вал откуда-то с севера покатился на юг и, набрав неудержимую стремительность на сибирских равнинах, вдруг ударился о край неба, яростно вздыбился да так и застыл, окаменел, обратился в этот могучий, сказочно красивый горный хребет» [2, 39]. Симтоматично появление мотива о том, что герой чувствует себя вернувшимся «в родимый дом после долгого и трудного странствия» (2, 40). Основную роль в изображении деятельности молодого революционера в захолустном городе играют бытовые детали, повтор которых подчеркивает их символическую сущность. Ссыльный Виноградов, освободившись от надоевших конвоиров и ротмистра Астраханцева, совершает «обряд переодевания», освобождения от старой одежды, появляется перед верненцами в учительском костюме. Город поражает пестротой быта, многоголосием и разноязычием. Подробности деталей подчеркивают убогость быта окружающих героя простых верненцев, их тусклую обыденность, своеобразную «футлярность» их существования. Достоверно воссоздана общая атмосфера города «на краю света»: отсутствие некоего духовного, объединяющего людей начала порождает порой дикие нравы горожан, люди теряют живые чувства. Их пристрастие к нелепым слухам, диким забавам, косность и невежество свидетельствуют об общей нелепице жизни. И в этой органично враждебной герою среде зарождаются новое сознание, новые отношения между людьми, герой Дмитрия Снегина выполняет возложенную на него миссию: «…ссылка для большевика – продолжение революционной борьбы в новых условиях. И он будет работать не покладая рук здесь…<…> будет бороться за свободу и счастье обездоленных степняков…» [2, 38]. Снегин использует приемы линейной, коммулятивной композиции: Виноградов знакомится с кем-либо из горожан, и это дает писателю повод начать новое повествование об этом герое (см. истории дурачка Яшки, рассказ о семье Киянкиных, об Андрее Воронцове и т.п.). Мотив идейного и политического противостояния реализуется в эпизодах столкновения Павла Виноградова и жандармского ротмистра Астраханцева, неординарного человека, которого некоторые исследователи, в частности Вл.Владимиров, называют верненским Самгиным. Он умен, начитан, прозорлив, искусен в ведении светских бесед, в глубине души даже уважает своего оппонента, но по долгу службы и в соответствии со своими убеждениями должен препятствовать революционной деятельности молодого питерца и его единомышленников. Этот сюжет доведен писателем до логического конца.

Одним из определяющих движение сюжета становится мотив преодоления Виноградовым и его единомышленниками трудностей психологического и прежде всего социального характера на пути осуществления поставленных перед ними партией задач. Лейтмотивом через все повествование проходит интернациональная тема – тема дружбы казахов и русских, реализующаяся во множестве частных сюжетных линий. Особо значима сюжетная линия о трагически яркой и короткой жизни и революционной деятельности Токаша Бокина. Д.Ф. Снегин достоверно и реалистически воссоздал характер инонационального героя той эпохи, показал путь казахского интеллигента к революции. По сравнению с другими героями облик Виноградова воссоздан писателем наиболее полно и подробно. Но автор, исходя из требований жанра исторического романа, расширяет рамки повествования, все же стремится дать максимум сведений о действующих лицах, даже эпизодических. В отдельных сюжетных эпизодах показана деятельность Якова Шидло и Луки Емелева, командира Первого Семиреченского красногвардейского полка, члена Военно-революционного комитета, Степана Малетина, Александра Березовского, Рудольфа Маречека, с одной стороны, и их противников, считавших себя до поры до времени хозяевами жизни, купца Пугасова, петербургского камер-юнкера, выполнявшего в Верном особое задание Цингера-старшего и его сына, офицера Христиана, комиссара Временного

правительства, эсера Шкапского, «степного принца», алашордынца Кокенова и мн.др.

Как видим, Д.Ф.Снегин представил читателю художественное исследование исторических событий, происходивших в городе Верном и его окрестностях в предреволюционные и революционные годы, но преломленных через сознание автора и переработанных в его творческой лаборатории. Многогранности и полноты в изображении он добился тем, что ставил своих героев, реальных и вымышленных, в центр исторических событий, когда идет проверка на право называться человеком, когда в ходе столкновений и борьбы обнажается суть каждого из них. Писатель историчен в том смысле, что он, будучи сам непосредственным (хоть и молодым) свидетелем той эпохи и людей, достоверно передает исторические события, факты, детали, дух времени.

Использованная литература:

1. Владимиров В. Дмитрий Снегин. Его любовь, Память и Слово. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Казахстан», 2003. – 288 с.

2. Снегин Д. В городе Верном: роман в двух книгах. Трех частях // Дмитрий Снегин. Собрание сочинений в пяти томах. – т.1. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – 544 с.

УДК 801.73

Қоңыратбай Қалжан Тынысбекұлы
Абай атындағы ҚазҰПУ-ның докторанты, kalzhan2012@yandex.kz

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЭПИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Резюме. *В статье рассматривается вопрос изучения эпического наследия тюрко-монгольских племен. Проведен герменевтический анализ термину тюрко-монголы. Этапы изучения эпического наследия тюрко-монгольских племен приведен в хронологической последовательности. Кроме того, в статье рассмотрены пути развития казахской литературы в период советского политического застоя.*

Summary. *The article discusses the study of the epic legacy of the Turkic-Mongolian tribes. Conducted a hermeneutic analysis of the term Turko-Mongols. Stages of studying the epic legacy of the Turkic-Mongolian tribes is given in chronological order. In addition, the article considers the ways of development of Kazakh literature in the period of Soviet political stagnation.*

Резюме. *Мақалада түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұраларының зерттелуі жан-жақты қарастырылып, түрік-моңғол тіркесіне герменевтикалық талдау жүргізіледі. Қазақ әдебиеттану ғылымында түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұраларын зерттеудің кезеңдері хронологиялық тізбекпен келтіріліп, егжей-тегжейлі қарастырылады. Қазақ әдебиетінің кеңестік дәуірде саяси тоқыраудан шығу мәселесі де мақалада сөз болады.*

Түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұрасын зерттеу ісі XIX ғасырдың аяғында басталып, кеңес дәуірінде жалғасын тапты. Бұл әдеби мұралардың ғылыми айналымға түсуі XX ғасырдың бел ортасына сай келеді. Оған Н.А.Аристов, Д.Банзаров, В.В.Бартольд, Н.А.Баскаков, А.Н.Бернштам, Е.Э. Бертельс, Б.Я.Владимирцев, Ф.И.Гордеев, Л.Н.Гумилев, А.Н.Кононов, С.Кляшторный, С.Е.Малов, П.Н.Мелиоранский, Е.Д.Поливанов, В.В.Радлов, А.Н.Самойлович, басқа да көптеген ғалымдар өз үлесін қосты. Аталған ғалымдар руна жазуымен таңбаланған ескерткіштер мен эпикалық жырларды түрік-моңғол тайпаларының мұрасы ретінде қарастырды.

Бұл күрделі мәселеге М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Ғ.Мұсабаев, Ғ.Айдаров, Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібаев, Ә.Құрышжанов, М.Жолдасбеков, Ө.Күмісбаев, Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, т.б. қазақ ғалымдарының қосқан үлесі де орасан зор. XX ғасырдың 60-жылдары жарыққа шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967) жинағынан бастап осы кезге дейін көптеген зерттеулер, монографиялар, диссертациялар жазылды. Ә.Марғұланның «Ежелгі жыр аңыздар» (1985), Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» (1987), Х.Сүйіншәлиевтың «Ғасырлар поэзиясы» (1987) түрік жазба ескерткіштеріне арналған болса, Ғ.Мұсабаев, А.Махмұтов, А.Айдаров, А.Ибатов, басқа да тілші ғалымдар да түрік жазбаларына ерекше мән берді.

Ғылымда Хошо Цайдем, Селеңгі бойындағы жазба ескерткіштердің табылуы, оларға қатысты жазылған Ядринцев, Томсен, Радлов ізденістері түрік жазбаларын зерттеудің іргетасын қалады. Одан әрі түрік жазбаларын тарихи-географиялық ерекшеліктеріне қарай зерттеу мәселесі көтерілді. Мысалы, Ғ.Айдаров түрік жазбаларын енисей, талас және орхон ескерткіштері деп бөлсе [1, 12], С.Г. Кляшторный мынадай жеті топқа жіктеді: Орхон, Селеңгі, Толы өзендері бойындағы Моңғолия ескерткіштері (Білге Қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Онгин, Күлшора, т.б.); Енисей жазбалары; Лена – Байкал ескерткіштері; Алтай жазбалары; Шығыс Түркістан жазбалары; Орта Азия ескерткіштері; Шығыс Еуропа ескерткіштері [2, 135-138].

Н.А.Баскаков YI-XIY ғасырлар арасындағы түрік тайпаларының мәдениетін үш кезеңге жіктеген: хұн дәуірі, көне, орта түрік әдебиеті. Көне әдебиетімізді одан әрі тарқатқан М.Жолдасбеков түрік тайпаларының әдебиеті (YII-IXғғ); ислам дәуірінің әдебиеті (X-XIIIғғ); қыпшақ дәуірінің әдебиеті (XIII-XIYғғ.) деп жіктеген [3, 23-26]. Бұдан түрік жазбаларының моңғол шапқыншылығы (X-XIII ғғ.) және одан кейінгі (XIII-XIY ғғ.) кезеңдерді де қамтитынын көреміз.

Н.А.Баскаков келтірген бөлініс пен М.Жолдасбеков жүйесінің ғылыми негізі жоқ емес. Бірі түрік тайпалары мекендеген географиялық ортаны негізгі нысана етсе, екіншісі оларды этникалық белгісі бойынша дәуірлеген.

Тақырыпқа тереңдемей тұрып «түрік-моңғол» деген тіркеске герменевтикалық талдау жасап, ерекше тоқталып өту қажет болады. Көптен шешімін таппай жүрген мәселелердің бірі – осы. Көрнекті шығыстанушы, академик В.В.Бартольд еңбектерінде «түрік» және «моңғол» этнонимдері үнемі бірлікте көрініп, «түрік-моңғол» (тюрко-монгол) деген тіркес бір-бірінен ажырамаған күйінде қолданылған екен [4]. Кеңестік дәуірде көне жазба ескерткіштерді зерттеудің көптеген қиыншылықтары болғаны белгілі. Айталық, саяси оқиғалардың ықпалымен түркітану ғылымы сонау XX ғасырдың 40 - 60-жылдары шетқақпай болып келді. Саяси қолданыста «пантюркизм», «панисламизм» деген терминдер туып, түркітану ғылымының көкжиегі тарыла түсті. Осындай кезеңде көне жазбаларға байланысты толыққанды зерттеулер жүргізу мүмкін болмаған еді. Бола қалған күннің өзінде көптеген мәселелер ашық айтылып, әділ зерттеле алмады. Герменевтикалық пайымдаудың қажеттігін анықтайтын жайттардың бірі – осы.

Солай бола тұрса да қазақ ғалымдары көне түрік жазбаларын назардан тыс қалдырған емес. Алаш ардагерлері бұл тақырыпқа тереңдеп бара қоймаса да кеңес дәуіріндегі академиялық ғылым көне жазбаларға ой бөліп, олардың қазақ әдебиетіне қатысына зер сала бастады. Өткен ғасырдың 40-жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл-әдебиет институты жоспарлаған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты екі томдық соның дәлелі. Мұндай басылымды жүзеге асыруға белсене араласқан М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Т.Нұртазин сияқты ондаған ғалымдарымыздың есімдері мен еңбектерін атауға болады. Сол жылдардың өзінде мерзімді баспасөз бетінде жарық көрген мақалалар саны аз болмапты. Көне түрік және шығыс жазбаларын зерттеу барысында саяси сынға, тіпті арнайы партия қаулыларына ілігіп жүрсе де, ғалымдарымыз бұл саланы дамыта білген.

Көне түрік жазба жәдігерлеріне келгенде қазақ әдебиеттану ғылымы жоғарыда көрсетілген «тюрко-монгол» («түркі-моңғол») деген тіркесті калька түрінде қолданып келгені белгілі. Осындағы «түрік» деген этнонимнің орыс тіліндегі «тюрк» емес, «тюрко» деген тіркестен алынғаны анық. Кезінде В.В. Бартольд бір-бірінен ажыратпай қолданған «тюрко-монгол» деген тіркестің бір буыны түсіп қалып, «түркі» деген алғашқы тармағы алынған. Сол жылдарғы саяси соққылардың ызғарынан бұл шараға қазақ ғалымдары амалсыздан барған деп топшылауға болады. Ондағы мақсат - «пантюркист» дейтін саяси айыптан қашу, «түрік» және «түркі» атауларын ажырату арқылы анадолы түріктерін алтайлық түріктерден даралау болатын. Онсыз түркітану ғылымын дамыту мүмкін болмаған.

Бұрын ғылыми қолданыста болған «түркі-моңғол» деген тіркесті бір-бірінен даралау одақ ғалымдарынан басталған. Батыс Моңғолия жерінен табылған жазбаларды С.Е.Малов «Памятники древнетюркской письменности» деген атаумен бастырса, И.Стеблеваның «Поэзия тюрков YI-YIII веков» деген тақырып аясында зерделеген. Осылайша жазба ескерткіштер негізінде «түрік» атауын «моңғол» сөзінен даралаған. Бұл бағытты кейін қазақ ғалымдары одан әрі дамыта түсіп, келе-келе алтайдағы жазба ескерткіштер тұсында «моңғол» сөзі қолданыстан шыға берген.

Міне, бір ғана «түрік» деген этноним атауы тұсындағы мәліметтерді ой елегінен қайта өткерер болсақ, кеңестік түркітану саласына герменевтикалық пайымдаудың қажеттілігі айқындала береді. Осы жайттарды ескере келгенде кеңестік заманда қолданысқа түскен «түркі» этнонимін «түрік» сөзімен ауыстырғанды орынды санадық. Қазақ әдебиеттану ғылымында түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұраларын зерттеудің бірнеше кезеңдерін жинақтап көрсетуге болады.

Бірінші кезең – XX ғасырдың орта тұсын қамтиды. 1944 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалы, 1946 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының ашылуы түркітану саласындағы ізденістерге жол салған еді. Осы жылдары «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты екі томдық ғылыми басылым жоспарланып, оның алғашқы томы – фольклор, екіншісі – көне түрік дәуірінің әдебиетіне арналуға тиіс болған. Бірақ сол жылдарғы саяси оқиғалардың салдарынан «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты басылымның фольклорға арналған бірінші томы жарық көріп, түрік жазба ескерткіштеріне арналған екінші томы баспа жүзіне шықпаған. Қазақстан БКП (б) Орталық комитетінің 1947 жылдың 21 қаңтарындағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл-әдебиет институтының жұмысындағы саяси-өрескел қателіктер» туралы қаулысы соның дәлелі. Онда көне түрік жазбаларын зерттеушілерге қатысты «ескішіл», «өткенді аңсайтын», «кертартпа» деген саяси сипаттағы ұшқары бағалар берілді. Оның аяғы «пантүркизм», «панисламизм», 50-жылдардың бас кезіндегі «космополитизм» секілді саяси ағымдарға ұласып кете барған. Осы жағдайлардан түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұрасын зерттеудің қаншалықты қиын болғанын көруге болады.

Түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұрасын зерттеудің екінші кезеңі XX ғасырдың 60-жылдарынан бастау алады. 50-жылдары әдебиеттану ғылымы әбден тоқырап, «Қамбар батыр» жырынан басқа эпикалық мұраларымыз феодализм дәуірінің жемісі ретінде бағаланғаны белгілі. Мұндай жағдайда көне түрік жазбаларын зерттеудің мүмкін болмағаны түсінікті. Бұл саяси науқан кеңес үкіметіне қарасты бүкіл одақтас республикаларда болып, қырғыздар «Манас», түрікмендер «Деде Горгуд», буряттар «Гэсэр», тәжіктер «Героглы», моңғолдар «Сокровенное сказание» сияқты ірі-ірі эпикалық мұраларынан бас тартқанын көреміз.

Сол жылдарғы әдебиеттану ғылымы мұндай саяси тоқыраудан қалай шықты деген мәселе әлі күнге дейін ғылымда арнайы қарастырылған емес. Расында кезінде насихатталуға болмайтын, «зиянды» деп танылған, ғылыми оралымнан шығарылып тасталған эпикалық мұраларды халыққа қайтаруға не себеп болды?

Біздің пайымдауымызша, кеңестік ғылымның жаңа танымдық арнаға бет бұруына түрткі болған В.Я.Пропптың «Русский героический эпос» атты еңбегі. Бүгінгі күн тұрғысынан келгенде бұл жұмыстың ескірген тұстары болса да, өз кезеңі үшін прогрессивтік сипат атқарғаны анық. Онда ғалым бұрынғы тарихи мектеп тәжірибесін түбегейлі жоққа шығарып, поэтикалық-танымдық жүйе ұсынған. Эпикалық мұраларда тарихи шындық болмайды, олардан халықтың ғасырлар бойғы ой-аңсары ғана көрініс табады деген тезис кеңестік дәуір идеологиясына ұнады. Осыдан соң ұзамай барлық халықтардың қуғын-сүргінге ұшыраған эпикалық мұралары қайта оралып, әдеби оралымға түскен. Бұрын «Едіге» сияқты жырлардағы тарихи дерек-

терден безген кеңестік ғылым жекеленген жырларға қатысты қабылданған қаулылардың күшін жоймаса да, эпикалық мұраларымыздың басым бөлігі қайтарылған.

1955-1956 жылдары көптеген түрік тілдес халықтардың бұрын зиянды деп танылған эпикалық мұраларына арналған Бүкілодақтық ғылыми конференциялар еліміздің бірқатар қалаларында өтіп, «Алпамыш», «Манас», «Көрұғлы» сияқты жырлар халық мұрасы ретінде бағаланды.

1959 жылы Алматы қаласында әдеби мұраны зерттеуге байланысты өткен республикалық ғылыми-практикалық конференция да жаңа ізденістерге бағыт берді. Әрине, конференцияда түрік жазба ескерткіштеріне деген әр түрлі пікірлердің болғанын да айту керек болады. Қазақ әдебиеті XYIII ғасырдан басталады, Бұқар жыраудан әріде қазақ әдебиеті жоқ деген пікірлер одан кейін де бой көрсетіп келген.

Бірақ осы ғылыми басқосудан соң қазақ ғалымдары көне түрік жазба ескерткіштерін зерттеп ісіне ден қойған. Қазақ баспасөзінде сонау 40-жылдары бой көрсеткен түрік жазбаларына қатысты ізденістер қайта жалғасын тапқан. Сол жылдарғы жас аспиранттар - М.Жолдасбеков, М.Мағауин, А.Қыраубаевалар көне түрік, шығыс, ноғайлы дәуірінің әдеби жәдігерлерін зерттеу нысанына алған.

Көне түрік жәдігерлеріне деген қызығушылық Одақ көлемінде де жалғасып жатты. И.Стеблева «Күлтегін», «Тоныкөк» жазбаларының тарихи-көркемдік ерекшеліктерін қарастырған болса, дәл осы жазбалардың қазақ әдебиетіне қатысын М.Жолдасбеков зерделеді. 1971 жылы Ә.Қоңыратбаев «Көне түрік поэзиясы және қазақ фольклоры» деген тақырыпта еңбек жазып, қазақ әдебиетінің исламға дейінгі дәуірін зерттеген. Осының бәрі түрік-моңғол тайпаларының эпикалық мұрасын зерттеудің екінші белесі болған-ды.

Үшінші кезең – XX ғасырдың 80-жылдарынан бергі жердегі ғылыми ізденістерді қамтиды. Бұл тұста түрік жазбаларын зерттеу одан әрі жалғасып, «Қорқыт ата кітабы», «Түрік сөздігі», «Құтты білік», «Диуани хикмет» секілді көптеген әдеби жәдігерлер мәтіні қазақ тіліне тәржімаланды. Ә.Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, Х.Сүйіншәлиев, Ө.Күмісбаев, А.Егеубаев, т.б. зерттеулері бұл ғылыми бағыттың орныққанын көрсетті.

Еліміз егемендік алған кезден бастап көне түрік жазба жәдігерлерін зерттеу ісі жаппай сипат алды десек артық айтпаған болар едік. Бұл кезде аталған жәдігерлерге қатысты зерттеулер орыс, қазақ тілдерінде қатар өрбіді. Көне түрік жазбалары тұсында көптен зерттеліп келе жатқаны - орхон ескерткіштері. Бұл жәдігерлерге қатысты алғашқы экспедиция жұмыстарының нәтижесі XIX ғасырдың аяқ кезінде жарық көрген болса, одан бергі жерде де көптеген жұмыстар атқарылды. «Күлтегін» жазбаларын зерттеген В.Радлов, В.Томсен, И.Ядринцев, И.Мелиоранский сияқты ғалымдар тастың жалпақ бетіндегі жазуды оның басы, сол жақ бүйіріндегі кіші жазуды жалғасы деген болса, Л.Гумилев «Күлтегін» 716-718 жылдар арасында жазылған, Могилан ескерткіші осы «Күлтегіннің» жалғасы, қосымшасы», - дейді [5]. Енді біреулер кіші жазуды тастың жалпақ бетіндегі үлкен жазбаға кіріспе ретінде қабылдаған.

Түрік қағанатының биік жетістігі - эпикалық мұра жасауында. Ол жазбалардың негізінде мифтік сюжеттер емес, эпикалық дәстүрге бейім тарихи оқиғалар - Қапаған, Могилан, Күлтегін жорықтарының жатуы да тегін емес. Осының өзі В.Я.Пропп ұсынған әдіснамалық тұжырымның тұрақсыздығын аңғартады. Демек бұл да герменевтикалық ізденістерге бастайтын жайттардың бірінен саналады.

Көне түрік жазба ескерткіштерін зерттеген ғалымдарды «түрік» сөзінің этимологиясы да қызықтырған. Бұл сөздің тегіне қатысты деректер М.Қашқари, В.Бартольд, Г.Вамбери, Ю.Немет, А. Бернштам, А.Зайончковский, А.Кононов, Н.Баскаков, Р.Фрей, Ф.Гардеев, В.Махпиров еңбектерінен кездеседі. Махмұт Қашқари бұл атауды эпоним деп ұқса, В.Бартольд YI ғасырлардағы көшпелі тайпа атауы деген. «Түрік» этнонимін «адам», «жаратылу», «күш» «қуат» деп түсінгендер де жоқ емес.

«Түрік» этнонимі тұсында А.Н.Кононов та үш түрлі ғылыми болжам жасаған. Біріншіден, «түрік» - саяси термин. Басында түрік-моңғол тіліндегі «төркін» сөзінен туып, бері келе түрік және түрк болып қолданысқа түскен. Екіншіден, «түрік» сөзі түр-түс ұғымының фонетикалық өзгеріске түскен үлгісі, ал «к» – көптік жинақтаушы аффикс. Осы негізде А.Н.Кононов «түрік» - әскери одақтың жинақтаушы атауы деген. Н.А.Баскаков пікірі де осыған жуық.

Көне түрік жазба ескерткіштерін зерттеушілердің бір сөзді түрліше ұғынудың себебі неде? Мұны анықтап, ғылыми бағасын беру үшін де герменевтикалық пайымдау қажет. Яғни мәтіндерді қайта оқып, қайта саралау керек болады.

Міне, көне түрік дәуіріндегі жазбаларға байланысты зерттеулердің ұзын-ырғағы осындай болып отырады. Қазақ әдебиеттанушылары көбіне түрік жазбаларын төңіректеп, моңғол ескерткіштеріне көп бара бермеген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Ғ. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. А., 1971.

2. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. М.: 1964.

3. Баскаков Н.А. Об унификации названий древних и средневековых письменных тюркских языков. См.: Тюркологический сборник – 1977. М.-1981.

4. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. В кн.: Книга моего деда Коркута. М.-Л., 1962.

5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, 1993.

УДК 821.512.122

Kongyratbay Tynysbek
Kazakh State Women's Teacher Training University

Kongyratbay Kalzhan
Abai Kazakh National Pedagogical University

TO METHODOLOGY OF THE ETHNIC STUDYING OF THE HEROIC EPOS

Түйін. *Мақалада қаһармандық эпосты этникалық зерттеудің әдіснамалық аспектілері қарастырылады. Зерттеудің герменевтикалық әдістерін қолдана отырып, эпикалық мұраларды зерттеуге бағытталған еңбектерге сыни-талдау жүргізіледі. Эпикалық зерттеу – әлемдік фольклористиканың негізгі бағыттарының бірі бола отырып, типологиялық ұқсастықтар мен қаһармандық аңыздардың өзіндік ерекшеліктерін зерттеумен айналысады. Бұл бағыттағы пайымдаулардың дені: этноссыз – қаһармандық эпос болмайды, ал этникалық үрдіссіз – эпикалық дәстүр болмайды деген тұжырымға келіп саяды.*

Резюме. *В данной статье затронуты методологические аспекты этнического изучение героического эпоса. Используя герменевтические методы исследования, проведен критический анализ трудов исследователей эпического наследия. Эпическое исследование является одним из основных направлений в мировой фольклористике, которая занимается изучением как типологических сходств, так и местного своеобразия различных героических легенд. Все мысли и суждения приводят к следующей научной формуле: без этноса нет героического эпоса, а без этнического процесса – эпической традиции.*

Key words: *folklore, heroic epos, epic tradition, ethnic character.*

Summary: *In the present article methodological aspects of ethnic studying of the heroic epos are affected. Using hermeneutic methods of research the author exposes the critical analysis works of the most outstanding epic's researchers. Brings all the thoughts and judgments to the following scientific formula: without ethnos there is no heroic epos, and without ethnic process – epic tradition. Epic study is one of the main directions in worldwide folklore studies which engaged in studying of both typological similarities, and local originalities of various heroic legends.*

In spite of the fact that in global folklore studies all these directions function is equivalent: V. Propp's works, B. Putilov - on the one hand, A. Veselovsky, V. Anikin, A. Petrosyan's researches – with another, B. Rybakov, M. Plisetsky, L. Yemelyanov's works – with the third, in the Kazakh Epic study dominates generally poetic direction which, leaning on art and poetic system, somewhat ignores historicism of the heroic epos. Nevertheless, studying of the historical and informative nature of the epos – not dogma, but absolutely new direction generated by a new scientific current. Describing methodology of this concept, A. Etkind writes that "new historicism - history not of events, but people and texts in their relation to each other … Through the text with its history the history as that, sometimes generally, sometimes in trifles is visible. Degree of increase and coverage depends on the text mostly and also on readings" [1].

No secret that many specialists in folklore hold the opinion, as if the heroic epos is the phenomenon of art. On this soil all onomastic names which found in the epos were perceived by them as the fiction remote from historical and ethnic process. However, referring to opinion of the same A. Etkind who actually speaks about hermeneutic approach, it is possible to add that a lot of things depend on the researcher's relation to the text. The author claims the "the strong reader" has own dictionary which it puts in texts, giving them the strong readings … The success is made by such reading which answers the central problems of its culture" [1,40].

However in the heroic epos it is also easy to find traces of ethnic history which have to be studied from a position of the historicism principle in science because the poetic method with its historical and comparative approach resulted an Epic study in scientific stagnation which main reason V. Gatsak had seen [3] in unilateral art and informative approach to the studied object. From here need for more profound theoretical development of the epos, as object of scientific knowledge follows.

Running forward, it is possible to tell that only historical and ethnic studying is capable to overcome that stagnation which was formed in an Epic study not only in Kazakhstan, but also in Commonwealth of Independent States (CIS) countries. It means that the specialists in folklore who are limited to the statement stated at a boundary of the 50th as if the epos creates the art reality a little deal with problems of enrichment methods of research with methodological achievements of ethnology, ethno geography, ethnic history, onomastics, philosophy and ethno folklore studies. Ignoring achievements of representatives of historical folklore studies in the person of S. Azbelev, N. Kravtsov, A. Petrosyan, M. Plisetsky, etc., they claim that the epos – the phenomenon literary, therefore - verbal. It is enough to tell that the similar

conservatism rejecting historicism of the epos is far even from world-wide recognized definition of the term "folklore" developed at meeting of government experts in preservation of folklore at UNESCO which took place in Paris on March 1, 1985.

When determining the historical and informative nature of the heroic epos unilateral typological studying essential doesn't bring anything. The scientists who are carried away by this direction don't even suspect that their researches, in a sense, have completive character because at the theory-methodological level they represent only repetition and the adaptation of methods of typological studying to the nature of the Kazakh heroic epos.

Certain Kazakh scientists also hold the opinion, as if the heroic epos – truth art. To us the position of B. N. Putilov who, without convincing scientific arguments, tried to prove is well-known that his opinion is absolute truth. Some scientists don't want to be reconciled with that in folklore studies some scientific directions can coexist. Though we have already tried to prove it by the example of the Kazakh heroic epic.

Folklore is the multifunctional phenomenon. Therefore, the hypotheses which are under construction only on separate originalities of the heroic epos which can't be given for the scientific theory – truth are inappropriate here. Studying of the epos in historical and ethnic and art and poetic aspects – here one of actual problems of a modern Epic study. Otherwise such important components of the epos as its historicism, ethnic and geographical origin to any tribe, the region drop out of a field of scientific knowledge. In essence, it is repetition of the all-methodological installations of an Epic study which aren't considering mental originalities of the Kazakh heroic epos. Several scientists ignoring the historical and ethnic identity of the epic will be an example for this.

In the heroic epos there are a lot of typological lines: similarities of the motives and plots which are usually given out for an epos poetics originality. But it is only substantial aspect of the question. Whereas art and historical spheres of the epos bear different functions which, by words V.E.Guseva, separately can't explain specifics of the heroic epos.

Of course, extent of reflection of historical reality in epic legends isn't identical. Nevertheless, ethnic sources of the heroic epos deserve attention. It is enough to tell that still remains not studied the ethno geographical nomenclature containing numerous data of a historical and ethnic order. This circumstance is especially felt in attempt of scientific studying of onomastics with which the heroic epos abounds.

Not only motives and plots have to be object of studying, but also an anthroponomy, ethnonims and anthroponomy. Many personal names, including historical and geographical names, get to the epos under direct influence of ethnic consciousness for which elements of the imagination and artistry are alien. And to consider it manifestation of typology, but not real history, it is inexpedient. For example, Korkyt, Alpamys, Koblandy – the anthroponomy formed on the basis of ethnonyms. Ethnic sources of the Kazakh folklore are observed in "The book of my grandfather Korkyt", "Alpamys", "Koblandy" - epic legends of separate Turkic tribes: oguz, konyrat and kipchak.

Obviously, the role of epic tradition can't be exaggerated. Despite continuous development of the epos, it is necessary to consider, what not all elements are exposed to art processing. Belonging of the above legends to the called ethnic groups is observed in all existing versions and options and hardly it can be considered historical and typological compliance. In spite of the fact that in the art plan there are separate incidental features, the ethnic basis of each epic legend is steady and invariable. Need of fixed studying of ethnic sources of the heroic epos is also defined by it.

The folklore relation to ethnic history was considered in works of V. Abayev, S. Abramzon, G. Vasilyeva, M. Gryaznov, B. Karmysheva, S. Kiselyov, A. Okladnikov and other scientists – historians, ethnographers and specialists in folklore. Today in the Kazakh folklore studies this scientific problem isn't necessary in the foreground.

Still N. I. Kravtsov claimed that the epos – not poetic processing of the legend, but a special way of preservation of historical reality in national memory. About historicism of folklore also L. Tolstova, V. Pimenev and T.Dolgikh wrote. If S. Serov and R. Lipets with deep concern wrote that deal with this important problem, generally ethnographers and archeologists, A. Nalepin claimed that exaggeration of a role of folklore, as historical source, - a mistake less considerable, than underestimation of its historical essence. All these thoughts in a certain degree shed light on this scientific perspective.

What communication of the heroic epos with historical and ethnic process? Degree of stability of ethnonyms in the heroic epos? As what category of historical sources it is possible to rank the heroic epos? In what is its value? All these questions need fixed studying. Time passed when the epos was the object of poetic studying. The new problems of an Epic study connected with the ethnic nature of the Kazakh heroic epos emerge.

Representatives of a historical and comparative method somewhat raised the question of historicism of the epos. However they were limited to studying of process of formation of poetics, i.e. art system, passing thus historical process. Such concepts as "an epic era", "epic consciousness", the "epic times" which are so often applied by supporters of the poetic direction without due argument need additional scientific justification. To what type of a historical formation and public consciousness they can be carried?

With these concepts not representatives, ethnographies and ethnology, and the specialists in

folklore considering the epos in a separation from ethnography operate. They don't bring anything new in an Epic study, especially in the theory of ethno folklore studies. In philosophical aspect epic consciousness is a superstructure. Then as the main object of the Kazakh epos must be the ethnic consciousness, i.e. basis.

Leaning not the above, we consider that many epic genres, including the epos and a legend, are created in the wake of historical events, under direct impact of ethnic process. "Traditions, legends and epic are a treasure house where the people throughout the centuries and millennia drew his knowledge of history, his own and the outside world" [2]. However these theoretical aspects involve our specialists in folklore who are so carried away by poetics of the Kazakh heroic epos a little.

The impression is made that scientists-specialists in folklore go by inertia of an Epic study of the 50-70th years of the XX century. Thus both features of epic tradition of the Kazakh people, and a form of an existing of epic genres are a little considered.

The epos is the syncretic phenomenon, existing in time and space. The live epic tradition, along with the ethnic nature, as a rule, contains two main components: musical tune and poetic text. Studying of a ratio, i.e. synchronism or asynchrony of these art beginnings also introduces the amendments in the considered problem.

Within epic tradition remains and develops both style of work, and manner of performance. It is noteworthy that the epic tradition operating in all regions of the republic. It developed more where most intensively there were historical and ethnic processes forming ethno genesis of the Kazakh people.

Geographical distribution of the epos is an ethnic sign. It is enough to specify of that the Kazakh epos remained generally on the Western and the Southern Kazakhstan. It is connected with that the process of formation of the Kazakh nationality which captured the period from XIV to the XVI centuries happened among oguz-kipchak, nogay uluses, within the state of nomadic Uzbeks and Mogolistan. These events are the cornerstone of many epic legends.

The epic tradition keeps not only historical events of the specified period. In heroic legends there are a lot of data and on earlier events - echoes of ethnic history the ancient Turkic tribes. Depth of reflection of the historical past depends on age, emergence of the most epic tradition. It concerns also Melos - a musical recitation, the epos distinguishing music from other genres of folklore. For definition of ethnic essence of the epos it is necessary to study not only a plot, traditional motives, but also functional value, semantic properties of a musical tune. What semantic loading is born by this or that intonation? What tune represents the most ancient layer and what is stratification? What style is the cornerstone of a certain epic Storytelling? What the general between various manifestations of musical and epic tradition? We tried to light the separate parties of this problem with the previous works.

Considering stability of musical intonation and his defining the way of signs, it is possible to tell that a tune is more ancient than a verse, therefore, a plot and the contents. A tune is a historical category, bearing the musical "code" of any tribe itself. Epos music "is always concrete ethnically and socially, is identified on structure, a sound ideal, an articulation and a timbre" [3, 64]. For implementation of these tasks the musical ethnology has to arm historical and genetic, comparative-historical, typological and staidly with research methods which set makes methodology of historical and ethnic studying of musical and epic tradition.

For an Epic study of the XXI century unilateral and poetic studying - the passable way. Now scientists are faced by more complex challenge – studying of ethnic sources of the heroic epos which was once considered as art creation of the people. We are completely solitary with opinion that "the negativism in relation to use of folklore as a historical source, (quite often shown first of all by specialists in folklore), impoverishes possibilities of restoration of ethno genesis and ethnic history, the ancient public relations and culture of people of the world" [2, 9].

The historical and ethnic nature of the Kazakh heroic epos is the original phenomenon. It is difficult to observe it in bylines in which instead of ethnonyms the oykonomistic names testifying to other level of epic thinking and to other stage of public consciousness occur.

In this regard it is necessary to specify theoretical aspects of esthetic and ethnic studying of the epos, because poetics – synchronous studying, and historicism – diachrony.

They make two different spheres of an Epic study. At synchronous studying it is applied typological, and diachrony – ethnological methods. And it allows us to speak about the heroic epos in general and Kazakh, in particular, as about a historical and ethnic source. The heroic epos, unlike other genres of folklore arises in the wake of ethnic history. The formula of this scientific theory is as follows: without ethnos the heroic epos doesn't present and without ethnic process – epic tradition.

References

1. Etkind A. New historicism, russian version//New literary review. - No. 47,1/2001, p.7-40.

2. Tolstova L.S. Use of folklore when studying ethno genesis and ethno cultural ties people / Folklore and historical ethnography. – Moscow, 1983. – Page 8.

3. Zemtsovsky I.I. Articulation as sign of ethnic culture / Ethno sign functions cultures. – Moscow, 1991. – 223 pages.

UDK 81'366: 111.512.122

Makulbek Azamat, Yerekhanova Fatima
Candidates of Philological Sciences, senior teachers
South Kazakhstan State University named after M.Auezov, mail.dilya@mail.ru

INTRODUCTION SURVEY OF SOME AMERICAN AND BRITISH ENGLISH LEXICAL DISTINCTIONS

Түйін. *Мақалада американдық және британдық аңылшын тіліндегі кеібір лексикалық айырмашылықтар баяндалады*

Резюме. *В данной статье рассмотрены некоторые лексические различия американского и британского английских языков*

Standard English is the official language of Great Britain taught at schools and universities, used by the press, the radio and the television and spoken by educated people may be defined as that form of English which is current and literary, substantially uniform and recognized as acceptable wherever English is spoken or understood.

North America has given the English lexicon many thousands of words, meanings, and phrases. Several thousand are now used in English as spoken internationally; others, however, died within a few years of their creation.

Creation of an American lexicon

The process of coining new lexical items started as soon as the colonists began borrowing names for unfamiliar flora, fauna, and topography from the Native American languages. Examples of such names are opossum, raccoon, squash and moose (from Algonquian). Other Native American loanwords, such as wigwam or moccasin, describe artificial objects in common use among Native Americans. The languages of the other colonizing nations also added to the American vocabulary; for instance, cookie, cruller, stoop, and pit (of a fruit) from Dutch; levee, portage ("carrying of boats or goods") and (probably) gopher from French; barbecue, stevedore, and rodeo from Spanish [1, 174].

The word corn, used in England to refer to wheat (or any cereal), came to denote the plant Zea mays, the most important crop in the U.S., originally named Indian corn by the earliest settlers; wheat, rye, barley, oats, etc. came to be collectively referred to as grain (or breadstuffs). Other notable farm related vocabulary additions were the new meanings assumed by barn (not only a building for hay and grain storage, but also for housing livestock) and team (not just the horses, but also the vehicle along with them), as well as, in various periods, the terms range, (corn) crib, truck, elevator, sharecropping and feedlot.

The rise of capitalism, the development of industry and material innovations throughout the 19th and 20th centuries were the source of a massive stock of distinctive new words, phrases and idioms. Typical examples are the vocabulary of railroading (see further at rail terminology) and transportation terminology, ranging from names of roads (from dirt roads and back roads to freeways and parkways) to road infrastructure (parking lot, overpass, rest area), and from automotive terminology to public transit (e.g. in the sentence "riding the subway downtown"); such American introductions as commuter (from commutation ticket), concourse, to board (a vehicle), to park, double-park and parallel park (a car), double decker or the noun terminal have long been used in all dialects of English. Trades of various kinds have endowed (American) English with household words describing jobs and occupations (bartender, longshoreman, patrolman, hobo, bouncer, bellhop, roustabout, white collar, blue collar, employee, boss [from Dutch], intern, busboy, mortician, senior citizen), businesses and workplaces (department store, supermarket, thrift store, gift shop, drugstore, motel, main street, gas station, hardware store, savings and loan, hock [also from Dutch]), as well as general concepts and innovations (automated teller machine, smart card, cash register, dishwasher, reservation [as at hotels], pay envelope, movie, mileage, shortage, outage, blood bank) [2, 202].

Already existing English words --such as store, shop, dry goods, haberdashery, lumber-- underwent shifts in meaning; some --such as mason, student, clerk, the verbs can (as in "canned goods"), ship, fix, carry, enroll (as in school), run (as in "run a business"), release and haul-- were given new significations, while others (such as tradesman) have retained meanings that disappeared in England. From the world of business and finance came breakeven, merger, delisting, downsize, disintermediation, bottom line; from sports terminology came, jargon aside, Monday-morning quarterback, cheap shot, game plan (football); in the ballpark, out of left field, off base, hit and run, and many other idioms from baseball; gamblers coined bluff, blue chip, ante, bottom dollar, raw deal, pass the buck, ace in the hole, freeze-out, showdown; miners coined bedrock, bonanza, peter out, pan out and the verb prospect from the noun; and railroadmen are to be credited with make the grade, sidetrack, head-on, and the verb railroad. A number of Americanisms describing material innovations remained largely confined to North America: elevator, ground, gasoline; many automotive terms fall in this category, although many do not (hatchback, SUV, station wagon, tailgate, motorhome, truck, pickup truck, to exhaust).

A number of words and meanings that originated in Middle English or Early Modern English and that always have been in everyday use in the United States

dropped out in most varieties of British English; some of these have cognates in Lowland Scots. Terms such as fall ("autumn"), pavement (to mean "road surface", where in Britain, as in Philadelphia, it is the equivalent of "sidewalk"), faucet, diaper, candy, skillet, eyeglasses, crib (for a baby), obligate, and raise a child are often regarded as Americanisms. Fall for example came to denote the season in 16th century England, a contraction of Middle English expressions like "fall of the leaf" and "fall of the year" [3, 252].

During the 17th century, English immigration to the colonies in North America was at its peak, and the new settlers took their language with them, and while the term fall gradually became obsolete in Britain, it became the more common term in North America. Gotten (past participle of get) is often considered to be an Americanism, although there are some areas of Britain, such as Lancashire and North-eastern England, that still continue to use it and sometimes also use putten as the past participle for put (which is not done by most speakers of American English).

Other words and meanings, to various extents, were brought back to Britain, especially in the second half of the 20th century; these include hire ("to employ"), quit ("to stop," which spawned quitter in the U.S.), I guess (famously criticized by H. W. Fowler), baggage, hit (a place), and the adverbs overly and presently ("currently"). Some of these, for example monkey wrench and wastebasket, originated in 19th-century Britain.

The man dative subjunctive (as in "the City Attorney suggested that the case not be closed") is livelier in AmE than it is in British English; it appears in some areas as a spoken usage, and is considered obligatory in contexts that are more formal. The adjectives mad meaning "angry", smart meaning "intelligent", and sick meaning "ill" are also more frequent in American than British English.

Most of the differences in lexis or vocabulary between British and American English are in connection with concepts originating from the 19th century to the mid 20th century, when new words were coined independently. Almost the entire vocabularies of the car/automobile and railway/railroad industries (see Rail terminology) are different between the UK and US, for example. Other sources of difference are slang or vulgar terms, where frequent new coinage occurs, and idiomatic phrases, including phrasal verbs. The differences most likely to create confusion are those where the same word or phrase is used for two different concepts. Regional variations, even within the US or the UK, can create the same problems.

It is not a straightforward matter to classify differences of vocabulary. David Crystal identifies some of the problems of classification on the facing page to his list of American English/British English lexical variation, and states "this should be enough to suggest caution when working through an apparently simple list of equivalents".

Though the influence of cross-culture media has done much to familiarize BrE and AmE speakers with each other's regional words and terms, many words are still recognized as part of a single form of English. Though the use of a British word would be acceptable in AmE (and vice versa), most listeners would recognize the word as coming from the other form of English, and treat it much the same as a word borrowed from any other language. For instance, an American using the word chap or mate to refer to a friend would be heard in much the same way as an American using the Spanish word amigo.

Some speakers of AmE are aware of some BrE terms, although they might not generally use them, or may be confused as to whether someone intends the American or British meaning (such as for biscuit). They will be able to guess approximately what some others, such as “driving license,” mean.

Speakers of BrE are likely to understand most AmE terms, examples such as 'sidewalk', 'gas (gasoline/petrol)', 'counterclockwise', or 'elevator (lift)', without any problem. Certain terms which are heard less frequently, eg. 'copacetic (satisfactory)', are unlikely to be understood by most BrE speakers.

Let us take some more examples: words such as bill (AmE "paper money", BrE and AmE "invoice") and biscuit (AmE: BrE's "scone", BrE: AmE's "cookie") are used regularly in both AmE and BrE, but mean different things in each form As chronicled by Winston Churchill, the opposite meanings of the verb to table created a misunderstanding during a meeting of the Allied forces; in BrE to table an item on an agenda means to open it up for discussion, whereas in AmE, it means to remove it from discussion.

The word "football" in BrE refers to Association football, also known as soccer. In AmE, "football" means American football.

Similarly, the word "hockey" in BrE refers to field hockey, while in AmE "hockey" means ice hockey.

Words with completely different meanings are relatively few; most of the time, there are either (1) words with one or more shared meanings and one or more meanings unique to one variety (e.g. bathroom and toilet) or (2) words whose meanings are actually common to both BrE and AmE, but which show differences in frequency, connotation, or denotation (e.g. smart, clever, mad).

Some differences in usage and/or meaning can cause confusion or embarrassment. For example, the word fanny is a slang word for vagina in BrE (often used by small children) but simply means buttocks in AmE - the AmE phrase fanny pack is called a bum bag in BrE. In AmE the word fag (short for faggot) is a highly offensive term for a gay male, but in BrE it is also a normal and well-used term for a cigarette. In AmE the word pissed means being annoyed, where as in BrE it refers to being drunk (in both varieties, pissed off means irritated).

Sometimes the confusion is more subtl

It is not a straightforward matter to classify differences of vocabulary. David Crystal identifies some of the problems of classification on the facing page to his list of American English/British English lexical variation, and states "this should be enough to suggest caution when working through an apparently simple list of equivalents".

Words and phrases which have their origins BrE.

As for words and phrases which have their origins AmE, speakers of BrE are likely to understand most AmE terms, examples such as 'sidewalk', 'gas (gasoline/ petrol)', 'counterclockwise', or 'elevator (lift)', without any problem. Certain terms which are heard less frequently, eg. 'copacetic (satisfactory)', are unlikely to be understood by most BrE speakers.

Sometimes the confusion is more subtle. In AmE the word quite used as a qualifier is generally a reinforcement: e.g. "I'm quite hungry" means "I'm very hungry". In BrE quite (which is much more common in conversation) can have this meaning, as in "quite right", "quite mad" or "I enjoyed that quite a lot", but it more commonly means "somewhat", so that in BrE "I'm quite hungry" can mean "I'm somewhat hungry" - and this divergence of use can lead to misunderstanding.

To sum up, we can point out about frequency, that is:

* In the UK, the word whilst is historically acceptable as a conjunction (as an alternative to while, especially prevalent in some dialects). In AmE only while is used in both contexts [4, 122].

* In the UK, generally the term fall meaning "autumn" is obsolete. Although found often from Elizabethan to Victorian literature, continued understanding of the word is usually ascribed to its continued use in America.

* In the UK, the term period for a full stop is now obsolete, while in AmE the term full stop is rarely, if ever, used for the punctuation mark. For example, Tony Blair said, "Terrorism is wrong, full stop", whereas in AmE, "Terrorism is wrong, period."

Literature:

1. Schneider Edgar. Focus on the USA. / Edgar Schneider. - Philadelphia: John Benjamins, 1996

2. Flexner Stuart Berg. I hear America Talking. An Illustrated History of American Words and Phrases. A Touchstone Book. / Stuart Berg Flexner. - New York, 1976. - 202p.

3. Zhang Bin, Jiang Zhaofeng. On Grammatical Differences Between Daily British and American English. / Bin Zhang, Zhaofeng Jiang. - Asian Social Science. Vol. 4, № 6. - New York, 2008.

4. Schweitzer A.D. / Literary English in the USA and England - M., 2003. - 200c.

ӘОЖ 81*373.21

Мақұлбек А.Б.
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент,

Нұрлыбаев Н.М.
ф.ғ.к., доцент м.а, Шымкент университеті,

ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. *В статье рассматривается лингво-культурологические особенности в собственных имен.*

Summary. *The article discovers lingvo-cultures peculiarity in proper names.*

Мәдениет – қоғамдық фактор, бірақ оның мәдени тұғырға көтерілуіне әлеуметтік ортаның ықпалы зор. Өйткені бір этностың мәдениеті екінші халыққа оның тілдік деректері арқылы баяндалады. Ал тілдік деректер деп отырғанымыз – мәдениетті сипаттаушы сөз символдары мен тілдік таңбалар. Осы жайт туралы мәдениеттің тілге қатысты ерекшелігін зерттеген мәдениеттанушы ғалымдарда мәдени орын қарастырады.

Ендеше жоғарыда аталғандай мәдениет ұлттық менталитет құндылықтарының түп негізі тіл қасиетінде көрініс табады. Тілдің құдіретімен бейнеленіп, шынайылықты танытады. Осы тұрғыда әр халық тілінде өзі жасаған және табиғат дарытқан ұлттық мәдениеттің ізі бар деуге болады. Бұл – тіл мен мәдениеттің тоғысу жолын көздеген лингвомәдениеттану пәнінің негізі болмақ.

Лингвомәдениеттану (лингвокультурология) латынның Lindia – тіл, Gultura – мәдениет, Logos – ілім деген терминдердің жинақталуынан туындап, лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің тоғысуында пайда болып, халық мәдениетінің тілдегі әсерін, ерекшелігін жаңаша көзқараспен салыстыра зерттейтін сала. Осы орайда Потебня А.А. «Лингвомәдениеттану – тілдің корреспонденциясы мен мәдениеттің өзара қатынасының синхронды түрін зерттейтін және сипаттайтын этнолингвистиканың бір бөлшегі», [1, 15] – деп сипаттаса, лингвомәдениеттану ғылымының теориялық және әдістемелік жолын қарастырушы В.В. Воробьев оны «металингвистика» ғылымы ретінде танытуға ғылыми бағыт бұрып, бұл саланың тіл мен мәдениеттің өзара әсерінің негіздерінен туындағанын дәлелдейді [2, 32].

Тіл – тек мәдениетті танушы құрал ғана емес, тілдің бойында оның (мәдениеттің) арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш анықталады. Тіл рухының ұлы күші халықтың ой-танымында, мінез-құлқында, әлеуметтік өмірінде сақталған. Өйткені адам баласының ой-санасы, сол арқылы істеген еңбегі, мінез-құлқына сай табиғатының өз танымына сай өмір салтын қалыптастыруы тұтастай бір мәдениеттің дүниеге келуінің үлкен себепшісінің бірі. Осымен байланысты этностың психологиялық жайын тілге қатысты болжаулармен дәлелдеген В.фон Гумбольдт концепциясы: «Тілдің табиғаты мен тегі тіл мен ойлаудың халық рухымен байланыстылығында» [3, 15] деген құнды пікірмен бағаланды. Ол өз еңбектерінде халық психикасының этнотанымдық мәні, тілдің ішкі мазмұны адамның мінез-құлқымен байланысты деп түсіндіріліп «тіл мәдениетке қатысты алғанда индивидтің творчествалық әрекеті», «халық рухы алдымен тілде» деп түйіндеген.

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану-лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған, әрі этнолингвистика мен елтануды да ортақтастыратын жаңа ғылым. Сонымен лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық,тілдік құралдар арқылы жеткізуді реттейтін тіл білімінің бағыты. Осы тұрғыдан лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты жалқы есімдердің ұлттық болмасының тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады.

Тілдің ерекшелігін әлеуметтану тұрғысында зерттегн ғалым В. Вундт өз еңбектерінде күрделі интеллектуалдық әрекеттердің ұлттық мәдениетті танудағы орнына ерекше назар аударады. Ол – ұлттық рухты жаңғыртатын факторлар, салт-дәстүрлер олардың дамуы мен халық мәдениетіндегі рөлін әлеуметтік рухани құбылыс деп бағалаудың бағытын көрсетті. Расында да, ұлттық рухтың азық болған, тұрақты ұрпақ жалғастығына себепкер құбылыс салт-дәстүрлердің ұлттық мәдени бастауы екендігі сөзсіз. Осы құбылысты дер кезінде мойындап, ғылыми тұрғыдан жаңа бағытқа жол салушы – ресейлік тілші – ғалым А. Потебня. Ол тіл халық мәдениетімен біте қайнасқан ұғым деген түсінікті қалыптастыра келіп: «Тіл – халықтық рухтың жемісі, сондықтан тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді», - деп анықтайды. Мәдениет тілдің таңбалануы қасиетті арқылы танылатынын, оған дәлел халық ауыз әдебиеті үлгілері екендігін жанжақты сөз ете келе: «Халық рухы алдымен тілде, содан кейін барып әдет-ғұрып, салт-дәстүрінде, ән

өнерінде, фольклорында көрініс береді» [1, 117], - деп қорытады. Жоғарыда біз сөз еткен ғалымдардың зерттеулері ұлттық тіл мен халық мәдениеті арасындағы сабақтастықты о бастан болжап, тілдің ішкі формасына саятын қасиеттерін танудан туған. Оның (ішкі форманың) тілдегі көрінісін өзек қылған құнды ойлар мен тұжырымдар тіл ғылымының жаңа бағытымен ерекшеленетін лингвомәдениеттану пәнінің болжамы іспеттес. Асылында, адамзат қоғамының дамуында – әлеуметтік санның өрлеуі, ой сананың жетілуі, тіл, мәдениет, тарихтың тоғысуы маңызды фактор. Ал, әр халықтың этномәдени тұрмысын ұлт тілінің жетегінде, әлемдік мәдениеттің ауқымында дүниетанымын қоғамдық ғылымдардың аясында сөз ету мәселесі тіл ғылымынң бүгінде ғылыми өрісін тереңге жайған жалқы есімдер саласында сәтті бағытта іске асуда. Осымен тығыз байланысты ұлттық мәдениет пен ұлттық тілдің өзара байланыстары бір-біріне әсері айқын деректердің белгілі бір этноса тән екендігін танытатын бізге жеткен бағыттың бірі – лингвомәдениеттану.

Егер қазақ жалқы есімдерін зерттеудегі танымдық әдісте «жалқы есім» «ойлау, білім» қатынастары негізге алынатын болса, ал қазақ жалқы есімдерін зерттеудегі лингвомәдениеттанымдылық әдісте мәдени ұлттық өзіндік сана мен оның таңбалық белгісі аралығында жалқы есімдер мен мәдениеттің қатынасы, өзара әрекеті мәселесі басты назарға алынады. В.В. Воробьев ұлт тілімен мәдениеттің өзара байланысты туралы былай деп жазады: «Тіл дегеніміз – қарым-қатынас пен ойды білдірудің аса маңызды құралы ғана емес, ол сондай- ақ мәдениет білімдерін жинақтау құралы болып табылады». Күрделі таңбалық жүйе бола отырып, тілақпарат беру, сақтау, пайдалану және иелену құралы да бола алады. Тіл сияқты мәдениет ақпарат беруге қабілетті таңбалық (семиотикалық) жүйе болып саналады. Бірақ оның тілден айырмашылығы – ол өз бетінше ұйымдастыруға қабілетті емес, өйткені мәдениет дегеніміз – ең алдымен жады, ес, күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі – жады, ес, ал негізгі қасиеті – жинақтау мен шексіз жалпылыққа талпыну.Өзінің шекшіз бірегейлік қасиетіне талпыныста болған тұлға қарым-қатынас, мәдениеттер диалогынан тыс қала алмайды.Сондықтан «тіл –ұлт (ұлттық тұлға) мәдениет» лингво-мәдинеттанымдағы орталық үштік (триада), осы ғылым саласындағы аса маңызды мәселелер түйісетін және шешілетін орталық нүкте (фокус) болып табылады» [2,12-13].

Мәдениеттің әр түрлі көріністері мен қызметін мәдениеттану зерттейтіндігі белгілі, өйткені лингвистика мен мәдениеттану ғылымдарының түйісу нүктесінен XX ғасырдың 90-шы жылдарында өз алдына жеке, жаңа бағыт пайда болды, бұл бағыт В.Н.Шаклейн, В.А. Маслова және т.б. ғалымдардың еңбектеріне байланысты «лингвомәдениеттану» деген атауды иеленеді .В.А.Маслова тіл мәдениетпен тығыз байланысты деп санайды: «... мәдениет тіл ішіне енеді, онда дамиды және сол тілдің мәдениетін білдіреді, халық мәдениетін танытушы ғылым саласы» [4, 9].

А.А. Белецкий шығыс славян антороп онимдерінің этимологиясын талдап славян және скандинов тілдерінен шыққан Владимир, Всеволод, Глеб, Ярослав т.б. кісі есімдерін есептемегенде, тарихи византия дәуіріндегі грек антропонимдерінен шыққан, – деген тұжырым жасайды. Зерттеулер антропонимдер мен жалпы лексикадағы мұндай алшақтық негізінен мәдени араластық нәтижесі және күрделі мәдени эволюцияның көрсеткіші болып саналады, – деген пікірге тоқталады. Біздің ойымызша ұлттық-мәдени ерекшелік туралы сөз қозғау үшін нақты негіз болу қажет. Ұлттық-мәдени белгісі бар жалқы есімдер жаңадан жасалмайды, олар тілдегі, тұрмыс-тіршіліктегі бар, пайдаланып отырған лексикалық қорлар арқылы пайда болады.

Осы тұрғыдан келгенде ұлттық-мәдени ерекшеліктері бар жалқы есімдерді анықтау үшін ең алдымен жалқы есім жасауға қатысатын мәдени ақпараттарды, сөзжасам модельдерін т.б. бөліп алу керек. Мәселен, тұрмыс заттарына байланысты қазан, шүмек, сандық кереге, кебеже, қоржын, есік т.б. атаулар этнос атауларына байланысты керей, қоңырат, сіргелі, дулат, адай, матай, уақ, байыс т.б., табиғи объектілерге байланысты батпақ, ми топырақ, саз, томар, өртең, қозыкөш, ащы, тұщы, сортаң, Жетісу, Түркістан, Сарыжайлау, Жетіқоңыр, Атырау, Алтай, Байқоңыр т.б., әр түрлі анатомиялық терминологияға байланысты, бұғаз, құлақ, жота, арқа, жал, көз, аяқ, қол, табан т.б., тарихи оқиғаларға байланысты Ордабасы, Қалмаққырылған, Шаянөлген, Тақиякеткен, Сіргелітөбе т.б., діни-мифологиялық кейіпкерлерге байланысты баба, әулие, шайтан, Көз әулие Жылаған баба, Шақшақ баба, Түркібасы әулие, Хан тәңір, Қарашаш ана, Бәйдібек баб, домалақ Ана, Айша бибі т.б. атаулар ұзақ уақыт бойы қазақ халқының көшпелі өмірінің бет-бейнесін көрсететін ұлттық географиялық атауларды, объектілерді атау үшін қолданылған лексикалық бірліктер болып табылады.

Жиырмасыншы ғасырдың алпысыншы жылдары бұл белгілер қазақ ономастикасында белгіленіп қойылған, дей тұрғанмен этнолингвистика мен лингвомәдени бағыттарда ұлттық-мәдени болмысы бар осындай атауларға мән беріп қараған жөн. Ұлттық-мәдени болмысы бар жалқы есімдер көне тілдік материалдар негізінде жасалады, сонымен қатар белгілі бір этностың өміріндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсететін жалқы есімдер болып табылады. Дегенмен мәдени құндылықтардың қалыптасуын және олардың жалқы есім жасауына ықпалын анықтау үшін белгілі бір синхронды кезеңдегі мәдениет пен жалқы есімдердің өзара

байланысты тұрғысынан қарастырған дұрыс деп білеміз.

Осы тұрғыдан келгенде 1949 жылдан 2010 жылдар арасында Қазақстанда 80-ге жуық ономастикада кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды (Т. Жанұзақ, А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев, В.Н.Попова, О.А. Сұлтаньяев, Е.Ә. Керімбаев, В.У.Махпиров, Б.Бектасов, М.Қожанов, Г.Б. Мәдиев, Қ.Рысберген, А.Жартыбаев, Ғ.Сағидолда, Б.М. Тілеубердиев, К.М.Головина, М.А. Диарова, С.Иманбердиева, С.Е. Керімбаева, М.Е. Какимова т.б.)

Т. Жанұзақ пен Қ.Рысбергеннің еңбектеріне сүйене отырып Г.Б. Мәдиева қазақ ономастикасының қалыптасуы мен дамуының үш кезеңін шартты түрде былай сипаттайды:

- бірінші кезең 1949-1970-ші жылдар аралығы. Бұл кезеңде Қазақстандық ономостикалық мектеп қалыптасты, қазақ топонимдері мен антропонимдері зерттелді, олардың этимологиясы, құрылымдық және лексика-семантикалық топтары анықталды, топонимиялық жүйенің стратиграфиясы айқындалды; географиялық терминдердің топонимдер жасаудағы орны мен рөлі анықталып, зерттелді;

- екінші кезең 1970-1995 жылдар арасы. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер дами түсті; ономастикалық теорияларға назар аударылады; топонимдер мен антропонимдер этнолингвистикалық бағытта зерттеле бастады; ономастикалық зерттеулердің ауқымы кеңейді – космонимдер,зоонимдер, Қазақстан территориясындағы орыс топонимдері зерттелді; топонимиялық және антропонимиялық атаушылық уәждер анықталды, түркі-моңғол топонимиялық сәйкестер зерттелді; ономастикалық қолданбалы аспектілер қарастырыла басталды, транскрипция мен транслитерация негіздері жетіле түсті, жалқы есімдерді стандарттау мәселелері қарастырылды, ономастикалық сөздіктер жасалды;

- үшінші кезең – 1995 жылдан күні бүгінге дейін. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер өз жалғасын тапты, ономастикалық (топонимиялық, антропонимиялық) сөздіктер жасалды; топонимдер мен антропонимдердің салғастырмалы зерттеулері даму үстінде; ономастикалық зерттеулердің нысандары эргоним, идеоним, мифонимдер болуда, жалқы есімдерді зерттеуде жаңа әдістер мен бағыттар қолданыла бастады [5,6-7].

2000 жылдардан бері қарай жалқы есімдер когнитивтік тұрғыдан қарастырылып келеді, ономастикалық концептілерге когнитивтік категория ретінде сипаттама беріліп, қазақ жалқы есімдерін зертеудегі когнитивтік, лингвомәдени, семиотикалық аспектілер сөз болуда. Жалқы есімдердің бойындағы рухани және материалдық мәдениетті ұлттық-танымдық тәжірибемен сабақтастыра отырып, ментальді-когнитивтік түрдегі таңбалау ерекшеліктері зерттеліп қарастырылуда.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Эстетика и поэтика. – М: Исскуство, 1967.-614 с.

2. Воробьев В.В. Лингвркультурология (теория и методы). М.: РУДН, 1997.-331 с.

3. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры. – М., 1985.-249 с.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебние пособие. М.: Искусство., 2001.-208 с.

5. Мадиева Г.М. Имя собственное в контексте познания. – Алматы.: Қазақ университеті., 2004. – 190 с.

Пірәлі Гүлзия Жайлауқызы
«Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталылығының бас ғылыми қызметкері, piralieva58@mail.ru,

М.ӘУЕЗОВКЕ ЖОЛДАНҒАН ХАТТАР ЖӘНЕ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫ ТУРАЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Түйін. *Мақалада жазушы Мұхтар Әуезовтің архив материалдарынан алынған және ішінара баспа бетін көрген эпистолярлық мұралары бүгінгі әдебиеттану тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты жазушының туыстарына, достарына, әріптестеріне, әдебиет және мәдениет қайраткерлеріне жазған хаттары арқылы XX ғасыр басындағы эпистолярлық мәдениетте алатын тарихи орнын анықтау болып табылады.*

Резюме. *В статье рассматриваются эпистолярное наследие писателя Мухтар Ауэзова находящихся в архивах, а так же частично напечатанные в газетах с точки зрения современного литературоведения. Целью исследования было определить историческую роль писем писателя друзьям, родственникам и коллегам в эпистолярной культуре в начале двадцатого века.*

Summary. *The article examines epistolary heritage of writer Mukhtar Auezov which located in the archives, as well as partially printed in newspapers from the point of view of modern literary criticism. The purpose of the study was to determine the historical role of writer's letters to friends, relatives and colleagues in epistolary culture in the early twentieth century.*

Көрнекті суреткер М.Әуезовтің эпистолярлық жанрдағы мұрасы өзіндік өрнек ерекшелігімен, аз да болса саздылығымен, қысқа мәтінді болса да құнарлығымен есте қалады. Өзге жазушылар секілді емін-еркін көсілуге, артық-ауыс ақпа сезімге сараң суреткер алтын уақытын да қимағандай қай хатын да лакондық стильде қысқа қайырады. Жазушының алғашқы XX ғасыр басындағы Алаш зиялыларына жазған хаттарынан бастап өз замандастарына жолдаған хаттар арасында қаншама уақыт пен кеңістік бар. Алғашқы хаттардан тек жазумен шұғылданып шеберлігін шыңдауға шындап берілген, бойындағы таланттың қуатымен жастық жігерін тек қазақтың көркем прозасын көркейтуге күш жұмсаған суреткерді көрсек, кейінгі хаттарында шығармашылықтың шыңына шығып, шар тарапқа танылған тұлғаны, өз ғасырының күрделі мәселелері мен адамзаттық құндылықтардың құнын анықтаудағы ағыл-тегіл төгілген тердің, қуаныш пен қайғының, қасіреттер мен бақыттың неше түрлі қиын қыстау кезеңдерінен өткен, талантты тарихи тұлғаның тар жол тайғақ кешкен тағдырын бастан өткерген дана да дара дарынды танимыз. Осы жылдар аралығында өмірге келген философиялық, эстетикалық трактаттар, күнделікті өмірдің көкейкесті мәселелерін көтерген ойы қуатты, сөздері салиқалы, айтары асқар публицистикалық мақалалары, қазақ халқының энциклопедиясы атанған «Абай жолы» атты атақты роман эпопеясы, ұстаздық, ғалымдық, жазушылық, қайраткерлік істеріндегі қыруар жазған жазбалары, есептері, келген хаттарға жазған жауап хаттары Мұхтар Әуезовтің руханияттағы рухы түспеген тұлға екендігін танытса керек. Осындай қыруар қауырт жұмыстарына қарамай көрнекті қаламгер республика ғана емес, 15 одақтас елдерден, әлемдік оқырмандардан, әріптестерінен ,қоғам және қалам қайраткерлерінен келген хаттардың бәріне дер кезінде жауабын беріп, әдебиеттің әр түрлі толғақты мәселелері төңірегінде ой бөлісіп отырғаны да белгілі. Осы ретте ұлы суреткерге келген бірнеше хаттарға тоқтала кетейік. Шығармаларының елу томдық толық жинағында тек М.Әуезовтің өзі жазған хаттардың мәтіндері жарияланса, бұл хаттар ол академиялық томға енбеген, бірлі – жарымы мерзімді баспасөздерде жарияланған, кейбір баспа бетін көрмеген жалпы оқырманға белгісіз хаттар. Мәселен, 1958 жылы 19/VII Мәскеуден жолданған сол кезеңдегі көрнекті жазушы, СССР Жазушылар одағының төрағасы болған белді қаламгер Константин Фединнің хаты ұлы суреткерді бей жай қалдырмаған деп ойлаймыз. Хат мәтініндегі әріптестер арасында сирек кездесетін ризашылық, талантты тану мен табыну кім-кімді де толқытса керек: «Қымбатты Мұхтар Омарханұлы!

Сіздің поэзияға толы, сом соғылған «Абай» кітаптарыңызды сыйлағаныңызға рахмет айтуыма рұхсат етіңіз!

Өзіңіздің қолтаңбаңыз жазылған бұл эпопеяның қолда бары қандай қуаныш. Мұның өзі біздің сан рет кездесулеріміздің, тағдырларын тарихтың өзі қосқан қос халықтың мәдениетіне деген Сіздің тамаша дарыныңыздың белгісі ғой. Сау, hәм бақытты болыңыз. Сізді құрметтеуші Конс. Федин» (1). Ал, бірі былайша толғайды: «Сіз қаламдас бауырлардың ішінде әрқашан да ақылы мен жүрек түкпіріне жүгінетін адал, әрқашан да терең әдебиетшілердің бірісіз деп білемін. Степан Злобин. 27.VI.59 ж.» (2), Б.Полевой ұлы суреткердің оқырманы ғана емес, насихаттаушысы да екендігін былайша білдіреді: «Мен Сіздің тамаша романыңызды әлдеқашан оқып, ұнатқан едім. Менің-ше, ол – қазақ өмірінің тамаша энциклопедиясы. Биыл көктемде Ғабит Мүсірепов екеуміз Италияда болған сапарда мен Сіздің романыңызды жаңа, советтік классиканың үлгісі ретінде атап жүрдім. Қуатты да құдіретті кітап» (15.X.60 ж.Москва қаласы» (3). Ендігі бір хат мәтіні: «Сіздің көп жылғы еңбегіңіздің қалтқысыз, қапысыз танылғанына мен

өте қуаныштымын. Мен Сізді ерлік жасады деп білемін. Оның маңызын ақыл мен ізгілік шуағына шомылған роман күмбезін қалаудың қаншалықты қиын екендігін білетін адам ғана толық түсіне алады», – деп мәлімдейді (Вениамин Каверин. Москва.1958 ж) (4). Айтар ойды нақты әрі нақышты, қысқа әрі құнды, өте сауатты түрде жеткізудің үздік үлгісі саналған көрнекті суреткердің шын пейілден жазған хаты шынында да шымыр шуақты ойлардан тұрады.

Айталық, антикалық кезеңдегі ірі оқымыстылардың, ойшылдардың хаттарында ерекше пафосты риторика, философиялық толғаныстарға назар аударылса, кеңестік кезеңде оның ұшқыны байқалғанымен хат жанрына тән лаконизм басымдылығын байқатады.

Мұндағы мәтін авторының мәртебесі биік мемлекеттік міндетті атқарушы екендігі хаттағы анықтықтан, нақтылықтан аңғарылады. Осы мазмұндас хаттар мәтіндерінен авторының характерін танып, оның тілдік мәнерін, сөйлеу ерекшелігін түсінуге мүмкіндік болады.

Жазушының роман эпопеясы орыс тілінде және өзге де одақтас республикалар тіліне аударылған жылдары хаттардың ағыны көп болғаны да ақиқат. Солардың бірнешеуіне тоқтала кетейік. Соның бірі Вильнюс қаласынан жолданыпты: «... Алғашқы кітапты мен осыдан бірнеше жыл бұрын оқыған едім, расын айтайын, ол маған қатты әсер етті. Әлемдік әдебиет сыны Сіздің кітабыңызды «Бундерброктармен», «Форсайттер туралы аңызбен», «Тибо семьясымен» қатар қоятын уақыттың алыс емес екеніне мен кәміл сенемін. Өйткені, Сіз өз халқыңыздың (бәлкім, дәл сол үшін де болар) бұрын мұншалықты шеберлікпен, мұншалықты терең білгірлікпен ешкім айтып бере алмаған, мүлде басқаша жағдайдағы өмірінің тамаша картинасын жасадыңыз.

Екі кітапты қатарынан оқып, барынша бір рахаттансам-ау деген ойдамын» Анатас Венцлова, 25.VII.58 ж.» (5). ал, Киевтен келген мына хат мәтіні де оқушысын ойландырмай қоймайды. Кітап оқу, оның ішінде көркем прозаны, әсіресе М.Әуезовтің классикалық көркем дүниелеріне назарды сирек салған соңғы жылдардың оқырмандары үшін ойланарлық-ақ хат.

Бұл хатта суреткердің шығармашылығына деген сүйіспеншілік, ризашылық риторикалы рең алып, саналы түрде поэтиканы күшейтілгені байқалып отыр.

«...Мен-Сіздің байырғы оқырманыңыз һәм талантыңызға табынушы адаммын. Толыққанды, қайнап жатқан образдар арқылы адамдық шынайы мінез-құлықтардың қақтығысын берудегі теңдесі жоқ шеберлігіңізден үйренудемін...», – дейді Натан Рыбак. 28/VII.58 ж» (6). Адресаттың атына айтылған алғыс автордың салтанатты сөз қолданысынан аңғарылып, көркем композициялық түзіліс құрған. Хат мәтініндегі ойлар қазақ қаламгерінің суреткерлік шеберлігі талай халықтың әдебиетінің өсіп-өркендеуіне өзіндік үлес қосып, талай таланттарды тәрбиелеуге түрткі болғандығынан да хабар береді.

Жазушының жақын досы Мұстай Кәрім Уфа қаласынан 7.IX.58 жылы жолдаған хатында былай дейді: «Мен Сіздің «Абайыңызды» оқып таң қалдым...Ол қазақ халқын ақындықпен ашып берді. Кез келген ұлы кітаптың ролі халық характерінің тамаша қасиеттерін бейнелеумен ғана шектелмейді, ол сонымен бірге дәл осы халыққа ғана хас жаңа қасиеттерді де белгілейді. Осындай кітаптар арқылы халық әлгі жаңа қасиеттерді үйреніп, игеретін болады. Менің ойымша, Сіздің «Абай» осындай кітап. Мен үшін «Абайдың» тағы бір құндылығы: «әрқашан ілгері жетелеп, шақырып тұрғандай болады. Әлемге өз халқым туралы тереңірек, кеңірек һәм батыл айтып беруге шақырады» (7).

Міне, осындай ойлы да жүрек жарды тілектер жазушыға шабыттың шуағын сыйлап, қолына қалам алдырмай қоймасы белгілі.

Шағын мәтіндегі шешендік, салтанаттылық, өте сауатты сөйлеу тілі хат жанрының поэтикасын күшейтіп отыр. Публицистикалық пафос басым болғанымен образды ойлап, көркем тілмен сөз өнерінің кестесін тігіп жүрген көрнекті жазушының хаты XX ғасырдағы эпистолярлық мәдениеттің мәйегін тануға мүмкіндік береді.

Ең өкініштісі, автор мен адресаттардың хаттарының көшірмелері дер кезінде жасалмай, мұқият сақталмай, жазушының эпистолярлық мұраларының түгелдей тізімі түзілмей, оларды тұтас жүйелеуге мүмкіндік болмауы. Егер қаржы мен талап болып жатса әлемдік кеңістікте тарыдай шашылып жатқан эпистолярлық мұраларды жинар болса қазақ әдебиеті мен оның тарихы үшін үлкен олжа болары сөзсіз. Бұрындары жарияланбаған хаттар мәтіндерін аударып,1967 жылдың 8-ші желтоқсанындағы «Қазақ әдебиеті» газетіне жариялатқан Ләйла Мұхтарқызы « Хаттар, хаттар...(М.Әуезов архивіндегі бұл хаттар тұңғыш рет жарияланып отыр)» деген топтамаға жазған алғы сөзінде: «... Мұхтар Омарханұлы Әуезов аты әлемге әйгілі жазушы ғана емес, сонымен бірге СССР халықтары әдебиетінің білгірі әрі оны насихаттаушы ретінде де мәшһүр еді. Оның көптеген еңбектері ұлттар әдебиетінің бір-бірімен байланысын, игі әсерлерін зерттеуге арналғанын білеміз,

Қазір жазушының музей-үйінде сақтаулы тұрған кітаптардағы авторлық қолтаңба жазулар, естеліктер мен хаттар, фотосуреттер, жазушыға айтылған алғыс ықыластар Мұхтар Омарханұлының еліміздің туысқан халықтар әдебиетіне деген көзқарасын, оларға өзінің туған әдебиетіндей қарағандығын айқындайды», – деп, ұлы жазушыға келген хаттардың мазмұнын ашып берген еді (8).

Әлемдік және кеңестік кезеңдегі одақтық кеңістікте кеңінен танымал болған көрнекті шығармашылық тұлға Мұхтар Әуезовтің әрбір қолтаңбасы, әр жанрда жазылған жазбалары мен хаттары әрине, біздің ұлттық руханиятымыздағы орны ерекше көркемдік құбылыс екендігі айқын.

Академик М.П.Алексеев айтқандай, шынында да «Письма писателей-важный источник, представляющий большое и разностороннее значение для изучения личности и творчества их авторов, времени, в которое они жили, людей, которое их окружали и входили сними в непосредственное общение. Но писательское письмо – не только историческое свидетельство; оно имеет свои отличия от любого другого бытового письменного памятника, архивной записи или даже прочих эпистолярных документов; письмо находится в непосредственной близости к художественной литературе...», – деген сөзі әр дәуірдің тарихи деректерін, уақыт пен кеңістік тынысын нақты беретін хат жанрының теориясы мен поэтикасының ерекшелігін, автор мен адресаттардың бұл бағыттағы еңбектерін тануға мүмкіндік берері де сөзсіз (9).

М.Әуезовтің эпистолярлық мұраларының көпшілігін құрайтын қаламгер қауымымен жазысқан достық хаттары. Кеңестік кезеңде Одақ астанасы атанған Мәскеудегі түрлі мәжілістерде, пленум, сьезд, жиналыстарда танысып, табысқан өзге түрлі кездесулерде жүздесіп, өмірінің соңына дейін сыралғы адал дос болған замандастарымен (А.Федин, Л.Соболев, Вс.Иванов, Н.Тихонов, Л.Леонов, Сәмед Вургун, Б.Кербабаев, М.Турсын-заде, Н.Зарьян, т.б) хат алысып, хабарласып тұруы табиғи заңды құбылыс. Ол кезде бүгінгідей түрлі ақпараттық озық байланыстар болмағандықтан тек ақ қағазға айтарларын асықпай ағыл-тегіл сезімге де сөзге тосқауыл қоймай жазатын кез емес пе? Жоғарыда келтіргеніміздей ыстық ықыласты, таза тілекті хаттар ағыны аз болмағаны да ақиқат. Әрине, олардағы ортақ тақырып – әдебиет мәселелері болғаны да күдік тудырмаса керек-ті. Бұл хаттардың да өзіне тән стилдік ерекшеліктері болған. Әсіресе М.Әуезов осы қаламдастарының ішінде орыс жазушысы, аудармашы Леонид Соболевпен ұзақ жылдар бойы хат алысып тұрғаны белгілі. Жазушы мұрағатында оның бірнеше хаты сақталған және М.Әуезовтің оған жазған жауап хаттарының да мәтіндері бар. Жоғарыда келтірілген мәтіндерден мәлім болғандай өзіне келген хаттарға М.Әуезов те жауапты әрі шығармашылықпен қараған сыңайлы. Әрбір сөзінің әрлі әрі мазмұнды, қысқа әрі нұсқа болуын қадағалайтын қаламгер өзіне үлкен сенім мен жауапкершілік жүктеген хаттарға да білгірлікпен байыпты жауаптар жазған деп ойлаймыз. Оған жазушы мұрағатында сақталған көптеген жазбалардың, хаттардың үстінен түзетілген шығармашылық жұмыстары айғақ болса керек. Тіпті қатты толғаныста отырып, оларды қайта жазуы да мүмкін. Ұлы таланттардың әрбір қолтаңбасы мен әрбір шағын, тіпті бір жолдық болса да мәтіні ұлт руханияты үшін, мұхтартану саласы үшін ұланғайыр байлық екендігін ескерсек, жазушы өміріндегі әрбір жол, оқиға, эпизодтар, кездесулер, осы хаттар мен әртүрлі жазбаларға түскен көңіл күнделіктері, асыл ойлары мен сезімдері өзге ешжерде тіркеліп, түспейтіндіктен де хат жанрының құндылығы арта түседі. Әлемнің әр түкпірінде өзі араласқан шығармашылық тұлғалар мен оқырмандарының жеке мұрағаттарында, тіпті олардың бағасын білмейтін ұрпақтарының ұқыпсыздығының арқасында әлдеқашан жойылып кеткендігі де бүгінде таңсық болмаса керек. Осынау мол эпистолярлық мұралардағы сыртқы дүниеге беймәлім ішкі сырлардың астарларына , қалтарысы мол құпия қатпарларға бүгінгі көзқараспен қайта қарап, зерделер болсақ, көрнекті сөз зергерінің кемел ойына, оның күрделі де саяси құрсаудағы қиын тағдырының әр түрлі түкпірдегі тылсымдарға, жан дүниесіндегі аласапыран сезімдерге куә болар едік. Өйткені, хаттар әлемі жазушының зертханасына, сыртқы жан баласы біле бермейтін құпия қоймаларына енуге мүмкіндік беретін мәтіндер мекені емес пе? Суреткердің өзімен өзінің, өз отбасы мүшелерімен, туған туыстарымен, бауырларымен, қатарлас қаламгерлермен, өзін ұлы тұтқан туысқан елдердегі замандастарымен, орыстың ірі зиялы қауымымен, үлкен-кішімен, өзге де толып жатқан табынушы оқырмандарымен, қоршаған қауым әріптестерімен қандай қарым-қатынаста болғандығын, қиямет қайым қасірет шеккен кездегі жан азабы мен бір сәттік бақытты кездеріндегі көңілді күйлері де, түрлі драмалық, психологиялық жағдайлардағы эмоциялық сезімдерінің сырын да ашатын осы хат мәтіндері екендігі де мәлім. Сондықтан суреткердің зертханалық шеберлік мәселелерін, эпистолярлық мұраларын жинау, жазу, зерттеу, оларды тақырыбына сай интерпретациялау да келешектегі міндеттер болып табылмақ.

Осы орайда еске алар жәйт егерде ұлы суреткердің өзі жазған хаттар мен жауаптарды жинап, жүйелеп, не көшірмелерін алып қалып отырғанда мүмкін Л.Н.Толстойдың А. Фетке жазған – 171, философ, әдеби сыншы Н.Н.Страховқа жазған 235 (Ескерту: бұл сақталғандары ғана екен Г.П), сыншы –демократ В.В.Стасовқа 99, ал өзінің досы, кейін хатшысы болған В.Г.Чертковке жазғандары 5 томды құрайтын 931 хат мәтінінен тұратын орыс әдебиетінің рухани байлығы секілді біздің де ұлттық құндылықтардың қазынасын толықтырып, мәртебемізді көтерері сөзсіз еді . Мұндай тарихи фактілер сол кезеңдегі әдеби үрдіс, әдебиет тарихы мен ондағы ірі өкілдерінің шығармашылықтары турасындағы көзқарастарды айқындауға, көптеген тарихи филологиялық ақпараттарды анықтауға айтарлықтай түрткі болуы да заңды нәрсе.

Л.Н.Толстой дәуірінің толық айнасы іспетті хат жанрындағы жазбалар орыс әдебиетінің тарихын тұтас танытады. Міне осындай ұлан ғайыр байлық Мұхтар Әуезовтің де мұражайында және жазушының өзі араласқан, хат алысқан замандастары мен әріптестерінің, шығармашылық достарының архивтерінде сақталуы әбден мүмкін . Бұл хаттар М.Әуезовтің өмірі мен творчестволық жолын танып білуде таптырмас мұра және оның әдеби ортасы мен айналасындағы адамдардың, онымен қарым-қатынаста болған сан қилы тағдыр иелерінің байланысын анықтауға да көп көмегі тиері сөзсіз. Алайда, жазушы өмірінің соңына дейін саяси қуғында болуы, үйінің жиі-жиі үш әріп тарапынан тінтіліп, тәркіленіп отыруы себеп болды ма, жеке жазбаларға, хаттарға, жалпы жеке тұлғалық тағдыры телулі түрлі түсініктегі қолжазбаларды сақтауға құлықты болмаған да сыңайлы. Олардың бәрі келешекте ұлт руханиятына, қазақ әдебиеті тарихы мен мұхтартану саласына осы зәру жазбалар екендігін біле тұра саналы түрде жойып отырған сияқты. Бұған дәлелді деректің бір ғана фактісі- Бауыржан Момышұлының хаттарын жойып жіберуі, т.б десек те болады. Мұндай деректер көп болуы да ғажап емес. Өкінішке орай, оларды орынға қайта қою мүмкін емес. Хаттар ашатын ақиқаттар бүгінгі мұхтартану саласы үшін әлі қозғала қоймаған тақырып. Ал қолда бар, жазушының елу томдық академиялық шығармалар жинағының 50-ші томында жарияланған және әлі де жазушы мұражайында жатқан жалпы оқырманға беймәлім эпистолярлық мұралары А.И.Герценнің: «...Письма – больше, чем воспоминанья, на них запеклась кров событий, это – само прошедшее, как оно было, задержанное и нетленное», – деген сөзінің шындығын растайды (А.И.Герцен.Собр.соч.,т.VIII, с.290) (10).

Тегінде эпистолярлық мұра жазушы автобиографиясының көркемдік қызметі мен міндетін айқындаумен бірге, мәтін мазмұндарынан шығармашылықтың өсу, қалыптасу кезеңдері, жоспарларының құрылуы, творчестволық лабораториясының тарихы көрінеді.

Қалай болғанда да қаламгердің эпистолярлық мұрасы оқушы қызығушылығын тудырмай қоймайды. Атақты адамдардың аңызға айналған тағдыры мен өмірі көбінде осы эпистолярлық мұраларында өз ақиқатын ашып, нақтыланып жататыны да өтірік емес.

Қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық жанрдың тарихы мен теориясы, поэтикасы және Мұхтар Әуезовтің эпистолярлық мұралары кешенді түрде қарастырылып, хаттардың түрлері (ресми, интимдік), адресаттардың типтерін (достарға, өкіметке, туыстарға,әдебиетшілерге, әйелдерге, перзенттерге, жұбайына) және әр жанрдың стилистикасы, түрлері, тәсілдері, мазмұны тереңдетіле зерттеліп, талданса, әр қырынан интерпретацияланса қазақ әдебиеттануы үлкен олжаға кенелер еді .

Қорыта айтар болсақ, Мұхтар Әуезовтің эпистолярлық мұралары тек туыстарына, достарына, әріптестеріне, әдебиет және мәдениет қайраткерлеріне, жазған хаттары ғана емес, ол ХХ ғасыр басындағы эпистолярлық мәдениетте алатын тарихи орны бар, қазақ әдебиетінің алтын қорына енетін біздің ұлттық құндылығымыз, мәдени мұрамыз, рухани жәдігеріміз.

Әдебиеттер:

1. Л.М.Әуезова.« Хаттар, хаттар...(М.Әуезов архивіндегі бұл хаттар тұңғыш рет жарияланып отыр)»

2. «Қазақ әдебиеті» газеті, 8 желтоқсан 1967 жыл.1-8-дейінгі хаттар осы мақаладан алынған.

Рустамбекова Мухаббат Ерубайқызы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
пед.ғыл.канд., доцент, sarseke2013@mail.ru

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРІКШІЛДІК МҰРАТТАР

Түйін. *Мақалада қазақ елінің тарихында ұлт-азаттық идея, ағартушылық мұратқа арқау болған поэзиясымен ғана емес, өзінің ұлтшылдығымен, қайраткерлігімен есте қалған суреткер, қоғам қайраткері С.Сейфуллин шығармашылығы талданды.*

Ұлтжанды С.Сейфуллиннің тағдыр-талайы, ұзақ жылдар бойы теріс ұғындырылып келген тарихи еңбегі туралы тоқтамдар айтылды.

Ақын шығармашылығындағы түрікшілдік мұраттар жайы сараланып, ұлт мәселесін көтеру бағыттары пайымдалды.

Түйін сөздер: *ұлтшылдық, құнды мұра, ақиқат, тарихи дерек, сәкентану, әдеби мұра.*

Резюме. *В статье приводится анализ произведений общественного деятеля и художника - Сакена Сейфуллина, известного не только поэзией, ставшей опорой просветительской цели и национально-освободительной идеями в истории казахского народа, но и своими националистическими идеями и деятельностью.*

Говорится в статье и о судьбе и историческом произведении патриота С.Сейфуллина, которое в течении долгих лет было отрицательно осознано.

В статье приведен анализ целей пантюркизма в творчестве поэта и рассуждения о поднятии национального вопроса

Ключевые слова: *национализм, ценное наследие, истина, исторические данные, сакеноведение, литературное наследие*

Summary. *The analysis of works of the public figure and artist - Saken Seyfullin famous not only by the poetry which became a support of the educational purpose and national liberation ideas in the history of the Kazakh people, but also the nationalist ideas and activity is provided in article.*

Destiny and the historical work of the patriot S. Seyfullin which within long years was negatively realized.

The analysis of the purposes of a pantyurkizm in works of the poet and reasoning on a raising of an ethnic question is provided in article

Keywords: *nationalism, valuable heritage, truth, historical data, Saken studies, literary heritage*

XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы тарихи-қоғамдық жағдайы жайлы сөз болғанда Сәкен Сейфуллинге соқпай кету қиянат дер едік. Әрине, кейде уақыт ырқынан шыға алмай, замана ығына жығыла жазған еңбектерде ақынның шығармашылығы (қайраткерлігі, ұлты үшін жасаған істері жайы тіпті ауызға да алынбайды-М.Р.) хақында артық, кейде үстірт айтылған жерлер де ара-кідік болса да кезігіп жатады. Алайда тарихтың дерегі толыққан сайын Сәкеннің Алаштан алшақ кететін бағытынан гөрі үндестік жайы, ұлт мүддесін ойлаудың ортақ арқаулары алдан шығып отыратындығына бүгінгі таңда көзіміз жетуде.

С.Сейфуллин шығармаларын зер салып оқыған әрбір оқырман оның тұла бойы ұлтжандылыққа тұнғанын бірден-ақ аңғарары сөзсіз.

Сәкен қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу еңбектерінде де ұлтына орасан зор олжа қосты. Оның еңбектерін саралай қарасақ ақын мұрасынан ұлт мұрасына, ұлт тарихына, ұлт болашағына деген ұстанымның, перзенттік борыш пен маман есебіндегі біліктіліктің барлығын аңғарамыз.

С.Сейфуллин туған елін, халқын, жалпы адамзатты биік ізгілік мұраттар ауқымында бағалап, таниды, қабылдайды. Сонымен бірге кәрі тарихтың ақиқатын айтпай тұра алмаған. «Азия» атты толғамында адамзат тарихының айқын деректерін арқау етіп, ашына ой төгеді.

С.Сейфуллиннің кеңестік жүйе кемшіліктерін жүйеге қарсылық емес, қателікті түзетуге бағыттау барысындағы сыншылдық ой, батыл әрекеттері, түрлі жиындарда сөйлеген сөздері ақыры, тұтас, жаппай қуғын басталғанда, өзіне жабылған жала болып жабысты.

«1937 жылы 7 қыркүйекте Алматы қаласындағы ақын-жазушылардың «ұлтшыл-фашистердің әдебиеттегі зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» жиналысы болды. Оған Сәкен, Бейімбет, Сәбит, Ғабит қатыспады, Ілияс тұтқындалған болатын» [1, 328-б.].

Ақынның зерттеушісі Тұрсынбек Кәкішұлы қанды науқанның алғышарттары, ақырын жайылған ауыр зардаптары туралы құжаттық деректер негізінде, Жазушылар одағында өткен түрлі жиындар қаулысы, баспасөздегі у-шу белсенділік туралы баяндай келіп Сәкен басына қасірет қонақтаған сәттердің сұмдығы мен шындығын тұтас ел жағдайында, тұралатып бас көтертпеген сүргін саясат жайында егжей-тегжейлі былайша баяндайды: «Ал Сәкен жайына ойысқанда «Всего лишь несколько месяцев тому назад он переиздает свой, с позволения сказать, «исторический» роман «Трудный путь, тяжелый переход», где не постыдился изобразить себя героем и привести целую серию контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Это своеобразная вражеская энциклопедия» (16.09) деп кезеңдік шығарманы даттап, Сәкенді жар басына әкеп қойды. 24 қыркүйекте Сәкен тұтқындалды» [1, 329-б.].

«Тар жол, тайғақ кешуді» былайғы көпшілік дақпыртпен алаш азаматтарының атын атап, түсін түстеп берген деп айыптайтыны бар. Шындығында бұл шығарманың құны зор. Сәкеннің Алашорда туралы ақиқатты ұғына түсуге бастайтын дерек-дәйегіне үңіле түскенде екіойлы да болатын тұстар жоқ емес.

Әрине, сәкентануда ХХ ғасыр көгінде аса жарқын ұлттық тұлға Сәкен Сейфуллиннің бұл бағыттағы еңбегі де әрқашан назарда болып келеді. Кезеңдік талғам, талап көлеңкесі түскен дегеннің өзінде С.Сейфуллин өмірінің елеулі фактілері түзілді. Белгілі бір мәнде маңызы бағаланып, байыпталды.

С.Сейфуллиннің Алаш «жағымен» ұлттың түпкілікті мәселелерде негізінен үндес шығып отырғанын қазіргі кезеңде тұлға мұрасына, тұлға тағдырына үңіле түскен сайын анық ұғына түскендейміз.

«Шолпан» журналында 1922, 1923 жылдары Мұхтар Әуезов «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» мақаласын жазды. Әдебиеттің ұлы миссиясына Алаш ардагерлерінің барлығы бірдей ден қойды, үлкен күрес жолындағы үкілі үміттерін жалғады. «Талап» ұйымы, «Алқа», «Табалдырық» – барлығында да әдебиет мәселесі ұдайы назарда болған, елеулі қам жасауға бағыттап, бастап отырған мәселе болды.

С.Сейфуллин және кеңеске «кіргендер» де осы әдебиет жайын мықтап қаузап, тарихи мән беріп өткендігі – заман ақиқаты.

Белгілі сәкентанушы Серік Қирабаев Сәкеннің әдеби сын, әдебиет зерттеу еңбектері бағытында баяндаған жайлар Сәкеннің әдеби көркем шығармашылығының сан-сала, сан-тарап бағыттарына қоса, ұлтының рухани игілігін қорғау, қолдау жолындағы жұмыстарды да мақсаткерлікпен жүргізгендігін айқындай түседі.

«Сәкеннің көптеген мақалалары оның көркем әдебиетті жаңа дәуірдің міндеттеріне сәйкес қайта құру ісі үшін күрескенін танытады. 1922 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының № 13 санында жариялаған «Әдебиет һәм оның бағыттары» атты мақаласының өзінде ол көркем әдебиеттің қоғамдық қызметіне айрықша мән береді. Автор әдебиет халық өмірінің өзгерісін танытатынын, соған орай оның қаһармандары да өзгеріп, жаңарып отыратынын әңгімелейді. Мақаланың оқушыларды көркем әдебиет туралы ғылымның басты қағидаларымен таныстыруда (әдеби жанрлар, дүние жүзі әдебиетінің көрнекті мұралары, т.б.) да ерекше маңызы бар» [2, 398-б.].

Әрине, таза көркемдік принциптер тұрғысынан әдебиет туралы кең таным қалыптастыруға қатысуды зор парыз тұтқан Сәкен замана талабына сай тап әдебиеті туралы да айтты. Айтып қана қойған жоқ, сол бағыттың басында да болды. Соған қарап, кеңес дәуірінде кеңес әдебиетін қалыптастырып жасаған Сәкен Сейфуллин мен Сәбит Мұқанов қана болғандай «дүрлігудің» еш негізі жоқ. Өйткені,

Біріншіден, қалай аталса да ол әдебиет – үркетіндей, үрейлі әдебиет емес. Толып жатқан кемшіліктері болғанның өзінде де ұлтымыздың рухани мұрасының елеулі бір фактісі.

Екіншіден, ол әдеби мұра – екі адамның ғана еншісі емес, тұтас бір дәуір, лек-лек болып қосылып, толықтырып отырған тарихи тұлғалардың барлығы дерлік қалыптастырған әдебиет.

Негізінде, кім «ақ», кім «қара» деп екі жаққа шапқылаудың күні өтті. Барды барынша байыптап, тарих берген бағасына барлай қарауымыз қажет. Бөлініп, бөліп, бөлектеп, бөлшектеп зерделеуден арылып келе жатқандығымыз – дұрыс бағыт.

Белгілі сәкентанушы Тұрсынбек Кәкішұлы С.Сейфуллин өмірінің ақырғы сәттеріне қатысты мұрағат ақтарып жүріп жасаған еңбектерінде қанықтыра түсетін жайлар да, «қалай болды екен?» деп қайта бір ойларға бастайтын жайлар да бар.

Сәкеннің тергеудегі жауабында әдебиет тарихына қатысты да толып жатқан мәселелер қозғалады. Осында қолдан құралған жауап дегеннің өзінде, «құрастырушылар» қисынын қолдан жасаса да, қиюын тауып айтуы қиын мәселелердің түбегейлі маңызымен астасып жатқан құбылыстар да байқалады.

Тұрсынбек Кәкішұлы НКВД қызметкерлерінің жалған, жалалы ісінің сырына қатыстырып тоқталған жайдың біріне зер салғанда осындай да ой келеді.

«Тергеушілер Сәкенге енді Ғабит Мүсірепов туралы «сыр» шерткізеді. Осыған айрықша назар аударыңыздар, өйткені «өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам» дегенді анық көреміз де, онан арғы баяндауларға күдік-шүбәң өсе түседі» [1, 351-б.].

Бұл жерде Ғабит Мүсіреповті С.Сейфуллинге әмір бере сөйлеуінің қисыны жоқ деген автор ойын құптаймыз. Ал Сәкеннің әдебиет мәселесіне қатысты жұмысына қатысты айтқандарында негізді мәселелер болғанын да байқаймыз.

Мәселе ұғынықтырақ болуы үшін көлемді үзінді келтіруге тура келді.

«...Сәкенді өзінің жұмыс орнына Ғабит шақырып алып, тапсырма береді. Онысы – әдебиетте ұлтшылдық сарынды күшейту. Ал оны қалай жүзеге асырамын дегенде «Көкшетау» поэмасының дәстүрінен айырылмау, яғни қазақтың өткенін мөлдірете суреттеп, бүгінгісін ана «Болашақтағы Көкшетау» сияқты сұрықсыз көрсеткен абзал дейді. Әйтеуір, Қазақстан еңбекшілерінің басын қатырып, ескі күннің артықшылығын жарқырата берген жөн дейді.

Сонсын, ¬¬– дейді Сәкенге нұсқау беріп отырған Ғабит, – ескі әдебиетті зерттеген болып отырып өткен ақындардың ащы сөздерін, орысқа қарсыларын жинап, жариялау жағын да ұмыт-

паған жөн деп ақыл қосады. Сөйтіп Сәкен 1930-35 жылдары «Ескі әдебиет нұсқалары», «Батырлар жыры», «Қазақ әдебиеті. 1-бөлім. Билер дәуірінің әдебиеті», Ақмолла, Ақансері, Ыбырай жинақтары, Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүнін» Ғабит нұсқауымен шығарып, әдебиеттің бетін өткенге, кешегі феодалдық тірлікке бұрып, кеңес әдебиетінің аяғына тұсау салуға, елді ұлтшылдық рухта тәрбиелеуге тырысыпты. Ұжымшар тақырыбына арналған дүниеде қандай көркемдік болмақ, анайы қалпында көрсете берудің өзі-ақ біздің діттеген жерімізге тиіп жатады деп Сәкенге жол-жоба көрсетеді. Мен әсірелеп отырған жоқпын. Сәкен «монологының» негізгі айтары да, айыптары да осылар» [1, 352-б.].

Осында тергеушілер Сәкеннің әдебиетке қатысты зерттеу, басылым дайындау бағытындағы жұмыстарынан іздеп тапқан «пәле» құбылыстар Ғабит Мүсірепов бағыттап отырды дегенді ысырып тастасақ, шын мәнінде де ұлт рухын шыңдайтын еңбектер болғандығын, бұл тұрғыда НКВД тергеушілері, жүйе алдында Сәкен Сейфуллиннің шынымен-ақ «айыпты» екендігін жеткізіп жатқан сырлар бар. Тарих – өзінің уақытына қызмет етіп отырып, келешекке де қарастыратын құбылыстар қалдырып отыруымен тарих.

Күні кеше ғана бір құбылысты бір қырынан көріп, соны тұтас мазмұн деп бағаласақ, аз уақыттан кейін әлгі құбылыс тағы бір сырды, тағы бір қырды ашатынына кейінгі кезеңде, әсіресе, көз жеткізе түсіп отырмыз. Яғни шын тарихты айтқызбай ауыздан қаққан уақыттардың ақиқаты түбінде айтылады екен. Ол ақиқатты дер кезінде айтпады деп ешкімді де кінәлауға болмайды. Тұтас жүйе болып көрмеген, көргісі келмеген ақиқат үшін жеке тұлға қалай жауап бермек?

«Сұлтанмахмұттың творчестволық мұрасын бағалауда да Сәкен қате көзқараста болды. Тіпті ол бұл ақынды өзінің соңғы еңбектерінде де ұлтшыл, алашордашыл жазушыларға тіркестіре қарады. Мұндай көзқарас аталған оқулықтарда және жазушылардың бірінші съезінде сөйлеген сөзінде айқын көрінді. Бірде ол Кенесары қоныстан ауғанда зар төккен Досқожа ақынның кертартпа өлеңдерін жинаққа кіргізіп, талғамсыздық танытса («Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары»), кейде Ақмолла, Омар Қарашев, Мәшһүр Жүсіп тәрізді қайшылығы мол ескішіл ақындарды да қазақ әдебиетінің классиктерінің қатарына қосып, Абаймен тең атады. («Көркем әдебиет»). Мұның барлығы Сәкеннің зерттеушілік көзқарасында әртүрлі кемшіліктер, тұрақсыздықтар орын алғанын көрсетеді. Бұл олқылықтар тек Сәкен басының міні емес еді. Мұндай кемшіліктер 20-30 жылдардағы әдебиет зерттеу еңбектерінің көбінде-ақ ұшырасты. Мұның өзі әдебиет зерттеу ғылымының жастығынан, жалпы теориялық сынның жеткен өрісінің тарлығынан болған, орын алған кемшіліктер еді» [2, 409-б.].

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым Дихан Қамзабекұлы өзінің «Алаш және әдебиет» атты зерделі зерттеуінде С.Сейфуллиннің шығармашылығының жалпы азатшылдық бағыттағы, ұлтшылдық бағыттағы мәнін айқындаған. «Миллиондаған қазақтың тағдырына әсер еткен осы аумалы-төкпелі оқиғалар әдебиетке де өз ізін салды. Бұрын ғылыми әдебиеттерде «1917 жылғы қазан төңкерісінен бастап дүр етіп жаңа (советтік) әдебиет көтерілді» делінетін. Шындығына келгенде, кеңестік әдебиеттің нышаны көрінді. Бірақ халықтық, ағартушылық бағыттағы бұрынғы әдебиет (ол кез үшін «Айқап» – «Қазақстан» басталатын жаңа әдебиет) – әлеуетті әдебиет – өмір сүре берді. Өйткені шын әдебиет қаулы-қарармен дамымайтыны мәлім. Ол – ел рухының айнасы. Қазақ танып-білмеген, оның топырағында тумаған төңкеріс бұл халықтың ойына, сезіміне кері ықпал (ашу-ыза) етпесе, игі ықпал етуі неғайбыл еді. Осы тұста мына проблеманы де ескерген абзал: 1. Пролетариат платформасын бірден қабылдаған кейбір қайраткерлер ұлтты большевизм жолымен бақытқа жеткізуді ойлады. Тіпті олардың «большевизмі» – қазақ топырағына сай туған большевизм еді. Мұны С.Сейфоллаұлы, А.Асылбекұлы, т.б. қайраткерлігі мен шығармашылығына қатысты айтуға болады. Мысалы, Сәкеннің «Жас қазақ марсельезасындағы»: «Күн туды – біз теңдік алайық! ...Ақ ниет азамат ерлерді, Бір тудың астына жияйық!» деген жолдардан ұлттың бір бөлігіне емес, бұрын қиналған бар адамына теңдік, бірлік іздегені аңғарылады. 20-жылдары Күншығыс халықтарының тағдыры туралы жазған «Азия» өлеңі, ашаршылық шындығын айтқан шығармалары, қазақ тілінің мәртебесін көтеруге арналған еңбектері Сәкен құбылысының айрықшалығын көрсетеді» [3, 274-б.].

С.Сейфуллиннің «Азия» (Европаға) өлеңі әлемге теңдік әкелуді күрес бағыты еткен семит балаларының құтқарушылық мәнде дәріптеу көрінеді, Л.Троцкийге өлең арнауларында да осы «Азиядағы» семит тарапынан орналатын азатыққа сенім бар.

С.Сейфуллин поэзиясында түрікшілдік мұраттардың жалпыадамзаттық мұраттармен астасып бой көтеруі ақынның көп қырлы құнды мұрасының бір құбылысы екендігіне тағы да бір көз жеткізгендей болдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – Алматы: Рауан. – 1997. – 384 б.

2. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 2007. – 6-т. – 424 б.

3. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант. – 2002. – 474 б.

Рустамбекова Мухаббат Ерубайқызы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
пед.ғыл.канд., доцент, sarseke2013@mail.ru

ҰЛТЫН СҮЙГЕН ШЫН ҰЛТШЫЛ

Түйін. *Мақалада ақын-жазушы Сәкен Сейфуллиннің тек проза, поэзия жанрында ғана емес, сондай-ақ көсемсөз саласында да елеулі із қалдырғаны айтылады. Сәкен Сейфуллиннің азаматтық тұлғасының даралануында оның ұлт болашағы үшін жазған мақалаларының үлесінің молдығы зерделенген. Бүгінгі таңға дейін тарих қойнауында жатқан еңбектері: қазақ тіліне мемлекеттік статус беру жайлы декретті қабылдатудағы қайраткерлігі, сондай-ақ ұлт көшбасшысы Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдық мерейтойын өткізудегі жанашырлығы нақтылы дәлелдермен талданады.*

Кілт сөздер: *тарихи тұлға, қазақ тілі, ұлт жандылық, азаматтық ұстаным, публицистика, ізгілік мұраттар*

Резюме. *В статье говорится о поэте и писателе С.Сейфуллин, оставившем неизгладимый след не только в жанре прозы и поэзии, а также в области публицистики. Выделение гражданской индивидуальности Сакена Сейфуллина изучены в статьях написанных ради будущего своей нации. Труды С.Сейфуллина, имеющиеся в недрах истории до настоящего времени: деятельность для принятия декрета о присвоении казахскому языку государственного статуса, также точными доводами проанализированы старания в проведении 50 летнего юбилея лидера нации Ахмета Байтурсынова.*

Ключевые слова: *историческая личность, казахский язык, патриотизм, гражданская позиция, публицистика, гуманитарные цели.*

Summary. *In article it is told about the poet and writer S. Seyfullin who left an indelible mark not only in a genre of prose and poetry and also in the field of journalism. Allocation of civil identity of Saken Seyfullin are studied in articles written for the sake of the future of the nation. S. Seyfullin's works which are available in a history subsoil so far: activity for adoption of the decree about assignment to Kazakh of the state status, also exact arguments analysed efforts in holding the 50th anniversary of the leader of the nation Ahmet Baytursynov.*

Keywords: *historic figure, Kazakh language, patriotism, civic stand, journalism, humanitarian purpose*

XX ғасырдың басындағы алаш арыстарының әдеби шығармашылығын әдеби-ғылыми айналымға енгізу жолында әдебиетші ғалым Тұрсынбек Кәкішевтің еңбегі орасан зор. Зерттеуші С.Сейфуллиннің азаматтық, шығармашылық ғұмырбаянын тарихи мәнде бағалаудың ұзақ жолында мейлінше нақты, өнімді еңбек етті. Кейінгі ширек ғасырдан астам уақытта коммунист С.Сейфуллиннің ұлтшылдық бағыттағы ұстанымдары, оның қоғамдық қызметтегі көрініс табуы, шығармашылық арқауындағы сырлары туралы тарихи дерек, құжаттар негізінде маңызды пайымдаулар жасаған.

Тұрсынбек Кәкішұлы «Сәкен һәм Троцкий» атты мақаласында атағынан ат үріккен Троцкий мен С.Сейфуллинді нендей құбылыстар кездестіріп еді деген іргелі саяси тарихи-әлеуметтік мәселелерге ой бұрып, күрделі құбылыстардың күрмеуін шешетін негіздерді іздеген.

С.Сейфуллиннің шығармашылығын зерттей жүріп, оның «Азия Европаға» атты туындысының саяси ортада резонанс тудырғанын, осы өлеңнің айтпағы мен айта алғанын сол тұстағы жұртшылықтың бағасымен ұштастыра саралайды. Өлеңнің қашан жазылғаны, қай уақытта жарық көргені, сол тұстағы саяси ахуал – барлығы да зерттеуші үшін мәнді болғаны анық.

«Орынборға келгенге дейін бе, келгеннен соң ба, әйтеуір Мұхтар Саматов аударған өлең ВКП(б) Орталық Комитетінің өкілі Е.Ярославскийдің қолына тиіп, негізгі баяндамасында ұлт республикаларындағы, әсіресе, Киргизиядағы (1925 жылға дейін осылай аталған - М.Р.) коммунистерді ұлтшылдықпен айыптауға негіз болар керекті материал деп тапты.

«Ұлтшылдық, паназиаттық «уклонның» не екенін анық байқату үшін жергілікті жолдас жазған «Азия-Европа» деген өлеңді мысалға келтірейін. Мұнда белгілі бір идеологияның салқыны бар. Бұл таптық күрес емес, ұлттар күресі. Бұл – мәселені марксистік тұрғыдан түсіну емес», - деді Е.Ярославский» [1, 396-б.].

Т.Кәкішұлы Е.Ярославский бұл ойлардың негізі қазақтардың өз пікірі деп нығыздай түскенін, ақыры сол айыптаулардың 1937 жылға Сәкен тағдырына үлкен ықпалы болғанын баяндайды.

Сәкен «Азияның» сыналуына ширыға жауап қайтарып, өзінің азаматтық ұстаным, түпмақсат бағыты қайда жатқанын нақтылы қайраткерлік шешімді әрекет, қоғамдық ой қозғайтын өткір публицистикамен айқындай түскен.

«Сәкеннің қиындық көрсе шыңдала түсетін, сынға ұшыраса шамырқана түсетін мінезі осындай саяси мәселеден де айқын көрінеді. Конференциядан кейін 29 наурызда «Ұлтшылдық пен отаршылдық шовинизм» деген ащы мақала жазып, 1923 жылдың 14 қантарында «Еңбекші қазақ» газетінде жариялады, 15 ақпанда «Қазақты қазақ дейік,

қатені түзетейік» деп республика атын өзгертуді ұсынды. Көкек айынан бастап Халық Комиссарлары Кеңесінде кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу жайын ептеп барлап көрді де, 25 маусымда «Кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізуге кірісу» туралы айбынды мақала жазды. Үлкен мәжіліс-жиындарда, сессияларда үзбей сөйлеп, газет-журналдарда 8 мақала жариялады. Орталық Атқару комитетінің төрағасы Сейтқали Меңдешев пен хатшы Жанайдар Садуақасовтардың былқылдатуына, жан-жаққа секемдене қарауына жол қалдырмай, 1923 жылы 22 қарашада қазақ тіліне мемлекеттік статус беретін декретті қабылдатты. 1924 жылдың 1 қаңтарынан бастап КАССР-інің барлық қазақ болыстары, 1924 жылдың 1 шілдесінен былай қарай барлық уездер мен губерниялар қазақ тілінде іс жүргізуге көшіріледі деген шешім Сәкен үшін оңайлыққа түспегенін қазірдің өзінде анық сезінуге болғандай» [1, 396-б.].

Қазірде, өткен күндердің ақиқаты қырық түрлі қисын талқысына түсіп отырғандығын ескере отырып, тарихи тұлғалардың кеңес үкіметі алдында қылаудай жазығы болған жоқ еді деп «ақтаудың» да дәуірі өткендігін терең ұғынып отырып байыптайтын құбылыстарға тоқтайтын уақыт туды.

Сан қырлы талант, жалған жәреукелікке жаны қас, әсіре ұлтжанды С.Сейфуллиннің қысқа ғұмырдағы қайраткерлік тағдырында толып-жатқан «айыптаулар» айтылды, Сәкенге тиіспесе көңіл көншімейтін кезеңдер де болды. Сол мәнде ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі Сәкенге «шүйлігулердің» бүгінде С.Сейфуллиннің азаматтық бітімін, қайраткерлік болмысын тұлғаландыра түсетін құжаттың мәнін де байыптаймыз.

С.Сейфуллиннің ұлтшылдығын, не шын мәніндегі ұлтшылдығын? тергеп-тексеру тенденциясы болды. Ол негізсіз емес еді. Қилы тағдыр кешкен С.Сейфуллин кеңестік саясат ауқымындағы құбылыстың барлығына құлдық ұрған жоқ. Биік мұраттар құштарландырған ақын бір сәт те елін, елінің арман-мүддесін естен шығармаған.

Мұстафа Қайыпназаров Сәкен шығармашылығын тергеп-тексерген баяндамасында былай дейді:

«Сәкен күні кешеге дейін ұлтшылдықты, ақсүйектікті жырлап келді. «Асау тұлпар», «Домбыра» жинақтарындағы көп өлеңдерінің қателері табылып, жұртшылық бірнеше рет талқылады. Көбінде троцкийшілдікті жырлайды. Әсіресе «Домбырада», «Экспресс», «Айт», «Азияларында» түрік бірлігін көксейді. Расында Сәкен пролетариат ақыны болып көрген емес» [1, 398-б.].

С.Сейфуллинді Кеңес өкіметі ұлтшылдықпен айыптауында, Троцкийшілдік деген тіркеменің қоса жүріп отырғаны белгілі. Оның ұлтшылдық көзқарасы «Троцкизмге іш тартатын саяси қателермен» де айқындалды.

С.Сейфуллин тағдырының тағылымы таусылмайтын ұзақ құбылыс. Кейінгі кезеңде ақын өмірі, қоғамдық қызметі сан қырынан зерттеліп, зерделеніп отыр. Осы тұрғыда белгілі сәкентанушы ғалым Тұрсынбек Кәкішұлы «Сәкентануға сүбелі үлес» атты мақалада бұрынғы ҰҚК қызметкері Амантай Кәкеннің «Қазақтың Сәкені» эссе кітабындағы келтірілген тың дерек, тосын құбылыстардың сәкентанудағы мән-маңызына тебірене тоқталып, С.Сейфуллин ұлтшылдығын тағы да талқыға тартады.

Ғылым мүддесін жоғары қоя отырып, ғалым өзінің зерттеулеріндегі қайсыбір жаңылыс кеткен тұстарын Амантай Кәкен еңбегі арқылы ашқанын айту арқылы да Сәкеннің сәулелі ғұмырының нұры таймаған беймәлім қырларының ақиқатына қарай жетелей түсетін әңгіме бастайды. Сол арқылы Сәкеннің Сәкендігін онан әрі еселей түсетін фактілерге мән береді.

«Сәкенді елу жылдай зерттеп жүрген өзім көрмеген соң Сәкен ешкімнің ұлықсатынсыз Ахмет Байтұрсыновтың 50 жылдық мерекесін ашып, кіріспе сөз сөйледі, оны 1923 жылы 30 қаңтарда «Еңбекші қазақ» газетінде жариялады деп жазып келіп ем. Барлық іс-әрекетті көріп-біліп, сезіп отыратын партия 1923 жылы 23 қаңтарда № 51 хаттамамен бұл мәселені «қатырып» қойғанын Амантай кітабынан алғаш рет оқып отырмын. Онда мен айтып жүргеннен де әрі кетіпті. Оқу-ағарту комиссариатының коллегиясы Ахаңның мерекесін өткізу жөнінде алғаш қаулысын Казкрайком теріске шығарып:

«а) считать недопустимым организацию советскими органами празднования данного юбилея;

в) возложить персональную ответственность за содержание речей выступающих на празднестве товарищей от имени советских органов на товарища Сейфуллина» деп тұжырыпты.

Ахаңның тойы Орынбордағы ең үлкен ғимарат Я.Свердлов атындағы клубта өтті. Оны ашып, кіріспе сөз сөйлеген С.Сейфуллин өзіне осындай айрықша жауапты міндет жүктелгеніне қарамай, қазақ халқы тұңғыш көріп отырған мерекенің онан әрі мәндене түсуі үшін А.Байтұрсыновтың қазақ тарихындағы орнын айқындай келіп, «өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенде, Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. «Ахмет Байтұрсынұлы - ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл» деп Ахаңды адал мадақтаған еді» [1, 492-б.].

Осыған іле-шала Сәкенді алаш жақтаушысы, ұлтшыл дегенді ұстанған мақалалар ұйымдасты-

рылған. Сәкеннің бұл құбылысқа ширыға түскенін Тұрсынбек Кәкішұлы былайша баяндайды:

«Партия тарапынан осындай теріс те қасақы ыңғайды байқаған Сәкен 9 ақпанда, яғни он бір күннен кейін ашылығы удай, тіпті қазіргі егемен оқушыны шошытатындай қуаты бар, ұлтшылдықты, өз ұлтының намысын жыртуда азаматтықтың үлгісі болатын сол кездегі кейбір басшылардың самарқаулығы салдарынан екі жарым жылдан кейін ғана жүзеге асқан «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік», екі айдан кейін кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу туралы мақаласын жазды. Күні бүгінге шейін маңдайынан соры кетпей жүрген қазақ тілін сол кездің өзінде мекемеге кіргізіп, мемлекеттік дәрежеге жеткізу үшін III партконференцияда ресми түрде ұлтшыл атанған Сәкен 9 мақала жазып, бірнеше жерде өткір сұхбаттарды орыс, қазақ тілдерінде берді. Соның нәтижесінде 1923 жылы 22 қарашада Орталық Атқару Комитеті басшыларының еркінен тыс Декрет қабылдатты. Басқа қайраткерлігін, ақындығын, сазгерлігін былай қойғанда Ахаңдардың ойындағыны қолма-қол жүзеге асырған, тілімізге мемлекеттік статус алып берген Сәкен екенін қалай ұмытпақпыз?» [1, 493-б.].

С.Сейфуллин туған елін, халқын, жалпы адамзатты биік ізгілік мұраттар ауқымында бағалап, таниды, қабылдайды. Сонымен бірге кәрі тарихтың ақиқатын айтпай тұра алмаған. «Азия» атты толғамында адамзат тарихының айқын деректерін арқау етіп, ашына ой төгеді.

С.Сейфуллиннің кеңестік жүйе кемшіліктерін жүйеге қарсылық емес, қателікті түзетуге бағыттау барысындағы сыншылдық ой, батыл әрекеттері, түрлі жиындарда сөйлеген сөздері ақыры, тұтас, жаппай қуғын басталғанда, өзіне жабылған жала болып жабысты.

«1937 жылы 7 қыркүйекте Алматы қаласындағы ақын-жазушылардың «ұлтшыл-фашистердің әдебиеттегі зиянкестік істерімен күресу және жас кадрларды өсіру туралы» жиналысы болды. Оған Сәкен, Бейімбет, Сәбит, Ғабит қатыспады, Ілияс тұтқындалған болатын» [2, 328-б.].

Тұрсынбек Кәкішұлы қанды науқанның алғышарттары, ақырын жайылған ауыр зардаптары туралы құжаттық деректер негізінде, Жазушылар одағында өткен түрлі жиындар қаулысы, баспасөздегі у-шу белсенділік туралы баяндай келіп Сәкен басына қасірет қонақтаған сәттердің сұмдығы мен шындығын тұтас ел жағдайында, тұралатып бас көтертпеген сүргін саясат жайында егжей-тегжейлі былай баяндайды: «Ал Сәкен жайына ойысқанда «Всего лишь несколько месяцев тому назад он переиздает свой, с позволения сказать, «исторический» роман «Трудный путь, тяжелый переход», где не постыдился изобразить себя героем и привести целую серию контрреволюционных алашординских документов и портретов врагов народа. Это своеобразная вражеская энциклопедия» (16.09) деп кезеңдік шығарманы даттап, Сәкенді жар басына әкеп қойды. 24 қыркүйекте Сәкен тұтқындалды» [2, 329-б.].

«Тар жол, тайғақ кешуді» былайғы көпшілік дақпыртпен алаш азаматтарының атын атап, түсін түстеп берген деп айыптайтыны бар. Шындығында бұл шығарма аса құнды дүние десек те болады. Сәкеннің Алашорда туралы ақиқатты ұғына түсуге бастайтын дерек-дәйегіне үңіле түскенде екіойлы да болатын тұстар да жеткілікті. Алайда кезінде өзінің А.Байтұрсыновқа берген «ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл» деген бағасын бүгінгі тәуелсіздіктің көк туының астындағы өмір сүріп жатқан біздер ақиық ақын, қоғам қайраткері, тіл жанашыры Сәкен Сейфуллиннің өзіне айтсақ артық болмас деген ойдамыз.

Бүгінгі таңда ұлттық тіл туралы Елбасымыз Н.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» деген ақиқатты айтты. «Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез-келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады. Осылайша, тәуелсіздігіміз бүкіл ұлтты ұйыстыратын ең басты құндылығымыз - туған тіліміздің мерейін үстем ете түседі. Тілге деген көзқарас шындап келгенде елге деген көзқарас екені даусыз. Сондықтан оған бейжай қарай алмаймыз. Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәнінде мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде елімізді «Қазақ мемлекеті» деп атайтын боламыз. Ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар. Ол қазақ тілі Мәңгілік Елдің - мәңгілік тіліне айналды. Тіл мәселесін біз даудың емес, ұлттың ұйытқысы үшін пайдалануымыз керек» [2], - деді Мемлекет басшысы Н.Назарбаев. Демек, Тіл мерейін өсіруге әрбір қазақ өз үлесін қосуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кәкішұлы Т. Толғам. – Алматы: Қазақ университеті. – 2004. – 527 б.

2. http://kaz.caravan.kz/news/elbasy-nursultan-nazarbaevtyng-qazaqstan-khalqyna-zholdauy-newsID142503.html

3. Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – Алматы: Рауан. – 1997. – 384 б.

4. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 2007. – 6-т. – 424 б.

5. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант. – 2002. – 474 б.

Көшенова Тоты Иманқызы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
филол.ғыл.канд., доцент, timankyzy@mail.ru

С.ӘШІМБАЕВ АБАЙ ПОЭЗИЯСЫ ХАҚЫНДА

Түйін. *Мақалада сыншы Сағат Әшімбаевтың абайтануға қосқан үлесі хақында айтылған. Сыншы С.Әшімбаевтың туындысында ұлы классик ақынның поэзиясының құдірет-тылсым сипатын өзінше қорытып тануға арналғаны жайлы сөз етіледі. С. Әшімбаев тек Абайды ғана емес, қазақ поэзиясының көрнекті тұлғалары М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ө.Нұрғалиев поэзиясынан Абай шығармашылығымен рухани байланысты іздегендігі, сондай-ақ қазақ өлеңінің даму биігін, тіл шеберлігінің классикалық үлгісін ұлы ақын туындыларымен сабақтастырғаны талданған.*

Түйін сөздер: *абайтану, сыншы, қазақ өлеңі, дәстүр жалғастығы, адамшершілік мұраттар.*

Резюме. *В статье рассматривается вклад критика С.Ашимбаева в абаеведение. В своей работе С.Ашимбаев описывает могущество и таинство поэзии великого классика. С.Ашимбаев исследовал не только Абая, но искал духовную связь произведений Абая в поэзии видных деятелей казахской поэзии таких как М.Макатаев, К.Мырзалиев, О.Нургалиев. Наряду с тем он исследовал развитие казахской поэзии, проанализировал классический тип языкового мастерства посредством произведений великого поэта.*

Ключевые слова: *абаеведение, критик, казахская поэзия, преемственность традиций, нравственные цели.*

Summary. *The contribution of the critic S. Ashimbayev to Abay studies is considered in the article. S. Ashimbayev describes the power and sacrament of great classic's poetry in his work. S. Ashimbayev investigated not only Abay, but looked for a spiritual bond of works of Abay in poetry of eminent persons of the Kazakh poetry such as M. Makatayev, K. Myrzaliyev, O. Nurgaliyev. Along with that he investigated development of the Kazakh poetry, analysed classical type of language skill by means of works of the great poet.*

Keywords: *Abay studies, critic, Kazakh poetry, continuity of traditions, moral purposes*

Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымының, әдебиет тарихының үлкен бір саласы. Абайтану кемеңгер ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиялық, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерді қамтитыны анық. Өйткені Абайдың шығармашылық мұрасы - қазақ әдебиеті тарихының кіндік тұтқасы, халқымыздың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы, сан буын ұрпағымызға таптырмас, таусылмас қазына. Осы мұраны игеру, оның шығармашылығын зерттеу - өткендегі рухани байлық көзін пайдаланудағы ең негізгі мәселелердің бірі екендігі даусыз.

Белгілі сыншы С.Әшімбаев та қазақтың классик ақыны Абай поэзиясы хақында «Ақын жанын жабырқатқан жайлар» атты мақала жазып, абайтануға өз үлесін қосқан зерттеуші десек болады.

С.Әшімбаевтың сыншылдық ерекшелігі - көркем ой мен қоғамдық-әлеуметтік, дүниелік құбылысты салыстыра-сабақтастыра алуы және сол арқылы маңызды философиялық ой түюге ұмтылысы дер едік. Ортаға, сол орта қалыптастырған әр алуан мінезге, жаратылыстың мәні мен адамшершілік мұраттарға сыншылдық тұрғыдан үңіліп, ой сабақтау ұлы Абай туындыларының жаңашылдық сипаты болса, С. Әшімбаев та әдеби сын мақаласында ұлы ақынның адамгершілік тақырыбына жазылған туындыларын талдай отырып, адами қасиеттерге айрықша ден қояды. Өз ортасындағы қоғам тудырған әр алуан жағымсыз құбылыстар арқылы адамның бойында қалыптаса бастаған мінездер сыншыны бейтарап қалдырмаған. Осы бейтарап қарай алмаудың өзі С.Әшімбаевтың азаматтық-қайраткерлік тұлғасының іштегі шиыршық атқан күш-қуаты болды дейміз.Осы арқылы сыншының сыншылдық-эстетикалық, философиялық-этикалық дүниетанымы көрінеді.

Сыншының сондай кең толғап жазған аталмыш мақаласы ұлы классик ақынның поэзиясының құдірет-тылсым сипатын өзінше қорытып тануға арналады. Сағат Әшімбаев «Азаматтық формуласы», «Ақын жанын жабырқатқан жайлар», «Өлең сөздің өрнегі» деген мақалаларында ұлы Абайдың өлеңдері жайлы, өлең сөз туралы көсіліп, құлашын еркін сермеп, шешен де көркем тілмен жазған. Мақала еркін ойлы, Абай рухымен сырласу, заман, қоғам жайлы ой жарыстыру бағытында қалам тербеп, сезім-сырға толы эссе сипатында берілген. «Өлең - ой мен сезімнің образға айналған көркемдік жарасымы» [1, 344 б.],- деп ой түйетін сыншы: «Өлеңде ой мен сезім болғанымен, олар лайықты формада (түр) көрініс таппаған болса - үстінде лыпа жоқ, киімсіз адамдай рабайсыз көрінеді. Керісінше, түрі (форма) келісіп, бірақ ой мен сезім парасаттылығы жетпей жатса - өлең өлең емес, құр айғай болып шықпақ» [1, 395 б.], - дейді поэзияның табиғатын байыптап. Сыншының бұл эстетикалық көзқарасы, жалпы әлемдік поэзия заңдылығымен,

ұлы Абайдың өлеңге қоятын талап-шартымен ұштасып жатқанын аңғарамыз. Түр мен мазмұн бірлігін С.Әшімбаев қарапайым, дәл де ұғынықты түсінікпен осылайша таратады. Екі өлшемнің бірі кем түсіп жатса, нағыз өнер туындысына нұқсан келмек. Түр мен мазмұн бірлігі хақында сыншының осындай орнықты ойы академик М. Қаратаев пікірінде тереңдетіле түскен.

«Поэзия деген сөзде, бұған берілетін ұғымда қандай тамаша көрік, әсемдік, қанша сүйкімділік бар десеңізші! Таза әсемдіктің, көріктіліктің өзін поэзиямен теңеу де тегін емес. Тамаша сұлу табиғат көркін - раундап келе жатқан әсем таңды, күн батардағы шұғылалы шапақты, айнадай жарқыраған шалқар көл мен мөлдір өзенді немесе теңіздің ақ бас айдынын, асқан сұлу, көрікті, сүйкімді әйелді, немесе гүл-шешек атқан бау-бақшаны көргенде біз көбінесе «неткен поэзия еді мынау!» деп сүйсіне, қайран қала айқайлап жіберетінімізді өзіміз де аңғармай қаламыз ғой. Азат еңбектің құлдық еңбектен артықшылығын бадырайта көрсетіп, баса айту үшін біз әдетте «еңбек поэзиясы» деген сөз тіркесін қолданамыз. Ол тұрсын, кейде тіпті бүкіл бір халық туралы ақын халық екен деп теңеу айтамыз, сөйтіп бұл халықтың ақындық келбетін айтып қана қоймай, оның рухани әсемдігін, табиғатқа, өнерге деген сүйіспеншілігін атап көрсетеміз» [2, 75 б.], - дейді ғалым М. Қаратаев. Поэзияның анықтамасын әр ақын, әдебиеттанушы ғалым өзінше түйсініп, тарата айтып, жалғастыра беруі мүмкін. Шындығында, поэзия - кең ұғым. Оны тар өлшеммен танып, қасаң қағидаға салып, шектеуге көнбейді. Екі пікірде де ортақ үндестік бар. Бірі ой мен сезімнің образға айналған көркемдік жарасымы десе, екіншісі әсемділік, көріктілікке балайды.

С. Әшімбаев тек Абаймен шектелмейді. Өзі кейіннен мақала арқауына айналдыратын қазақ поэзиясының көрнекті тұлғалары М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ө.Нұрғалиев поэзиясынан Абай шығармашылығымен рухани байланысты іздейді. Қазақ өлеңінің даму биігін, тіл шеберлігінің классикалық үлгісін ұлы ақын туындыларымен сабақтастырады. Сыншының «Балладалар шерткен сыр», «Сырлы толқын», «Өмірін өлеңмен өрген», «Өлең сөздің -өнегесі», «Тағылымды дәстүр», «Олжас Сүлейменовтің «Жұмыр жұлдыз» атты аударма өлеңдер жинағының қолжазбасы туралы», «Ақын Сейфолла Оспановтың «Жанардағы жазулар» атты қолжазба өлеңдері туралы» т.б. атты мақалаларынан осы ұстаным байқалады. Қазіргі қазақ поэзиясына Абайдың «сөз патшалығын» түп қазық етіп алады. Поэзияның адам өміріндегі, оның рухани дүниесін қалыптастырудағы орнын айқындайды. Мақалада сыншы ақын өлеңінін, басты желісі, философиялық түйіні - адамгершілік мәселесін бірінші кезекке шығарады. Бұл - жай сөз емес, салмағы айқын, парасатты сөз, адамның ең асыл қасиетін таразылайтын қастерлі ұғым. Сыншының саралауынша жай ғана ұғым емес, тіршіліктің мәнін, дүниенің сәнін төрттағандап ұстап тұрған ең басты өмірлік принцип. Шындығында, жеке принцип қана емес, заңның да, заманның да, адамның да құдіреттілігін танытатын ұлы күш болып табылады. Өйткені, адамгершілікке негізделген іске, танымға құдіреттілік дариды. Сыншы өз толғамын былай өрбітеді: «Осы ұлы күш - адамгершілік қасиет жеке адамның ғана басындағы емес, жалпы қоғамның да қордалы байлығы. Ал оның белгілі бір адамның бойындағы аздығынан айналасындағы адамдарға ғана емес, қоғамға да тиетін кесірі көл-көсір. Олай дейтін себебіміз, бір кесірлі адамның көп адамға тиетін зиянының шексіз болатындығын еске алсақ, адамдық қасиеті тапшы бір адамнан көп адам зор зардап шегуі мүмкін. Мәселен, тарихта ойы олақ, сезімі шолақ оспадар бір адам соғыс бастап отырған да, ал қарапайым халық бостан-босқа қырылып, шығынға ұшырап келген ғой. Халық еш уақытта соғыс бастамаған, тек кесапатқа душар болып отырған. Ондайлар көктен түспеген, олар да анадан туылған, тек қанында адамға деген сүйіспеншіліктің орнына, керісінше, жамандыққа бағытталған қара ниеттілік сезім басым болып келеді екен» [3, 184-185 бб.]. Адамгершілік қасиет туралы осылай толғап, оның жамандық, жауыздық атаулыға қарсы күресінің өлең сөзде қандай мән-мағынаға, кеңістікке ие екенін Абай шығармалары негізінде дәлелдейді. Сыншының «Ақын жанын жабырқатқан жайлар» мақаласы соны көзқарастарымен, ұлы ақын тағылымын жаңаша пайымдауымен, ондағы өткір мәселелерді бүгінгі уақыттың өзекті жайларымен байланыстыруымен ерекшеленеді. С.Әшімбаевтың бұл еңбегін әдеби-бағдарламалық туындысы деуге болады. Мақалада поэзияның өнердегі, өмірдегі орны, көркемдік дамуы негізгі тақырып болғанмен, Абай шығармашылығындағы азаматтық мәселе кеңінен сөз болады. Оның поэзиясы азаматтық, адамгершілік қасиеттерімен бүгін де қастерлі екендігіне тоқталады.

Адам табиғатындағы Абай көрсеткен кеселді кемшіліктер, жағымсыз мінездер, жат қылықтар қазіргі таңда да кездеседі. Абайды қайталап оқып, көңілге тоқу, ой қорыту сол Абай айтқан жамандықтарға есе жібермеу деп біледі. С.Әшімбаев ұлы ақын поэзиясын жамандықтан сақтандыра отырып, жақсылықтың үстемдік алуына рухани көмектесе алатын ұлы поэзия деп санайды. Ақын поэзиясының бүгінгі күнге тікелей қатыстылығының өзі осы зор моральдік мәнділігінде екенін анықтайды. Сондықтан да осындай этикалық, эстетикалық ерекше қасиеті үшін оның поэзиясына сыйынбайтын, сыйламайтын

адам жоқ. Сыншы пайымдауындағы Абай шығармашылығындағы адамгершілік концепция негізі - өмірдегі жақсылық пен жамандықты айыра білуге адамдықтың алғы шарты ретінде айрықша мән берілуі - ақынның ұғымында жақсыны тану - жақсылықты қолдау, ал жақсылықты қолдай білмеу - жамандықтың отына май құюмен бірдей.

Абай өлеңдері - С.Әшімбаевтың талдап көрсетуінде қазіргі ұрпақты, келер буынды өзінің этикалық-эстетикалық пайым-таразысымен сақтандыратын тағылым мектебі. Сыншының «ауру жоқ жерде денсаулық туралы сөз де аз, керісінше, денсаулық сыр берген тұста ауру жайлы сөздер көбейеді, демек, әдеттегі денсаулықты сақтау туралы сөз екінші жағынан аурудан алдын-ала сақтану туралы сөзге келіп тіреледі» деген пікірі тегін айтылмаған. Азаматтық-адамгершіліктің нағыз жауы тоғышарлық көріністері: моральдық азғындық, алармандық, немқұрайлылық, имансыздық туралы ойланғанда Абай бейнеленген типтердің арамызда кездесетінін мойындаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әшімбаев С. Азаматтыққа адалдық. - Алматы: Раритет, 2007. - 336 б.

2. Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. -Алматы: Жазушы, 1970. -349 б.

3. Нақыл сөздер// Ақыл-ой антологиясы: Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге шейін/ құрас. Е. Шаймерденұлы. -Алматы: Өлке, 2004. - 396 б.

Сарбасова Қарлығаш Базарбековна
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің
профессоры, филол.ғ.к., bazarbekovna54@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАРСЫ МӘНДІ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түйін. *Мақалада Абай шығармаларындағы қарсы мәнді сөздердің қолданысы, стильдік қызметі қарастырылады. Антонимдердің контрасты берудегі қызметі, Абай тарапынан жасалған контекстуалды түрі сипатталады.*

Кілт сөздер: *антоним, семантика, контекст, стиль, оппозиция.*

Резюме. *В статье рассматриваются использование и стилистическая функция антонимов в произведениях Абая. Применение и функции контрастных антонимов характеризуется как контекстуальный аспект, введенный Абаем в лингвистику.*

Ключевые слова: *антоним, семантика, контекст, стиль, оппозиция.*

Summary. *The article deals with the use and stylistic function of antonyms in the works of Abai. The application and function of contrasting antonyms is characterized as the contextual aspect introduced by Abay in linguistics.*

Key words: *Antonym, semantics, context, style, opposition.*

Абай поэзиясының тілі, сөз кестесі мен өлең өрнегі кіршіктей қоспасы жоқ саф таза халықтығымен, келісті қарапайымдылығымен, тартымды сонылығымен құнды [1,3]. «Абай өзінің кіршіксіз ақ жүрегін тебіренткен сансыз ойларын тамаша шығармалары мен жалынды жырларының бетіне маржандай төгілдірді, оның әрбір бетінен, әрбір сөзінен соншама ыстық, соншама жақын леп естіледі, ол леп өткен заманның, кешегі тәркі дүниенің соққан тынысы болса да, бізге түсінікті, жүрегімізге қонымды. Абай лебі, Абай үні, Абай тынысы – заман тынысы, халық үні. Бүгін ол үн біздің үнімізге қосылып, жаңғырып жаңа өріс алып тұрғандығын» кезінде М.Әуезов атап өтсе, уақыт Абай тағылымының келер ұрпақпен де үндесетінін айқындап отыр [2,5]. Уақыт өткен сайын Абайды жаңа қырынан танып, соның сырларын сезінеміз. Әдеби мұраларына бойлап, қажетімізді әркім әлінше алып келеміз... Ұлы ақынның жалынды жырларынан талай ұрпақ сусындар, нәр алар, шешілмеген талай түйінді шешіп, кейінгіге үлгі етер. Бүгін біз ілім – білім жөнінде, еңбек, теңдік жөнінде, достық пен махаббат жөнінде білгіміз келсе, Абайға жүгінеміз – Абай айтқан аталы сөзге жүгінеміз. Абай айналасындағы жағымсыз қылық пен іс - әрекетке қарсы сөз қаруын жұмсайды. Жақсылық атаулыны сөз арқылы дәріптеді. Абай аты, Абай даңқын бізге жеткізген де – оның сөзі. Сөзінің мазмұнын біліп, мән – мағынасын ұғынып, қолдану - амал– тәсілі мен ерекшілігін саралау – ұрпақтар міндеті. Абай шығармаларының терең мазмұнды болуы ақынның озық ойы мен үздік идеясына байланысты десек, ана тілін үлкен әдеби тілге жеткізу жолындағы зор еңбегін қолданудың жаңа нұсқаларын тудыруынан, оны жетілдіруінен байқаймыз. Абай тілінің өзінен бұрынғы ақындар шығырмаларының тілінен үздік шығып, шоқтығы биік – оқшау тұруының себебі ерекше дарындылығы мен өзгеше қабілеттілінде болса, екіншіден, «қиыннан қиыстырар» талғампаздығы мен ұлттық тіл табиғатын терең түсінуде деп білеміз. Әрбір бейнелі сөзді айтайын деген ойына лайықтап, қажетіне қарай үнеммен, дәл де өткір, әсем де әсерлі жұмсау – Абай шығармашылығына, Абай поэзиясына тән белгілер. Әсіресе, қызыл «жылтырақ» сөздерді алдын ала іріктеп, оны өлең жолына телитін эстеттік тәсілдің поэзияға жат құбылыс екендігін түсінген де, басқаға түсіндіре білген де, өз шығармашылығында дәлдеген де ақын – Абай.

Абай поэзиясы, өзі айтқандай, кең байтақ өмір базары... «Әркімнің өз іздеген нәрсесі бар – сомалап, ақшасына сонан алар, - дегендей, «Қазақ тілінің стилистикасы» пәнін оқыту барысында біз де өз іздегенімізді Абай поэзиясынан тапқандаймыз. Атап айтқанда, «Антоним сөздің стильдік ерекшеліктері» тақырыбы бойынша өтілген практикалық сабақта Абай қолданысындағы антоним сөздер арқылы қарама – қарсы мәндегі сөздердің қыр – сырын аша түскендейміз. Бір ғана автор творчествосы негізінде қарастыруымыздың бірінші себебі – ақынның сөз қолданыс шеберлігін таныту, екіншіден, антонимдердің әртүрлі стильдік қызметте жұмсалатындығын көрсету керек еді. Сондықтан сабақтағы жұмыс түрлері, оның орындау тәртібі мен жүргізу жолдарына тоқталу мақсат емес, мақсат – Абай қандай қарама – қарсы мәндегі сөздерді қолданған, қандай стильдік мақсатта пайдаланғанын студенттерге саралату. Сонымен, Абай қолданысындағы антонимдер... Олар қандай ерекшелігімен көзге ұрады? Абай антоним сөздерді бірыңғай мүше ретінде іргелістіре қолдану арқылы ойын өтімді жеткізеді: ...

Мұны тастап ойланып, ақын деңіз,
Таба алмасам, ақылды болар неміз?
Қыс пенен жаз, күн мен түн, тақ пен жұп,
Жақсылық пен жамандық – болды сегіз, –

деп келетін жұмбақ шешуіндегі антонимдер, сонымен қатар, «Өзімдікі дей алмай өз малынды,

Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың» жолдарындағы антонимдер мезгіл мағынасында, яғни тура мағынада жұмсалса, сөйлем орайына қарай басқа реңке ие болғандығына төмендегі өлең жолдары дәлел:

Күні – түні ойымда бір – ақ тәңірі

Өзіңе құмар қылған оның әмірі, - деген өлең жолдарында қарсы мәндес сөздердің үнемі, ылғи мағынасында жұмсалғандығы байқалады.

Сап – сап көңілім, сап көңілім!

Саяламай, сай таппай,

Не күн туды басыңа,

Күні – түні жәй таппай?

«Күні – түні» антонимдері – бір уақыт, қас қағым сәт ұғымын білдіріп тұр.

Немесе:

Келіп – кетіп көп жүріп

Мен досыңмын деп жүріп,

Дұшпандығын оздырар, -тура мағынада жұмсалса, ал

... Ойлау да жоқ, білу жоқ

Келер менен кетерді, -

жолдарында кіріс – шығыс, пайда – зиян абстракты ұғымдарды білдіру үшін қарсы мәндес сөздерді ауыс мағынада қолданған. Антонимдердің ойды ықшамдап, жинақтай берудегі қызметін «Қалың елім қазағым, қайран жұртым», «Көңілім қайтты», «Көжекбайға» т.б. өлеңдерінен байқаймыз.

Кеңшілікте дос та дос, қасың да дос,

Таршылықта қайырылған дос та өзгеше...

Таршылықта қайрандап,

Кеңшілікте ойрандап,

Көп батырға қалдыңыз.

...Алыс – жақын қазақтың бәрін көрдім,

Жалғыз- жарым болмаса анда – санда.

... Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі – қан, бірі май боп, енді екі ұртың.

Ойды әсірелеп, әсерелей беруде антонимдрді экспрессивті бояуда жұмсап, оймен сезімге бірдей дөп тиюді көздейтінге ұқсайды:

Қайғың – қыс, жүзің – жаз,

Боламын көрсем мәз ...

(«Көзімнің қарасы»)

немесе:

Егер қисық көрінсе,

Мейлің таста, мейлің күл.

Егер түзу көрінсе,

Ойлап – ойлап құлаққа іл

(«Ғылым таппай, мақтанба»)

Соңғы шумақтағы қисық, түзу сөздері бұрыс, дұрыс түрінде келсе, әсері азайып, ой, мағына солғын тартары сөзсіз. Енді көңіл аударалық жайт мынадай: салыстыру, салғастыру арқылы қарама – қайшылықты көрсетуде Абай антонимдік қатар құрайтын екінші сыңарды мәндес – мағыналас сөздерден яғни синонимдерден табады. Бұл сөз қайталаудан құтқарады және қарсы мәнді сөздердің мағыналық реңкін аша түседі:

Ұялма дегені көңіл үшін,

Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін.

Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ,

...Жігері жоқ маңызы жеңіл үшін.

...Туысқаның, достарың – бәрі екі үшті

Сол себепті досыңнан дұшпан күшті

немесе:

Бүгінгі дос – ертең жау

Мен не қылдым япырм – ау?! -

жолдарындағы бір «дос» сөзіне дос – қас, дос – жау, дос – дұшпан мәнді сөздерді қарама – қарсылықты ғана емес, әр жұптағы мағыналық реңктің ойға сай құбылғандығын аңғарамыз.

Ақын шығармаларын оқи отырып, антонимдік қолданыстың өзі бір төбе екендігіне көз жеткіздік. «Патша құдай, сиындымның» жолдарындағы алтын – жез, қамқа – бөз лексикалық антонимдер емес, бірақ қарама – қайшылықты – арзан мен қымбатты – шендестіріп тұр:

...Самородный сары алтын

Саудасыз берсең алмайды.

Саудыраған жезіне.

Саудырасыз сары қамқаны,

Садаға кеткір сұрайды

Самарқаның бөзіне...

Антонимдік қатынастар – көркем шығарма тілінде қарама-қарсылық мағыналық жүк көтеріп, үлкен стилистикалық қызмет атқарады. Кез-келген көркем туынды – қандай да бір тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, оқырман сезіміне әсер ететіні белгілі жағдай. Осы тұста қарама-қайшылықты білдіру мақсатында сөз табиғатында қарсы мән болмаса да, оларды қарсы мәнде жұмсау ауыз екі тілде, көркем шығарма тілінде де кездесетінін жоққа шығармаймыз. Мұндай қарама-қайшылық, шендестіру үшін стильдік мақсатта жұмсалған антонимдерді контекстік немесе контекстуалды антонимдер деп атаймыз. «Антонимдерді тілдік және контекстуалды деп бөлудің басты себептері олардың негізінде жатқан қарама-қарсылық бірінші қатарға шығады. Үлкен – кішкентай, ауыр – жеңіл жұптары қисынды түрде ұғымдармен тез байланысып, әртүрлі контексте бірге болуының арқасында дәлме-дәл орнына келтіру дәрежесінің жоқтығын иемденеді. Ал сөйлесуде кездесетін антонимдерге келер болсақ, мұндай тілдік және ассоциативті қарама-қарсылық іске асады, ал қисындылық жағы келесі кезекте қалады. Осы сияқты оппозициялар белгілі бір контекске тән. Контекстуалды антонимиялық оппозиция дегеніміз – екі және одан да көп лексемаларды қарама-қарсы қою және ассоциативті, тілдік қарама-қарсылықтарды іске асыру. Контекстуалды антонимдер – тіл жүйесінде бір-біріне қарама-қарсы семантиканы білдірмейді, әр алуан тілдік және тілден тыс себептерге байланысты контексте бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Бұнда оппозициялар сөйлеу барысында бір рет ғана қолданылады, оларға қарама-қарсы

құрылымдардың және қарама-қарсылықтың формалды құралдарының міндетті түрде болуы қажет» [4, 26]. « Біреуі – көк балдырған, бірі қурай. Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз», «Досына дәл – жаз, жауға – аяз, Алысқанды демепті», т.б. мұндай контекстуалды антонимдік қолданыс арқылы Абайдың туған тіліміздің мүмкіндіктерін толық пайдалануға әрекет еткендігін, «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол – ақынның білімсіз бейшарасы» деп, сөз саптау, қолданыс ерекшелігіне зор мән бергендігін байқаймыз. Сонымен қатар, ақында контекске сай өзгеріп отыратын оң – теріс, кәрі – жас, көп – аз, кең – тар, өл- тіріл, кел – кет, күштілер - әлсіздер, бар – жоқ, түзу – қисық, таршылық – кеңшілік, бүгін – ертең, жоғары – төмен, ақ – қара, ауру – сау, күн – түн т.б. антонимдер кездесіп отырады. «Сүтпен кіріп, сүйекке сіңген тілді әркім біліміне, өмір тәжірибесіне қарай әр алуан түрде ұштайды. Әркімнің сөз саптау, сөйлем құрастыру, сөзіне өзінше мән беру, ана тілі негізіне сүйене отырып, жаңа бір тыныс жасау, сөйлемдегі сөз тіркестерінің дағдыдағы қалпын өзгерту, кейде архаизм, кейде неологизм, кейде шет сөз ауыстыру, кейде инверсия, эллипсистер арқылы мүлде күтпеген жерден әдебиетте бұрын кездеспейтін бір жаңалықтарға жазушылардың қолы жетеді. Осындай жәйттердің негізінде әр жазушының өзіне тән ерекшелік стилі келіп туады» дегендей, Абай стилін құрайтын «тілдің» бір ғана қырының бір ғана жағын қарастырып, өз мақсатымызға пайдаландық [4,35]. Антонммдер дүниедегі заттардың, құбылыстардың сын – сапасын, артық – кем қасиетін, мөлшер – көлемін салыстырып, бір – біріне қарама – қарсы қоюдан шығады. Абайдың антонимдерді жиі қолдануының басты себебі де осында ма деген ойға қаласың.

Қорыта айтқанда, Абай шығармаларындағы антонимдік құбылыстың көрінісі төмендегідей: 1) антонимдер қарама-қарсылыққа негізделгендіктен, контрасты айқын байқатады. 2) екі құбылысты салыстырып, қарсы қою арқылы біреуіне ерекше мән беріледі. 3) қарама-қайшылықты көрсетуде бір сөзге бірнеше қарсы мәндес сыңарлар қолданады. 4) антонимдерді бірыңғай мүше ретінде іргелестіре пайдаланады. 5) лексикалық антонимдермен қатар контекстуалды антонимдер де жиі кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. Алматы, 2008 ж.

2. Әуезов М. Абай // Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 1976 ж.

3. Жұмабекова А. Оппозитивный анализ антонимических единиц казахского и русского языка: дис.... докт. филол. наук. Алматы, 1995 ж.

4. Жұмалиев Қ. Стиль - өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1966 ж.

Сарышова К.С.
ф.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы ҚМУ-дың қауымдастыр. профессоры

Қамзаева К.С.
ф.ғ.к., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті,
K_Sarysheva@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭКСПРЕССИВТІЛІГІ МЕН ЭМОЦИОНАЛДЫҒЫ

Түйін. *Мақалада тіл білімінде экспрессивтілік пен эмоционалдық бір-біріне ұқсас тілдік категориялар болғанымен, фразеологизмдер семантикасында олардың екі түрлі құбылыс екені мысалдармен дәлелденеді.*

Резюме. *В языкознаний экспрессивность и эмоциональность относятся к одной языковой категорий, но в семантике фразеологизмов есть примеры, которые доказывают что они два разных явления.*

Summary. *Expressiveness and emotionality belong to the same language category in linguistics but in the semantics of praseologisms examples are given that prove they are two different phenomena.*

Тіл білімінде, әсіресе, фразеологизмдердің экспрессивтілігі мен эмоционалдығы жөнінде ғылыми тұжырым айтылмағанмен, бұларға жалпы единица тұрғысынан толық ғылыми анықтама берілгені мәлім. “Тіл-тілдегі лексика арқылы адамзат өмірінің мән-мағынасы, ішкі болмысы, сыртқы жай-күйі толық қамтылса, фразеологизмдер арқылы тек кейбір сезімдік жақтары мен эмоциялық қырлары немесе “айнадағы көрінісі” ғана сипатталады, яғни екінші “келбеті”, екінші номинациясы шығады. Фразеологизмдер – эмоционалды-экспрессивтік тіркестермен адамның бүкіл психологиялық сәттерін, көңіл-күйін, сезім жағдайын ерекше образдылықпен жеткізуде таптырмайтын тілдік көркемдік құрал”, – дейді профессор Г.Н. Смағұлова [1, 67 б.].

Көптеген авторлар ғылыми терминологияда сөздің эмоционалдық және экспрессивтік мағыналарын шектемейді, тіпті “экспрессивті-эмоционалды” деп те атау кездеседі. Ал біздің ойымызша, эмоционалды сөздер мен экспрессивті сөздердің арасына тепе-теңдік белгісін қоюға болмайды.

Е.И. Галкина-Федорук өзінің еңбектерінде экспрессивтілік пен эмоционалдыққа былай деп анықтама береді. “Тілдегі эмоционалды элементтер адам сезімін білдіру үшін қызмет етеді… Ал тілдегі экспрессивтік амалдар эмоционалды ерікті білдіруде де, ойды білдіруде де мәнерлілік пен суреттілікті күшейтуге қызмет етеді” – десе [2, 108 б.], Ш. Балли “Экспрессия алдымен сөздің өзіне тән, өйткені сөз бен мағына бір-бірінен ажырамайды”, – деп жазған болатын [3, 23 б.]. Әдетте, эмоционалдық пен экспрессивтілік бір уақытта бірдей жүреді. Алайда экспрессия эмоционалдық пен бағалауыштыққа қарағанда кең көлемді, ол түрлі амал-тәсілдермен, көбіне, сөздің ауыспалы мағынасынан қалыптасады. Метафоралық образдылық туғызады, сөйтіп сөйлем мәнерлілігіне жетеді. Тілдік экспрессияның жасалуына эмоционалдық сезім күйлерінің әсері қашанда жоғары. “Тілдегі экспрессивтілік пен эмоционалдық элементтерді айыра білу қажеттілігі, олардың ара байланысы мен ара әсеріне қарамастан, функциялық міндеттерінің әр түрлілігінен туады… Тілдегі эмоционалдықты экспрессивтілікпен бір деп қарамау керек. Бұлар – әр түрлі құбылыстар” [4, 98 б.]. Шын мәнінде де солай, экспрессивтілік пен эмоционалдық бір-біріне ұқсас тілдік категориялар болғанымен қызметтері әр түрлі. Эмоционалды сөздер – сезім, көңіл-күй, әсерге байланысты сөздер де, экспрессивті сөздер – бейнелі, әрлі, көркемдеуіш сөздер. Сонымен бірге экспрессивті сөздер мағынасы жағынан әрі эмоционалды да, дегенмен экспрессия сөзге үнемі эмоционалдық мәнді үстей бермейді.

Экспрессивті лексикалық бірліктердің типтері мен семантикасын жан-жақты зерттеген Н.А. Лукьянова экспрессивтердің классификациясын бере отырып, экспрессивтілік, эмоционалдылық және бағалауыштық коннотативті семаларының өзара қарым-қатынасын төмендегіше ұсынады:

1) ДК + $Кк_{эк}$ = экспрессивті лексикалық мағына.

2) ДК + $КК_{эк}$ + $КК_{эм}$ = экспрессивті-эмоционалды лексикалық мағына.

3) ДК + $КК_{эк}$ + $КК_{эм}$ + $КК_{баг.}$ =экспрессивті эмоционалды бағалауышты лексикалық мағына.

4) ДК + $Кк_{эм}$ = эмоционалды лексикалық мағына.

5) ДК + $КК_{эм}$ + $КК_{баг.}$ = эмоционалды бағалауышты лексикалық мағына.

6) ДК + $КК_{баг.}$ = бағалауышты лексикалық мағына.

7) ДК + $КК_{эк}$ + $КК_{баг.}$ = экспрессивті бағалауышты лексикалық мағына.

Мұндағы: ДК – сөз семантикасының денотативті компоненті; $КК_{эк}$ – экспрессивтіліктің коннотативті компоненті; $КК_{эм}$ – эмоционалдықтың коннотативті компоненті; $КК_{баг.}$ – бағалауыштықтың коннотативті компоненті [5, 12- 41 бб.].

Аталмыш категориялар бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, біз де осы классификацияға сүйене отырып, ЭБФ-тің типтік комбинацияларын төмендегідей топтастырдық:

1) “экспрессивтілік” семасының “бағалауыштық” және “эмоционалдық” семаларына тәуелді болмай, өз алдына келуі.

2) “эмоционалдық” семасы “экспрессивтілік”

семасына жартылай тәуелді болып, эмоционалды-экспрессивті формада келуі.

3) "бағалауыштық" семасының "эмоционалдық" коннотациясымен байланысты болып келіп, "эмоционалды баға" деген ортақ семада қолданылуы.

4) "экспрессивтілік", "эмоционалдық" және "бағалауыштық" семаларының қабат келуі.

Қысқаша:

1) экспрессивті мағынадағы ФТ

2) эмоционалды-экспрессивті мағынадағы ФТ

3) эмоционалды бағалауыштық мағынадағы ФТ

4) экспрессивті-эмоционалды бағалауыштық мағынадағы ФТ.

Біз осы топтамаларға мысал жинау барысында "экспрессивтілік" семасының "бағалауыштық" семасымен байланысты болып келген комбинациясын кездестірмедік, ол заңды да. Себебі, көп жағдайда, экспрессивтілік не коннотативті семантиканың жалғыз өкілі ретінде (бейнелілікті былай қойғанда), не эмоционалды бағамен аралас келіп отырады. Ал эмоционалдық көбіне "бағалауыштық" және "экспрессивтілік" семаларымен бір комбинация құрайды. Фразеологизмдердегі бағалауыштық экспрессивтер жүйесінде семантикалық белгі ретінде "эмоционалдық" семасымен тығыз байланысты болады да, тек "эмоционалды баға" түрінде жүреді, одан бөлек өз алдына кездесе қоймайды. "Сөйлеу барысында субъективті баға айтушының эмоциясы арқылы, сол эмоцияны бойына сіңіре отырып, беріледі. Тіпті эмоция мен бағалау өлшемдерінің "жағымды" ↔ "жақсы" / "жағымсыз" ↔ "жаман" болып кездесуінің өзі кездейсоқ емес" – дейді Н.А. Лукьянова [5]. Сол себепті де бағалауыштық эмоционалдықпен байланыссыз "экспрессивтілік" коннотациялық компонентімен фразеологизмдер семантикасында ұшыраспайды. Енді жоғарыда аталған комбинациялардың әрқайсысына мысал келтіру арқылы ойымызды дәлелдейік: 1. "Діні не еткен қатты еді мына пәлекеттің! Бет-жүзінде бір өзгеріс болсайшы! Тіпті қылмыскер бұл емес, мен сияқтымын ғой, түге!" – деп ойлаған Мыңсары бар қаны басына теуіп, өрт сөндіргендей түтігіп кетті (С. Досанов). 2. Шіркін-ай, шағын да болса өзіңе тән бір қуысың болсашы, – деп көкірегі қарс айрыла күрсініп жіберді (Б. Мұқай). 3. Мектеп адамға аузы-мұрнынан лық толы екен, есік терезелерден бала-шаға ақтарылып төгіледі. 4. Қыз орнынан тұрып жүре түсті де, қараңғы түнге сіңіп кетті (Ә. Тарази).

Алғашқы екі сөйлемнің өнбойынан түгелімен эмоционалды-экспрессивті мағына байқалады, ал бар қаны басына теуіп, көкірегі қарс айрыла деген ФТ эмоционалдылықты шегелей түскендей. Үшінші, төртінші сөйлемдерде мұндай эмоционалдылық та, адам эмоциясын білдіріп тұрған ФТ да жоқ, тек "мектеп аузы-мұрнынан лық толы", "терезелерден бала-шаға ақтарылып төгіледі", "қараңғы түнге сіңіп кетті" деген метафоралық қолданыстар ғана бар. Олай болса, фразеологизм мағынасы үнемі эмоционалды-экспрессивті түрде аралас келе бермейді, экспрессивтіліктің өз алдына келетін тұстары да болады. Бұдан шығатын қорытынды: тіліміздегі экспрессия құбылысының бар уақытта эмоционалды болуы шарт емес. Әрі қарай ФТ-ның эмоционалды бағалауыштық мағынада, экспрессивті-эмоционалды бағалауыштық мағынадағы қолданысына мысал келтірейік: 1. Бұл жолы оңай құтылмасын демдеріне нан піскен мына екі баланың түрін көргеннен-ақ түсінді (Б. Нұржекеұлы). 2. Төрдегі қонақтардың ортасында бес биенің сабасындай болып отырған Күләйхан әңгіменің қызығына әбден берілген сияқты. 3. Әй, бірақ танауымен көк тіреп, үзеңгі бауы алты қабат мықтыдай шіреніп жүрген Мақсұт секілділер дүниенің бір-ақ сәтте өзгеріп кетерін түсінбейді-ау (Б. Мұқай). Алғашқы екі сөйлемдегі демдеріне нан піскен, бес биенің сабасындай ФТ эмоционалды бағалауыштық мағынаны беріп тұрса, танауымен көк тіреп, үзеңгі бауы алты қабат мықтыдай фразеологизмдері экспрессивті-эмоционалды бағалауыштық мағынада қолданылып тұр.

Сонымен қатар эмоционалды, экспрессивті, бағалауыштық мағына бір ФТ бойынан табылып қана қоймай, сөйлем ішінде мұндай сөз тіркестері өз алдына жеке-жеке мағынада келіп, бір комбинация құрайтын тұстары да кездеседі. Мысалы: 1. Бұл кезде ақ арғымақ мінген аққу қыз мына топтан әбден күдер үзіп, салы суға кете ат басын кейін бұра берген еді (С. Досанов). 2. Өзегін жарып шыққан өлеңі сыйлаған, көкірекке сыймаған қуаныш толқыны жанын тербейді (С. Досанов). Нұрбаланың жанарына мәңгі кетпестей болып орнаған терең мұңға, оның сұлу жүзіне мезгілсіз түскен балапан әжімдерге, ерте ағарған шашқа қадала қараған Сақыпжамалдың жүрегі сыздап сала берді (С. Досанов). 3. Көңілдің көк жиегіндегі арманына қолы жеткендей маужырап жатқан шақта көзіне көк шыбын үймелетіп, таң атар атпастан қой соңына салып қоятын байды алдына алып келгенде Сәлімнің бар қаны басына шапшып, зығырданы қайнап-ақ кетті (Б. Тілегенов).

Бірінші, екінші сөйлемдердегі ақ арғымақ мінген аққу қыз, өзегін жарып шыққан өлең, көкірекке сыймаған қуаныш сияқты экспрессивті мағынада қолданылып тұрған сөз тіркестері салы суға кету, жанын тербеу, жүрегі сыздап сала беру сияқты эмоционалды фразеологиялық тұлғалармен аралас келіп, экспрессивті-эмоционалды мағынаны беріп тұр. Ал үшінші сөйлемде экспрессивтік мағынадағы көңілдің көк жиегіндегі арман, бағалауыштық мағынадағы көзіне көк шыбын үймелетіп, эмоционалдық мағынадағы қаны басына шапшып, зығырданы қайнап-ақ кетті тұлғалары бір сөйлем ішінде бірінен кейін бірі келіп, экспрессивті – бағалауышты – эмоционалды мағынада бір

комбинация құрап тұр. Біз осындай экспрессивті, эмоционалды, бағалауыштық мағынадағы фразеологиялық тұлғалардың өзара қатынасын кестеге былай түсірдік:

Фразеологизм мағыналарының өзара қатынас кестесі

Экспрес-сивтілік	Эмоционалдылық	Бағалауыштық	топ №	Топ атаулары
+	+	+	1	Экспрессивті-эмоционалды бағалауышты ФТ
	+	-	2	Экспрессивті –эмоционалды ФТ
	-	-	3	Экспрессивті ФТ
+	+	+	4	Эмоционалды –бағалауышты ФТ
	–	+	5	Бағалаушы сөздер (рационалды баға)
	– (+)	_	6	Номинативті ФТ

Бұл типология бойынша біз алты топты ұсынып отырмыз. Алтыншы топтағы номинативті ФТ тұсына қойылған "-" белгісі ФТ-ның номинативті мағынада не экспрессивтік, не бағалауыштық категорияға жатпайтынын, ал эмоционалдық тұсына қойылған "-", "+" қос белгі, кей кездері, номинативті ФТ-ның эмоционалды да болып келетінін көрсетеді. Мысал келтірейік: асқар тау, шалқар көл; жеті дуан ел; жеті ата; жат жер; жеті қараңғы түн; ит жеккен жер; шаңқай түс; теке тірес; сүмбіл шаш; өлі ара; қоңыр күз; қара шаңырақ; кіндік кесіп, кір жуған жер; дүниенің төрт бұрышы; төбе би; бармақ нан...сияқты ФТ эмоциясыз, тек номинативті мағынада тұрса, ғаріп көңіл, жабыңқы (жабырқау) көңіл, жаны жара, жылы қабақ (рай), жылы көңіл, жылау күндер, бұлау күндер, зар күй, ит жүрек, көңіл кірі, қаяу көңіл, көңілі сынық, қабағы қалың (ызалы), қам көңіл, қара бет (жүз), коңыр салқын қабақ, сары уайым, соқпа дерт (кездейсоқ қайғы мағынасында), суық (салқын) ажар (жүз, қабақ, түс), сынық (жүзді) жан (қайғылы адам мағынасында), шадыман жұрт, шер көкірек... сияқты ФТ эмоционалды номинативті мағынада қолданылған.

Бесінші топтағы сөздерді "бағалаушы ФТ" деп емес "бағалаушы сөздер" деп атауды жөн көрдік, өйткені жай сөздер ғана көзқарастың рационалды (эмоциясыз, нақты берілген баға) бағасын бере алады. Ал ФТ рационалды бағамен қоса сөйлеушінің айтып тұрған оқиғасына деген сезімін қоса білдіреді.

Демек, бұл мысалдардан тілдегі экспрессивтілік пен эмоционалдықтың екі түрлі құбылыс екенін байқаймыз. Енді эмоция туралы айтылған: "Эмоция – сезімді білдірудің бір формасы" (А.Г. Ковалев); "Эмоция – адамдардың инстинкті және рефлексті қызметімен байланысты психикалық күй" (И.П. Павлов); "Эмоция – толғандыратын фактілерді қабылдаудың нәтижесінде болатын адам ағзасындағы өзгерістер" (У. Джемс); "Эмоция – денедегі нервтік процестердің қызметінің ауыр, жеңілдігін бейнелейтін субъективтік қалып" (А. Темірбеков, С. Балаубаев) сияқты психологтардың пайымдауларын еске түсіре отырып, бойымызда осындай сезімдерді тудыра алатын эмоционалды сөздер мен фразеологизмдердің әсерін сөзсіз мойындаймыз. Себебі ол сөздер мен сөз тіркестері әсерсіз болса, эмоция туғыза алмаған болар еді. Ендеше, бұдан эмоционалды сөздерде әрі экспрессивті сипат бар деген қорытынды шығады. Осы арада Е.И. Галкина-Федоруктың: "Тілдегі эмоция көрінісі әрқашан экспрессивті, ал тілдегі экспрессия эмоционалды бола бермейді" [2] деген пікіріне толық қосылуға болады. Демек, фразеологизмдердің прагматикалық аспектілеріндегі экспрессия тілдік механизммен байланысты, ал тілдік экспрессияның жасалуына эмоционалдық сезім күйлерінің әсері қашанда жоғары екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 194 б.

2. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С.103-124.

3. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Иностр. лит., 1961. – 394 с.

4. Галкина-Федорук Е.И., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. – М.: Учпедгиз, 1958. – 411 с.

5. Лукьянова Н.А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц // В кн.: Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск, 1983. – С. 12- 41.

ӘОЖ 82.0:001.12/.18; 82.02; 808.1; 82.08

Сәулембек Гүлмира Рзаханқызы
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты және
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, gulmira.saulembek@gmail.com,

ДІНИ МӘТІНДЕР МЕН ОЛАРДЫ ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ЕҢБЕКТЕРГЕ ЖАСАЛҒАН ИНТЕРТЕКСТ

Түйін. *Мақалада Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» (2003) постмодернизм ағымында жазылған романындағы діни мәтіндер мен оларды зерттеуге арналған еңбектерге жасалған интертекст қарастырылады. Интертекстуалдылық поэтикасына сәйкес, романдағы сілтемелер көздері, сілтемелердің мәтінде қандай әдістермен жүзеге асқаны, мәтіндегі мағынатүзуші ролін анықталып, сондай-ақ олардың мәтіндегі қызметі мен интерпретациялануына талдау жасалады.*

Резюме. *В статье рассматриваются интертекстуальные связи романа "Цветы и книги» (2003) Д.Амантая написанное в постмодернистком течении с религиозными текстами и трудами посвященных изучению религиозных текстов. Согласно поэтике интертекстуальности были определены ссылки на источники и какими методами они были внесены в текст, а также была проанализирована функции интертекстуальности в тексте.*

Summary. *The article examines intertextual connections D.Amantay novel "Flowers and books" (2003) written in postmodern with religious texts and to works devoted to the study of religious texts. According to the poetics of intertextuality were determined by reference to the sources and methods by which they have been made to the text, as well as It analyzed their function of intertextuality in the text.*

Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы оның кейіпкері жазушы-Әлішердің ұсынуындағы «әлемдегі барлық кітаптың жиынтығы тәрізді жаңа туынды» оқырманның интеллектісіне орай шытырман мәтіндер дүниесіне тартып әкете беретін шексіз лабиринт. Постмодернистік мәтін табиғатына сәйкес роман тұтастай интертекстерден тұрады. Бұл мәселені толықтай ашу көлемді еңбекті талап ететіндіктен, бір-бірінен тәуелсіз «Мұса, аләйһис сәләм, Ғайса, аләйһис сәләм, Мұхаммед, салла(А)ллаһу аләйһи уә сәлләм» «Заратуштра» «Сағыныш» тараулары мен діни мәтіндер арасындағы интертекстуалдық байланыстарды қарастырып отырмыз.

Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романындағы интертекстуалдық байланыстарды төмендегі әдістермен талдау жасаймыз:

1) мәтін ішіндегі мәтінді (интертекстуалдық сілтемелер көздерін) анықтадық;

2) интертекстуалдық сілтемелер көздерін жүйеледік;

3) сілтемелердің мәтінде қандай әдістермен жүзеге асқанын анықтадық;

4) интертекстуалдық мәтіндердің қызметіне және олардың интерпретациялануына талдау жасадық.

А) Романның «Мұса, аләйһис сәләм, Ғайса, аләйһис сәләм, Мұхаммед, салла(А)ллаһу аләйһи уә сәлләм» атты тарауына назар салсаңыз тырнақшаға кейде алынып, кейде алынбай берілген қасиетті Құран аяттары, пайғамбар хадистері, Інжіл, Таураттан алынған цитаталар кездесіп отырады.

Мұндағы интертекстің мағына түзушілік қызметі алынған цитаталардың тәңір дініне табынып келген ежелгі түркілердің уақыт өте келе буддизм, манихеизм, христиан, ислам діндерінің ықпалында болғаны туралы деректерді әдеби шығармада беруіне бағытталған. Сонымен қатар бұл тарауда түркілердің діни наным-сенімдері туралы зерттеулерге (Л.Гумилев «Древние тюрки» [1; 422, 467, 472], Ю.А. Зуевтің «Рание тюрки: очерки истории и идеологии») [2; 179-262] аллюзия жасалады. Бұл еңбектерден нақты цитаталар алмаса да, ондағы мәліметтерді шығармашылықпен пайдаланған.

«Бейнет пен азапты да көтере алатын, Өзім жаратқан пендемнің ғана мойнына ғана артамын», – депті Аллаһ Тағала [3; 17]. Мұндағы түркі даласын кезіп ислам дінін таратқан дәруіш өзі келтірген аяттарды Алла тағала айтты деп үшінші жақтан баяндайды. Авторының Аллаһ Тағала екендігі айтылған мәтін, тырнақшаға алынып берілген. Аллаһ Тағаланың кітабы болып табылатын Қасиетті Құран мәтінінде мағыналық жағынан дәл осыған ұқсас мәтін үзінділері Бақара сүресінің 233-аятында [4; 37], 286-аятында [4; 49], Әнғам сүресінің 152-аятында [4; 149], Ағраф сүресінің 42-аятында [4; 155], Муминун сүресінің 62-аятында [4; 346] кездеседі. Алайда романдағы цитата аяттардағы үзінділерге сәйкес келгенмен, контексі ешбір аяттың контексіне сәйкес келмегендіктен, цитата Құрандағы ешқандай оқиғаға телінбей айтылып, реминисценциялық сипатта алынған деген тұжырымға келдік. Яғни жоғарыда Құран аяттарында түрлі оқиғаларға байланысты адам баласына жүктелетін міндеттер туралы айтылған мәтіндерді қорытындылай келе, романда пайғамбарлардың мойнына жүктелетін міндет туралы айтылған диалогқа аталмыш цитата сәтті ендірілген.

Жоғарыдағы әдіспен Інжілден, Таураттан алынған цитаталар да дін таратушы кейіпкерлердің сөзімен өзгеріссіз беріліп отырады. Алайда цитаталар тырнақшаға алынып, Мысалы, романда келтірілген төмендегі мына цитата:

«1-4, 1-5 (Аян) Шындықтың хабарын адал жеткізген Иса Мәсіх – өлімнен соң қайта тірілгендердің Алғашқысы әрі жер бетіндегі құрылған

бүткіл патшалықтардың Әміршісі - сендерге рақымын жаудырып, ұдайы тыныштық сыйлай көрсін! Мәсіх бізді шексіз сүйіп, өзін айқышта құрбан етіп, пәк қанын төкті, сөйтіп, – (пендешілік тірлікте жасаған қылмыстарымызды Өз мойнына алып) – бойымызды күнәдан тазартты» [3; 18] деген цитата – Інжілдің «Аян» [5; 1158], тарауынан алынған болса, «1-1 (Таурат, Жаратылыстың басталуы) Әуел баста Құдай аспан мен жерді жаратты. 1-1 (Таурат, Жаратылыстың басталуы)Жер ретсіз, тіршіліксіз бос жатты, суға толы тұңғиықтың үстін қара түнек жауып тұрды. Ал Құдай рухы су бетінде қалықтап ұшып жүрді» [3; 21] делінген цитата Таураттағы «Жаратылыстың басталуы» [5; 9] тарауынан алынған.

Сонымен қатар осы діндерге қатысты жекелеген ұғымдар мен атаулар діни кітаптарда қалай аталса сол күйінде берілген. Мысалы,

– Қайда барасыз?

– Кидуш га-Шем.

– Кеудеңіздегі ненің белгісі?

– Магендовид [3;21].

Бұлардан басқа кедошим, Кидуш га-Шем, Магендовид, Минхаг, Тора, Мидраш Раба, Мишна, Могель, Олам-га-Ба, Парев, сойфер, трефа, Тшува, Шива, Шлошим, Шма, Эмуна, Эрец-Исраэл, Сэфер Тора сияқты діни терминдер кейіпкерлерінің диалогтарында кездеседі. Интертекстің нақты алынған цитаталардан басқа, мәтінде автор есімін, шығарманы немесе танымал ұғымдарды, танымал есімдерді пайдалана отырып келесі бір мәтіндерге сілтеме жасайтын түрлері бар екендігі белгілі. Зерттеуші Ю.Н. Караулов: «Назовем мы – тексты, (1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, (2) имеющие сверхличностный характер, т. е. хорошо известные и окружению данной личности, включая и предшественников и современников, и, наконец, такие, (3) обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [6; 216], - деп танымал мәтіннің негізгі бірнеше қасиеттерін атап өтеді. Белгілі мәтіндерге көркем әдебиеттен алынған дәйексөздерден басқа аңыз, әпсаналар, ертегілер, ауыз әдебиеті шығармалары, т.б. жатады. Мұнда автор мәтінде діни терминдерді пайдалана отырып діни энциклопедияларға сілтеме жасайды. Мұндағы әдіс Тед Нельсон [7] ұсынған гипертекст әдісіне жақын. Ежелгі діни кітаптардағы мәтінді түсіну үшін ондаған тәпсірлер кітабына жүгінетініміз секілді, мұндағы мәтіндер де энциклопедиялар жасалған шолулар арқылы ғана толыға түспек. Ондағы мақсат, біріншіден бұл әдіс автордың оқырманмен ойын принципін ұстану үшін жасалған, яғни шығарманы толықтай түсіну үшін оқырманды өзі жүріп өткен жолдармен жүруге шақырады. Мәселен, автордың өзі де мұны әдіс ретінде қолдану үшін өзінде жинақталған білім қорын, діни кітаптарды және арнайы энциклопедияларды пайдаланғаны анық. Екіншіден, бұл әдіс ойдың нығыздығына қызмет етіп тұр. Мәтінге діни терминдерді енгізгенде әрқайсысының анықтамасын дәстүрлі әдебиеттегідей түсіндіріп жатпай-ақ шешуін оқырманның өзіне қалдырып отырады.

Б) «Заратуштра» тарауында ежелгі зороастризм дінінің негізін қалаушы Заратуштраның дүниеге келуі туралы аңыздарға сілтеме жасалады. Мұнда да интертекстуалдылықтың танымал ұғымдарға, атауларға, есімдерге сүйене отырып жасалатын түрі орын алған.

Автор мұнда тарау тақырыбы ретінде белгілі есім Заратуштраны пайдаланған. Алайда мәтін ішінде бұл сөз бірде бір рет кездеспейді. Яғни мұндағы тараудың «Заратуштра» аталып, осыдан бастап мәтіннің туындауына дейінгі автор қолданған әдістің реминисценциялық сипаты басым. Өйткені, Заратуштраның дүниеге келуі туралы аңыздар роман тарауындағы сюжеттен өзгеше. Анахита есімді әйел қинала толғатып жатыр, оның жанында Ардвисур кемпір мен Абан қыз бар. Біршама уақыттан соң Йима келеді. Терезеден алғаш енген күн сәулесімен бірге жарық дүниеге нәресте де ұмтылып шығып келе жатады. Бұл тараудағы кейіпкерлер Заратуштра, Анахита, Ардвисур, Йима, Абан есімдері бізді ежелегі иран-парсылық киелі кітап «Авеста» жырына жетелейді. «Авеста» мәтініне қаныға отырып, ондағы Заратуштраның дүниеге келуі туралы аңыз жазушының қиялы арқылы жаңа мазмұнға ие болғанына көз жеткізесіз.

Жалпы тарау тақырыбының «Заратуштра» аталуы мен кейіпкерлерінің Анахита, Ардвисур, Йима, Абан деп өзге тілде аталуы зерделі, аңғарымпаз оқырманды ойға қалдырары анық. Бұл жазушының өзіндік стратегиясы, яғни осы арқылы өзге шығармаға сілтеме беріп тұр. Автор бір қарағанда біртұтас мәтін секілді көрінгенімен, белгілі есімдерді қолдану арқылы мәтіннен тыс мәтіндерге жол сілтеп, мәтіндер лабиринтіне шақырып тұр. В.Рудневтің «Словарь культуры XX века» атты сөздігінде: «Гипертекст - текст, устроенный таким образом, что он превращается в систему, иерархию текстов, одновременно составляя единство и множество текстов»[8], -дейді. . Яғни оқырманның мәтінді біртұтас әңгіме ретінде оқып шығуына да, әрбір есімге қатысты сілтемелер тізбегін қуалай оқуына да немесе мәтінді сілтемесімен қосып толықтай оқып көруіне болады.

Енді жоғарыда атап өткен тұжырымымызды дәлелдей түсу үшін, «Заратуштра» тарауындағы мәтіндер лабиринтіне саяхат жасап көрейік.

Заратуштраның дүниеге келуі туралы аңыздар бойынша оның нұрдан жаратылып, дүниеге келгені туралы айтылады [9; 152]. «Авеста» бойынша дүние есігін ашарда жан-жағын нұрландырып, жарық дүниеге күліп келген сәбиге диюлар қастандық жасарда оны қорғап қалған жебеуші Аредви-

сур болатын. Анахита «Авестаның» 5-мадағында (яшт) [9; 173] сипатталатын су және құнарлылық құдайы, кейбір аңыздарда босануды жеңілдетуші қасиеті қоса аталады.

Пәк мағынасын беретін Анахитаны атағанда Аредви Сура есімі қоса айтылатын болған. Сондай-ақ ол туралы ежелгі аңыздарда оны ұлы рух арқылы дүниеге ұрпақ әкелген құдайлар анасы, әрі пәк қыз деп біледі.

Кейіпкер Абан қыз да Анахита Аредвисураның екінші атауы ретінде беріліп отырады. Авестадағы Аредвисураға мадақ жырының екінші атауы «Абан-яшт» [9; 173], яғни «Суларға мадақ» деп аталады.

Йима есімі де ежелгі зороастрийлік қасиетті кітап «Авестаның» басқы тарауларында кең байтақ арий даласын билеген парасатты патша ретінде кездеседі [9; 75-85].

Мұнда аңыз кейіпкерлерінің есіміне және сипатына сілтеме берілгенімен жазылған әңгіме жазушының өз қиялының жемісі. Олай деуімізге себеп, аңыздарға сүйенсек, Аредви Сура Анахитамен қатар айтылатын, оның ерекше сипатын білдіретін атау, бөлек кейіпкер емес. Алайда интертекстің оқырманын ойға салатын ерекшелігіне орай, әңгімеде аталған кейіпкерлер арқылы аңызды іздей бастайсыз. Аңыз мәтінімен әңгімені салыстырып, әуре болып отырып, мәтінмен қалай диалогқа түскеніңізді байқамай да қаласыз.

Бұдан кейін ізденімпаз оқырман небәрі бір жарым беттік шығармадан үлкен мазмұн туындап жатқанын ұғынады. Қиналып босанған Анахита деген кейіпкер рухтан жүкті болып, пәк күйінше зороастрийлік Құдайды дүниеге әкелген зороастрий діниндегі Құдай-ана екені әңгіменің астарында әлем жаратылысындағы бір діннің туындауы туралы сырлар жатқанын аңғартады. Аңызда Анахитаның сипаты ретінде бірге жүретін Аредви Сура әңгімеде жеке кейіпкерге айналып, оның босануды жеңілдетуші қасиетін көрсетуге қызмет атқарып тұр. Мысалы, Авестаның Аредви Сураға мадақ бөлімінде осыны мегзейтін мынадай жолдар бар:

Благая, освящает
Она мужское семя
И матерей утробу,
Чтоб легки были роды,
Обильно молоко [9; 174].

Әңгімеде кездесетін Йима Авестаның басқы тарауларында егжей-тегжейлі сипатталатын солтүстіктегі Ариана Вэйжа елінің ақылман билеушісі. Авестаның Хом-яшт тарауында (К.А. Коссовичтің аудармасы): «...Йима многославный, безукоризненный вождь племён, знаменитейший изо всех рождённых людей, какие ни зрели когда-либо Солнце, ибо он сделал, что в царствование его не было смертности ни людям, ни скоту, не было засухи ни воде, ни деревьям, и что нигде не переводилась пища» [9; 151], - деп сипатталады.

Йима билігі мың жылға созылыпты, жері ірілі-ұсақты малға толып, адамдары мамыражай тіршілік кешіпті. Бір кезде (Анахитаның әкесі) Ахура Мазда атты арийлер құдайы Йимаға артынан түрлі жұтқа ұшырататын ұзақ қыстың келіп, артынан топан су қаптайтынын ескертіп, халқын суықтан, жұттан қорғайтын үлкен қала тұрғызуға бұйырады.

Қамал тұрғызу туралы аңыз тек «Авестада» ғана емес «Видевдатада» (II 20-43) көрініс тапқан. «Ахура-Мазда и Йима устроили собрание «на славном Арианам-Вайджа у Вахви-Датии», причём Ахура-Мазду сопровождали небесные божества, а Йиму – лучшие смертные. Ахура-Мазда сообщает Йиме, что миру грозит гибель, ибо сперва наступит страшная зима и холод, который погубит две трети скота, а затем таяние снегов повлечет наводнение. Бог советует построить вару, где будут спрятаны запасы: «семя мелкого и крупного скота, людей, собак, птиц и красных горящих огней», а также растений (всё это «по паре»), провести туда воду, построить дома и помещения для животных» [9; 215]. Аңыз бойынша мұздықтар еріп, жерді топан су қаптайды делінеді, бұл жерде оқырман Нұh пайғамбар туралы мифті еске түсіреді.

Жазушы осылайша оқырманын еріксіз шексіз мәтіндер әлеміне жетелеп отырады. Постмодернизмнің негізгі қағидасы бойынша оқырман автормен бірге мәтіндер лабиринтін аралауына да, мәтіндерден құрастырылған мозайкаға тұтас сурет ретінде қарауына да толық құқылы.

Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романы батыс пен шығыс әдебиетін бойына сіңірген, сондай-ақ ежелгі және заманауи шығармалардың түрлі жанрларымен интертекстуалдық байланыс орнатқан шығарма. Өз шығармасын автор постмодернизмнің басты концептісі болып табылатын «әлем – мәтін» теориясын ұстана отырып, оның өзгеше заңына бағынатын және түрлі дәуірлер мен түрлі стильдердің қатпарларынан тұратын өзгеше әлем жасады. Д.Амантайға көркем мәтін тудыру үдерісі бөгде мәтіндер бөліктерін жинап өзінің авторлық әлеміне орналастыру ісіне айналып кеткендей.

В) Романның «Сағыныш» атты тарауы адамзат тарихындағы мифтерді зерттеуге айрықша үлес қосқан Мирча Элиаденің «Священные тексты народов мира» [10; 11-21] атты еңбегіндегі «Божества первобытных народов» тарауынан алынған Австралияның (1), Африканың (6), Солтүстік Америка үндістерінің (3), Полинезияның (1), барлығы 11 мифті (11-21 бб.) пайдаланған. Миф мәтіндері толықтай алынбай, тек үзінділерін қазақшаға аударып тізбектей берген. Мәтін ешбір өзгеріссіз және түпнұсқаға сілтемесіз тізбектелген. Мұндағы түпнұсқаға ишара өзге тілдегі кісі есімдері, тәңірі атаулары, жер-су атаулары ғана. Мәселен, «Сағыныш» тарауындағы «Бала Беракты бір күні нағашы ағасы

Кангун қамыс күркеден сыртқа алып шығып, қолындағы шашақты найзасымен түнгі аспанда алабөтен жарқырап жанып тұрған Әлтайыр жұлдызын нұсқап: – Қараңыз! Бұл – Бунджиль. Сіз оны көріп тұрсыз, ол да сізді байқап отыр» [3; 123] деп келетін цитата Мирча Элиаде еңбегіндегі Оңтүстік-шығыс австралиялық тайпалардың нанымына негізделген «...когда Берак был еще ребенком (у него еще не было бороды), кангун (дядя по матери) вывел его ночью из стана и, указав копьем на звезду Альтаир, сказал: Смотри! Это – Бунджиль. Ты видишь его, а он видит тебя» [10; 11] деген аңыз мәтінінен алын болса, оған тізбектеле берілген «Пауни үндісі Курахустың бабасы қадім асқабы заман кезінде Небраскадағы Платт өзені бойында өмір сүрген болатын...» [3; 123] деп басталатын мәтін солтүстік американдық үндістердің «Тирава, веховный бог Пауни» [10; 21] тарауынан аударылып ендірілген.

Мұндағы дәйексөздер (мәтіндер) ешқандай тырнақшасыз, еңбек авторы көрсетілмей меншіктеліп алынған. Түпнұсқа мәтіннің қазақ тіліндегі аудармасы берілген. Плагиат дерсіз, алайда, өзі романына арқау еткен Р.Барттың теориясын ұстана отырып: «Асқақ мәтін өз бетінше дербес өмір сүреді. Тіпті кітап авторы жоғалып кетсе де, кітап ешқашан жетім қалмайтыны рас. Өйткені, мәтін оны үнемі өбектеп отыратын қожайынға бәрібір зәрулік танытпайды» [3; 59], – деп Д.Амантай авторлықтан бас тартады.

Қысқа-қысқа миф үзінділерінің тізбегінен тұратын тараудың «Сағыныш» деп аталуы ғана, тарауға мән-мағына дарытып тұр. Өйткені романның бұл тарауы да автордың «Языческое начало исскусства» атты эссесіне аллюзиялардан тұрады. «Единая вера в единого Бога исключает многообразие национальных культур. Имена становятся библейскими, корпоративное ритуальное поведение усиливает общность, языческое прошлое уходит в небытие. Самые высокие нравственные понятия теряют собственные первоначально выстраданные названия и будут определяться в своей сущности дефинициями, заимствованными из единых священных книг» [3; 370], - деп, автор адамзат баласының санасына билік жүргізген бір ғана діннің абсолютті билігін қолдамайды. Бірақ автор романда «әкелік мінез» танытпайды. Мұндағы контекст те жасырулы. Мәтіннің бар сырын тек осы сілтемелермен жүріп отырып қана аңғаруға болады. Бір діннің әлемде үстемдік алуы сан ғасырлар бойы қалыптасқан нанымдарын, сонымен бірге қалыптасқан мәдениеті мен өнерін, өмір сүру салты мен болмысын жойып жібереді деген өз пікіріне сілтемелерді аңғарамыз бұл тұста. Тағы бір айта кетерлік тұжырымымыз автор қолданған әрбір тәсіліне романның өзінде теориялық түсініктеме беріп отырады. «Қазір тілдің өзі ойлайды. Алғашқы екпін, әрине, көкейдегі ойдың ықпалы» [3; 122] деген теориясының межесінен қарайтын болсақ, түрлі халықтардың ежелгі нанымдарынан үзінді келтірілген бұл тарауға «Сағыныш» деп атау берудегі мақсат түркілердің ежелгі дінінің бастауы болып табылатын тәңіршілдікке деген сағыныштан туындаса керек.

Жалпы қорытынды жасайтын болсақ, «Гүлдер мен кітаптар» романы өз бойындағы мәтіндер диалогымен қызығушылығымызды оятты. Романның интертекстуалдық байланыстарға негізделіп, постмодернизм бағытында роман жазылуы қазақ әдеби процесіндегі жаңалықтардың бірі болды. Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде «Мұса, аләйһис сәләм, Ғайса, аләйһис сәләм, Мұхаммед, салла(А) ллаһу аләйһи уә сәлләм» тарауының Інжіл, Құран, Таурат, Забур, «Заратуштра» тарауының «Авеста» сынды діни кітаптарға, «Сағыныш» тарауының діни мәтіндерді зерттеуге арналған М.Элиаденің «Священные тексты народов мира» еңбегіне, діни энциклопедияларға жасалған сілтемелерден, алюзиялардан немесе алынған дәйексөздерден тұратындығын анықтап, мәтіндегі қызметі мен интерпретациялануына талдау жасадық. Романнан тек қазақ халқына ғана тән мәдени кодтар мен әлемдік мәдени кодтарды, сондай-ақ латентті білім қорынан бейсаналы түрде романға енген мәтіндерден басқа, автордың жеке дайындап ендірген діни және фольклорлық мәтіндерді, сондай-ақ түрлі зерттеу еңбектерін анықтадық. Сонымен қатар ендірілген мәтіндердің интертекстуалдылықтың аллюзия, реминисценция, референция, плагиат, гипертекст түрлеріне жататындығын және олардың романдағы қызметін контекстік талдау арқылы анықтадық. Алайда, романдағы интертекстуалдылық мәселесі бір мақаланың көлемінде толықтай ашылуы мүмкін емес. Сондықтан біз ары қарай да осы тақырыпты тереңірек зерттейтін боламыз.

Әдебиеттер:

1. Гумилев Л.Н. (2002) Древние тюрки –М. «Кристал»,. -576с

2. Зуев Ю.А. (2002) «Рание тюрки: очерки истории и идеологии»Алматы:- «Дайк Пресс», 2002, 338 б.

3. Амантай Д. (2010) Қарқаралы басында. 1-том. Алматы, 396 б.

4. Құран «Құран Шариф» Медине 1991 604 б

5. Киелі кітап. Таурат, Забур, Пайғамбарлар жазбаларының таңдамалы жиынтығы және Інжіл шариф. (2000) Стамбул «Жаңа өмір», 1225 б.

6. Караулов Ю. Н. (1987) Русский язык и языковая личность. – М.: Наука,

7. Nelson T. (1993) Literary machines. Sausalito, CA: Mindful Press,

8. http://slovar.lib.ru/dictionary/gipertext.htm

9. Авеста врусских переводах (1861-1996). (1997) / Сост.б общ. ред., примеч., справ. разд. И.В. Рака. – СПб.: Журнал «Нева» - РХГИ, 1997. – 480 с.

10. Элиаде М. (1998) Священные тексты народов мира / Пер. с англ. В. Федорина. - М.: КРОН-ПРЕСС,. - 624 с..

ӘОЖ 81:37. 373; 001.4

Шыныбекова А.К.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
aygul_69@mail.ru

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Бұл мақалада қазақ терминологиясының өзекті мәселесінің бірі – терминжасам, оны біріздендіру және латын тілі элементтерінің әлемдік терминологиядағы ролі туралы айтылады. Салалық терминологиялық сөздіктер жасауда кездесетін олқылықтар туралы айта келе, ғалымдар көзқарасы мен оқырманның сөз қолдану ерекшеліктеріндегі алшақтықтар жайында сөз болады. Ғылыми теориялық тұрғыдан сәтсіз термин жасаудың себептері мен оларды болдырмау жолдары көрсетіледі. Жаратылыстану ғылымдары терминдерінің аударылмауын «халықаралық терминдер» деген сөзге сүйеніп, дұрыс жүйеленбеуден деп түсіндіреді. Қазақ лексикасының да терминдену мүмкіндігі зор екенін талдау арқылы қарастырады.Терминологияның өзекті мәселелерінің бірі- терминжасам ісі болса, оны жасауда тілге тән әдіс-тәсілдер қолданылады.Салалық терминдер жасауда қолданылатын әдістер теориялық тұрғыдан талданылады.Ресейлік және отандық терминжасам ісіндегі ғалымдар зерттеулерінен мысалдар мен сілтемелер келтіріледі.*

Түйін сөздер: *терминжасам, терминологиялық өріс, терминологиялық лексика, терминтанушы, терминдену, кірме терминдер, транстерминологизация, терминологиялық интеграция.*

Summary. *The global theme of the Kazakh terminology - the role of the Latin elements in the world of terminology and term formation in the Kazakh language, unification of terms in an official language - has been considered in the article. Errors in creating special terminology in the Kazakh language are taken into account, references to the ideas of scientists and opinions of Kazakh-speaking audience are given. The reasons for the appearance of inappropriate terms and the ways of creating terms qualitative from the point of view of scientific theories are considered. The authors of the article explain why the terms of natural sciences do not have their translation and with reference to the phrase "international terms". The Kazakh vocabulary has been analyzed and considered, it also has a chance for term formation. The same methods are used in term-formation and in word-formation, because the main problem of terminology is term-formation. From the theoretical point of view the methods of branch term-formation are analyzed. The examples and references from the studies of our scientists and Russian scientists are given.*

Key words: term formation, term field, term vocabulary, terminologist, borrowed terms, transterminology, terminological integration.

Резюме. *В данной статье исследуется глобальная тема казахской терминологии – роль латинских элементов в мировой терминологии и терминообразовании в казахском языке, унификация терминов на государственном языке. Учитываются ошибки при создании отраслевой терминологии в казахском языке, делается ссылка на мысли ученых и приводятся мнения читателей казахоязычной аудитории. Указываются причины появления неудачных терминов и пути создания качественных терминов с точки зрения научной теории. Автором статьи обьясняется, почему термины естественных наук не имеют переводы и со ссылкой на словосочетание «международные термины». Казахская лексика имеет шансы на терминообразование, в процессе которого употребляются те же методы, что и при словообразовании, так как основной проблемой терминологии является терминообразование.С теоретической точки зрения анализируется способы отраслевого терминообразования. Приводятся примеры и сноски из исследовании отечественных и российских ученых.*

Ключевые слова: *терминобразование, терминологическое поле, терминологическая лексика, терминолог, заимствованные термины, транстерминологизация, терминологическая интеграция.*

Латын графикасына көшу мәселесінің тікелей талаптарының бірі – терминдерді біріздендіру болып табылады. Жүйелі жазуы, тілі бар мемлекеттің ғылыми тілінің негізі болып табылатын терминдердің алуан түрлі қорының әртүрлі атаумен жарыса қолданылуы бұл мәселенің күрделі екенін көрсетеді.

Латын жазбасына көшіру кезеңінің басы-қасында тілші ғалымдармен қатар әлеуметтанушылар, психологтар, социолингвистер көптеп жүруі тиіс, оларды бұл іске терминтанушы ғалымдармен қатар тарту керек. Терминдердің қалыптасуында ала-құлалық болуы сияқты латын жазбасында да әп дегенде келіспеушіліктер туындауы әбден мүмкін, ол дыбыстарды таңбалау кезінде кеткен біріздiлікке түспеуден шығады. Латын әліпбиіне көшу барысында халықаралық тәжірибеге, Өзбекстан, Әзірбайжан, Түркия елдеріндегі болған жайттарға мән беруіміз керек. Заман ағымы өз арнасында болып жатқан өзгерістерсіз дами алмайтыны сияқты ла-

тын жазбасына көшу кезеңінде көптеген басқа да мәселелер шешуін табуы тиіс. Қазақ әліпбиінің өзгеруімен бірге терминологияның да бірқатар өзекті мәселелері, ұғымдар жүйесінің тілдік прагматикасы да өз шешімін табуы тиіс. Ғылым тілі де, терминдері мен атаулары да халықтық негізде дамиды десек, терминдерді зерттегенде, оның негізгі көзі болып табылатын жалпыхалықтық тілді ешқашан естен шығармауымыз қажет. Оның қыр-сырын біліп, ондағы терминдік ұғымды білдіру мүмкіншілігі бар атауларды ажырата білу керек.

Қазақ лексикасының терминденуі туралы Ш.Құрманбайұлы қазақ тілінің терминологиялық лексикасын құрайтын терминдену тәсілімен жасалған терминдердің елеулі бөлігі – ұлттық әдеби тілінің құрамындағы жалпы қолданыстағы сөздер негізінде жасалған. Жалпы қолданыстағы сөздер терминденудің барлық жолдары арқылы терминдене алады, – дейді [1, 95]. Мәселен, ғылымның және өнеркәсіптің түрлі салаларындағы сияқты қазақ тіліндегі мұнай терминдері де мағыналық табиғаты жағынан: байырғы сөздер негізінде жасалған терминдер және кірме терминдер болып екіге бөлінеді. Байырғы сөздер негізінде қалыптасқан терминдер өнеркәсіптегі басты-басты ұғымдық категорияларды бейнелейді. Сондай-ақ кірме терминдерсіз бұл саланың сан алуан қызметтері мен әрекеттерін, категорияларын түсіну мүмкін емес. Байырғы сөздер өзінің бастапқы білдіретін лексикалық мағынасынан ажырап, жаңа ұғымды білдіретін сөздерге айналды. Мысалы: желі – жила, сұйық отын – жидкое топливо, қақпақ – клапан, қашау – долото сияқты мұнай терминдерінің о бастағы лексикалық мағыналары басқа екендігі белгілі [2, 11].

Мұнай терминдерінің табиғи жолмен жасалған қабатының қатарында өзге ғылымдарға ортақ терминдер де кездеседі. Бұл терминологияда екінші терминдену, (В.Иванов, В.Даниленко), транстерминологизация (А.В. Суперанская, Н.В. Васильева, Н.В.Подольская) деп аталады. Ш.Құрманбайұлы мұндай терминдерге «екінші терминденуден» гөрі «транстерминологизация» терминінің қолданысы дұрыс деп санайды. Себебі, терминнің бір терминолониялық өрістен басқа терминологиялық өріске өту құбылысын «транс» терминдік элементі нақты меңзейді. «Ішкі терминдену кезінде ең алдымен терминделуші ұғым атауы терминологиялық жүйенің өз ішіндегі белгілі бір терминологиялық өрістен алынады» [1, 33], – дей келе, бұл терминдерді «ішкі терминдену» деп атауды ұсынады. Мәселен, дифференциал: мұнай термині, математика термині. Динамика: мұнай термині, философия термині. Фаза: мұнай термині, электротехника термині, философия термині, экономика термині. Изоляция: мұнай термині, заң термині, медицина термині.

Қазақ тілі білім беру мен ғылым саласындағы қызметін атқару мүмкіндігіне ие болып, терминдерді ұлт тілінде жасап, қалыптастыруға бет бұрған өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап, аталған терминнің формасы ғана емес мағынасы да өзгеріске ұшырағаны байқалады. Термин шығармашылығының отызыншы жылдардан тоқсаныншы жылдарға дейінгі кезеңінде терминдерімізді орыс терминологиясына қарап қалыптастыру дәстүрі орныққан болса, терминологиядағы біріздендіру жұмыстары да сол бағытта жүргізілді. Тілімізге қабылдаған кірме терминдердің орыс тіліндегі жазылуына нұқсан келтіріп алмау үшін әліпбиімізге өзгертулер мен толықтырулар енгізгеніміз де ешкімге құпия емес.

Отызыншы жылдарға дейін жасалып, қалыптаса бастаған көптеген терминдер, жаңа қолданыстар отызыншы жылдардың бас кезінен бастап, қолданыстан шеттетіліп, олардың орны орыс тіліндегі нұсқасымен алмастырылды. Мәселен, 1925 жылы Мәскеуде Қошке Кемеңгерұлының редакторлығымен басылып шыққан «Қазақша-орысша тілмашта» берілген төмендегідей терминдер мен атауларға мән беріп көрелік: пленка – үлдірік, экономия – үнем, экономный – үнемшіл, экономность – үнемшілдік, экономист – үнемші, прогресс – үдеу, колонизатор – отаршыл, колонизаторство – отаршылдық, патриот – отаншыл, патриотизм – отаншылдық, федерация – құрама, экспертиза – сарап, эксперт – сарапшы, интеллигент – зиялы, центробежный – делегей, урок, лекция – дәріс, поэма – дастан, творчество – шығарғыштық, антитеза – шендестіру, чиновник – төре, чиновничество – төрешілдік, музыка - әуез өнері, администратор, правитель - әкім, административность, власть - әкімдік, методика - әдістеме [3, 45].

Осы атаулардың барлығы дерлік қазақ терминологиясы дамуының А. Байтұрсынов кезеңінде баспасөз беттерінде кеңінен қолданылып, сол кезеңде жарық көрген оқулықтар мен оқу құралдарына, сөздіктерге еніп, тілде орнығa бастаған болатын. Ұлт тілдерінде терминологияны дамытудың 30-жылдардан бастау алатын келесі кезеңінде бұл терминдердің халықаралық сипатын арттырып, орыс тіліндегі нұсқасын қалдыру қажет деп танылды. Терминдерді біріздендіру жұмысының бағыты да басқа арнаға ойысып, ұлт тілінде жасалған терминдердің арнаулы салалардан орын алу мүмкіндігі барынша шектелді. Нәтижесінде пленка, колонизатор, патриот, экспертиза, интеллигент, творчество, антитеза, администратор тәрізді шет тілдерінен қабылданған мыңдаған терминдер мен кірме сөздерге басымдық беріліп, олар тілімізден берік орын тепті. Терминдерді біріздендіру мәселесі терминологияны халықаралықтандыру бағытына сәйкес жүргізілді. Бір ғана ұлт тілінің ауқымында жүргізілетін тілішілік біріздендіру (внутриязыковая унификация) жұмысынан гөрі кеңестік тіл саясатының мүддесіне сай келетін

тіларалық біріздендіру (межязыковая унификация) ісіне мемлекет тарапынан айырықша мән берілді.

Халықаралық біріздендірудің түпкі мақсаты екі немесе одан да көп тілдердің терминологиялық жүйесінің ортақтығы артып, жақындай түсуін көздейді. Сол себепті де кезінде бұл терминді А.В. Крыжановская «терминологиялық интеграция» деп атауды ұсынған болатын. Алайда ғалымның бұл ұсынысы жаппай қолдау тауып кете алған жоқ. Ғылыми-техникалық әдебиеттерде бұрынғысынша көбінесе екі тілге қатысты тіларалық біріздендіруі, екі немесе бірнеше тілге қатысты әңгіме қозғалғанда халықаралық біріздендіру термині қолданып келді [4, 19].

1981 жылы наурыз айында Мәскеуде терминология мәселелеріне арналып өткізілген бүкілодақтық семинарда жасаған бас баяндамасында Г.В. Степанов терминологияны біріздендіру жұмыстарының елеулі қиындықтарға тап болып отыруына республикаларда орыс, латын, грузин, армян графикаларына негізделген төрт түрлі әліпбидің пайдаланылуының себеп болып келе жатқандығын және орфографияның фонетикалық, фонематикалық, морфологиялық, тарихи қағидаттарға негізделуі де өзара термин алмасу процесін қиындатып отырғанын айтады. Өз жазуларын сақтап қалған армян, грузин және латын графикасын пайдаланған балтық жағалауы республикалары болмаса, кириллицаға көшіп, 30-жылдары-ақ әліпбиімізді орыс сөздерін бұрмаламай жазу үшін бейімдеп, кеңейтіп, толықтырып алғандықтан, біз академик атап көрсеткендей, терминологияны біріздендіруге де, термин алмасуға да кедергі келтіргендер қатарына жатпаймыз.

Г.В. Степанов осы баяндамасында терминологиялық жұмыстардың ең негізділерінің бірі ретінде біріздендіруге айрықша мән беру қажеттігін айта келіп, бұл жұмыстың маңызын былайша атап көрсетеді: «В многонациональном государстве важное значение приобретает работа по унификации, смысл которой состоит в достижении соотносимости научных и технических понятий, выражаемых терминами на различных национальных языках» [5, 106].

«Термин унификация употребляется в постановлении об унификации терминологии на языках народов СССР» – деп көрсетеді Ю.Д. Дешериев өз мақаласында [6, 3].

М. Әуезовтің де қазақ терминологиясының мәселелерімен тікелей айналысқанын көрсететін бірден бір еңбектер – «Ғылым тілі» (1917) және «Қайсысын қолданамыз?» атты мақалалары. Мұнда М.Әуезов терминологиядағы ішкі терминжасам туралы айта келіп, ғылым тілін қазақша жасау мәселесін көтереді. «Орыс тіліне қазақ сияқты барлық туысқан елдер тілінен көріп жатқан сөздер көп. Сонда джайлау, акын (ақын емес) тәрізді сан сөздер орыс тілінің фонетикалық, грамматикалық жағдайларына бейімделіп алынып отырған жоқ па?», – деп нақты мысалдар келтіре отырып, тіл заңдылығына сәйкес қабылдауды атап өтеді /7, 264/.

Терминология мәселесі 1924 жылы 12-18 шілде аралығында өткен республикалық ғылыми қызметкерлердің I съезінде сөз болған. Съезд материалдары 1925 жылы жеке кітап болып жарияланды. Бұдан басқа 1926 ж. Бакуде өткен Бүкілодақтық түркологтардың алғашқы съезінің материалдарымен таныстыру мақсатымен жазған А. Байтұрсыновтың «Түрікшілер құрылтайы» атты мақаласы жарияланды. А. Байтұрсынов қазақ терминологиясын қалыптастыруда, қазақ тілінің өз мүмкіншілігін толық пайдалану және интернационалдық терминдерді қолдану тәсілдерін сөз етеді. Қазақ терминологиясын байытып, дамытуға маңызды үлес қосқан ғалымдарымыздың бірі Х. Досмұхамедов кірме сөздерді, әсіресе, орыс тілі арқылы енген сөздерді қолдануда ана тілінің ішкі дыбыстық заңын сақтап айтылуын дұрыс құбылыс деп есептеген. Кірме сөздердің тілімізге тән сингармонизм заңына лайықтап алынсын деген қағиданы сол кездегі зиялы қауым кеңінен қолдаған. Н. Төреқұлов «Жат сөздер» деген еңбегінде «қазақ тіліне кіретін жат сөз болса, қазақтың тымағын киіп, жалпақ сөзі болып кірсін», – дейді [8, 19]. Бұдан сол кезең зиялыларының пән атауларын қолдануда ұлт тілінің ішкі заңдылықтарына көп көңіл бөлгендігін аңғаруға болады.

Тақырыптық салалар туралы мәлімет беру мақсатымен терминдер түрлі ғылыми және басқа да салалар бойынша лексика-семантикалық тұрғыдан топталып берілді: Оқу ағарту, педагогика саласына байланысты: әдіс бірлігі – методическое объединение, оқу құралы – учебное пособие, руханишы – мыслитель, күн белгі – календарь, оқуқана – читальный зал т.б.; Экономика саласына байланысты: үнемші – экономист, жоспаршы – плановик, әлеуметшілік жәрдем–социальная помощь, үнем шаруашылығы– экономическое хозяйство, өнеркәсіпші–производственнник т.б.; Саясатқа байланысты: әлеуметтік жағдай – социальное положение, үгіт-насихат – агитация, өзгерісшілдер – реформаторы, ілгерішіл – прогрессивный т.б.; тіл ғылымына байланысты: дауысты дыбыс – гласные звуки, ұлы тыныс – точка, кірешек сөздер – заимствованные слова, бұралқы жұрнақ – заимствованный суффикс т.б.; Заң ғылымына байланысты: құқық – право, талапкер – истец, заң кісісі – юридическое лицо, сот алымы – судебная пошлина т.б.; Психологиялық атаулар: мінез ілімі – психология, зейін – внимание, көзқарас – мировозрение т.б.

Жалпы сөз қолданысында терминдердің қоғам құрылымы мен өзгерісіне тәуелді екендігі белгілі. «Белгілі бір дәуірде эволюциялық дамудан революциялық сапаға ауысып, ал кейде керісінше қалыпты күйге көшіп отырады. Тілде пәлендей

революциялық өзгерістер бола қоймағанмен, ол қоғамдық құбылыстардың бәрін қамтып, соған лайықты ұғым, түсініктерді сөз түрінде таңбалап береді. Барлық өзгеріс, өрістер тілде көрініс бермей тұрмайды», – дейді терминолог-ғалым Ө. Айтбаев /9, 80/.

Қазақ тіліндегі ғылым салалары бойынша қолданыстағы сөздердің 90%-ы терминдердің үлесіне түседі. Ғылымдағы жаңа ұғымдар мен қоғам өміріндегі түбегейлі өзгерістер термин сөздердің күнделікті қолданыс аясының өсіп отырғанын көрсетеді: «Дәл осы жерде біз әдеби тілдің көркемдік сипатынан гөрі стандарттық және ресмилік белгісінің арта бастағанын айқын аңғарамыз», – дейді академик Ә. Қайдар /10, 182/.

Жоғарыда айтылған мысалдар терминология ғылымының 20-жылдарында-ақ салалық терминдер мәселесін көтергенін көрсетеді. Рас, 1920-1930 жылдары шет тілінен енген сөздерге балама табуға ұмтылушылық көрініс тапса, 50-70 жылдары орыс тіліндегі терминдер аударылмай, баламасыз қолданылады.

Терминологиялық лексиканы дербес лексикалық қабат ретінде қарап, салалық терминдерді әдеби тіл құрамына қатыссыз деуші ғалымдар пікіріне қарсылық білдіру ниетінде көптеген ғалымдар жүйелілік мәселесін көтеру қажет дейді. «Терминологияның күрделі теориялық мәселелерін айтпағанда салалық терминдерді жүйелеу, реттеу, қалыптау сияқты үнемі жүргізіп отыруға тиісті практикалық маңызы зор жұмыстармен тікелей айналысып отырған өкілетті орган да, бұл істің жайын жетік білетін мамандар да жоқтың қасы» /1, 23/.

Мемлекеттік тіл – егеменді елдің, тәуелсіз мемлекеттің ең басты шарттарының бірі. Сондықтан тіліміздің жан-жақты дамып, күнделікті тұрмыста және ресми мемлекетаралық дәрежеде қолданылуы – өмір талабы. Академик Ә. Қайдардың «Қазақ тілі терминологиясының 50 жылдан астам тарихы бола тұрса да, оның жан-жақты даму дәрежесі бүгінгі заманның талабына сәйкес деп айтуға болмайды», – деген пікірінен кейін көптеген тіл жанашырлары ғылыми әдебиеттегі сан алуан терминдерді аударуға атсалысқанын білеміз. Академик Ә. Қайдар «термин (атау) шығармашылығында ана тіліміздің өз мүмкіндіктерін сарқа пайдаланудың орнына термин жасаудың оңай жолы – шет тіл элементтерін қабылдауға көбірек көңіл бөлуден кірме терминдердің көбейіп, ана тіліміздің ұлттық ерекшеліктерімен табиғатына нұқсан келе бастады. Мұндай жағдайдың дами түсуіне бүгінге дейінгі қалыптасқан мына фактор себеп болып отыр: тілімізге күн санап, апта санап (соңғы кезде шығып жатқан әр түрлі пәндердің сөздігі арқылы да) еніп жатқан жүздеген, мыңдаған терминдік ұғымдардың барлығы бір орталықтан, яғни «донор – тіл» деп аталатын орыс тілінен ғана еніп, жаңа терминдер тек соның негізінде жасалып қабылдануынан сақтану керек», – дейді /1, 3/.

Жаратылыстану ғылымдары бойынша халыққа түсінікті, көңілге қонымды, тілге жеңіл, тұрмыс-салтымызға, таным-түсінігімізге сәйкес терминдер жасауда атақты шығыс ғұламасы әл-Фарабидің «Аспанды жерге, ғылымды халыққа жақындатсам» деген пікірін басшылыққа алсақ ұтымды болар еді. XX ғасырдың басында қазақ тілінде ғылым тілін қалыптастыруда А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Х. Досмұхамедов, С. Асфендияров т.б. зиялылар өсімдіктану (ботаника), тәнтану (анотомия), тәнтірлігінтану (физиология), бәсекесауда (аукцион), жандандыру (реанимация), жансыздандыру (анестезия), жалпытазалық (санитария), жекетазалық (гигиена) т.б. бірсыпыра сөздерді төл тілімізде жаңғыртып қолданды. Осы сөздерден реанимация сөзі бертінде жансақтау бөлімі болып аударылып, сәтті қолданысқа түсті. «Жандандырудан» гөрі «жан сақтау» қолайлы тіркес, өйткені мұнда шынымен де жанын алып қалуға көп күш салынады. Фонтан сөзі де су бұрқағы деп аударылып, халыққа толық түсінікті сөз қолданысы болуда. Белок сөзі ақуыз деп аударылып, өзінің төл мағынасын тура көрсете отырып, қолданысқа енді.

Табиғаттағы бар шикізат атаулары жалпы қолданыстағы сөзбен қатар терминге ұласады. Мұнай, қарамай, жермай, жанармай, жанар-жағар май т.б. сөздер мұнай саласы терминдеріне айналса, әрлеу, өңдеу, жапсырмалау, қаптау сөздері құрылыс; уқалау, булау, сауықтыру, сылау – медицина; бәсекелестік, бағатізбесі, есепшот, кепілзат, делдал – экономика; бетперде, лаңкес, ұйымдасқан топ – заң т.б. ғылым салалары бойынша терминдер қалыптасты. Жаратылыстану саласының терминдері өткен ғасырдың 30-жылдарында қазақшаға бір аударылып, кейіннен қайтадан сол түпнұсқада қолданылып, 90-жылдарда оңтайландыру кезеңінде тағы қазақшаланып, қазір жарыспалы немесе дублеттік сипатта қолданыста жүргендері де біршама. Динамика – қозғалыс – динамика, мұнай – химия рыногы – мұнай – қимие базары (нарқы) – мұнай – химия рыногы, инвестиция мөлшері – инвестиция сомасы, теңіз терминалы – теңіз кедергісі – теңіз терминалы, мұнай фонтаны – мұнай атпасы, мұнай бұрқағы (нефтяной фонтан) т.б. терминдер дублеттік сипатта қолданысқа ие. Жаратылыстану саласының терминдері деңгейлік қолданыстан өтпей қалыптаспайтынын байқауға болады.

Ұғымдар арасындағы жүйелі байланыстан терминологиялық өріс пайда болатындығы жөнінде ғалым Ш. Құрманбайұлы еңбектерінен көрінеді [1, 181]. Терминология саласында еңбек етуші ғалымдардың көпшілігі ішкі көздерге мән беру туралы айта келе, А. Байтұрсыновқа соқпай өтпейді. Ішкі қор мәселесін сөз еткен орыс ғалымдары А.В.

Суперанская, А. Даниленко, М.Н. Володина ойлау жүйесіне мән берген жөн дей келе, ұғымдық байланыстың термин жасаудың мәні зор екенін айтады [2, 14]. Терминденуші сөз бен ойлау жүйесі арасында белгілі бір өріс пайда болмаған жағдайда олардың лексикалық қабат құруы қиынға соғады. Тексті – мәтін, материяны – затын, кенежойғы – акарицид аудармаларымен қатар жаратылыстану ғылымдарының терминдерінен инфауна, инстинк, кадастр, каллус, инбридинг, ихтиология, комменсализм, криофия, ксерофил, ксилофаг, клон, копрофаг, космополит, парник, адекция, абиотика, автохтон т.б. сөздерді әлі күнге ғылыми әдебиеттерде түпнұсқадағыдай қолданамыз. Бұлардың терминдік табиғатын түсіндіру – сала ғалымдарының жұмысы. Карантин – оқшаулау, каннибализм – адам етін пайдаланушылық, кома – естен айрылу, лавина – қар көшкіні, оползень – жер сырғымасы, эпизоотия – жануар індеті, предродовая – толғақ бөлмесі, абразивный – жемірілген, интродукция – жерсіндіру, бейімделту, координат – мекендеу мүмкіндігі т.б. қолдануға болатын сөздерді тілшілер мағынасына қарай, оның тезаурустық сипатына сай жасады.

Нашатыр – мұсатыр, кислота – қышқыл, торф – шымтезек, окись – тотық, насадка – қондырма, углерод – көміртек, водород – сутек, сплав – құйма, щелочь – сілте, двуокись–қостотық болып ХХ ғасырдың басында Қ.Кемеңгерұлы аударылуы сәтті терминдердің жасалуына көңіл бөлгені белгілі. Ол көп варианттылыққа жол бермеуге тырысқан.

Қорыта айтсақ, латын жазбасының болашағының зор екенін мойындай отырып, түрлі экстралингвистикалық факторлар мен психолингвистикалық үрдістердің термин шығармашылығына тікелей әсер ететінін көруге болады. Ендеше, терминдерді де осы латын жазбасының аясында біріздендіруіміз қажет.

Әдебиеттер

1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 1998. – 250 б.

2 Нұржанова А.С. Қазақ тіліндегі мұнай терминдерінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2000. – 24 б.

3 Терминология мәселелері / құраст. Ш. Құрманбайұлы, О. Жұбаева. – Астана, 2006. – 288 б.

4 Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – Киев, 1987. – С. 19-21.

5 Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и за рубежом // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в акамедиях наук союзных республик. – М., 1983. – 263 с.

6 Дешериев Ю.Д.. Проблемы универсиализации (интернационализации) терминологии в условиях развития национально-русского двуязычия (применительно к развитию языковой жизни советского общество) // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. – М., 1983. – С. 263.

7 Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 19 т. – 369 б.

8 Төреқұлұлы Н. Жат сөздер туралы. – Алматы: Өнер, 2005. – 20 б.

9 Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 159 б.

10 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 46 б.

УДК 81

Мухамадиев Х.С.
КазНУ им. Аль-Фараби, Hafiz.55mail.ru

ОТ ЯЗЫКА ФОРМУЛ К МЕНТАЛЬНЫМ ФОРМАМ ПИСЬМА

В лингвистике понятие о языке традиционно ограничивается устной и письменной речью. Понимая язык в узком смысле, лингвисты не включают в предмет своего исследования не только язык изобразительного искусства, но и язык жестов, язык формул, что создаёт противоречивую ситуацию. Поскольку язык как объект научного исследования разрастается в своём историческом развитии, то должен расширяться и объём понятия о нём, в связи с чем возникает необходимость рассмотрения ещё и других наглядных форм языка как средства мышления и общения людей.

Наглядные формы, имеющие зрительное сходство с тем, что они обозначают, называют «наглядными формами языка». К таковым относятся географические и топографические карты, служащие для изображения рельефа Земли и социальных объектов; чертежи, рисунки, схемы, графики, диаграммы, произведения изобразительного искусства. При их создании немаловажную роль играет творческое воображение.

В статье предпринята попытка рассмотреть основные направления в развитии письменности, с целью выявления их логической взаимосвязи с современным направлением, которое актуализируется в наши дни под названием технология ментальных карт.

История развития письменности стала историей развития языка как средства мышления и общения людей. Развитие письменности от первобытной пиктографии к современному фонографическому письму – это одно из направлений развития языка человечества. Другое направление - от идеографической письменности к современному языку формул, который достиг высокой степени совершенства в математике, физике, химии. Третье направление в истории развития языка идёт от первобытной пиктографии к современному изобразительному искусству.

О связи истории языков и истории письменности О. Сулейменов пишет следующее: «История языков – эта история письменности. Эти близкородственные явления нельзя уже рассматривать по отдельности. С ранних времён человек приспособился передавать и получать информацию не только устно, но и графически, читая следы на влажной земле, а потом и сам, выцарапывая говорящие знаки» [1, 20].

И если первое направление – это развитие современного буквенно-звукового письма; второе - развитие современного языка формул; третье – развитие изобразительного искусства; то четвёртое направление – это представление любого процесса или события, мысли или идеи в образе, в визуальной форме. В связи с этим рассмотрение этих направлений нас интересует в аспекте ментальной формы письма путём составления ментальных карт взамен громоздких письменных текстов.

Такую форму называют Mind-maps (термин может переводиться как «интеллект карты», «карты ума», «карты мыслей», «карты мышления», «ментальные карты», «карты памяти» или «карты разума») – информация, изображаемая в графическом виде на большом листе бумаги. Она отражает смысловые, причинно-следственные, ассоциативные связи между понятиями, частями и составляющими рассматриваемой проблемы. Считается, что это понятнее, чем привычное изложение мыслей словами в письменном виде, которое порождает массу лишней информации, заставляя мозг работать в несвойственной ему манере. В итоге это приводит к потере времени, интереса, к снижению концентрации и к быстрой утомляемости.

Рассмотрим названные три вектора развития письменности, как подготовившие рождение этого современного направления, чтобы выяснить насколько оно является логическим продолжением его эволюции.

Пиктографическое письмо передаёт содержание текста в виде знаков-рисунков. Североамериканские индейцы, пиктография которых хорошо сохранилась, для обозначения понятия жизнь рисовали змею, понятие успех обозначали изображением черепахи, изображение соединённых сердец передавало понятие любовь [2, 136].

Пиктографическая система письма допускала разное прочтение содержания текста. Позднее пиктограммы стали дополнять диакритическими значками, чтобы таким способом усовершенствовать рисуночное письмо. Постепенное добавление таких значков привело к новой системе письма – идеографической. Переход от пиктографии к идеографии составил одно из направлений письма, которое нас особенно интересует в аспекте конструирования ментальных карт – это трансформация пиктографии к современному изобразительному искусству.

Наиболее ранние идеографические системы (шумерская, критская, египетская, китайская), несмотря на формальные различия, в сущности были однотипными. О. Сулейменов в «Коде слова» по этому поводу рассуждает: «Размышляя над происхождением самых древних иероглифов (шу-

мерских, древнеегипетских, древнекитайских), я увидел связь названия образного (выделено нами) письменного знака с его формой» [1, 6].

Главный признак идеографического письма состоит в том, что каждый иероглиф стал знаком одного слова. В отличие от письма рисуночного, иероглифическое уже не воспроизводит описываемую ситуацию в её наглядной, чувственно-конкретной целостности. Но хотя идеографическая система утрачивает рисуночную форму, она ещё длительное время сохраняет элементы изобразительности, «картинно» воспроизводя смысл слов. Например, египетская письменность долгое время сохраняла черты изобразительности, наглядно изображая описываемые действия. Так, иероглиф, схематически изображавший шагающую фигуру человека, означал смысл слова «идти». Изображение фигуры человека с рукой у рта означало «кушать». Слово «смотреть» передавалось изображением глаза и лука, понятие «злой» - изображением глаза и собаки. Таким образом, в иероглифе мысль о предмете нередко обозначалось изображением его части предмета.

Тайна идеографии требовало специального обучения, а пиктография же оставалась общедоступной в силу необыкновенного сходства её знаков с тем, что они обозначали [2, 137].

Пиктография не членила устную речь на слова. Иероглифы стали знаками отдельных слов, а потом и более мелких единиц мышления. Буквы фонографического письма стали знаками фонем устной речи, знаками знаков.

Существование этих трёх векторов в развитии различных форм знаковых систем до сегодняшнего дня обеспечивало более широкие возможности эффективного общения и мышления.

Так, язык формул стал разновидностью письменной речи. Взяв генетическое начало в идеографической письменности, он приобрёл существенное отличие, как от исходной идеографии, так и от современного фонографического письма. Естественный язык современных монографий и учебников по математике, физике, химии дополняется множеством формул. Такой язык обычно называют искусственным, и развивается он, в отличие естественного языка, не стихийно, а при активном вмешательстве людей.

Предпосылкой возникновения языка формул явилось закономерное стремление письменной речи к сокращениям: к аббревиатурам и формированию сложносокращённых слов. Такая форма записи позволяет увеличивать объём информации на единицу языкового знака. В формулах каждое субстантивное понятие и логические связки обозначаются одной-двумя буквами (знаками), что создаёт краткость текстов математики, физики, химии. Письменная речь, идя по пути экономичных сокращений, оказывает положительное влияние на способности мышления и общения людей. Аббревиатуры типа СМИ, вуз уже воспринимаются как обычные слова.

Замена формы слов естественного национального языка краткими знаками привела к новому качеству – к становлению интернационального языка формул. Краткая форма его создаёт легкую обозримость записи суждений, что способствует в обучении облегчению решения сложных задач и проверки хода решения. Высказывание французского математика Л. Карно о том, что знаки языка формул являются не только записью мысли, но средством её изображения и закрепления, и бывает достаточно просто применить их на бумаге, чтобы безошибочно достигнуть новых истин - позволяют сблизить язык формул с языком ментальных карт.

Н.С. Валгина в монографии «Теория текста» замечает, что в текстах научных, особенно – научно-технических, изобразительный ряд имеет познавательное значение. По мнению исследователя, это такой элемент текста, без которого текст утрачивает свою познавательную сущность. Формулы, символические изображения, графики, таблицы, технические рисунки, геометрические фигуры и другие изобразительные элементы в физико-математических, химических текстах, в текстах, посвященных техническим разработкам, являются смысловыми компонентами текста, передающими основное содержание текста. «Вербальный текст в таких случаях становится лишь связующим и вводящим звеном, составляет своеобразную рамку, «упаковочный материал» [3, 194].

Пока идеографические знаки изредка вводились в текст естественных национальных языков, их влияние на процесс вычислений оказывалось малозаметным. Так, не замечал этого влияния известный математик А. Пуанкаре в начале 20 века, когда язык формул уже сформировался. В полемике с Л. Кутюра он признавал удобство краткой «пазиграфии», но считал, что она не оказывает влияния на решение проблем, потому что зависит оно от многих факторов: уровня развития общественной практики, состояния существующих в науке теорий и методов, многих других социальных, интеллектуальных и нравственных причин. В наше время уже нет надобности убеждать никого в том, что краткий язык формул оказывает плодотворное влияние на теоретическое познание, на процесс обучения.

Это же самое можно сказать и об интеллект картах, которые сегодня составляют преподаватели, ученые, дизайнеры, инженеры, предприниматели, и люди многих других специальностей. И это понятно, ведь создание ментальных карт помогает подойти к решению любой проблемы более осмысленно, разложив ее по полочкам. Тем более что применение интеллект карт возможно в различных сферах нашей жизни. На западе, среди успешных людей, они уже давно получили популярность.

Хотя первые примеры создания интеллект карт можно встретить в научных трудах, созданных еще столетия назад, широкое их применение началось во второй половине двадцатого века благодаря английскому психологу Т. Бьюзену, который систематизировал использование ментальных карт, разработал правила и принципы их конструкции и приложил массу усилий для популяризации и распространения этой технологии. Из 82 книг, написанных Бьюзеном по этой тематике, самой известной является — «Научите себя думать», которая входит в перечень 1000 величайших книг тысячелетия.

Люди, занимающиеся йогой, считают, что сознание человека питается образами, которые формируют наше представление о себе. Они, чтобы выработать в себе дисциплину, привычку не опаздывать, представляют себя, что они встают вместе с солнцем, а кому не хватает радости, смотрят в воду и видят себя с улыбкой на устах. Стоит себе создать образ удачи и спроецировать его на экран своего сознания, как жизнь твоя может измениться чудесным образом. Даже Эйнштейн утверждал, что «воображение идёт впереди знания».

В учебном процессе ментальные карты студентами могут конструироваться подобным образом. Содержание темы или текста, представленные силой ассоциативного воображения в каких-либо образах-картинках, проецируются на бумагу и, в свою очередь, становятся средствами обучения. Так, при изучении темы «Конспект и виды конспектов», студентка 1 курса специальности «Педагогика и психология» четыре типа конспектов ассоциировала в своём воображении с четырьмя временами года. Свободный тип конспекта у неё ассоциируется с ЛЕТОМ, потому что летом у студента больше свободного времени. Четыре картинки, выполненные художественными средствами, визуализировали учебный материал, который усваивается с большим интересом, лучше запоминается и, в свою очередь, генерирует новые смыслы и идеи

Ментальные карты займут достойное место в ряду дидактических средств нацеленных на чувственную модальность. Примером может служить книга Роберта Дилтса «Фокусы языка…», которая рассказывает о магии языка и о паттернах («метамодели»). В этой научно-популярной книге автор приводит 56 схем-картинок, чтобы доступнее объяснить читателю свои теоретические положения [4, 245].

Показательным в этом плане является и учебное пособие отечественных авторов: «Язык современной науки: Языковые портреты. Учимся искусству научной речи». В книге смоделированы в виде схем-рисунков концептуальные поля в научной картине учёных: «предметы», «явления, процессы», «оборудование», «свойства», «методы» [5, 145].

В науке нет строгой классификации средств обучения. Одни учёные подразделяют их на средства, которыми пользуются учащиеся для эффективного достижения целей образования (наглядные пособия, технические средства), и индивидуальные средства обучаемых (школьные учебники, тетради, письменные принадлежности).

Часто в качестве основания для классификации дидактических средств используется чувственная модальность. В этом случае среди всех дидактических средств выделяются и визуальные (зрительные), к которым относятся таблицы, карты, натуральные объекты.

О том, что ментальные карты можно рассматривать как эффективное наглядное средство обучения, находим поддержку в классификации польского учёного В. Оконя, который предлагает группировать средства обучения по нарастанию их возможности автоматизировать (повысить самостоятельность) действия обучающегося и заменять учителя [6, 102].

Таким образом, история развития письменности – это история развития языка не только как средства мышления и общения людей, но и как совершенного средства обучения. И в этом плане искусство конструировать интеллект карты знаменует собой развитие образной письменности, которая соединяет в себе свойства языка формул, и ментальной формы письма, выполняющей функции наглядного средства обучения.

Литература

1. Сулейменов О.О. Код слова. – Алматы, 2013. – 85 с.

2. Видинеев Н.В. Природа интеллектуальных способностей человека. – М., 1989. – 173 с.

3. Валгина Н.С. Теория текста: Учебное пособие. – М.: Логос, 2004. – 280 с.

4. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. – СПб, 2013. – 256 с.

5. Жаналина Л.К., Килевая Л.Т. Язык современной науки: Языковые портреты. Учимся искусству научной речи / Учебное пособие. – Алматы, 2010. – 344 с.

6. Вайдорф-Сысоева М.Е., Крившенко Л.П. Педагогика: пособие для сдачи экзамена. – М., 2005. – 239 с.

Тілеу Гүлнұр Оралханқызы
Шетел филологиясы (ағылшын тілі) мамандығының магистранты
Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Gulnur_01.94@mail.ru

FACTORS OF ORIGIN OF SOME TOPONYMICAL NOMINATIONS IN GREAT BRITAIN

Түйін. *Бұл мақалада Ұлыбританияның кейбір географиялық атауларының шыққан факторларын қарастырылады, және де зерттеушілер тұрғысынан нақты тілдік қызығушылық орын табады. Мақалада олардың шығу тегі негізінде талданатын тілдік бірліктердің мағынасын сипатталынуы ұсынылды. Сондай-ақ, талданатын топонимикалық атаулардың қазақ баламаларын беруге талпыныс жасалды.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются факторы происхождения некоторых географических названий в Великобритании, которые имеют специфический лингвистический интерес с точки зрения исследователей. В статье были представлены описания значений проанализированных языковых единиц в пределах их происхождения. Была также предпринята попытка дать аналоги анализируемых топонимических номинаций на Казахском языке.*

Summary. *This article considers factors of origin of some place names in Great Britain that of specific linguistic interest from the viewpoint of researchers. There presented the descriptions of meanings of analyzed language units within their origin. There was also an attempt to give the Kazakh equivalents to analyzed toponymical nominations.*

Each person constantly encounters with geographical names. “It is impossible to imagine the modern life of society without Geographical names, - writes a well-known specialist in the field of toponymy E. M. Murzaev. - They are everywhere and always accompany our thinking from early childhood. Everything on earth has its own address, and this address begins with the birthplace of the person. A native village, the street on which he lives, city, country - everything has its own names”. All geographical names have their meaning. None of nations called a river, a lake or a village as nothing, by an occasional combination of sounds. Sometimes it is difficult to find an explanation for the name of a particular river, village or cities. But what is surprising, due to the names in our days words, which are out of use, forgotten words of the native language, the words of strangers and even disappeared, "dead" languages sounds as alive. There are amazing stories, often legends, and sometimes curiosities behind every word. Let us note that in a separate nation their own convictions of geographic place - names, seas, rivers, mountains, lakes, settlements - are named in their native languages, and possibly in the languages of the tribes that lived once upon a given land. The history of mankind seems to be sealed in geographical names, and they, in turn, become truthful eyewitnesses of the past.

In his studies R. Coates studied the features of place-names Normandy Island, Hampshire and Sussex counties, and in the work "A new Explanation of the name of London " proposed a new etymology the name "London". M. Gelling studied place-names Counties of Berkshire, Oxford and Shropshire. Despite the long history of research and the existence of a huge the number of works devoted to the study of place names, they still have many problems that make interpretation of toponyms, disputable issues related to the definition of toponym sources.

Considering the problem of the influence of different languages in English place names should be noted that the question of identifying the Celtic component of modern place names in England is very complicated, since it is connected with the problems of preservation and settlement of the British after the Anglo-Saxon’s colonization of the island. Celtic roots are preserved only in the names of large settlements. A significant number of place names relate to the topography - to the coast, hills, rivers, forests, trees, rocks, fields and other physical objects. A variety of names relevant to the hills and valleys can be explained due to the fact that the Anglo-Saxons lived in one of the flattest areas in Europe, so they were particularly attentive to the significance of giving even the most gentle slopes and hills. In modern place names the signs of Latin influence are negligible. There are only about two hundred modern English place names of Latin origin.

The signs of Scandinavian influence can be traced in the place-names in England especially in the former Scandinavian holdings. This area is Danelaw, literally "the Danish law" , covers the modern Yorkshire, Norfolk, Leicestershire, Nottin Hampshire, Lankoshir, Cumberland. In general, the Influence of French on English place names is little tangible: French elements do not have any specific regional position and do not reach high concentrations in any public areas. The process of transfer of place names from France, which was observed during the period of the Norman Conquest, did not differ in the intensity, and in most cases accompanied by change in the French sounding names. Thus, the problem of the influence of different languages in English place names depends on how the language was noticeable impact in the relevant time period, and how the signs of this long-lasting

effects. Place names, indicating the specific individual items are extremely localized words and intimately connected with single geographic concepts, which allows to place names have considerable autonomy within the lexical structure of the language.

Toponyms of United Kingdom originate from the five languages. Along with the traditional, Celtic and Old English place names, borrowed place names are allocated, taken from Norman, Latin and Old Norse language. Therefore toponymy of UK is diverse.

Majority of the place names in England originate from Old English. There are many place names, relating to proper names. Perhaps these were the names of land owners at the time of formation of names. In the north and east, many place names have Norse origins, and often including the proper names. Basically, Old English and Norwegian place names possess two types of structures: a proper name + affix denoting the type of settlement, farm or place; kind of farm + affix denoting a farm or settlement. Most of the place names, ending on “wich”, “ton”, “ham”, “by”, “Thorpe”, “stoke” and “stock”, belong to this type.

Examples of British place names with a Celtic origin, are Belfast, Mullaghbane, Dumbarton, Rostrevor, Ardglass. In addition, almost all the names of the rivers have a Celtic origin (eg, Avon, Thames, Severn, Axe, Exe, Usk). Samples of UK geographical names of Latin origin are Manchester, Oxford, Lincoln, Guillford, Thelford, Fossway, Fosbroke, Portsmouth. Grimsby, Ullesthorpe, Denholme, Satterthwaite, Linthwaite, Northwich, Lowick, Ipswich are the examples of names that have Scandinavian origins.

In Cornwall much of the place names, especially in the western territories, come from the Cornish language, such as the resort town of Penzance, whose name stands for "sacred promontory". While in the eastern part of the Cornish place names it is observed a strong influence of old-English language. In Cornwall common Celtic elements are prefixes tre -, pen -, and lan -, in Wales prefix – llan. The county of Cumbria Celtic place names mostly reflect the landscape features of the area, for example, mountains Blencathra and Helvellyn. The Celts also gave the names of many rivers, such as Ehen and Cocker. In the North Scotland elements of names have Gaelic origin, such as loch (lake designation) and glen. Here are some examples of Celtic elements and their values: aber - the mouth of the river, rivers merge (Aberystwyth, Aberdyfi, Aberdeen, Aberuthven); coombe - low Valley (Woolacombe, Doccombe); glen - a narrow valley (Rutherglen, Glenarm, Corby Glen); lan, lhan, llan - church; village where there is a church (Lanteglos, Lhanbryde, Lanercost, Llanbedr Pont Steffan, Llanybydder, Llanwenog, Llannwnen); keth, cheth - forest (Penketh, Culcheth)

In the north of England, especially in the territory of Yorkshire, the majority of place names are of Scandinavian origin. Thus, the names of villages “Howe” and “Greenhow”, located on the north of Yorkshire, formed from the Old Norse word “haugr”, indicating hill or mound.

There are many factors, not the least of which are waves Conquest of England during this time was formed most place names. As a result, the English toponyms came from different languages: British, Latin, Old English, Old Norse (two kinds), Norman and French. Each of these languages contributed to the development of existing place-names.

HISTORICAL FACTOR

Historical and socio-economic nomination of geographical objects of the territory of East England is due to the original settlement of its territory by various ethnic groups, penetration into these lands of Celtic peoples, conquests of Romans, Scandinavians. All these events formed a large group of names reflecting historical

events, socio-economic conditions of people's lives, work processes and skills. Framlingham, is a toponym of Old English origin, in translation into Kazakh ham – ферма and ling - ұрпақтар, адамдар. It gives us to conclude that the territory inhabited by people working for the Farms.

Littleport, is a toponym of Latin and British origin, in translation into Kazakh little – кішкентай, шағын, port – қақпа.The meaning of the toponym: 'кішкентай қақпа'.

LINGUISTIC FACTOR

East England is rich for toponymy, which has in its essence French, Celtic, Norman, French, Latin, Old English and other roots of the languages that formed it at different stages of existence of the state. As a rule, languages undergo changes: some words disappear from everyday life, others appear.

Ilford - the place name comes from Latin, Latin particle “ford” in translation into Kazakh means "өт-кел".

Burwell - the toponym originates from the Old English language. It is a composite toponym of. It consists of two words: “well”, in translation into Kazakh means 'құдық', ‘бастау’, “bur” - 'тұрғын үй'.

Bar Hill - the toponym originates from Old English and British languages. The word “bar” takes its origin in Old English and is translated into Kazakh as, 'қа-бан'. The second part of the toponym hill is translated, as a 'төбе'.

THE ETHNIC FACTOR

The names of English toponyms come from three main groups, one of which is a group of folk toponyms 'folk'. These names were used in the early stages of Anglo-Saxon formations. The number of folk toponyms is lower, but they are an important type of place names. Many names are important in England today. They became geographical names because they were transferred from people, who lived in this territory. Toponyms of this type contain characteristic elements, for example, settlers 'қоныс аударғандар'

and folk 'халық'. Suffolk relates to 'south-people's ". Dorset means 'Дорнды мекендеушілер', in which the Dorn is the form of the English name 'Dorchester'. Cornwall is a toponym of Celtic origin, with the addition of the Old English element walh, meaning 'Британдық'.

Hastings comes from the Old English language. The Old English ending 'ingas' means 'ұрпақ жалғастырушылар'. This name means the people of Haesta. Traditionally, scientists believed, that the names generated by 'ingas' represent the oldest english settlements, but more recent data make doubt this theory. Some endings of 'ingas' were formed in topographic perspective instead of a personal name. In this case, people reflected in their name the landscape around its settlement, and after a while this title became the name of the locality. Avening received its name from 'Эйвон өзенінің жағасында өмір сүретін халық' and Essex from 'ат үстіндегі адамдар'.

Doddington is a toponym of Old English origin. It consists of three parts. Ing, which means 'ұрпақ', ton is translated as 'қоршалған жер'.

NATURAL FACTOR

A group of names reflecting the geographic conditions of East England, is the most numerous of all toponyms, its about 60%. The word hill in English toponymy is the basis of the largest number of titles. This widespread use of it is due to the fact that the territory we study is in the hills. In England there are enough number of hills, which consist of various forms of relief.

Basildon - toponym of Anglo-Saxon origin. It consists of two parts: Basil, which means 'райхан', and 'don', which translates as 'төбешік'.

Bourn - toponym of Old English origin. It comprises one part. Bourn, in Kazakh, means 'су ағыны'. Born -'The settlement where the brook was flowing'.

Ilford is a toponym of Latin origin. It consists of two parts: 'Il' and 'ford', the prefix 'il' has been added with time and makes no sense. But particle 'ford' in translation into Kazakh means 'өткел'. Ilford is a 'settlement where the ferry was carried out'.

NAMES, DISPLAYING ECONOMIC PHENOMENA

Settlements, bearing names, indicate occupation of the population and his production skills, in size, in general, are smaller, but there are also large villages and former settlements. They show the actual spread of old trades.

Banham is a toponym of Old English origin. It composed of two parts: ban and ham. 'Ban' is a prefix that translates into Kazakh as a 'тыйым салу', and ham, is translated as a 'ферма'.

Bildeston is a place of Old English origin. It consists of two parts: bildes and ton. 'Bildess', a prefix that translates into Kazakh as 'құрылыс', and ton, is translated as a 'қоршалған жер'.

Dersingham is a toponym of Old English origin. It consists of two parts dersing and ham. 'Dersing' is a prefix that, over time endured formation: the original name of his own Derse and ham was translated as 'ферма'.

Toponyms are interested not only by linguistics, but by history, geography, culture, therefore toponymy has a long history of research and the presence of a significant number of works devoted to study of place names. Despite this, there are still a lot of problems, difficulties in interpreting toponyms, contentious issues related to definition of sources of toponyms and requiring closer attention not only from linguists, but also from historians.

References:

1. Мурзаев Э. М., Очерки топонимики. М., 1974, с. 28-79.

2. R. Coates. A new Explanation of the name of London. Transactions of the Philological Society, 96\2 (1998), 203 - 29.

3. M. Gelling. The Place – Names of Berkshire, 3 vols., EPNS 49-51(Cambridge, 1973-6) II, 322.

4. A.D. Mills, A Dictionary of British Place Names, Oxford Paperback Reference (2003).

Төлеубаева Ақнұр Мұхитқызы
Шетел филология магистрі, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Астана, Қазақстан, 87014178438, aknur.87@mail.ru

«СОҢҒЫ ПАРЫЗ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ РЕҢКТЕГІ СӨЗДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Берілгн мақалада Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» шығармасындағы эмоционалды реңктегі сөздерді аудару мәселелері қарастырылып, ең қолайлы аудару тәсілдері анықталған.*

Резюме. *В данной статье рассмотриваются основные проблемы перевода эмоционально окрашенных слов в произведении А. Нурпеисова «Последний долг», также определяются самые эффективные приемы перевода.*

Summary. *In the given article the main problems of translating emotionally colored words in Abdi-Zhamil Nurpeisov's "Final respects" are considered, and the most effective methods of translation are also determined.*

Көркем аударманың теориясы мен практикасы күрделі және көп қырлы мәселелерді қамтиды. Әдеби шығарманың құрылым жүйесі, образдылығы, мазмұны, стилі, тілі секілді поэтикалық құбылыстармен бірге оның эстетикалық, лингвомәдени, сондай-ақ психологиялық және семиотикалық табиғатын түзетін көркемдік құбылыстарды пайымдау әдеби аударманың табиғатын таразылаудағы басты міндеттерінің қатарына жатады. Оның үстіне, аудармада автор мен аудармашының шығармашылық шеберлігі, даралығы қатар көрініс табады. Әрі түпнұсқа тілі мен аударма тілінің заңдылықтары қатар қызмет атқарады. Осының бәрі аударма мәселелерін зерттеудің саласы, арнасы өте көп, алуан түрлі екендігін көрсетеді.

Кез келген ұлт тарихтың қай кезеңінде дүние жүзілік қоғамдық даму процесінен оқшау өмір сүре алмайды. Қай ұлттың тарихын алсақ та, ол өзгелер халықтардың тарихымен байланысып жатады, басқа ұлттармен әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынаста болады. Ал қарым-қатынастың басты құралы тіл екені баршаға аян. Ұлтаралық қарым-қатынасқа келсек, әр тілде сөйлейтін адамдардың арасында тілдік дәнекер керектігі өзінен-өзі белгілі. Міне, осы тұста аударманың қажеттілігі туады. Осы тұрғыдан келгенде, аударманың бастау көздері тым әрі, тарихтың тым ескі терең қойнауына кетеді [1,35].

Аудару іс-әрекетінің өмір сүруі ұлт тарихының көне қойнауымен астарлас. Аударманың іс-тәжірибесі қазақ ғылымында негізінен әдебиеттану саласының аясында көбірек талданып келгеніне және осы аспектіге бірыңғай лингвистикалық тұрғыдан қарастыру кейінгі жылдары ғана қолға алына бастады. Демек, аударманың лингвистикалық теориясы – қазақ тілтанымы үшін жас ғылым, сондықтан осы ғылымның негізгі бағытын айқындап бере алатын бірқатар ұғым-түсініктерінің даралана қоймағаның себептері де түсінікті.

Ең алдымен аударманың процесс ретінде өтуі үшін де, теориялық түйіндерін жасау үшін де маңызды факторлар – аударудың амал-тәсілдері. Әлемдік аударматануда бұған қатысты тиянақты пікірлер айтылғанымен, бұл тұрғыдан әлі де шешімін таппаған мәселелер баршылық. Бұл көзқарастар роман-герман тілдерінен орыс тіліне (немесе керісінше) аударудың тәжірибесіне сүйеніп жасалған; түркі тілдерін орыс тіліне, оның ішінде қазақ тілінен орыс тіліне тәржімалау тәжірибесіне қорытындылауында аударманың амал-тәсілдерін қолдану үшін жалпы теориялық пікір-көзқарастар негізге алынды. Әлемдік аударматанудағы аударудың жолдарына орай айтылған түйіндердің бірқатары орыс тілінен қазақ тіліне, керісінше, қазақ тілінен орыс тіліне тәржімалаудың теориясы мен тәжірибесіне сәйкес келмей жатады. Бұның себебі түпнұсқа тілі мен аударма тілдің әртүрлі тілдер типологиясына енетіндігіне байланысты.

Аударма барысында аудармашы көптеген қиындықтарға тап болады. Соның бірі эмоционалды ренктегі лексиканы аудару барысында көптеген қиыншылықтар кездесуі мүмкін. Себебі ол арқылы біз адамның белгілі бір затқа қатынасындағы оны бағалау, экспрессия, ұлтшыл ойлау және дүниені түсіну сияқты қиын просцесстерді кіріктіреді.

Эмоционалды ренктегі лексиканы аудару мәселесі күні бүгінге дейін ең өзекті мәселелердің бірі болып қалмақ. Соңғы кездері оны зерттеу барысында стилистика, лингвомәдениет, психолингвистика және басқа да лингвистиканың салаларын қоса қарастырылу негізгі мәслелердің қатарында. Жалпы эмоционалды ренктегі лексиканы аудару мәселесі негізінен үлкен қиын жұмысты қажет етеді және қазіргі таңда өте аз қарастылрылған болып саналады.

О.В.Загоровская сөздің лексикалық мағынасын денотативті, коннотативті және образды компонент негізінде зерттеу керек деп айтады [2,74] . Тілшілер тілдегі лексикалық мағынаның төрт макрокомпоненттерін көрсетіп жүр. Олар: денотаттық мағына бөлшегі және тілдің ішкі құрылымымен байланысты мағына бөлшегі [3,71]. Десек те, бұл жердегі денотаттық мағына мен сигнификаттық мағына бір компонент деп қарайтын көзқарастар да бар.

Ғ.Хасанов денотатов немесе (заттық, ситуативтік, синтагматикалық т.б.) сигнификатты,

коннотатты немесе эмотативті, прагматикалық және функционалды-стилистикалық макрокомпоненттер [4,51] деп бөледі.

М.Оразов көрсетіп отырған сигнификаттық мағына денотаттық мағынадан соншалықты қашықтап кетпейді. Олардың арасында жақындық бар. Сигнификат идеалды денотатқа сәйкестенеді. Автор жоғарыда сілтеме жасаған еңбегінде "егер байыптап қарайтын болсақ, сигнификат денотат та емес, сондай-ақ ұғым да емес. Денотаттан айымашылығы сол - ой субстантив қасиетке ие. Екінші сөзбен айтқанда, сигнификат нақтылы заттың белгісі мен түрлі қасиеттерінен қол үзбей идеал денотатқа сүйенеді" [5,84] деп көрсетеді. Эмоционалды сөздерді талдауда жалпылық пен жалқылық ешқандай да маңыздылық атқармайтындықтан, аталмыш сөздерді компонентке жіктеуде денотат, сигнификат деп жіктемей, оларды бір компонент депссанайтындарды қолдай отырып, біз де бір компонент деп есептейміз.

Жоғарыдағы О.В.Загоровскаяның образдылықты компонент ретінде алуының себебі, біздің түсінуімізше, эмоционалды сөздерге байланысты болса керек. Осы жерде айта кететін бір нәрсе бар, Н.А.Лукянова образдылықты эмоционалдылықтың жеке бір жіктемеліктің белгісі ретінде беріп, оны эмотив пен экспрессив сөздердің коннотативті компоненттердің жеке бір семасы деп қарайды [6,16]. Біздің зерттеуімізше, образдылық жеке компонент бола алмайды. Ол жоғарыда айтып кеткендей денотативті, коннотативті компоненттердің жеке бір семасы ғана болуы мүмкін.

Жоғарыдағы лексикалық мағына компонеттерінің мәселесіне қайтып оралар болсақ, Т.А.Трипольскаяның көрсетуі бойынша тілдегі эмоционалдылықтың (эмоционалды сөздердің) семантикалық ерекшеліктерін анықтау аспектіде жүзеге асуы керек, бірінші-денотативті (заттық) мағына да, екіншісі - коннотативті мағына [7,51]. И.В.Арнольд денотат пен коннотат мағынасы туралы былай дейді: ақпараттың бірінші бөлгі сөздердің денотаттық мағынасымен тең келеді де, ол ұғым деп аталады. Ұғым арқылы денотаттық мағына сыртқыgөмірмен байланысады. Пікір алысудың екінші бөлігі сөйлеушілермен және олардың жағдайлармен байланысты болып, коннотацияға тең келеді. Оған эмоция, экспрессия, бағалау және мағынаның стилистикалық компоненттері жатады [8,109].

Осы мәселелер ағылшын тілді оқырман үшін Кэтрин Фитцпатрик аударған және «Liberty Publishing House» американдық баспасы басып шығарған Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» шығармасының төңірегінде қарастырылып отыр. Әрине, табиғатты суреттеу оны шығармада "шертілер қос ішектің" бірі етіп алу – көптеген жазушыларда бар тәсіл, бірақ әңгіме сол табиғат суретін шығарма өзегіне қай жолмен, қай әдіспен жымдастыруында. Қаламгер оны әсем қою бояулармен қылқалам шеберінің полотноға салған картинасындай етіп береді, екіншісі аз сөзбен айтқанда штрих түрінде келтіреді, үшіншісі, Ә.Нұрпейісов табиғатқа "жан береді", жансыз дүниені жандандырады.

Автор табиғат, адам, қоғамды мәдениеттің образы етіп жасаса, ол сол шығармалардың жанры мен тілінің сәйкестігі, қабысуы болып тұр. Демек, бұл – жазушы тіл өрнегінің бір қыры.

«Соңғы парыз» – қоғам байланыстары негізінде туған роман. Осының бәрі егжей-тегжейлі, авторға тән қайталанбас тілмен берілген және орыс тіліне аударуда керемет көрініс тапқан. Романның негізгі мазмұны жинақталған атауларға ерекше мән беріледі: "Сондай да бір күн болған", "Сондай да бір түн болған" ("И был день", "И была ночь").

«Соңғы парыз» романын Ә. Нұрпейісов 25 жыл бойы жазуы, суреткердің қазақ халқының қасіреті, әлемдік алапат – Аралдың қасіретіне философиялық тұрғыдан келуі романның бағасын арттыра түседі. Роман-диологияның бірінші кітабын Г. Бельгер мен А. Ким, ал екінші кітабын – А. Ким аударды.

Өзі көзбен көріп, көкірегіне түйген шындығын саралап, көркем жеткізуге ұмтылыс жасағандардың бірі - Ә. Нұрпейісов. Оның үлкен шығармасы – «Соңғы парыз» - ұлттық әдебиетімізге әлеуметтік-психологиялық тақырыпта жазылған табысы мол туынды болып қосылды.

Жазушы шығармаларындағы авторлық жеке суреттер (бейнелер) ұлттық колориті басым лексикалық бірліктердің маңызды екенін көрсетеді. Жазушы шығармаларында жасалған әлем бейнесі дүниені автордың сезінуін көрсетеді. Ақиқат өмірдің көрінісі – көркем шығарма негізінде жатыр. Онда нақтылы өмірдің ізі, сәулесі, шындығы барынша көрінген.

Шығарманың өзіндік ерекшеліктері мен аудармадағы ерекшеліктерге тоқтала кетер болсақ, ең алдымен, түпнұсқаның 3 жақта, ал аударманың 1-ші жақта жазылғанын байқауға болады. Соның өзінде аударма тілінде жазылған шығарма өзінің адекваттылығын жоғалтқан жоқ. Шығармадағы эмоционалды ренктегі сөздер қоры өте кең. Аудармада кейбір эмоционалды ренктегі лексикалық бірліктер аударылмай, олар тек транскипция әдісі арқылы берілген. Кейбір қазақ халқы мен қазақ тіліне тәне ерекше сөздер мен сөз таптарының аудармасы, ал кейбіріне жоғарыда аталған транскрипция әдісі арқылы беріліп, беттің соңында оларға түсіндірме берілген. Олардың көбіне аудармасы берілген. Кей жерлерде шамалы ауытқу болса, кей жерлерде бұндай сөздер бір емес бірнеше сөздермен, не сөз таптары арқылы түсіндіріліп жазылған. Олар мынадай:

Таң атқанша дырдуға басқан дипломды жігіттер ұйықтап жатқан кісілердің үстіне баса-көктеп кірмеді демесең, сол түні көшені басына көтеріп-ақ бақты. [9,5]

You and your fellow graduates partied all night long in their joy – you sang, shouted, and romped disturbing their neighbors' sleep. [10,14]

Берілген сөйлемдегі лексикалық бірлік қимылды білдіретін эмоционалды сөздер тобына жатады. Ал толық сөйлем аналог әдісі арқылы аударылған. Яғни оның беріп тұрған мағынасы бір, бірақ сөйлемнің құрылымы өзгешеленген және осы сөйлемде түсіріп тастау әдісі қолданылған десек болады. Түпнұсқадағы баса-көктеп эмоционалды ренктегі лексикалық бірліктің нақты аудармасы берілмеген. Сондықтан осы сөйлемді мағыналық жағынан жеткізу, яғни интерпретация әдісіне сайма-сай деп қарастырамыз.

– Атың қалай, балақай? – деді бұған.

"Жолым болар" деп ойлады. Лүпілдеп қатты соғып кеткен жүрек кенет алқымға тығылып, аты ауызға түсем дегенше қобдидай столдың аржағында отырған күж қара қойқаңдап қозғалақтап қалды:

– Атың... Атың қалай?

– Жәдігер.

– Жәді-гер?.. Тоқта! Тоқта, балақай. Ұмытпасам, жас кезімде оқыған бір қиссада Жәдігер деген... Иә, Жәдігер деген біреу болған сияқты еді? Ал бар-ау, дәу де болса соның өзі батыр болатын. Ал, сен... – деп күж қара таңданғаны, әлде таңырқағаны белгісіз, бұның бас-аяғына көз жүгірте түсті де, кенет қуанып кетті.– Балақай, сен де осал емессің, тұлғаң батырға келеді. Бой бар. Ал, анау... Өзіңде анау да біраз болар? Ха-ха-ха!..[9,8]

–So your name is Jadiger?

–Yes, yes Jadiger, you repeated and through joyfully. May be, I'll get lucky! Your heart beat harder.

– 'You know that there was a batyr from the epic tale who was named Jadiger. But you… you…' and either surprised and gladdened by the comparison he had come up with, the far man looked you over from head to toe and chucjled. 'Look here, you look a bit like a batyr. The height is right, and you're long –legged. And thay sprout of yours… ! [10,17]

Жоғарыда берілген үзіндіде бірнеше эмоционалды ренктегі лексикалық бірліктер қолданылған. Берілген лексикалық бірліктер сөйлемің лексикалық контекстін өзгертіп тұр. Яғни аталмыш бірліктердің әсерінен барлық сөйлемнің мағынасы өзгеріп тұр. Жалпы үзінді аналог әдісі арқылы аударылған. Сонымен қатар орын ауыстыру мен генерализация әдісі де қолданылған. Яғни сөйлемдердің орындары ауысқан. Алайда, аударма адекваттылығын жоғалтпады. "Жолым болар" деп ойлады. - . May be, I'll get lucky! Эквивалент әдісі арқылы аударылған. Екі нұсқада да адамның ішкі ойы сипатталған. Адамның физикалық, психикалық немесе көңіл-қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық тобына жатады. Оның ішінде адамның ішкі көңіл-күйі мен қобалжуын білдіреді. Ал, сен... - ... – деп күж қара таңданғаны, әлде таңырқағаны белгісіз, бұның бас-аяғына көз жүгірте түсті де, кенет қуанып кетті. But you… you…' and either surprised and gladdened by the comparison he had come up with, the far man looked you over from head to toe and chucjled – берілген эмоционалды ренктегі лексикалық бірлікті адамның физикалық, психикалық немесе көңіл-қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық тобына жатады. Оның ішінде қулану не мазақтау семасына жатқыза аламыз. Балақай, сен де осал емессің, тұлғаң батырға келеді. - 'Look here, you look a bit like a batyr. Ең алдымен Балақай лексикалық бірлігін жеке қарастыратын болсақ ол еркелету мәніндегі лексикалық бірліктер семасына жатқызамыз. Алайда аударма түсіріп тастау әдісі қолданылған. Оны біз шендестіру деп те қарастыра аламыз. Себебі, оның орнына Look here қаратпа сөзі пайдаланылған.

Тоқта... Сонда неге ұқсауы мүмкін? Бәсе, осы сылбырлық емес пе еді он үш жыл бойы Бәкизаттың жүйкесін құртып біткен? Соның аяғы бұл, міне, айдалада, аңыраған ашық теңіз үстінде тұр. [9,3]

Wait a minute…was that not your very life? Was it not same awkwardness that had depressed Bakizat all those thirteen years? And now here was at its ending – and you were lonely, forsaken, exhausted on a barren, icy field. [10,13]

Сөйлемдегі берілген эмоционалды ренктегі лексикалық бірліктерді қалыпты білдіретін эмоционалды сөздер тобына жатқызамыз , оның ішінде тұру семасы. Сипаттау әдісі арқылы аударылған.

Кім еді осы, әкесі ме еді: "аяғы дүниенің ырың-жырың" деген? Ырың-жырың... [9,3]

For good reason its said that a life at its ends is like a torn rag [10,3]

Сөйлемдегі эмоционалды ренктегі лексикалық бірлік Ырың-жырың... - a torn rag сипаттау әдісі арқылы берілген. Себебі қазақ тіліне сай жоғарыда берілген сөз ағылшын тілінде қолданылмайды. Сөйлемде түсіріп тастау әдісі де қолданылған. Кім еді осы, әкесі ме еді: - сөз тіркесі түсіріліп тасталған.

...рас, әкесінің немере інісі – Сары Шая... Бірақ ол қырттың барынан жоғы.. [9,6]

True, there was only your fathers counsin, Sary Shaya… But it was better without that son of a bitch. [10,14]

Аударма толығымен берілген. Сөйлемдегі эмоционалды ренктегі лексикалық бірлік бір жағынан алғанда адамның ішкі психологиялық көңіл-күйін білдірсе, екінші жағынан ол демонология семасына жатады. Оны біз белгілі бір ызалық семасындақарастырамыз, оның қалпы денотатив компонентке экспрессив - бағалауыштық мағынадағы сөзге тән келеді.

... таң атқанша дырдуға басқан дипломды жігіттер ұйықтап жатқан кісілердің үстіне баса-көктеп кірмеді демесең, сол түні көшені басына көтеріп-ақ бақты[9,5].

You and your fellow gdaduates partied all night long

in their joy – you sang, shouted, and romped disturbing their neighbors sleep. [10,14]

Физиологиялық процесті білдіретін эмоционалды сөздер (ішу, жеу, күлу, жылау, сөйлеу, қарау, түкіру семаларының барлығын бірге алып қарастыра аламыз). Сипаттау әдісі арқылы аударылған, сонымен қатар толықтыру әдісі қолданылған. - көшені басына көтеріп-ақ бақты - romped disturbing their neighbors sleep. Көше – neighbor сөзімен алмастырылған. Оны аударма теориясында алмастыру әдісі деп айтамыз. Түсіріп тастау әдісі де қолданылған - жігіттер ұйықтап жатқан кісілердің үстіне – түсіріліп тасталған.

– Қанішер... Көр! Көр, не істегеніңді! [9,27]

–'Hey, you blood-sucker…Look! Well, look at what you've done!' [10,30]

Сөзбе сөз аударылғанымен, мағынасы жоғалмаған, толықтай адекватты аударма болып табылады. Адамның физикалық, психикалық немесе көңіл-қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық тобына жатады. Жоғары эмоционалдылықты байқауға болады. Айқайлау не ұрсу семасына жатқызамыз. Қанішер... - blood-sucker… қос тілде де демонология сөзіне жатқандықтан, демонологиялы жмоционалды ренктегі сөздер тобына жатқызамыз.

Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» шығармасының ағылышын тіліне аударылған нұсқасын талдап, шығармадағы эмоционалды ренктегі лексиканың аударылу ерекшеліктерін анықтап және салыстыру жұмыстары жасау нәтижесінде бірнеше мысалдар таңдалып, ұсынылып отыр. Осыған орай, көркем шығарма мәтіні экспрессивті немесе эмоционалды, эстетикалық ақпарат беретін құрал болғандықтан, оның оқырманға немесе тыңдарманға образды-эмоционалды әсер ететін ерекшелігі бар екені анық мәселе.

.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Алдашева А. М. Аудармадағы баламалық (орыс тілінен қазақ тіліне аударылған нұсқалар негізінде). – Алматы, 2004.

2. Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы,1995.

3. Джунисбеков А. Казахский язык без грамматики. Ч III. – Алматы, 2011.

4. Жаманбаева Қ. Түркі тілдеріндегі тілдік ерекшеліктер.– Алматы, 2001 ж.

5. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы,1968.

6. Жанпейісов Е. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар). – Алматы, 1976.

7. Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім. (лексика). – Алматы, 1955

8. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауезова). Алматы, 1989.

9. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз - Алматы: Жазушы,1999.

10. Nurpeisov A. Final respects – New York: Liberty Publishing House, 2013.

Сырлыбаева Гульнара Торебековна
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
филол.ғ.к. Талдықорған, gulnara_s.t81@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАРСЫ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Түйін. *Мақалада қарсы мәнді фразеологизмдердің қалыптасуы мен оның даму тарихы туралы қарастырылған. Қарсы мәнді фразеологизмдердің семантикалық ерекшелігі қамтылып, антонимдік-синонимдік парадигмалары, антоним фразеологизмдердің полисемиямен байланысы анықталған.*

Сондай-ақ, мақалада антонимдердің фразеологиялық бірліктердің мағынасын салыстыру арқылы туындайтындығы туралы айтылды.

Кілт сөздер: *фразеологизм, антоним, парадигма, синоним, полисемия, семантика.*

Резюме. *В статье рассматривается история изучения и способы образования фразеологизмов с противоположными значениями. Анализируется семантическая характеристика фразеологизмов с противоположными значениями, рассматриваются антонимично-синонимические парадигмы, связь фразеологических антонимов с полисемией. А так же в статье сравнивается значение фразеологических единиц.*

Ключевые слова: *фразеологизм, антоним, парадигма, синоним, полисемия, семантика.*

Summary. *The article discusses the history of the study and ways of formation of phraseological units with opposite meanings. It examines the semantic characteristics of phraseological units with opposite meanings, considers antonymous-synonymic paradigm, the connection of phraseological antonyms with polysemy. The article also discusses the importance of phraseological units that it is determined not on the basis of a structural nature, but in comparison of meaning of phraseological units.*

Key words: *phraseology, antonym, paradigm, polysemy, synonym, semantic.*

Жалпы тіл білімінде лексикалық антонимдер жиырмасыншы ғасырдың 50-жылдардан бастап зерттелінсе, фразеологиялық антонимдер 60-жылдарынан бастап зерттеушілер назарына ілікті. Тілдегі фразеологиялық антонимдер мәселесі туралы деректер лексикология мен фразеологияға арналған оқулықтарда, шағын мақалаларда, санаулы зерттеу еңбектерінде көрініс тапқан. Десек те, аталмыш тақырып төңірегіндегі дәйекті ой мен ғылыми тұжырымдар мүлдем жоқ деп те айта алмаймыз. Төмендегі талданатын зерттеу еңбектері осы айтылған ойымыздың дәлелі болары анық.

Тіл білімінде фразеологиялық антонимдердің алғашқы теориялық негізін және осы мәселе жөніндегі идеяны дамытушы зерттеуші – А.И. Алехина. Ғалымның 1968 жылы «Фразеологическая антонимия в современном английском языке» атты оқу құралы жарық көрді /1/.

Жалпы тіл білімінде А.И. Алехина теориясының жалғасы Л.П. Зимина (неміс тілі), Т.А. Тонконогова (француз тілі), Ж.К. Қонақбаева (ағылшын, орыс, қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдерді салыстыра зерттеу) сияқты зерттеушілердің кандидаттық диссертацияларында және Е.Н. Миллердің (орыс және неміс тіліне қатысты) ғылыми-теориялық еңбегінде көрініс тапты.

Түркі тілінде, соның ішінде башқұрт тіліндегі фразеологиялық антонимдерге қатысты ғалым З.Г. Ураксин, түркмен тіліне қатысты Б. Байжанов, қазақ тіл білімінде Ж.Мусиннің еңбектерінде дәйекті пікірлер, ғылыми ой-тұжырымдар айтылады.

Лексикалық антонимдердің теориясын қалыптастырушы Ж. Мусин болашақта қарсы мәнді фразеологиздерді зерттеу керектігін тілге тиек етеді. «Фразеологизмдер көбінесе сапалық-бағалық сипатта болады. Сондықтан көптеген идиомдар мен фразалар бір-біріне қарсы мағынада болып келе береді» – деген тұжырымды да ғалым Ж. Мусин жасаған болатын [2, 20 б.].

Ж. Мусиннен кейін қазақ тіліндегі алғыс-қарғыс мәнді фразеологизмдер мәселесін зерттеуші С. Төлекова оларды антонимдік қасиетіне қарай топтастырады:

1) Фразеологогизмдердің мағыналарының тұтастай қарама-қарсы қойылуы: қуанышың қойыңа сыймасын ↔ кесір кетитіңе жолыққыр, құсіретіңе жолыққыр.

2) Қарсы мәндегі фразеологизмдерде бір сөз қайталанып келеді, мұндай сөздер негізінен фразеологизмдерге тірек сөз болады: жолыңа жуа біткір ↔ жолың даңғыл болсын, жаның жадырағыр ↔ жаның шыққыр.

3) Фразеологизмдердің бір немесе екі компоненті фразадан тыс алғанда қарсы мәнге ие болады: көзіңнің оты жансын ↔ көзіңнің оты өшсін, ұзақ өмір берсін ↔ өлім келгір [3, 99 б.].

Тілдік фактілерден мағына қарама-қарсылығы фразеологизмдерге де тән құбылыс екенін аңғардық. Фразеологизмдердің қарама-қарсы мағынада жұмсалуы лексикалық антонимдерге қарағанда өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Бұл ерекшелік көбінесе фразеологизмдер мен лексикалық бірліктердің жеке қасиеттері негізінде туындайды.

Қарсы мәнді фразеологизмдердің ең алдымен семантикалық категорияға қатысы тұрғысынан

ерекшеліктерін анықтауға болады.

Фразеологиялық антонимдік-синонимдік парадигмалар. Кез-келген фразеологиялық антонимдер мағына қарама-қарсылығына негізделумен қатар, олардың мағыналарының ұқсастығы мен жақындығына, бірегейлігіне, ортақ мағынаның болуына негізделеді деген тұжырым қалыптасады. Осы тұрғыда қарсы мәнді фразеологизмдер синонимдік фразеологизмдермен байланысты болары анық. Нәтижесінде лексикадағы сияқты фразеологизмдер де антонимдік-синонимдік байланысқа түседі. Бұл мәселе төңірегінде тіл білімінде біраз болса да ғылыми ойдың негізі қаланған. Осы ретте З.Г. Лукина: «Антонимдік жұптардың қалыптасуына синонимдердің тигізер ықпалы өте зор» /4, 105 б./ – деп тұжырымдаса, Б.А. Плотниковтың айтуынша: «Антонимдер мен синонимдерді бір семантикалық шеңбердің ауқымында қарастырған дұрыс». Зерттеуші осы тұрғыда былай деп ой түйеді: «По семантическим свойствам, проявляющимся в синтагматическом плане языка, синонимы и антонимы не различаюшиеся между собой, относятся к одному кругу семантических явлений и могут рассматриваться в рамках одной синтагмо-подсистемы» /5, 68 б./.

Айтылған тұжырымдарды басшылыққа ала отырып, фразеологиздердің антонимдік-синонимдік парадигмаларының семантикалық-құрылымдық ерекшеліктері негізінде олардың арасындағы байланыстардың төмендегідей түрлерін көрсете аламыз:

1) Фразеологизмдердің бір қатарлы антонимдік-синонимдік топтары. Мұнда бір фразеологизмге синонимдік қатардағы фразеологизмдер түгелдей антоним болып келеді: дені сау фразеологизміне дертті болу → басы ауырып, балтыры сыздау → өкпесін сүйретіп жүру → сары жамбас болу фразеологизмдерінің әр қайсысы антоним ретінде жұмсалу қасиетіне ие.

Кейбір жағдайда бір ғана фразеологизмге қарсы мәнде жұмсалатын синонимдік қатардағы фразеологизмдер саны үшеу, төртеумен шектелмей одан да көп ұшырасады: дүниеге келу фразеологизміне ажал нәубеті жету → ақ кебінге орану → дәм-тұзы таусылу → демі тоқтау → дүние салу → дүниеден көшу (өту) → дүниеден қайту → жаны пида болу → жаны жаһанамға кету → жер қабу → жер жастану → топырақ жамылу → көзі жұмылу → қаза болу → қайтпас сапарға кету → о дүниеге сапар шегу → үзіліп кету → сағаты біту.

2) Фразеологизмдердің екі қатарлы антонимдік-синонимдік топтары. Байланыстың бұл түрінде синонимдік фразеологизмдердің екі қатары алынады да, бір-бірімен антоним болып жұмсалады.

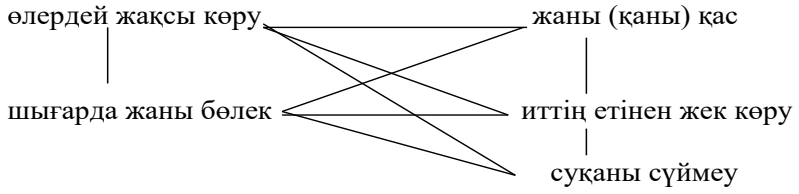

Келтірілген байланыс негізінде мынадай антонимдік фразеологизмдерді жұптастыра аламыз:

өлердей жақсы көру ↔ жаны (қаны) қас
өлердей жақсы көру ↔ иттің етінен жек көру
өлердей жақсы көру ↔ суқаны сүймеу
Немесе:
шығарда жаны бөлек ↔ жаны (қаны) қас
шығарда жаны бөлек ↔ иттің етінен жек көру
шығарда жаны бөлек ↔ суқаны сүймеу

Кей жағдайда бір қатардағы фразеологиялық синонимдер екінші қатарға енген фразеологизмдердің кез келгенімен антоним бола бермейді. Яғни, антонимдік жұп құруда фразеологизмдер синонимдік қатардағы фразеологиялық бірліктермен таңдап, талғап антонимдік байланыс түзеді. Мұнда ең бастысы фразеологизмнің беретін мағынасы басшылыққа алынады.

Мәселен, жанына пышақ жанығандай → қабырғасынан күн көріну → шыр бітпеген → көк бақа → мойнынан жалы кету деген синонимдік қатардағы фразеологизмдер бір ғана «арық» мағынасы сипаттап тұр. Оған қарсы «семіз» мағынасында жұмсалатын синонимдік фразеологизмдер –жардай болып семіру → үрген қарындай → бес биенің сабасындай → басы табақтай, қарны қабақтай. Келтірілген синонимдік қатардағы фразеологизмдер төмендегідей қарсы мәнді иеленеді:

жанына пышақ жанығандай ↔ бес биенің сабасындай
қабырғасынан күн көріну ↔ май басу
шыр бітпеген ↔ үрген қарындай

Бұл фразеологиялық антонимдер адамның түр-тұлғасының арық-семіз сияқты сипатының қарама-қарсы жағын көрсетіп тұр. Ал егер: көк бақа ↔ басы табақтай, қарны қабақтай; мойнынан жалы кету ↔ май басу десек, бұл жұптарға антонимдік қасиет тән емес. Себебі, көк бақа, мойнынан жалы кету фразеологизмдері тек арық малға қатысты айтылады да, бұларға жұп болып тұрған басы табақтай, қарны қабақтай, май басу фразеологизмдері адамның семіздігін білдіріп тұр. Көк бақа, мойнынан жалы кету фразеологизмдері малдың семіздігіне қатысты жұмсалатын жардай семіз фразеологизмімен антонимдік жұп құрай алады.

Мұндай жағдайда фразеологизмдердің нақты антонимін анықтауда оларды контексте беретін мағынасы басшылыққа алынуы тиіс. Мысалы:

Семіз мал бар дейсің бе, қазір бәрінің еті көк бақа («Айқын»).

Жалы кетсе мойнынан,
Арғымақ ат шаба алмас
Ерден туған жампозға
Арыса кіре сала алмас (Шернияз).

Арыстан, қасқыр, түлкі – уақ аң, тышқан аулап күн көреді. Түйе жердің оты мен суына жардай болып семіреді («ҚЕ»).

Бірінші сөйлемде көк бақа фразеологизмі малдың жалт етері жоқ, өте арық екендігін білдіреді. Екінші сөйлемде жалы мойнынан кету фразеологизмінің арық атқа, жылқы малына қатысты қолданылғанын көруге болады. Үшінші мысалда бұл фразеологизмдерге қарсы мәнде жұмсауға болатын жардай болып семіру малдың семіздігіне қатысты мағынаға ие.

Сонымен, фразеологизмдердің антонимдік-синонимдік парадигмалары негізінде түрлі тілдік өзгешеліктер көрініс табады. Мәселен, бір қатарлы синонимдік фразеологизмдердің әрқайсысы бір ғана фразеологизмге антоним болуы мүмкін. Немесе екі қатарлы синонимдік фразеологизмдер өзара бір-біріне қарсы мәнде жұмсалып, антонимдік жұп құру қасиетіне ие. Алайда, тілімізде мәндес мағынада тұрған фразеологизмдер келесі синонимдік қатардағы фразеологиялық бірліктердің барлығымен антонимдік байланысқа түспей, таңдапталған антоним болу қасиетін иеленеді.

Қарсы мәнді фразеологизмдердің полисемия құбылысымен байланысы. Қазақ тіліндегі антонимдердің полисемия құбылысымен байланысы турасында Ж. Мусин былай дейді: «Антонимияның полисемия құбылысымен шектесуі сөздің контекстік мағынасы, ауыс мағынада қолданылуы, оның экспрессивтік-стильдік синонимдік мәні т.б. жайттармен қат-қабат байланысып жатады» [2, 13 б.].

Лексикалық антонимдердің полисемия құбылысына қатысы жөнінде А. Жүсіпов формула арқылы (V=) көп мағыналы сөздердің антонимдік жұпқа түскендегі семантикалық ара салмағын ажырату үлгісін ұсынады.

Автордың пікірінше: «антонимия мен полисемияның ара қатынасын объективті түрде беру үшін полисемияның ауқымы кең екенін ескерген жөн, сондықтан қарама-қарсылық полисемияға байланысты, ал полисемия өз кезегінде антонимияны күрделендіру үшін қажет, әркез сөздердің тура қарама-қарсы қойылуын қиындатады» [6, 16 б.]. Бұл лексикалық антонимдерге қатысты айтылған ой. Фразеологизмдердің көп мағыналарының антонимдік жұбын анықтауда да, әр мағынаға қарама-қарсы қойылатын фразеологизмдерді іздестіреміз.

Тіліміздегі фразеологизмдердің көп мағыналарының саны екеу немесе үшеу ғана, ал лексикалық антонимдердің беретін мағыналары өте көп болып келуі тілдегі бір ерекшелік деп танимыз. Көп мағыналы фразеологизмнің мағыналарының біріне қарсы мәндегі фразеологизмді олардың семантикасына сүйеніп анықтай аламыз.

I. Фразеологизмдер антонимдік жұп құрағанда олардың көп мағыналарының біреуінің ғана антонимдік мәнде көрінуіне төмендегідей мысал келтіруге болады: дедек қағу фразеологизмінің 1) зыр жүгірді, алды артына қарамай зытты; 2) қорқып қалтырады деген көп мағыналары бар. Бұл фразалық тіркес бірінші мағынасында тұрып, табан аудармай отыру деген екінші бір фразеологизммен антоним болады.

Немесе, жанын жалдау тұрақты тіркесінің беретін мағыналары:

1) өтірік айту, алдау;
2) ептеп-септеп күн көру;

Бұл фразеологизм алғашқы мағынасында тұрып ағынан жарылу фразеологизміне қарсы мәнде жұмсала алады.

Тілімізде көп мағынаға ие фразеологизмдердің бірі – аузымен құс тістеу, беретін мағыналары:

1) жүйрік, ұшқыр;
2) сөзге шешен;

Аталған фразеологизм сөзге шешен адамға қатысты мағынаға ие болған жағдайда екі сөздің басын құрай алмау деген фразалық бірлікпен антонимдік жұп ретінде жұмсалады.

II. Көп мағыналы фразеологизмнің әр мағынасының бір мағыналы фразеологизммен антоним болуы. Мысалы: салт басты, сабау қамшылы фразеологизмі:

1) жалғыз басты (кісі);
2) жарлы, кедей, малы жоқ мағыналарын білдіреді.

Осы берілген мағыналардың әрқайсысы мынадай тұрақты тіркестермен антонимдік жұп құрайды: салт басты, сабау қамшылы (1) ↔ үйлі баранды (жанұясы бар), салт басты, сабау қамшылы (2) ↔ төрт түлігі сай (малға байыды).

Дәл осы сияқты бүйірі шығу тұрақты тіркесінің беретін мағыналары:

1) қарны қампиып тойды;
2) жарыды, жетісті. Осындай көп мағынаға ие болу нәтижесінде мынадай антоним жұптар жасалады:

бүйірі шығу (1) ↔ өзегі талу
бүйірі шығу (2) ↔ тақия тамтығы қалмау

Жөніне кету фразеологизмі:

1) дұрыс жолға түсу;
2) жайына отыру, ешнәрсеге араласпау мағыналарын білдіре тұрып, төмендегідей екі антонимдік жұп құрайды:

жөніне кету (1) ↔ жолдан таю
жөніне кету (2) ↔ құйысқанға қыстырылу

Мойнына су кету фразеологизмінің білдіретін мағыналары:

1) жүдеп - жадады;

2) қысылды ұялды, осы мағыналар негізінде мойнына су кету (1) ↔ гүлдей жайнау; мойнына су кету (2) ↔ беті бүлк етпеу фразеологиялық антонимдер жасалып тұр.

Фразеологиялық антонимдердің полисемия құбылысына қатысы негізінде: көп мағыналы фразеологизмнің ұғымдық сипаты негізінде фразеологиялық антонимдер саны да молайып отыратындығын, көп мағыналы фразеологизмдердің антонимдігі синонимия құбылысымен тығыз байланыста келіп, нәтижесінде фразеологиялық антонимдердің қатарының көбеюіне, күрделенуіне себебші болатындығын байқадық.

Әдебиеттер тізімі:

1 Алехина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке: Уч. пособие. – Челябинск, 1968. – 43 с.

2 Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы, 1984. – 176 б.

3 Төлекова С. Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мәнді фразеологизмдер: Филол. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 1974. – 152 б.

4 Лукина З.Г. Синонимы и антонимы в пределах лексико-семантической группы слов // Лексикографический сборник. – Москва, 1963. - Вып. 6. – С. 105-116.

5 Плотников Б.А. Дистрибутивно-статистический анализ лексических значений. – Минск, 1979. – 134 с.

6 Жүсіпов А. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары: Филол. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Астана, 2004. – 154 б.

Сұлтанова Бибігүл Мыңбайқызы
ф.ғ.к.

Ермағамбетова Ләззат Нұрғабылқызы
п.ғ.к., Абылай хан ат. Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

Тойғанбекова Майра Шоданқызы
аға оқытушысы

Наралиева Рахила Тұрсынқызы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, аға оқытушы

ҚАЗАҚ ТАРИХИ РОМАНЫ ЖӘНЕ ТЕКТІЛІК ФЕНОМЕНІ

Түйін: *Мақалада қазақтың белгілі батыры, шешен, Байбақты руының биі Сырым Датұлы ерлігін суреттеген тарихи роман талданған. Романда Сырым батыр ерлігі, күресі арқылы қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы күресі кең ауқымда суреттелген. Автор көркем шығармаға арқау болған тарихи шындықты барынша ұтымды пайдаланған.*

Кілт сөздер: *тарихи дерек, көркемдік шындық, образдар, образдар эволюциясы, көркемдік, жанр, драмтизм.*

Резюме. *Статья посвящена исследованию исторического романа в современной казахской прозе. В качестве исследования выступает роман Кажыгали Муханбеткалиева «Тар кезең», отражающий исторические события XVII-XVIII веков в Казахстане, период, который стал самым тяжелым временем в истории казахской нации. Рассматривается эволюция героического образа С. Датулы – главного героя романа. Анализируя роман, автор делает существенные выводы и суждения о художественных особенностях романа К. Муханбеткалиева.*

Ключевые слова: *историческая правда, документальный источник, поэтический вымысел, образы, образные средства, жанр, драмтизм.*

Summary. *The article investigates the historical novel in modern Kazakh prose. As research is the novel Kazhygali Muhanbetkaliev «Tar kezeň» reflecting historical events of XVII-XVIII centuries in Kazakhstan, a period that was the most difficult time in the history of the Kazakh nation. The evolution of the heroic image of S. Datuly - the protagonist of the novel. Analyzing the novel, the author makes a significant conclusions and judgments about the artistic features of the novel K. Muhanbetkaliev.*

Key words: *historical truth, documentary source, poetic fiction, imagery, shaped means, genre, dramatic effect*

Қазақ тарихының әрбір кезеңі, яғни ел басынан өткен, халық тағдырында терең із қалдырған тарихи, саяси оқиғалар енді нақты тарихи тұлғалардың - қазақ батырларының бейнесі арқылы, солар өмір кешкен, азаттық жолында арпалысып өткен заман, уақыт кеңістігі арқылы көркем шежіреленді. Әдеби кейіпкер ретінде бой көтерген осынау тарихи тұлғалардың көркем, жинақталған бейнесін сомдау енді өз кезегінде қаламгерлер үшін де жаңа суреткерлік, шеберлік мүмкіндіктерге жол ашты.

Осы тұрғыдан алып қарағанда соңғы жылдардағы әдебиетіміздің табысы, жетістігі деуге болатын шығарма Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романы.

«Тар кезең» тарихи романында қазақ билерінің аристократиясы, яғни тектілігі жарқырай көрінген. Басы Сырым батыр, Қараман Тана Малайсары би, Алаша Сапар би, Азамат би, Өтеулі би, Таманың батырлары ағайынды Қадыр мен Садыр, табын Барақ пен Тіленші батырлар, Айралы батыр, Жиеншора батырлардың тектілігі романның бүкіл өн бойына желілей тартылып тұр. Тектілік қазақ ұғымында ең жоғары қасиет. Қазақтың қанындағы тектілік сонау Күлтегін, Тонікөк заманынан байырқаланып, Шыңғыс хан дәуірінде тіпті айқын көрінсе, одан бері де үзілмей келе жатқан ең жоғарғы адамдық қасиет. Қазақ ұғымында:

Тектіден текті туады,
Тектілік тұқым куады.
Тектілердің тұяғы,
Таңдайды құз-қияны.
Шын тектілер халқы үшін,
Өлімге басын қияды.
Жақсы, жаман деместен,
Жанына жұртын жияды... [1].

Тектілік құбылыстың тәрбиеге көнбейтінін, ол атаның қаны, ананың сүтімен дарып, сүйекке бітетін асыл қасиет екенін қазақ халқы алыстан, аңғарды.

Қазақта «текті» деген жақсы сөз бар. Бұл киелі қасиет тамыры тереңнен бастау алатын құнарлы топырақтан даритыны белгілі. Бұл ұғым адамның байлығымен, дәрежесімен, дүниесімен өлшенбейтін, өмір сүру үрдісі де ешкімге ұқсамайтын, кірпияз, сырбаз адамдарға тән қасиет. Қарапайым киінгенімен, қарапайым өмір сүргенімен ондай адамдар пенделік ұсақтықтан аулақ, тірліктегі ұсақ-түйекке бас қатырмайтын, дүниеуи мәселерлерге алтын уақытын

қимайтын дегдар адамдар. Олар айналасындағы тірлікке паңдана қарайды, таза жүреді, сырбаз сөйлейді. Бұл кірпияздық кеуде керген тәкаппарлықтан өзгеше, парасаттылықпен ұштасып жатқан рухы биік, жаны таза жандарда болатын қасиет. Бұл жердегі тазалық та – ар тазалығымен ұштасып жатқан әділдік пен туралықтың көрінісі. Сырбаздық салиқалы сөз, берік ұстаным, жайлылықтың ар жағында кірпияздық басым тұратын талғампаз бейне бар.

Қазақ: адал да әділ, өз елін, өз жерін айрықша сүйетін, жүрегі махаббатқа толы, намысын қолдан бермейтін, кең даламыздың ойы мен қырын еркін шарлайтын, ерікті де еркін ой толғайтын, жау шапса, найзасын қолына іле сала, атына жадағай мініп қарсы шабатын батыр тұлғалы, жарқын жүзді жандарды текті деп танып, тектінің ұрпағы деп топшылауға болады. Сол қазақтан барып, Қабанбай мен Наурызбай (беріде Бауыржан Момышұлы) сияқты батырларымыз, Абылай мен Кенесары сияқты хандарымыз, әйгілі ақын-жырауларымыз, би-шешендеріміз, өнерпаз (Біржан-сал, Ақан-сері, Әміре Қашаубаев, Күләш Байсейытова және т .б .), Абай мен Шәкарім сияқты философиялық ойдың алыптары, Әлихан мен А. Байтұрсынұлы сияқты намысқой да зиялы азаматтарымыз, М. Әуезов пен Мағжан Жұмабаев сияқты ақын-жазушыларымыз, Қ. Сәтбаев пен Әлкей Марғұлан сияқты ғалымдарымыз дүниеге келген. Романда Кете Көккөз би, Сырым батыр, Қараман Тана Малайсары би, Алаша Сапар би, Азамат би, Өтеулі би, Тама Қадыр мен Садыр батыр, табын Барақ пен Тіленші батырлар, Тұрманбет би, Айралы батыр, Жиеншора батырлардың тектілігі романда сәтімен бейнеленген. Билер мен батырлардың алмағайып қиын заманда сабыр сақтай білуі, бар мәселені ақыл таразысына салуы орынды. Мысалы:

«Ойпыр-ай, «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына».. деуші еді. Бұл ханның қасқырдан да бетер болғаны ғой, сонда! Қандасына шапқаны, қарамағындағы халқына өзі дұшпандық қылғаны әбден біткені ғой, бұл ханның! Қой! Жарықтық Әбілхайыр ханның аруағын қаншама сыйлағанмен, оның мына азған ұрқы – жанын орысқа сатқан опасыз ханды тоқтатпай болмайды екен! Болмас тоқтатпай! Болмас... – деп, би қатты шамырқанып, тас-түйін беркініп алған.

Сол оймен, айналасы бір аптаның ішінде, екі мың шаңырақтан астам Байбақтылардың да, бүкіл бес Сұлтансиықтың да есімі елге белгілі жақсы-жайсаңдарын түгелімен қасына шақырып алып, үлкен кеңес құрған би, оларға жай-жағдайды жасырмай, бірден әңгіменің ашығын айтты. Дағдарған жұрт: – «Енді қайттік?! Ал, не істеу керек енді?!» – дегенде, ханға қатты кектенген мына халықтың қазір бұл не айтса да, соған қайыл болып отырғанын би анық байқады. Байқады да, жұрттың осы ширығысы үстінде, ол өзінің ойында көптен бері жүрген аса қиын да, қатерлі бір істі, не де болса, осы жерде бастап жіберуге біржола бел буды.

«..Бұл – орысқа арқа сүйеп алып, өз елімен есептесуді әлдеқашан қойған (ақыры, міне, қарамағындағы халыққа опасыздық жасағаны бүкіл жұртқа білініп қалып, күллі ел лағнет айтып отырған) хан Нұралыны тақтан тайдырып, ендігі жерде елдің тыныс-тіршілігін де, ел басқару ісінің өзін де мүлде басқа арнаға салу керек деген қатерлі ой еді!

Бұрын-соңды қара қазақ баласы қадам басып көрмеген бұл ісінің алмағайып әрекет екенін; бұл жолда, бәлкім, кісінің басы кетерін де – Байбақты Сырым би, әрине, ойламай қалған жоқ. Мұның өзі бір... аумалы-төкпелі, аса қатерлі қадам екенін; оған бел шешіп кіріскелі отырған қазіргі кезеңде қолдаушылары мен жақтастары қаншама көп болса, күні ертең-ақ қарсы шығып, дұшпандық қылатын қастастары да одан еш кем болмасын, әрине, би анық білді. Алайда, біле тұрып, ол бүгінде өз еркі басынан кетіп бара жатқан, ханы әне! Қаймана жұрттың қызметшісіне айналған; ал, елдігі күннен-күнге азып бара жатқан мына жұртты қалайда жаңа бір өрістерге шығару үшін, осынау қауіпті де, аса қатерлі іске, «Нар тәуекел!» деп қадам басты! Өйткені, тек мына ханның ғана емес, бүкіл хандық биліктің өзінің бұ күнде әбден азып-тозғанына, оны өзгертпей, ендігі жерде бұл елдің елдігін сақтап қалу мүлде мүмкін емес екендігіне көзі түбегейлі жеткен бірден-бір адам – әзірге бұл төңіректегі қазақта тек бір өзі екендігін де Сырым би анық ұққан-ды» [2, 257 б.].

Сол асыл текті даналарымыз, Сырым би теңдесі жоқ сұлу, қойнауы толған қазына, ұшы-қиыры жоқ кең даламызды сақтау үшін, жан-жақтан төнген жауға дес бермей, айнала елдермен, енді тең терезелі ел болу үшін бір қатерлі іске амалсыздан бел буғанын көреміз. Батыр бас амандығынан гөрі ел амандығын ойлап отыр.

Романдағы жер тақырыбы туған өлке тарихының сол замандағы барша белесін қамтуға жол ашты десек, артық айтқандық болмайды. Мысалы:

«Жайықтың төменгі сағасы – Сырымның базарлы балалық шағы өткен, қоңыр төбелерінің басында әлі күнге дейін қалқайып-қалқайып ата-бабаларының ескі қорымдары тұрған, көзге де, көңілге де ыстық, ертегідегідей бір ғажайып мекен еді... Алайда, бұл жерлерден: Дендердің Қаройын жайлаған Таналардың да, оларға іргелес отыратын Алашалардың да, аржағындағы, – Ақжар беттегі, – Байбақтылар мен олардан да төменіректегі Қызылқұрттардың да еріксіз өкше көтергендеріне көп жылдардың жүзі өткен-ді. Содан бері, қыста Нарынға, көктем туа кері қарай, мал айдағанда ғана болмаса, ата қоныстарына қайрылып бір соғарға, асықпай жүріп армансыз аралауға бұлардың ешқайсысында да мүмкіндік болған жоқ-ты. Жайықтың оң жақ бетіндегі биік жарқабақтың басына қамал салып алған орыс, іргесі бекігесін-ақ, күні-түні мосы ағаштан қарауыл қарап отырып, бұ маңайға қазақты тұрақтатпай, ақыры тықсырып шығарған...

Әйтсе де, «Әркімнің туған жері – Мысыр шәрі»... деген. Ата-бабаларының осы бір ескі қоныcы есінен кетпей, төменгі Жайық бойындағы өзінің кіндік қаны тамған бұл жерді Сырым ылғи да аңсап жүруші еді. Көптен бері бұл жаққа жолы түспеген ол, бүгін (сонау Бұлдыртының аяғындағы Үлкен айдында, жаз жайлауда отырған ауылдарынан аттанғанға екі күн өткенде) Дендер асып, қазір әлдеқандай бір қаймана орыстың атымен «Кулагин» аталып жүрген, өздерінің ескі атакүлдігі «Ақжарға» қарай беттегеннен-ақ, көңілі әлденеге алабұртып, баяғы балалықтың алаңсыз күндерінің ізі қалған сол жерге жеткенше жүрегі атқақтай соғып, байыз таба алмай-ақ қойды. Ал, сонадайдан Ақжардың төбесі көрінгендегі көңіл-күйін тіпті сұрамаңыз... Томай құлақ торы аттың үстінде әдеттегісінше алшиып отырған алпамсадай аса ірі де айбарлы кісінің суық жүзі кенет өз-өзінен жібектей есіліп, құдды оны біреу бейкүнә балалықтың алтын нұрына шомылдырып алғандай, жайнап, жадырап сала берді».

...Бала кезінде Жайықтың бұл тұсын ел «Ноғай кеткен» атаушы еді. Өйткені, есіліп аққан ен дарияның ең жіңішке жері осы болған соң, ертеде сонау

«Тайсойған мен Дендерден;
Сағыз бенен Жемдерден
құралайдай шұбырып» келіп,
«Атаңа нәлет кәуірдің,
пайдасына қалмаса игі еді;
ноғайлы-қазақ жұртымның
кейінгі туған балдары!» – деп, жарықтық Қарғабойлы, Қазтуғандардың көші осы жерден, – Ақжардың тұсынан, – өткен екен десетін.

Сонда, «Өзіне тиген дұшпанын, қарт бурадай тіздеді!» – деп мадақ ететін Қазтуған батырдан, қариялар:

– Әу, батыр, қайрылмастай болып қайда барасыз?! Неден шошындыңыз?! – деп сұрағанда...

Жарықтық:
– Еділді алса – елді алар;
енді алмаған не қалар?!
Жайықты алса, жанды алар;
жанды алған соң, нең қалар?!
Ей, жақсылар, жақсылар!
Бұ қоныстан кетпесең,
мұны талақ етпесең,
қынама бешпет киерсің;
арбаға мәштек жегерсің.
Жасауылды – жасақ деп,
одаманды – одақ деп,
қасына соның ерерсің!
Ақылы кетіп, сасқан жұрт...
Күндердің күні болғанда,
қайғыға шіріп өлерсің! –
деп, зар қағып: –
«Менің бүйтіп жүргенім –
аузы түкті кәуірдің
күшті болған салдары-ай!
Кәпірден теңдік алуға,
қайта келер деймісің,
мұсылманның баяғы –
Шыңғыстан туған хандары-ай!» –
деп еңірепті десетін.

Қазір сол сөздер есіне түскенде жаны еріксіз егіліп, іштей өксіген Сырым би:

– «Беу, дүние-ай! Солардың да алтыннан соққан кеудесі ат басындай шерге толып, бұл фәнидің жүзінен өте шықты-ау!» – деп, көкірегі қарс айырылардай қайта-қайта күрсініп тұрып, өзек өртін әрең басты...» [2, 338 б.].

Тарихи шындық молынан қамтылуы үшін алдымен өткен жылдарға тереңдеп бойлау керек. Тереңдеп бойлаудағы басты қадам – тарихи құжат. Құжатқа, архив көздеріне сүйену керек. Онысыз тарихи шындық туралы сөз қозғау мүмкін емес[3, 184 б.].

Тарихи шындықтың іргетасы, құрылыс материалы – ең әуелі факт. Қ.Мұханбетқалиұлы «Тар кезең» тарихи романын жазуға табандатқан жиырма бес жыл тер төксе, осы қыруар уақыттың денін XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи жағдайларды жатпай-тұрмай тексеруге, фактілер шоғырын жинауға жұмсағандығы романнан таза көрініп тұр.

Сол тарихи шынайы фактілердің молдығы себепті «Тар кезең» тарихи романын оқи бастағаныңда-ақ, роман оқиғаларының жуан ортасында, кейіпкерлерінің бастан кешкен ыстық-суығына ортақтасып жүргендей сезімге бөленесің. Көркемдік сипаты толық, нағыз реалистік шығарма тарихи шындықты дұрыс қорыту нәтижесінде дүниеге келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бердібай Р. Тарихи роман. –А.: Санат, 1997. 336 б.

2. Нұрғалиев Р. Телағыс, - Алматы, Жазушы, 1986 ж.

3. Мұқанбетқалиұлы Қ. Тар кезең, - Алматы 2012 ж.

4. Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық, - Алматы 2008 ж.

5. Қазақ әдебиетінің тарихы, он томдық, 4 том, - Алматы 2005ж.

6. Қирабаев С. II томдық шығармалар жинағы, Бірінші том, - Алматы, 2011

Каримова Б.С.
к.ф.н. КазГосЖенПУ

Онгарбаева А.Т.
ст.преподаватель кафедры русского языка

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ АБСТРАКТНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Түйін: *Біздің елімізде Тәуелсіздік күнінен бастап салыстырған тілдердің әлеуметтік-экономикалық, саяси, ғылыми және мәдени іс-шаралар Белсенді дамыту және жетілдіру көрінісі болып табылады. Мақалада сөзжасамдық түрлері және дерексіз зат есімнің санаттары мен типтерінің сөз қалыптастыру, жалпы заңдылықтарын көрсететін жаңа сөздер пайда процесіне арналған.*

Резюме: *Активное развитие и совершенствование сопоставляемых языков является отражением тех социально-экономических, политических, научных и культурных событий, которые происходят в нашей республике со Дня независимости. Статья посвящена процессу появления новых слов, отражающих общие закономерности словообразования, в которых реализуются словообразовательные типы и категории абстрактных имен существительных.*

Summary: *The active development and improvement of the languages being compared reflects the socio-economic, political, scientific and cultural events that have been taking place in our republic since the Independence Day. The article is devoted to the process of the appearance of new words reflecting the general laws of word formation, in which the word-formation types and categories of abstract nouns are realized.*

Способы образования абстрактной лексики сопоставляемых (казахский, русский, английский) языков представляет собой мощный пласт словаря сопоставляемых языков, так как отражают происходящие в обществе изменения исторического и социокультурного характера. Она включает обширный круг слов, которые передают абстрактные понятия, отвлеченные свойства и качества, действия и состояния. Можно сказать, что эта лексика гармонично включается как в устную, так и в письменную формы казахского, русского и английского литературного языка.

Активное развитие и совершенствование сопоставляемого литературного языка является отражением тех социально-экономических, политических, научных и культурных событий, которые происходят в республике со Дня независимости.

Современные зарубежные и отечественные авторы (Виноградов В.В., Гвоздев А.Н., Зализняк А.А., Милославский И.Г., Лопатин В.В., Дмитриев Н.К., Исаев С.М., Нуркина Г.Т., Баскаков Н.А., Ахметжанова З.К., Жаналина Л.К. и др.) выделяют группы абстрактных имен, характеризуют их грамматические признаки и способы словообразования.

Следует отметить, что в процессе появления новых слов отражаются общие закономерности словообразования, в которых реализуются словообразовательные типы и категории. Но, однако, в каждом конкретном языке (казахский, английский и русский языки) это связано с существенными особенностями национально-языковой картины мира, в рамках которой человек существует и проявляет себя. В данной статье предпринимается попытка анализа в функциональном аспекте словообразования абстрактных имен существительных в английском, русском и казахском языках, что позволяет по-новому интерпретировать словообразовательные процессы и единицы языка с учетом именно национально-языкового своеобразия и отражения его в тех моделях, по которым осуществляется образование новых слов.

Если обратится к истории словообразования абстрактных имен существительных в лингвистической литературе, то abstractio с латинского дословно в переводе означает «отвлечение, формирование образов реальности представлений, понятий, суждений» [1].

Следует учесть, что Гегель первым ввел в философию категорию абстрактного. Поэтому определение абстрактного понятия в философском понимании будет способствовать более полному восприятию абстрактного в лингвистическом осмыслении. Тем более, что абстрактное в философском определении имеет некую тождественность с понятием лингвистическим. [2]

Обращает на себя внимание то, что выделение в системе частей речи категории абстрактного имени существительного мотивировано специфической особенностью отношения его к общему для имен существительных значению предметности. Так как «категория имени существительного обеспечивает возможность мыслить предметно, в форме названия, даже отвлеченные понятия о качествах и действиях.» [3].

Вопросы характеристики предметности имен существительных нашли отражение в работах датского лингвиста О.Есперсена, русских ученых А.М..Пешковского, В.В.Степановой и др.

Абстракция и самый процесс абстрагирования чрезвычайно характерны для языка. Противопоставление абстрактного и конкретного пронизывает все ярусы языковой структуры и находит отражение как в слове и его значении, так и в других единицах языка. Наиболее очевидным примером абстракции в области лексики является деление знаменательных слов на конкретные и отвлеченные. Первые обозначают вещи, приспособления, механизмы, вещества, природные объекты и т.п., вторые - свойства, признаки, процессы, состояния. Сравните: дом, чемодан, струна, брюки и свежесть, теплота, развитие. Кроме того, разряды отвлечённой лексики могут отличаться друг от друга степенью абстракции.

Абстрактная лексика - это совокупность слов с отвлеченным значением качества, свойства, состояния, действия. Обычно в это число включаются только абстрактные имена существительные, имеющие грамматическое выражение категории отвлеченности (определенные словообразовательные суффиксы. [4].

Абстрактные имена существительные — лексико-грамматический разряд существительных, обозна¬чающих абстрактные понятия (качества, свойства, состояния, действия и т. д.): любовь, красота, бег, нежность. Обычно они не сочетаются с количествен¬ными числительными (не поддаются счету) и упо¬требляются в форме только одного числа — ед. или мн.: доброта (ед. ч.), сумер¬ки (мн. ч.).

Отвлеченными (абстрактными) называются имена существительные, употребляемые для обозначения абстрактных понятий качества, действия и состояния (радость, марафон, боль, бег, досада, тактичность, смятение и т.д.). [5, 6, 7].

Ниже приведена таблица суффиксов, служащих для образования абстрактных имен существительных в сопоставляемых языках.

Таблица суффиксов, служащих для образования имен существительных с абстрактным значением.		
Способы образования абстрактных имен существительных		
способ образования	Суффиксы, при помощи которого образуются существительные со значением отвлеченного качества, свойства	
Языки	суффиксы	примеры
Казахский язык	лық/лік~дық/дік~тық/тік -шылық/шілік - (шы+лық) -сыздық/сіздік - (сыз+лық) -ым/ім~м – -ыс/іс~с –	жастық, қарттық, қиындық Ақымақтық Малшылық, Шаруашылық, басшылық, қиыншылық, тақыршылық Мәдениетсіздік, абайсыздық, ажарсыздық, әдепсіздік Білім, келісім, тоқтам, сөйлем, шыдам Шайқас, жеңіс, табыс, күрес
Русский язык	-ость (-ность) -мость, (-емость) -ни-е (-н-ье), -ени-е -аци-я, (-яци-я), -фикаци-я -к-а -и-е (-ье) -ств-о, (-еств-о) -изм -ур-а -аж	бодрость, гибкость, изысканность, изнеженность, готовность заболеваемость, сопротивляемость достижение, взыскание, изобретение, строение, сцепление агитация, калькуляция, классификация вклейка, заливка, браковка изобилие, усердие, раздолье авторство, председательство, демократизм, материализм, оптимизм, туризм архитектура, адвокатура, монтаж, инструктаж, метраж,
Английский язык	- ment - ion: -ation/- ition /- tion / -sion - f - ness -ce/-cy - ity -dom - th -ery/-ry - ise/ -ice	Development, engagement, enjoyment, management Decision, Discussion, Donation Belief, proof Happiness,Loneliness, sadness, Accuracy, presence Hilarity, possibility, vulgarity Boredom,freedom, wisdom Breadth, health, length, Bravery, chemistry, mockery Pottery, slavery, trickery Expertise, justice, service

Следует отметить, что грамматически отвлеченные (абстрактные) существительные характеризуются тем, что большая их часть имеет только формы единственного числа (блеск, шум, возня, тишина, общность, терпение, добро, зло и т.д.). Лишь немногие из отвлеченных существительных могут быть употреблены во множественном числе при конкретизации значения (радости жизни, красоты природы, шумы в сердце и др.). Некоторые имена отвлеченные имеют только формы множественного числа (точнее, они оформлены грамматически как существительные множественного числа): каникулы, сумерки и др.

В настоящее время ощущается тенденция к расширению сферы употребления форм множественного числа у отвлеченных имен существительных (типа реальности, данности, договоренности, неоднородности). Круг слов, способных принимать эти формы, значительно увеличился. В этом отчасти сказывается стремление языка к большей точности и конкретности высказывания. Особенно это заметно в специальном языке (например, акклиматизации рыб). Другая группа слов, активно принимающая формы множественного числа, - это отглагольные имена со значением действия (поливы, выбросы, продажи, стрельбы). Распространены в сфере производственной, сельскохозяйственной, военной деятельности.

Существуют уникальные аффиксы имен существительных с отвлеченным значением

Основную массу суффиксальных существительных со значением опредмеченного отвлеченного процессуального признака образуют существительные, мотивированные глаголами. Существительные типа мигание, раздувание, бодрствование, перестукивание и др. совмещают в своем значении присущее мотивирующему глаголу значение процессуального признака (действия, состояния) со значением существительного как части речи.

Л.Д. Чеснокова обращает внимание на важные морфологические особенности отвлеченных имен существительных: «при анализе отвлеченных существительных необходимо отметить, что они не изменяются по числам (имеют либо только форму ед. ч., либо только форму мн. Ч. – совесть, смелость, всходы, хлопоты). Не сочетаются с количественными числительными, не сочетаются со словами, обозначающими единицы мер, но могут иметь указание на степень проявления того или иного свойства. Могут сочетаться со словами много, мало, сколько: Сколько горя! Много страданий. Мало радости и т.п.)» [9].

При отглагольных именах существительных с отвлеченным значением используются словоформы как с определительным, так и с объектным и обстоятельственным значениями (падежное значение зависит в этом случае от характера смысловых отношений в словосочетании) во всех сопоставляемых языках [10].

Изучение употребления абстрактных существительных показывает, что последние встречаются, во-первых, в условиях определенной речевой ситуации, во-вторых, стилистически имена отвлеченные несут больщую информацию, чем конкретные существительные, что также способствует эффективности стилистической функции абстрактных существительных.

Использованная литература:

1. Философский энциклопедический словарь, 1983,7.

2. Гегель Г. Кто мыслит абстрактно? Лекции по истории философии. — СПб.: Наука, 1993—1994.

3. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. - М., 1952.

4. С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. Издательство "Азъ", 1992.

5. Мараховская, О. Н. Сопоставительная грамматика казахского языка и русского языка: Учебное пособие. - Астана: Фолиант, 2003. - 104 с.

6. Исаев С.М. Нуркина Г.Т. Сопоставительная типология казахского и русского языков. Учебное пособие. – Алматы. 1996. с.272.

7. znaika.com/hints/17-zat-esim.

8. kaz-tili.kz/su_obrazov.htm.

9. Чеснокова Л.Д. Русский язык. Трудные случаи морфологического разбора. – М., 1991.

10. Милославский И.Г. Лексическое, словообразовательное и грамматическое в слове // Филологические науки. - 1980. - № 1.

Казбекова Жанар Шамиловна
магистр экономических наук, старший преподаватель университет Нархоз
e-mail: jankazbek@mail.ru

НЕОБХОДИМОСТЬ И РАЗВИТИЕ КОНТРОЛЛИНГА В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. *Қазақстандық кәсіпорындар нарықтық қатынастарға көшуге байланысты ұйымдарды басқаруға көп көңіл бөлуде. Шаруашылық субъектілерінің қазіргі заманғы даму этапы кәсіпорынның тиімділігін және жалпы қазақстан экономикасын арттыруға ықпал ететін контроллингті енгізуге бағытталған.*

Тірек сөздер: *кәсіпорынды басқару, контроллинг, басқару есебі, бәсекеге қабілеттілік, қаржылық контроллинг.*

Резюме. *Казахстанские предприятия с переходом на рыночные отношения большое внимание уделяют на управление предприятием. Современный этап развития хозяйствующих субъектов нацелены на внедрение контроллинга, что будет способствовать повышению эффективности предприятии и в целом экономики Казахстана.*

Ключевые слова: *управление предприятием, контроллинг, управленческий учет, конкурентоспособность, финансовый контроллинг.*

Summary. *Kazakhstan enterprises along the transition to market relations pay great attention to enterprise management. The current stage of development of economic entities is aimed to introduce controlling, which will contribute to improve the efficiency of the enterprise and overall economy of Kazakhstan.*

Keywords: *enterprise management, controlling, management accounting, competitiveness, financial controlling.*

Переход казахстанской экономики к рыночным отношениям в значительной степени модернизировал процесс управления производственно-хозяйственной деятельностью предприятия. В современных условиях перед казахстанскими организациями стоят актуальные задачи, решение которых должно способствовать наращиванию объемов деятельности, повышению эффективного осуществления миссии предприятия. Модернизация экономики заставила иначе взглянуть на цели предприятия, пути и формы их достижения. Прежние методы, имевшие успех, при текущих условиях не дают тех положительных результатов, которыми обуславливается совершенствование управления хозяйственной деятельностью. Сейчас необходимо осваивать новые методы управления, планирования, бюджетирования, учета, контроля и анализа хозяйственной деятельности предприятия. Положительные результаты дает внедрение системы контроллинга, которая базируется на учете конкретных условий рынка, подверженных постоянным изменениям, при этом данная система также учитывает стихийность и характер рыночных условий, в которых предприятие осуществляет свою деятельность.

В ближайшее время в Казахстане контроллинг должен занять достойное место в системе управления предприятием. Этому реально содействует необходимость введения системы антикризисного управления на многих предприятиях. Антикризисная программа ориентирована на реформирование организации, при этом стратегия реформирования, антикризисного управления предполагает внедрение в реформируемых организациях долгосрочного внутреннего планирования. Опыт зарубежных фирм доказывает стратегическую связь долгосрочного планирования с системой контроллинга [1].

Важную роль контроллинг должен сыграть в развивающихся инновационных процессах. Процессы создания и внедрения новой продукции уже сегодня эффективно контролируются и управляются службами контроллинга за рубежом. Освоение технологии контроллинга позволит резко повысить эффективность и ускорить НТП.

Однако необходимо отметить, что автоматическое применение контроллинга невозможно. Но эффективность использования контроллинга уже доказана на конкретных казахстанских предприятиях, в банках, страховых компаниях.

Наиболее активное развитие контроллинга на данный момент наблюдается в крупных городах Казахстана, таких как: Астана, Алматы и Атырау. Правительством Республики Казахстан рекомендуется развивать реальный сектор экономики, оказывать помощь малому и среднему бизнесу, особенно в сфере перерабатывающего производства, которым для динамичного развития необходим хороший менеджмент и применение контроллинга.

В своем послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев подчеркнул: «Важно существенно повысить производительность труда. Основным фактором здесь должно стать повсеместное внедрение элементов Четвертой промышленной революции. Это автоматизация, роботизация, искусственный интелект, обмен «большими данными» и другие. Поручаю Правительству совместно с бизнесом разработать комплекс мер технологического перевооружения базовых отраслей до 2025 года.

Второе. Необходимо продолжить индустриализацию с упором на развитие конкурентоспосбносных экспортных производств в приоритетных

отраслях. Перед Правительством уже стоит задача по увеличению несырьевого экспорта в два раза к 2025 году» [2].

Решение многих вопросов повышения конкурентоспособности национальной экономики находится в компетенции контроллеров, которых необходимо готовить из среды нынешних специалистов для дальнейшего применения их навыков и умений.

Кардинальные экономические реформы не могут считаться завершенными до создания эффективно функционирующей системы контроллинга, позволяющей установить контроль за достижением стратегических и тактических целей хозяйствующих субъектов. Учитывая маштабы экономических преобразований, которые осуществляются в настоящее время, в Казахстане необходима такая система контроля, которая бы обеспечивала эффективное использование колоссальных материальных и финансовых средств. Наличие эффективного механизма повысит эффективность инвестиций, увеличит возможности отечесвенной экономики. Главная цель контроллинга – создание такой системы управления, которая позволит «отслеживать» движение предприятия к намеченной цели своего развития.

Возраставание роли государственного контроля в обеспечение сокращения количества противоправных действий в сфере материального и нематериального производства, в кредитно-финансовой, бюджетной и налоговой сферах обуславливает необходимость уточнения определения контроллинга.

Традиционные подходы не позволяют в полной мере отразить особенности функционирования и развития контроллинга в современной рыночной экономике, что затрудняет его определение как инновационного инструмента управления предприятием.

Категория «контроллинг» в сочетании с другими категориями позволяет повысить значение анализа производственных отношений до уровня научности экономических процессов:

-позволяет найти ресурсы для инноваций;

-активизирует творческую работу персонала;

-стимулирует повышение результативности труда;

-способствует развитию системного мышления сотрудников;

-приводит к высокой прдуктивности трудовой деятельности.

Внедрение контроллинга выступает гарантией повышения конкурентоспособности предприятий и уровня жизни в стране.

-Система контроллинга интегрирует учет, планирование, маркетинг, менеджмент, финансы в единую систему. В ней четко определяются цели компании, принципы управления, способы их реализации. Контроллинг направлен на устранение узких мест в работе компании, ориентирован на будущее в соответсвии с фиксированным в ее миссии целями, на достижение конкретных результатов бизнеса с комплексным использованием методов оперативного и стратегического менеджмента. Использование контроллинга в казахстанских условиях базируется на управленческом учете как основе учетной политики – делить затраты на постоянные и переменные, выявлять объемы прибыли, учитывать затраты и результаты реализации как по видам продукции, услуг, так и по сегментам рынка, руппам клиентов, местам формирования производственных и финансовых результатов [3].

-Возможности контроллинга в Казахстане используются на предприятии, когда:

-контроллер в своих оценках опирается не столько на отчетные данные о работе за прошлый период, а на предвидение перспектив развития важнейших областей деятельности;

-постоянное повышение требований, предъявлемых к контролеру и его службе, способствует систематическому поиску новых методов и инструментов контроллинга, инновациям, которые будут существенно способствуют решению все более сложных задач;

Руководитель постоянно рискует, чтобы получить повышенные доходы для предприятия, а контроллер систематически измеряет, оценивает и соотносит риск с доходами.

-Требования к квалификации контроллеров в Казахстане во многом завсят от состояния внутренней и внешней среды конкретного предприятия. На многих отечественных предприятиях фактически отсутствуют системы учета затрат по видам, местам возникновения калькуляции. Без этого нереально современное планирование, контроль затрат и результатов. Быстрое изменение, неопределенность внешней среды требует от контроллеров данных, необходимых для консультирования по всем подобным проблемам руководства, подготовки, оценки и принятия наилучших управленчских решений.

-Для активного внедрения системы контроллинга, необходимо постоянно ее развивать и улучшать, привлекая кадры специалистов высокой квалификации. Если в развитых странах проблемой подготовки специалистов по контроллингу занимаются давно и систиматически, то в Казахстане в большинстве ВУЗов и экономических факультетов пока такая специализация не введена [4].

-Для повышения конкурентспособности Казахстана важнейшее значение имеет развитие национальной системы контроллинга. Разработанные и обоснованные исследования различных ученых и их научно-практические рекомендации позволяют в опрделенной степени государственным органам и хозяйствующим субъектам:

- оптимизировать организацию, координацию и информационную поддержку процессов планирования, контроля и принятия решений, формирование информационной системы для повышения качества управления предприятием, обеспечение подготовки и своевременное предоставление руководству всех необходимых данных для повышения качества принимаемых управленческих решений;

- использовать новые методы, различные методики и управленческие инструменты, обеспечивающие точные данные об эффективности имеющихся на предприятии ресурсов;

- подготовить и представить проекты действий по внедрению инноваций, устранению выявленных недостатков, лучшему применению имеющихся резервов.

Список использованной литературы:

1. Ташенова С.Д. Контроллинг в теории и практике: мировой и казахстанский опыт. – Алматы, 2013.- 187 с.

2. Послание Президента РК Н.А.Назарбаева «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». – Казахстанская правда, 31 января 2017.

3. Ташенова С.Д. Контроллинг. –Алматы: Экономика, 2007. – 136 с.

4. Шигаев А.И. Контроллинг стратегии развития предприятия. – М.:ЮНИТИ –ДАНА, 2008.- 351 с.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА
ECONOMICS

УДК 330

Бильдебаева А.Б.
К.э.н., доцент кафедра «Экономика» E-mail: fortuna-555@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. *Өнеркәсіптік сектордың үлесін арттыру бағытында кейбір құрылымдық өзгерістері ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді даму тұрғысынан жеткіліксіз. Құрылымдық мәселелері регрессивті бейтараптандыру болып табылады, бірақ, ең алдымен прогрессивті құрылымдық өзгерістерді іске асыру қажет.*

Бірінші кезекке нарықтық экономикадағы құрылымдық көрсеткіштері, нарықтардың белгілі бір түрлерімен ішкі және сыртқы сұраныстың олардың байланыс салаларын қарастыру қажет. Бұл тауарлардың экспортын, импорт алмастырушы және ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыру басқа бәсекеге қабілетті өніммен қамтамасыз ету үшін әлеуетті және нақты мүмкіндіктері жатады.

Резюме. *В условиях рыночной экономики на первый план выходят структурные показатели, характеризующие связь секторов рынка с отдельными ее видами, их ориентацию на внутренний и внешний спрос. Потенциальная и реальная возможности обеспечивают экспорт товаров, производить импортозамещающую и другую конкурентоспособную продукцию, удовлетворяющую внутренние потребности.*

Проблема структурной перестройки связана не только с нейтрализацией регрессивных, но, в первую очередь, с осуществлением прогрессивных структурных преобразований.

Summary. *In the conditions of a market economy, structural indicators characterize the relationship of the market sectors to its individual types, their orientation to internal and external demand. Potential and real opportunities provide export of goods, produce import-substituting and other competitive products that satisfy domestic needs.*

The problem of structural reorganization is connected not only with the neutralization of regressive, but, first of all, with the implementation of progressive structural transformations.

Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана четко указал на то, что: «Мы выбрали модель конкурентоспособной экономики с приоритетными отраслями, имеющими экономический потенциал повышения конкурентоспособности, положив тем самым начало развитию системы казахстанских кластеров в таких сегментах рынка, как туризм, нефтегазовое машиностроение, пищевая и текстильная промышленность, транспортно-логистические услуги, металлургия и строительные материалы. Они и определят долгосрочную специализацию экономики страны в не сырьевых отраслях. Мы начали создание принципиально новой системы управления экономическим развитием - Национально-инновационной системы - нашего проводника в мир новых технологий и новой экономики» [1].

Изучению проблемы развития экономики принадлежит одно из центральных мест в науке. Решающим условием дальнейшего развития человеческого общества в современную эпоху стало не простое расширение, количественное возрастание его параметров (численности населения, объемов производства, потребления ресурсов), а структурное изменение - переход от ресурсопотребляющей к ресурсосберегающей стратегии [2]. Структура экономики имеет огромное значение для сбалансированности национальной экономики, повышения темпов экономического роста. Можно сказать, что успешное экономическое развитие большинства стран Запада в немалой степени объяс-няется глубокими структурными преобразованиями, обеспечивающими общий подъем производства и другие качественные изменения в экономике страны.

Наращивание производства товаров длительного пользования, как показал опыт многих стран, включая континентальный Китай, - наиболее короткий путь быстрого заполнения рынка, создания долгосрочных перспектив для роста доходов, формирования устойчивых потребительских и трудовых мотиваций.

После обретения независимости Республикой Казахстан в экономике происходят радикальные макроэкономические преобразования, связанные с переходом от административно-командной системы к рыночным отношениям, предполагающие осуществление ряда глубоких макро- и микроэкономических реформ. Одним из необходимых важнейших компонентов промышленной политики в переходный период является структурная модернизация. Она происходит как на макроуровне, когда меняется структура отрасли в народнохозяйственном комплексе, так и на уровне хозяйствующих субъектов, когда процессы затрагивают внутрипроизводственные отношения.

Переход на рельсы рыночного развития привел к весьма противоречивым результатам в сфере услуг, снизился удельный вес занятых в сфере образования и здравоохранения, но резко увеличились абсолютная и относительная занятость в торговле и непосредственно связанных с ней видах деятель-

ности. Расширение оптовой и розничной торговли и ликвидация дефицита, несомненно, свидетельствуют о прогрессивных сдвигах в экономике. Но и здесь вынужденный переход квалифицированных рабочих в торговлю вряд ли может свидетельствовать об оптимальном использовании трудовых ресурсов сравнительно высокой квалификации. Вместе с тем сокращение занятости в сферах образования, здравоохранения и науки, обосновывавшееся преимущественно экономическими соображениями, свидетельствует если не о целиком негативных, то, во всяком случае, о крайне противоречивых социально-экономических сдвигах в экономике [3].

Сложившаяся в 1990-1998 гг. экономическая ситуация, именуемая технологической деградацией экономики, характеризовалась как неравновесный экономический спад при отрицательном качестве структурных сдвигов. Наиболее крупный негативный сдвиг наблюдался в сельскохозяйственном производстве. Аналогичная картина наблюдалась почти во всех отраслях промышленности, особенно в машиностроении. Вместе с резким сокращением общего объема продукции машиностроительного комплекса это означало значительное сокращение инвестиционного потенциала экономики и обеспечения конкурентоспособности отечественной продукции. Наименьший спад произошел в отраслях топливно-энергетического комплекса. Это в первую очередь объясняется ростом сырьевой направленности экономики.

К началу рыночных преобразований отечественную экономику, длительно и глубоко встроенную в «большую экономику», отличали жесткость макроструктур, препятствующая развитию технического прогресса, ресурсосбережения; игнорирование критерия эффективности при формировании отраслевых и территориальных пропорций, распределении ресурсов, установлении хозяйственных связей между экономическими субъектами; высокий уровень монополизации; глубокие структурные диспропорции, обусловленные неизменностью приоритетов добывающего сектора; технико-технологическая неравномерность развития производственной базы; высокая ресурсоемкость промышленности; отсутствие рыночной инфраструктуры.

В начале периода реформ руководством страны была выбрана идеология максимального экономического либерализма. Во многом это объясняется тем, что к началу наших реформ кейнсианство, как теоретический фундамент государственной экономической политики, безраздельно господствовавшее на Западе в 50-70-е годы XX в., сошло со сцены, уступив место неолиберализму с его основным лозунгом: «Меньше государства - больше рынка». Был взят курс на форсированное формирование базовых институтов рыночной экономики и сокращение государственного участия в хозяйственной жизни страны. Центральным звеном реформ стала широкомасштабная приватизация, в результате которой в настоящее время негосударственный сектор, дополненный частно-государственным, занимает доминирующие позиции в экономике.

Предполагалось, что после предоставления хозяйствующим субъектам полной самостоятельности, автоматически заработают рыночные механизмы самоорганизации, спонтанно начнутся структурная перестройка и индуцируемый ею экономический рост, прерванный в конце 80-х годов. Предполагалось, что механизмы частной собственности и соответствующих ей новых организационно-правовых форм предприятий, наряду со свободой рыночного ценообразования и конкуренции, во многом, если не во всем, заменят функции государственного регулирования экономики. На долю государства было оставлено налоговое, бюджетное, таможенное и частично банковское регулирование [4].

Уже сегодня можно сказать, что проведенная приватизация привела к утрате государственного и общественного контроля над производственной и финансовой сферами, их «теневизации» и использованию физически и морально устаревших основных фондов.

Вместе с тем за годы реформ произошли важные и в целом положительные изменения в размерной структуре производства, характеризующей соотношение предприятий разного масштаба - крупных, средних и мелких. За годы реформ была создана система малых производств, ранее практически отсутствовавших, формируются адекватные рыночной экономике крупные хозяйственные структуры - ФПГ. Одним из важнейших факторов структурной модернизации экономики в контексте быстро прогрессирующей ее интеграции в мировое хозяйство становятся внешнеэкономические связи. Они осуществляются в основном через традиционные каналы внешней торговли: экспорт и импорт, иностранные инвестиции, развитие международной хозяйственной кооперации отечественных предприятий. В результате резко расширилось участие страны в системе международного разделения труда.

В последнее десятилетие в мировой экономике отмечалась тенденция роста производства и потребления энергии в основном за счет невозобновляемых энергоресурсов органического происхождения: нефти, угля и газа. В связи с этим практически на всех мировых рынках сырья наблюдается повышение уровня цен на энергетические товары.

Нынешнее состояние экономики в международном разделении труда выглядит весьма уязвимо, так как присутствует зависимость от колебаний конъюнктуры мировых товарно-сырьевых рынков. По прогнозам международных экспертов

вес и влияние поставщиков топлива и сырья на мировом рынке будут снижаться, соответственно относительно будут падать и их доходы. Главной причиной такого исхода, надо полагать, будет внедрение прогрессирующих ресурсосберегающих технологий в развитых странах. Однако в данное время главным и единственным сравнительным преимуществом Казахстана являются природные ресурсы. Выход из данной ситуации видится в активной структурной политике с непосредственным участием государства и его воздействием на структурные процессы.

С точки зрения перспективного развития национальной экономики одних структурных сдвигов в направлении увеличения доли индустриального сектора недостаточно. Проблема структурной перестройки связана не только с нейтрализацией регрессивных, но, в первую очередь, с осуществлением прогрессивных структурных преобразований.

В условиях рыночной экономики на первый план выходят структурные показатели, характеризующие связь ее секторов с отдельными видами рынков, их ориентацию на внутренний и внешний спрос. Имеется в виду потенциальная и реальная возможности обеспечивать экспорт товаров, производить импортозамещающую и другую конкурентоспособную продукцию, удовлетворяющую внутренние потребности.

Остаются нерешенными главные проблемы, в том числе перекос отраслевой структуры, ориентированной на производство низкотехнологичной и ресурсоемкой продукции, сырьевая направленность экспорта и возрастающая зависимость от импорта, неустойчивость финансовой системы, не востребованность человеческого капитала на фоне существенного сокращения доли национальной экономики в мировом ВВП. Схожие проблемы наблюдаются на мезоуровне в регионах. Улучшение финансовых показателей большинства отечественных компаний, в первую очередь повышение капитализации фондового рынка как индикатора финансовой эффективности, пока не свидетельствует о значительном повышении конкурентоспособности экономики Казахстана.

Реализация структурной модернизации экономики Казахстана осуществляется в рамках трех базовых стратегий:

- развитие высокотехнологичных наукоемких отраслей и производств, прежде всего, на основе содействия развитию рынков этой продукции, вовлечения в хозяйственный оборот интеллектуальной собственности, увязывания инвестиций с инновационными проектами;
- развитие конкурентоспособных производств потребительских и инвестиционных товаров на основе использования ценовых преимуществ отечественной продукции, проведения рациональной политики государственных закупок, оказания содействия в продвижении российских товаров на внутренний и внешний рынки;
- обеспечение стабильного развития энергосырьевых производств для удовлетворения потребностей внутреннего рынка на основе проведения гибкой налоговой и таможеннотарифной политики, оказания содействия в привлечении иностранных инвестиций.

Для того чтобы ускорить осуществление Стратегии вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира, необходимо осуществить трансформацию производительных сил, технологическое обновление производства, усовершенствование законодательной базы, качественные сдвиги в структуре экономики, а также развитие человеческого капитала. Все это предполагает формирование и реализацию собственного варианта модернизации с учетом особенностей национальной экономики, который позволил бы Казахстану стать активным и равноправным участником на мировом рынке в условиях глобализации [5].

Задачу перехода к сбалансированной экономической структуре, обеспечивающей стабильное развитие, можно решить только активной структурной перестройкой промышленности и приданием нового качества индустриальному развитию. Таким образом, цель Государственной индустриально-инновационной программы - активное содействие долговременному устойчивому экономическому росту в Казахстане за счет модернизации промышленности и диверсификации экономики, создания условий для производства конкурентоспособных, в том числе наукоемких видов продукции и увеличения экспорта.

С целью повышения конкурентоспособности национальной экономики необходима эффективная реализация стратегии интернационализации структуры экономики, которая должна проявиться в наращивании экспорта продукции высокой переработки одновременно с процессом импортозамещения. Именно так, от производства продуктов питания и наиболее простых изделий потребительского спроса до выпуска какой-то части необходимых для их производства средств производства, происходили импортозамещающие структурные сдвиги в экономике ряда стран (азиатские новые индустриальные страны, Индия, Мексика, Бразилияи Китай). В дальнейшем пути развития процесса импортозамещения данных стран разошлись. Проанализировав структуру экспорта этих стран за двадцатипятилетний период, А. Эльянов пришел к выводу, что государства, которые наращивали свой экспорт одновременно с процессом импортозамещения, добились наибольших успехов [6].

Казахстанская экономика является небольшой по емкости, и наибольшие перспективы долговре-

менного экономического роста эксперты связывают с экспортоориентированной, а не импортозамещающей стратегией.

Модернизация экономики представляется сложным поэтапным процессом, кото-рый предполагает:

- освоение производства продуктов современного технологического уровня в масштабах, позволяющих национальным компаниям занять достойные позиции на мировых рынках;
- обновление производственного аппарата, замену устаревшего оборудования и технологий;
- органическое включение в новейшие мировые инновационные процессы, полную интеграцию в мировую экономику, скорейшее использование всех важных нововведений, в том числе новинок в области организации и управления. Только при этом условии страна может извлекать полезный эффект из неизбежных процессов глобализации, а не становиться их жертвой;
- переподготовку, переквалификацию или замену кадров, переобучение и перевоспитание людей, если хотите, усвоение иного образа мышления, соответствующего требованиям времени, новое образование, возможности овладения новыми профессиями, массовое распространение новых знаний и ценностей, необходимых обществу;
- осуществление структурных сдвигов в экономике, формирование производственной структуры, отвечающей критериям развитой индустриальной страны. Это предполагает повышение в ВВП и экспорте доли продуктов с высокой добавленной стоимостью, в том числе продуктов новой информационной экономики, уход от однобокой сырьевой ориентации экспорта.

В ближайшей перспективе приоритетными направлениями для развития национальной экономики являются: дальнейшая структурная модернизация и диверсификация экономики, реализация сбалансированного и ответственного внешнеэкономического курса, формирование и поддержка национальных корпоративных лидеров, дальнейшее развитие кластерной инициативы.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2030» на Новом этапе развития Казахстана. - Астана. - 2007.

2. Аубакиров Я.А. Национальная экономика в условиях глобализации. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. — С. 340.

3. Кенжегузин М.Б. Социальная направляющая роста // Казахстанская правда. - 2005. - 20 марта.

4. Экономика Казахстана в условиях глобализации: механизм модернизации и функционирования / Под ред. Кенжегузина.- Алматы, ИЭ МОН РК. - 2005. - С. 92.

5. Государственная стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на период до 2015 года. - Астана, 2003.

6. Эльянов А. Индустриализация развивающихся стран в интерьере мирохозяйственных связей и Россия // Мировая экономика и международные отношения. - 1999. - № 1. - С. 12-24

UDC: 330.59:316.62 (574)

Sarkulova N.K, Atenova K.A.
senior teachers M.Auezov OKMU, Shymkent

POSITION OF KAZAKHSTAN IN THE RATING OF GLOBAL COMPETITIVENESS OF WORLD COUNTRIES

Түйін. *Мақалада Қазақстанның 2016 жылғы рейтингіндегі әлемдік мемлекеттердің жаһандық бәсекеге қабілеттілігі қарастырылады. Белгіленген 12 индикатор бойынша әр мемлекеттің позициясы анықталады. Қазақстан сияқты жас мемлекет, тәуелсіздік алғаннан кейін экономикаға шетелдік капиталды тарта отырып, қарқынды дами бастады. Инвестициялық климатты қалып тастыра, Қазақстанда қосымша жұмыс орындарын ашылып, жаңа жобалар іске асырылуда, ал макроэкономикалық көрсеткіштер қарқынды түрде жылдан жылға өсуде, мысалы, халықтың жан басына шаққандағы ЖІӨ 700 доллардан 6722 000 долларға және жалпы әлеуметтік-экономикалық индикаторлары көтеріле бастады.*

Summary. *.The article discusses the rating of Kazakhstan in the global competitiveness of countries in the world 2016. Identified 12 indicators for which the position is determined by each country in the world ranking. A young country like Kazakhstan after independence began to grow rapidly, attracting into the economy of foreign capital. Creating investment climate in Kazakhstan began to open up more jobs, implement new projects, macroeconomic indicators began to rise, for example, GDP per capita from $ 700 to $ 6722, socio-economic indicators started to rise from year to year.*

Key words: *competitiveness, index, rating, position, indicators, macroeconomic indicators.*

The competitiveness of the human capital in the XXI century in more and more degree defines its readiness to accept new time requirements and its tendencies, requirement to learn forming competences. Consequently, the requirements for the human capital rise.

Competitiveness of governments – means an ability of national manufacturers to sale their products, an ability to change the market shares itself, to increase the gross national income of the country, to expand the growth of population life and well-being level. And it is necessary to understand that for competing and competitiveness it is possible to reach only on the long-term perspective, and profits and incomes, which are gained by selling low quality goods, might be only on short-term. [1]

The theory of countries' competitiveness is discussed in the works of such researchers, as Chaptsov R.P. and is reviewed in the reports of Worldwide Economic Forum, World Bank and International Monetary Fund.

In the year of 2014 by the Decree of the Republic President the Conception was accepted to take Kazakhstan into the 30 top most developed countries of the world, and with the aim to assure the entering into the 30 top most developed countries of the world, young Kazakhstan had to raise the indicators according to world competitiveness index (WCI), as per which the position of the country is defined. [2]

World competitiveness index (WCI) is the world research, which accompanies the rating of the country all around the world, according to the indicators of economic competitiveness.

WCI is calculated in accordance with the methodic of the World Economic Forum. The research was made for 113 variable indicators, there indicators are joined into 12 main indicators. Based on these 12 indicators the world's countries' ratings are defined. 12 indicators are listed below, they demonstrate the competitiveness of the national economy of the country. [3]

Ratingindicators: 1. Institutesquality, 2. Infrastructure, 3. Macro-economic stability, 4. Health and elementary education, 5. Higher education and professional training, 6. Goods and services market efficiency, 7. Manpower market efficiency, 8. Financial market development, 9. Technological development level, 10. Internal market size, 11.Company competitiveness, 12.Innovative potential.

These indicators can give complete information about country potential, every indicator can change the dynamics of any government's development dynamics.

Kazakhstan is a young government with large territory and natural resources. After the Union collapsed, Kazakhstan started to invite the foreign investments into the internal market. In 1992 the overall volume of investments constituted 38.720% of GDP.

According to IMF data dated April 12, 2016 the value of indicator "Overall volume of investments" in Kazakhstan in 2016 became 27% of GDP. Internal Monetary Fund evaluates the indicator value in 2017 in the level of 26% of GDP. The table 1 demonstrates the overall volume of investments in Kazakhstan: future forecasts (% of GDP).

Table 1

Overall volume of investments in Kazakhstan

year	meas.unit %	year	meas.unit %
2007	35,527	2014	24,207
2008	25,506	2015	26,801
2009	29,415	2016	27,21
2010	25,374	2017	26,476
2011	22,503	2018	26,366
2012	24,76	2019	26,222
2013	23,927	2020	25,554
		2021	26,988
Remark: table data source[4]			

The table 1 demonstrates that within the period of 2007 – 2013 the overall volume of investments in Kazakhstan changed to negative for 10.021% from GDP, and within the period of 2014 – 2017 the volume of investments came to +3.033% from country GDP. International Monetary Fund made a forecast for future of Kazakhstan for the periods of 2016 – 2021 years and gives data for possible reduction of entering into Kazakhstan of investments capital for minus 0.222% of GDP. [6]

Despite the IMF forecasts, Kazakhstan in future plans to attract more investments into the internal market. Kazakhstan strives to raise its rating in the world market, effectively solving the social-economic issues and export the competitive products. As of today the republic keeps the certain position to the world rating.

According to the results of the world competitiveness index the competitive advantage and failures of our country are published in the WEF report. The weak and strong indicators, printed in the report, give the country an ability to define the disadvantages of the current reforms or accepting other.

As per the rating of global competitiveness of the world's countries in 2016 – 2017 Kazakhstan keeps the 53rd position with 4.4 index in education of 188 world's countries. Kazakhstan keeps 37 position, the index of which constitute – 0.798, Kazakhstan population growth rating – 107 place with – 1.1 index, life length rating – 123 place with Kazakhstan citizens life duration 69.4 years, terrorism rating – 83 place with index – 88.1, corruption – 123 with index 28. [4]

The index ranges the countries and territories on a scale from 0 (the highest level of corruption) to 100 (the lowest level of corruption) on the basis of the corruption level of the governmental sector.

The world rating according to GDP position – Kazakhstan keeps 48th place, GDP size is $217 871 mln.

According to GNP per capita rating – 60th position, population income represents $11 850. [4]

And as per the rating "Doing Business" Kazakhstan keeps 35th place from 185 countries of the world. Indicators according to the listed ratings give the information that the republic needs an effective application of tools, which can give the raise of the position.

Further in the table 2 the rating of Kazakhstan is indicated between the countries of world according to the indicator "Doing Business". Doing Business is evaluated according to ten indicators, which regulates the entrepreneurship activities and they are as follows: [5]

1. Registrationofenterprise, 2. Receivingthepermissionforconstruction, 3. Connecting the power supplying system, 4. Registration of property, 5. Crediting, 6. Protectionofinvestors, 7. Taxation, 8.Internationaltrade, 9. Provision of contracts execution, 10.Liquidation of the enterprise.

The indicators are specified in the table 2 with their numbers, from 1 to 10 correspondingly.

As per the data of the table 2 it is possible to see the weak and strong sides of the young republic, but from CIS countries in some positions we can see the rises.

Table 2. Indicators, regulating the entrepreneurship activities

Rating of Kazakhstan 2016	Indicators									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
35 position	45	22	75	18	75	3	69	119	9	37
Remark: table data source[5]										

From table 2 it is clear that as per the indicators "Doing Business" the sixth indicator for "Protection of investors" the best position from all specified indicators.

According to the reports Doing Business 2017 of the World Bank the Republic of Kazakhstan improved its position of 2016 in "Protection of investors" for 3 points in protecting the minor investors. Asoftodaythere are more than 20 draft Agreements are under development phase and around 6 agreements are under approval. [5]

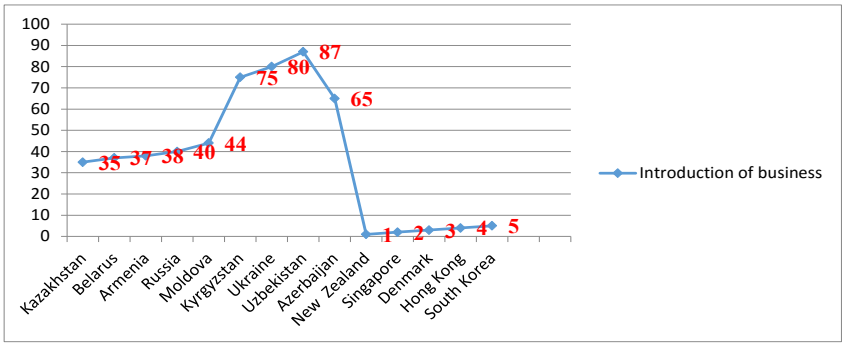

Picture 1 –Doing Business in CIS countries and the far foreign countries (made by the author on the basis of data) [5].

Within the countries of the customs union (Kazakhstan, Russia and Belarus) according to the rating "Doing Business" of the World Bank report; the Republic of Kazakhstan keeps 35th place, the Republic of Belarus keeps 37th place and Russian Federation keeps 40th place.

Introduction of sanctions by the USA and Europe affected doing business in Russia, according to this indicator Russia keeps 40th place. The leaders of this rating including top five countries are New Zealand, Singapore, Denmark, Hong Kong and South Korea.

In Astana there was a factory opened to produce the paper products for the sanitary hygiene purposes. The investments included 14 million KZT.

These projects were launched in 2016 only, but they belong to the part of what was done in the country; there is another list of projects, which already have been giving the results.

List of literature:

1. Chaptsov R.P. Russiaonthewaytomarket.//-M. 2001 p. 250

2. «Conception for the entering of Kazakhstan into the top 30 most developed countries of the world» the Order of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 17, 2014 №732

3. Global competitiveness of the world countries 2016-17.Report of the Worldwide economic forum (WEF)

4. Perspectives for the world economy development (IMF): Overall scope of investments, 12.04.2016URL:

5. http://data.trendeconomy.ru/imf/weo/Investment_NID_NGDP/Kazakhstan

5. World Bank//URL: http://gtmarket.ru/countries/kazakhstan/kazakhstan-info

Bildebaeva Aigul Bakkozhaevna
candidate of economic sciences, associate professor of the department
"Economics" University of Narzhoz, fortuna-555@mail.ru

PROBLEMS OF SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Түйін. *Шағын бизнес тұрақты азаматтық қоғам негізі болып табылады, адамның әл-ауқатын шағын кәсіпорындардың дамуына байланысты.*

Көптеген елдерде, шағын бизнес өсуі, экономиканы дамыту және оның тиімділігін арттыру үшін ұзақ жолда жүріп өтеді. Шағын кәсіпорындар ұзақ мерзімді перспективада экономиканың құрамдас бөлігі болып табылады - бұл шағын кәсіпкерлікті дамыту ең тұрақты бөлігі тұрақты жұмыс істеуін нарықтық экономиканы құруы болады. Шағын кәсіпорын экономиканың ұтқыр әрі нәтижелі секторы. Бұл ЖІӨ-нің айтарлықтай үлесін жасайды және ол жұмыс күшінің ең жұмыс істейді. Бұл өнеркәсібі дамыған елдер үшін, сондай-ақ өтпелі экономикасы бар елдер үшін ғана емес, маңызды болып табылады. Шағын компания, мемлекеттік бюджетке айтарлықтай салық түсімдерін қамтамасыз етеді және халықтың ең экономикалық белсенділігін қолдау, елеулі әлеуметтік функциясы болады.

Резюме. *Малое предприятие является основой стабильного гражданского общества, благополучие людей зависит от развития малого предприятия.*

В большинстве стран, рост малого предприятия проходит долгий путь к развитию экономики и повышения ее эффективности. Малые предприятия являются составляющей экономики, в долгосрочной перспективе - это её самая стабильная часть, с развитием малого предприятия можно построить стабильное функционирование рыночной экономики. Малое предприятие, мобильный и производительный сектор экономики. Это действительно создает значительную долю ВВП, и это задействует большую часть рабочей силы. Это важно не только для промышленно развитых стран, но и для стран с переходной экономикой. Малое предприятие, обеспечивает значительные налоговые поступления в бюджет страны и оказывает существенное социальную функцию, поддерживая экономическую активность большей части населения.

Summary. *A small enterprise is the basis of a stable civil society, the well-being of people depends on the development of a small enterprise.*

In most countries, the growth of a small enterprise goes a long way towards developing the economy and increasing its efficiency. Small enterprises are a component of the economy, in the long run it is its most stable part, with the development of a small enterprise it is possible to build a stable functioning of a market economy. Small enterprise, mobile and productive sector of the economy. This really creates a significant share of GDP, and this involves most of the workforce. This is important not only for industrialized countries, but also for countries with economies in transition. A small enterprise, provides significant tax revenues to the country's budget and has a significant social function, supporting the economic activity of most of the population.

In the all developing countries small business keeps significant value in economy development. Kazakhstan is not an exception.

A small enterprise is the basement of the stable civil society, people well-being depends on small enterprises development.

In many countries the growth of the small enterprise passes a long way to economy development and raising its effectiveness. Small enterprises present the core of the economy, in a long-term perspective – this is its most stable part, with small enterprise development it is possible to build a stable functioning of the market economy.

A small enterprise, mobile and production sector of the economy. This indeed creates a significant part of GDP, and it involves huge part of manpower. This is important not only industrially developed countries, but for countries with developing economy. Small enterprise provides significant taxes incomings into country budget and has a significant social function, supporting the economical activities of major part of population.

Small enterprises significantly assist without capital investments to widen the production of casual goods and services, assist with leveling the people living conditions, involve into production labor, material and financial resources, expedite de-monopolization of production, assist with competition development, represent the source of material incomings to budget and sustainable economic growth.

Due to the huge importance of small enterprise in the economic development of the country, it is important to draw the attention to its governmental support. World experience shows, that if the government wants to dynamically develop and to stay stable, then social and economic programs shall include the actions for small enterprise stimulation. Today in the developed countries 40% - 90% of gross domestic product scope comes from small enterprises. This means that governments of these countries put prioritized attention to support this sector. However the part of small enterprises in the Republic of Kazakhstan

economy varies drastically from world criteria.

When making a speech in the ceremony, devoted to the 17th annual of Republic of Kazakhstan independence announcement, Republic President N.A.Nazarbayev stated: "We shall increase the part the small enterprises in the economy and to make it reach the level of development in the European countries, and then it will be easier to stay against the nearest crisis cycles. Every citizen of Kazakhstan shall have an opportunity to study new business, to start new business or to expand its activities sphere".

Strategy of industrial-innovative development for 2010-2014 reviews the governmental policy supporting and developing small and middle sized business and building a new ideology of governmental development of business, where its main aim is to raise the country competitiveness. [1]

Entrepreneurship represented by the small business will have huge future in our country. Small enterprises put valuable input into Kazakhstan economy. From the world practice existing, by saturating the market with goods and services, by growing the healthy competitiveness, by possessing the significant potential in the employment sphere, it is one of indicators of successful development of the economy.

The most significant peculiarities of small business are:

1) Self-dependence and independence of the entrepreneur.

He is capable of doing any activities, and he can self-dependently form his own production programs. The enterprise defines the ways and methods of product sales, selects co-participants, defines the prices and etc. The businessman keeps full-scale autonomy and this means that no one can force him to do something, how to do it and in what amount to do it. However he is not free from the market, from its solid requirements.

2) Personal economic interest and personal responsibility to other participants of market relations.

Personal interest is the leading factor of business. This is represented in willingness to obtain a maximum profit. Personal responsibility is put on the entrepreneur for violation of agreement, credit, payment and taxation responsibilities, for selling the goods, application of which can cause harm to human health, and other norms and standards, required by legislation. At that the businessman shall take care of rational application of his land and other natural resources, not to cause pollution of the environment, comply with production safety regulations, comply with sanitary-hygiene norms and requirements for its employees' health protection and etc.

3) Innovations (process of creation).

Innovations and process of creation stimulate the certain fight. Thus, the one who assures high quality and permanently renovates the products, improves the equipment and technology, can keep his position in the market. [2]

4) Economic risk.

Kinds of entrepreneurship

The main kinds of entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan are private and governmental entrepreneurships. Civil code of the Republic of Kazakhstan keeps the differentiation between private and governmental entrepreneurships depending on the form of possession – private entrepreneurship is based on private possession, and governmental entrepreneurship – on the maintaining the governmental entrepreneurship right.

The governmental entrepreneurship is understood as operations of the governmental enterprises in the commercial or non-commercial bases to produce goods and services, required for the development of the national economy.

Private entrepreneurship – initiating activities of individual and non-governmental legal entities, targeted at receive of profit, based on possession of its individual and non-governmental legal entities and performed on behalf of individual or non-governmental legal entities for their risk and under their financial responsibility. The participants of the private entrepreneurship include the individual and private legal entities, who deal with commercial activities. [3]

Small business in Kazakhstan develops with quick tempos. Despite of having the attention, granted in our country for the development of small business, its affect on social-economic development, it is still not well expressed yet. Today the participants of small entrepreneurship play an important key role in the development of the economy of any government. Development of small business in the Kazakhstan goes not with large tempos, as wished by the Republic government. Our country faces many problems, which are present in the process of small business development.

Thirdly, high taxation rates for enterprises. Small enterprises pay more taxes, than large. This taxation system shall be more fair and just. Finally, there is no proper crediting system in our country. Banks are not willing to provide loans to minor business, because there is a large probability that the business will not go well. Also there are large problems, which appear with preparation of necessary documents to receive the loan. So it is clear that enterprises face many problems when they try to get a loan. We shall improve the crediting system for the small enterprises, because small firms shall develop themselves. Administrative barriers more and more often have significant pressure on business. Due to failure to implement the sequential actions, to be implemented by the government, as an example the problems related to the permissions and licenses, the system of risks assessment is not functioning efficiently. There is no mechanism to

reveal and to measure the losses due to surplus and inefficient administrative procedures. Generally, as the enterprises examinations demonstrate, basic obstacles on the way of creating new and developing existing small enterprises, related to financing and human resources issues [4, p.37-32].

It is necessary to highlight that the basic human resource reserve for small business enterprises – these are 5.8% of the population, who are listed as unemployed. What will be their part in the GDP – this is the second question. The number of actively functioning participants of small business in the republic compared with similar period of last year increased to 1.8% and became 754 441 number, including 62 255 nos. of legal entities (8.8% of total number) and 7 497 legal entities of the middle sized entrepreneurship (1.1%), 470 349 nos. of individual entrepreneurs (66.5%) and 167 249 nos. of land-owning (farming) entities (23.6%).

The part of active small business subjects in total number of registered subjects of small and middle sized entrepreneurship includes 48.9% [5]. The number of recruited manpower in small business enterprises in the regions as on September 1, 2014.

So consequently it is necessary to develop criteria for industrial small enterprises as per economy industries and to envisage the forms for their support. In the foreign countries the definition of criteria of small business, forms and methods of its governmental support happens on the basis of the industrial properties of the enterprises and this seems to be rational. [6]

During the years of market reforms the entrepreneurship sector take significant place in the society. Chief strategy aim is achieved – an ability to do entrepreneurship became actual and inseparable part of constitutional rights of republic citizens, for what the government created necessary conditions [9, p. 93-94].

At the moment the order for registration of small entrepreneurship subjects – introduction of typical charters, size of registration fee is reduced 4 times; products certification procedure was simplified for small entrepreneurship subjects; introduction of privileges for registration of property and rights for land; reduction of number of controlling and inspecting governmental bodies and payment services performed by them; arrangement of tenders to hand over to the small sized entrepreneurship subjects, performing production activities, of not used lands and sections, and also the facilities with unaccomplished construction; introduction of simplified system of accounting for small sized entrepreneurship subjects. [10]

As scientists admit, the above mentioned specifics and problems of Kazakhstan small sized business require new evaluation of the role of this sector in the regional economy. [11]

List of applied resources:

1. Dina Galberg. Kazakhstan Banks/Grow on small and middle sized business, 2011.

2. Shapkin I.N. Small entrepreneurship: Theory and practice: Book. - M.: Dashkov » K, 2003.

3. Small business: Organization, economy, management: Study book for universities/Under authorship of V.Ya.Gorfinkel, V.A. Shvandara. - 2-nd edition, review and re-issued. - M.: UNITI-DA, 2003.

4. Small and middle sized enterprises, 2005 y.- p.34

5. Blinov A.O. Governmental policy of small business in the USA and Japan//Marketing.

6. P.Busygin A.B. Entrepreneurship. M.: NIRP, 1992. 12.Polyakov I. Bet on middle size class. Business for everybody, № 24, 1998

7. Small and middle sized entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan as of 01.01.2012 y.- http://www.stat.kz/

8. Abdykerova G.Zh. «Perspectives of small and middle sized business in the conditions of industrial-innovative development of Kazakhstan», 2009, № 4-5

9. Main problems with development of small sized business in the Republic of Kazakhstan http://www.kaznexinvest.kz/

10. Strategic orients in small sized business development in Kazakhstan,- http://www.business-kazakhstan.com/

11. Mukhamedzhanov B.G., Shukputov A. Status and tendencies of small and middle sized business development in Kazakhstan // Politics, №4, 1996, p.93-94.

Андыбаева Г.Т
НАРХОЗ университеті «Бухгалтерлік есеп, аудит және бағалау»
кафедрасының доцент м.а., э.ғ.к.

Машай Н.
НАРХОЗ университеті «Бухгалтерлік есеп, аудит және бағалау»
кафедрасының аға оқытушысы, э.ғ.м.

ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕР

Резюме. *В данной статье рассматриваются методы анализа финансовой устойчивости, исследованы показатели, характеризующие финансовую устойчивость организации, показаны недостаки методов оценки финансовой устойчивости.*

Ключевые слова: *методический подход, финансовая устойчивость, традиционный, ресурсный, абсолютная финансовая устойчивость, нормальная финансовая устойчивость.*

Түйін. *Бұл мақалада қаржылық тұрақтылықты талдау әдістері қарастырылып, ұйымның қаржылық тұрақтылығын сипаттайтын көрсеткіштер зерттелінген. Қаржылық тұрақтылықты бағалу әдістерінің кемшіліктері көрсетілген.*

Түйін сөздер: *әдістемелік тәсіл, қаржылық тұрақтылық, дәстүрлік, ресурстық, абсолютті қаржылық тұрақтылық, қалыпты қаржылық тұрақтылық.*

Summary. *This article examines methods for analyzing financial stability, examines the indicators that characterize the financial stability of the organization, shows the lack of methods for assessing financial sustainability.*

Keywords: *methodical approach, financial stability, traditional, resource, absolute financial stability, normal financial stability.*

Қаржылық тұрақтылықты бағалаудағы барлығына белгілі, әдебиеттерде көрсетілген тәсілдемелерді екі топқа бөлуге болады: сандық және сапалық. Қаржылық тұрақтылықтың сандық бағалауы сандық мәліметтермен жасалады және перспективада ұйымның тұрақтылығын анықтауға бағытталған. Сапалық әдістеме сандыққа қарағанда бастапқы мәліметтер ретінде компанияның перспективті қызметін көрсететін сандық емес бағалау сипаттамаларын қолданады. Қаржылық тұрақтылықты бағалаудың француздық, германдық жэн англо-американдық әдісі қаржыландыру көзін зерттеуге негізделген бірыңғай үлгіден шығады. Көбінесе пассивтердің жалпы және жеке құрамындағы жалға алынған құралдар үлесі есепке алынады, ал активтер талдауы компанияның қаржылық тұрақтылығын зерттеуге кірмейді [1].

Ұйымның қаржылық тұрақтылығын зерттеудің келесідей әдістерін бөліп көрсетуге болады: дәстүрлік; ресурстық; ресурстық-басқарушылық.

Дәстүрлік, ресурстық, ресурстық-басқармашылық әдістер коэффиценттік әдіс аясында жүзеге асырылады.

Дәстүрлікке ұйымның активтерін, олардың қалыптасу көздері мен белгілі бір белгісі бойынша топтастырылмаған қаржылық-шаруашылық қызметтің басқа да жақтарын сипаттайтын көрсеткіштер пайдаланылатын әдістерді жатқызамыз.

Қаржылық тұрақтылықты бағалаудың дәстүрлік әдісінде төлем қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері бір топқа біріктірілген, олар келесідей коэффиценттерден тұрады: жалпы төлем қабілеттілігі; банктегі несие мен займ бойынша берешек коэффиценті; басқа ұйымдарға берешек коэффиценті; фискалдық жүйедегі берешек коэффиценті; ішкі қарыз коэффиценті; ағымдағы міндеттемелер бойынша төлем қабілеттілігінің деңгейі; ағымдағы міндеттемелерді айналым активімен жабу коэффиценті; айналымдағы меншікті капитал; айналым құралындағы меншікті капитал үлесі; автономия коэффиценті.

Қаржылық тұрақтылықты бағалаудың дәстүрлік әдісінің кемшілігі ретінде келесілерді айтуға болады:

- Авторлар қолданатын ақпарат көзімен байланысты коэффиценттер жиынтығының әр түрлілігі;
- Әр коэффицент мағынасы сарапшылардың біліктілігіне тәуелді;
- Бухгалтерлік есеп ақпараттарына негізделіп жасалған коэффиценттер ретроспективтік ақпараттарды көрсетеді, ол бағалау сапасының төмендеуіне алып келеді;
- Рейтингтік бағалау үшін түрлі әдістерді қолдану әр түрлі мағыналы нәтижеге әкеліп соғады.

Ресурстық әдістің мағынасы ресурстар өндіріс факторы ретінде қарастырылатындығында. Еңбектік, материалдық, қаржылық, ақпараттық, интеллектуалдық ресурстарды жіктеуге болады. Олардың саны, құрамы мен пайдалану тиімділігі сату көлемі, пайда, өзіндік құнды анықтайды.

Тәртіп бойынша, ұйым дамуын болжау мен бағалау кезінде көрсеткіштердің көп түрін пайдалану жөнсіз. Көрсеткіштер экономикалық мазмұны мен топтардың орны бойынша әр түрлі болуы мүмкін, бірақ олардың орны-ресурстардың пайдалануын сипаттайтын көрсеткіщтер құрылымы мен динами-

касына сәйкес «өндірістің экономикалық дамуы» сияқты.

Қаржылық тұрақтылықты талдаудың дәстүрлік әдісі оны абсолюттік және қатысты көрсеткіштер арқылы өрнектегенді ұсынады.

Қаржылық тұрақтылықтың абсолютті көрсеткіштері ретінде қор жағдайы мен оның жаңа қормен қамтамасыз етілгендігін сипаттайтын көрсеткіштер түсіндіріледі [2,3].

Кәсіпорындағы қаржылық жағдайды сипаттау үшін қаржылық тұрақтылықтың төрт түрі қолданылады.

1) Абсолютті қаржылық тұрақтылық. Қаржылық тұрақтылықтың бұндай түрі ұйымның барлық қорлары меншікті айналым құралдарымен жабылатындығымен сипатталады, яғни ұйым сыртқы кредиторларға тәуелді емес. Мұндай ситуация өте сирек кездеседі. Сонымен қоса ол компания үшін жағымды болып саналмайды, себебі компания ұйым негізгі қызмет үшін сыртқы көздерді пайдалануды қаламайды, ондай мүмкіндіктері де жоқ.

2) Қалыпты қаржылық тұрақтылық. Мұндай жағдайда ұйым қорды жабу үшін жеке айналым құралдарын және ұзақ мерзімді тартылған құралдарды қолданады. Қорды қаржыландырудың мұндай түрі қаржы менеджменті көзқарасы тұрғысынан қалыпты болып табылады. Қалыпты қаржылық тұрақтылық компания үшін барынша тиімдірек болып табылады.

3) Тұрақсыз қаржылық жағдай төлем қабілеттілігінің бұзылуымен сипатталады, осымен қатар меншікті құрал көзін толтыру, дебиторлық берешекті қысқарту, қор жиналымын жылдамдату есебінен тепе-теңдікті қамтамасыз ету мүмкіндігі сақталады.

Қаржылық тұрақсыздық егер қор құру үшін тартылатын қысқа мерзімді несие мен заемдық құралдар шикізат, материалдар мен дайын өнімнің жиынтық құнынан аспайтын болса қалыпты болып саналады.

4) Дағдарыстық қаржылық жағдай, Компания банкроттық жағдайға жақын тұрады, яғни ақша құралдары, қысқа мерзімді бағалы қағаздар мен дебиторлық берешек, тіпті оның кредиторлық берешегі мен уақыты өткен ссудасын да жаба алмайды [4,5].

Қаржылық тұрақтылықты талдау әдістемесі ұйымның қаржы-шаруашылықтық жағдайын анықтау үшін қолданылатын аналитикалық іс-әрекеттер жиынтығынан тұрады.

Әр түрлі экономистер ұйымның қаржы-шаруашылық жағдайын анықтауға түрлі әдістемелерді қолданады. Дегенмен талдаудың негізгі принциптері мен кезектілігі бірдей болып табылады.

Қаржылық тұрақтылықты талдау әдістемесі алға қойылған мақсатқа және ақпараттық, методикалық, кадрлық, техникалық қамтамасыз етудің түрлі факторларына тәуелді болады. Сондықтан ұйымның қаржылық тұрақтылығын анықтаудың жалпы қабылданған бір әдістемесі бар деп айтуға болмайды, қолданылып жүрген әдістемелердің барлығында да талдау ұқсас.

Кәсіпорындағы өндіріс үрдісі кезінде қорды, тауарлы-материалды құндылықтарды әрдайым толықтырып отыру орын алады. Бұл мақсатта жеке айналым құралдары да заемдық құралдар а қолданылады (қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік заемдар мен несиелер).

Қор құрылатын көзді түсіну үшін келесілермен таныс болу қажет:

- есептелетін мерзім соңындағы меншікті айналым құралдарының саны;
- қор құрудың заемдық көздерінің саны;
- қор құрудың меншікті айналым құралдарының артықшылығы/тапшылығы, қорды қаржыландырудың меншікті және ұзақ мерзімді негізгі көздері туралы;

Қатысты көрсеткіштер арқылы талдау зерттеу және аналитикалық қорытынды шығару үшін негізгі база болып табылады. Кәспорынның қаржылық тұрақтылығын қатысты көрсеткіштер көмегімен талдауды аналиткалық әдістемелер, бюджет, баланс, шығынды талдауға жатқызуға болады.

Бұл әдісте көрсеткіштердің барынша кең ауқымы пайдаланылады: автономия коэффиценті, қаржылық левиридж коэффиценті, меншікті айналым құралдарымен қамтамасыз етілу коэффиценті, инвестицияларды жабу коэффиценті, меншікті капиталдың оңтайлылық коэффиценті, мобильдік коэффиценті, меншікті құралдар мобильділігінің коэффиценті, қормен қамтамасыз етілу коэффиценті, қысқа мерзімді берешек коэффиценті.

Ұйымның қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін коэффиценттер жүйесі қолданылады. Мұндай коэффиценттер өте көп, олар кәсіпорын активі мен пассивінің әр түрлі жақтарын сипаттайды.

Коэффиценттердің көп бөлігі кәсіпорын капиталы құрамының әр түрлі жақтарын бағалау үшін қолданылады.

Қаржылық тұрақтылықтың негізгі коэффиценттері: тәуелділік коэффиценті; тәуелсіздік коэффиценті; қаржылық тұрақтылық коэффиценті; маневрлік коэффиценті; меншікті айналым капиталымен қамтамасыз етілу коэффиценті; қаржыландыру коэффициенті.

Коэффиценттердің көп бөлігі кәсіпорын капиталы құрамын әр түрлі жағынан бағалау үшін қолданылатындығын байқадық. Коэффиценттердің осы тобын бағалау үшін барлық кәсіпорындарға қатысты әмбебап бір критерий бар: кәсіпорын иесі заемдық құралдар үлесінің артқандығын жөн санайды; керісінше, кредиторлар меншікті капитал үлесі жоғары кәсіпорындарды жөн көреді, яғни қаржылық автономия деңгейі жоғары. Қазіргі әдістемелерді талдау коэффицент пен факторлар арқылы бағалау

барынша кең таралған және дұрыс нәтиже беретіндігіне көз жеткізеді, сол себепті олар тәжірибеде кең қолданысқа ие.

Ұйым қызметі мен оның тұрақтылығын бағалау жолдарын талдау зерттеудің осы саласындағы келесідей кемшіліктерді көруге мүмкіндік береді:

- ұйым қызметін егжей-тегжейлі талдау кейбір көрсеткіштер бір біріне функционалды бағынышты екендігін көрсетеді (мысалы, автономия коэффиценті мен заемдық және меншікті құралдар қатынасының коэффиценті)

- қазақстандық ұйымдар қызметіне салыстырмалы талдау экономикалық қызмет түрі мен қол жетімді көрсеткіштер бойынша нормативтік базаның болмауы себебінен қиын соғады (шет елдердегі рейтингтік агенттіктер аналогтық нормативтерді үздіксіз шығарып отырады);

- талданатын ұйымның есептілігі елдің экономикасындағы инфляциялық үрдістер әсерінен ауытқуға ұшырайды, ол, өз кезегінде, тігінен (негізгі пропорциялар өзгеріссіз қалады) емес көлденең талдауға тура әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Ефимова О.В. Финансовый анализ. М.: Бухгалтерский учет, 2002*
2. *Аманбаев У.А. Экономика предприятия: учебное пособие.-Алматы: Бастау, 2012*
3. *Мелешенко Н.Н. Экономика предприятия.-Астана, 2006*
4. *Дүйсенбаев К.Ш. «Қаржы есебін талдау», Алматы: Экономика, 2011*
5. *Надыров А.Ф. Анализ хозяйственной деятельности предприятий: Учебное пособие. Караганда: КарГТУ, 2007.*

Китапова Кулзира
«НАРХОЗ Университет» АҚ, аға оқытушы, Алматы.

Шаримхан Анарбек
«НАРХОЗ Университет» АҚ, аға оқытушы, e-mail: Kulzira.tsagaankhuu@mail.ru

ЭВРИСТИКА ӘДІСТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. *Эвристикалық жолмен алынған басқару шешімдерінің өзгешілігі- оны қадамдық түзету арқылы жақсартуға болады. Сондықтан эвристикалық құралдармен жүргізілген талдау нәтижелерінің белгілі жарамдылық, қанағаттанарлық белгісі- ол алынған қанағаттанарлы шешім оны жүзеге асыру үрдісіне дейін қанағаттанарлы болады дегенді білдірмейді. Тәжірибелі талдаушы осындай ұқсас шешімді жуық оптималдыққа дейін жеткізеді.*

Түйінді сөздер: *Эвристика, логика, стохастикалық, функционалды, эксперттердің пікірлері, процессуалды*

Резюме. *Особенности управленческих решений полученных эвристическим путем заключаются в том, что они могут быть улучшены корректировками. Результаты эвристического анализа не обязательно могут рассматриваться как надежные и удовлетворительные, для дальнейшего применения они могут оптимизироваться опытными аналитиками.*

Ключевые слова: *Эвристика, логика, стохастическое, функциональное, мнение экспертов, процессуальный*

Summary. *Specificity of management decisions, obtained by heuristic approach, can be improved through adjustments. Result of the heuristic analyzes cannot be obligatory considered as reliable and satisfactory. Experience analysts decisions could optimize them for the further implimentation.*

Keywords: *Heuristics, logic, stochastic, functional, expert opinion, procedural*

Отандық экономиканың нарықтық шаруашылық шарттарына көшуі өндірістік және коммерциялық мүдделерінің түп тамырынан өзгеруі, өткен кезеңге қатысы жоқ жаңа экономикалық мәселелерді шешуге қажеттілік тудырады. Бұл міндеттер әдетте, фирманың нарықтық текшесінің көлемін және стратегиялық позицияларды анықтаумен, әртүрлі нарық көлемін және өсу тенденциялар есептеумен; конъюнктура дамуының болжамымен құрастыру, коммерциялық тәуекелдіктердің дәрежесін және қолданылатын экономикалық іс-әрекеттерінің тиімділігін анықтау мен байланысты. Осындай мақсаттарды жүзеге асыруда шаруашылық қызметті дәстүрлі талдаудың әдістемелік арсеналының саны шектеулі.

Еліміздің егемендік алуымен бірге туындаған қоғамдық қатынастар жүйесінің және азаматтық–құқықтық ортаның өзгеруі, мемлекеттік меншіктің жойылуы алғашқы кезде ел экономикасына өз салқынын тигізбей кеткен жоқ. Бұл жағдай ел экономикасы негіздерінің бірі болып табылатын эвристикалық талдаудың дамуына да кедергі келтіреді.

Мұндай жағдайдың себебі экономикалық талдаудың инструментталды негізін өткен оқиғаларды зерттеуге бағытталған әдістер құрайды. Нарық жағдайында көптеген міндеттер басқаға бағдарланған. Олар зерттелетін объектінің ағымдағы және болашақ жағдайын талдауды талап етеді және экономикалық жағдайларда оның даму перспективасы туралы ақпаратты алу мақсатымен ғана назар аударуды талаптайды. Осыған орай нарық шаруашылығының негізгі шарттары болып ақпараттың белгісіздік және коммерциялық тәуекелдігін зерттеуді қажет етеді.

Берілген есептерге сай әдістемелік базаны құру үшін экономикалық талдаудың түп тамырынан жаңарту керек. Бұл көз қараспен қарасақ маңызды болып табылатын кез-келген тәжірибелік мәселені шешу кезінде бір-бірін өз –ара толықтыратын әдістердің екі классы (топ) бар. Бұл нысандырылған эвристикалық әдістерінің бірі нысандарылған (логика-математикалық, математика- статистикалық, ықтималдық, стохастикалық) амалдар өсу қисықтарын құру, экономикалық тенденцияларды есептеу болжамдық ықтималдық дәрежесін анықтау және басқа мақсаттары үшін қажет. Формалды емес ақпаратты жүйелендірудің құралы бола отырып эвристикалық механизмдер белгісіздік алуан түрлерін жояды және қойылған міндеттердің және олардың салдарының мүмкін болатын шешімдері туралы көрініс береді [1, 90].

Ел экономикасының қазіргі дамуы мен әлемдік қауымдастыққа өтуі талдау әдістемесін жетілдірудің, бухгалтерлік есеп пен аудит тұжырымдамаларын дамытудың қажеттілігін туғызды. Осы мәселе эвристикалық талдау ерекшеліктеріне негізделген есеп пен аудит әдістемесін жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Ұйымдарды тиімді басқару үшін талдау жүйесі, соның ішінде эвристикалық талдау қызметін тиісті дәрежеде ұйымдастырылуы тиіс. Осыған қарамастан талдау жүйесіне қазіргі уақытта ұйым әкімшілігі мен қызметкерлері тарапынан тиісті көңіл бөлінбей отыр, ал эвристикалық талдаудың әдістемесі жоқтың қасы деуге болады.

Соңғы уақытта ғылыми әдебиеттерде эвристикалық топтағы әдістердің теоретикалық тәжірибелік тұрғыдан зерттеу қажеттілігі туралы жиы айтылады. Эвристикалық амалдардың мазмұны, тиімділігі және қолдану сферасымен байланысты сұрақтардың өңделуіне және ұйымдастыру мәселелері бойынша көрнекті ғалымдары Е.А. Александрова, А.В. Архипова, О.И. Ларнева, Б.И. Майданчика, В.Н. Пушкина және тағы басқа шетелдік ғалымдардың монографиялық еңбектері мен мерзімді басылымдарда зерттелген.

Басқарушылық эвристикаға үлкен қызығушылығына қарамастан оның мазмұның және тәжірибелік мәнділігінің көптеген негізгі сұрақтары жеткіліксіз зерттелген.

Осы уақытқа дейін «Экономикалық эвристика» терминінің анық түсінігі берілмеген. Берілген, дефиниция ғалымдар арасында әртүрлі түсінік берілген. Бір авторлар эвристиканың қатаң табиғаты ие және математикалық сипаттауға бағынышты деп есептейді. Басқалары керісінші, эвристикалық әдістерінің негізгі салыстырмалы белгісі ретінде олардың жуықтығы, шешім қабылдауға итеративті қозғалу, нәтиженің қанағаттануына бағдарлауды белгілейді. Зерттелетін әдістер классын нақты бір тұтынушыға жуықтау үшін олардың түсініктерін бірлікке жеткізу қажет.

Барлық эвристикалық әдістерінің және олардың тиімділігінің ішінен нақты экономикалық эвристикаларды анықтау туралы сұрақтар толық зерттелмегендердің қатарына жатқызуға болады. Функционалдың құндылықтық талдау идеяларының танымалдығымен байланысты әдебиеттерде шығармашылықтан бастап дәстүрліге дейін әртүрлі амалдардың көптеген саны келтірілген. Бірақ та, басқару немесе экономикалық талдауының міндеттері техника-экономикалық талдау міндеттерімен маңызды ерекшелінеді, және сондықтан да олардың әдістемелік қамтамасыз етілуі ішкі фирмалық басқарудың мақсаттарына сәйкес келетін эвристикалардың басқа жинағын талап етеді[2].

Бұл сұрақ әрбір эвристикалық амалдың «Әсер ету сферасын» зерттеу мәселесімен және тәжірбиелі түрде қолдану саласымен тығыз байланысты. Ал ол қолданылатын әдістердің сипатын және олардың қайтарымдылығын ұзақ уақыт бойы бақылауды қажет етеді. Тек экономикалық талдаудың міндеттерінде эвристикалық теорияны әрі қарай зерттеу ғана бұл класс әдістерін көп белгілерінің жіктелуі туралы сұрақтарын шешуді алға жылжыуы мүмкін.

Қазіргі экономиканың міндеттерін орындауда эвристикалық класс амалдарының тиімділігі мәселесінің өзектілігі, шаруашылық қызметті талдауда эвристика сұрақтары өңделуінің теоретикалық және тәжірибелік жеткіліксіздігі себеп болды.

Аналитикалық процесс құрылымында эвристикалық әдістердің орнын анықтау және негіздеу болып табылады. Менің пікірі бойынша мұндай мақсат аналитикалық процесстің технологиялық құруын зерттеген жағдайда ғана жүзеге асырылады. Эвристиканың талдау құрылымымен өзара байланыстылығы айқын көрінеді, өйткені әдіс- бұл оның жекелеген тарауын шешу тәсілі. Ол дегеніміз талдау амалдары және оның процесінің құрамдас элементтері арасындағы белгілі бір тәуелділіктің болуын білдіреді.

Осы қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу көзделді:

- Адам миымен жасалған ақпаратты алу тәсіліне негізделген ерекше әдістемелік құрал ретінде экономикалық эвристиканың мазмұнын анықтау;
- Элементарлы компоненттерді «құрылыс блоктарын» іздеу көзқарасымен аналитикалық процесті зерттеу. Ал олардан әртүрлі аналитикалық технологиялар құрылады. Бұл кезде талдау процесінің құрылымын зерттеу негізі ретінде күрделіліктің үш деңгейлі концепциясын қабылдау керек, оған сәйкес процестің кез-келгені үш деңгей-саты, процедура, операция элементтерімен сипатталады.

Эвристикалық амалдарды ұйымдастыруда, басқару шешімдерін қабылдау кезінде менеджерлерді нақты және жедел ақпараттармен қамтамасыз етуде, экономикалық қатынастарды нығайту барысында пайдалана алады, сонай-ақ есеп және аудит мамандарын дайындайтын жоғары оқу орындарында пайдалануға болады.

«Экономикалық эвристика» терминін пайдалана отырып дефинитивті деңгейге назар аудару жөн. Ол бұл түсінікке анықтама берген кезде ғылыми әртүрлі түсінбеушілікті болдырмауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні «эвристика» категориясының әртүрлі авторлары көбінесе қарама-қайшы трактовкаларды береді. Осылайша, Н.Г. Чумаченко, М.И. Баканов, А.Д. Шеремет эвристиканы математикалық бастаманың өнімі ретінде қарастырады. И.Г. Венецкий және В.И. Венецкая керісінше «Эвристикалық әдістердің көрінетін математикалық негіздемесі жоқ» деп белгілейді.

Сондықтан экономика және басқарудың әртүрлі саладағы отандық сияқты шетелдік мамандардың бірқатар пікірлері келтірілген. Табиғи субъективизмге қарамастан әрбір ғалымның позициясы экономикалық эвристикалық мәнінің объективті сипатын ашып көрсетуге айтарлықтай көмектеседі.

Кесте 1. Әртүрлі белгілері бар позициялар бойынша оның мазмұнына қарай пікірлері топтастырады.

Кесте 1. Мәліметтері ең белсенді маңызды сипаттамаларға (оған бірінші ранг тағайындалды) эвристикалық процеске адамның оның тәжіребиесінің интуициясының тікелей қатысуы жатқызылғандылығы туралы көрсетіледі. Бұл пікір өте кеңінен көрсетілген.

Кесте 1- Жекелеген мәнді белгілер бойынша эвристика анықтамалары

№	белгілері авторы	іздеу диапазоның қысқарту, шектеу	нәтиженің қанағатты болуы, қабылдауға болатындығы	маманның тәжірибесі, білімі және интуициясы	алгоритмнің жоқтығы, нысансыздық	Нұсқауларды жинау баламалы түрде іздеу
1	Папп Алекс					
2	Антонов А.В.				+	+
3	Баканов.					
	Шеремет		+		+	
4	Брунер Дж.				+	
5	Венделин А.Г.	+	+			+
6	Венецкие М.				+	
7	Джонсон и др	+	+			
8	Кофман А.		+	+		
9	Ларичев О.	+		+	+	
10	Миллер и др.			+	+	
11	Минский М.	+				+
12	Оптнер С.		+	+	+	+
13	Пойа Дж.		+	+	+	
14	Словарь					+
15	Янг С.	+	+			+
16	Янч Э.			+		

Ескерту: Позднякова В. Я. «Анализ и диагностика финансово- хозяйственной деятельности предприятий»

А.Кофман, А.Анри-Лабордер: «Эвристикалық әдістер» бір қатар жағдайларда интуитивтік түрде немесе ақыл-ой негізімен шығарылатын реттеуші ережелер жиынтығы деген.

О.И. Ларичев: эвристикалық әдіс жалпылай және толықтай есеп шығаратын зерттеушіге байланысты. Көбінесе бұл бұрынғы тәжірибиеге негізделген интуитивті тапқырлық әдісі. Бұл туралы, адамның өзі шындығына былай айтады: «Қалай екенің білмеймін, бірақ мен мынаны істей аламын» [3].

Шындығында экономика мәселелерінің көпшілігі сапалы сипатта болады. Осының салдарынан олардың шешілуі тек жартылай ғана нысандандырылуы мүмкін. Ситуациялық және оның мәселесінің бір тұтас бейнесін тек адам миы ғана сезуге қабілетті. Сондықтан эвристикалық ядросы оның негізі болып табылатын шығармашылық ойлаудың психологиясы деп көрсеткен авторлармен толығымен келісуге болады.

Негізгі (басты) мәселені шешуге мүмкіндік беретін мәселені бөліктерге бөлу және сол арқылы шешу логикалық талдау деп аталатын барлық рационалистік процесс (үрдіс) белгілі-бір кемшілікке ие. Қазіргі интуитивизмнің негізін қалаушы Анри Бергсон: «Талдау әрқашан жылжымайтынға сүйеніп жүргізіледі, ал интуиция өзін жылжымалыққа кіргізеді» деп айтқаны дұрыс болады.

Адамның интуитивті ойлауының табиғи заңдарын зерделеу оның мүмкіндіктерінің шегінде жатыр. Бірақ интуитивті талдау нәтижелерінің алу процесін зерттеу мүмкін болады және ол эвристикалық теорияға жүктелген. «Эвристикалық әдістер әртүрлі есептерді шешу кезінде адам қызметіні әртүрлі сатысында жүзеге асырылатын ақпаратты қайта өңдеу қағидаларын оқып үйренуді талап етеді» -деп Е.А. Александров атап өткен. Бірақ адам миының ақпараттық- қайта өңдеушілік қызметінің көптеген сұрақтары ашық түрінде болады. Сондықтан экономикалық талдаудың эвристикалық амалдары эксперт, респондент, кеңесші сияқты адамның ойлау қызметінің өнімдеріне, нәтижелеріне негізделеді. Сондықтан ең бағалы болып тәжірибиенің интеллектуалды банкі және бұрыңғы шешімдер табылады. Дж. Пойа былай деп көрсеткен: Қазіргі эвристика мәселені шешу үрдісіне жетуге ұмтылады, әсіресе бұл үрдіске пайдалы болып келетін ойлау операцияларына. Өзінің мәліметтерін ол әртүрлі көздерден алады, олардың әрбіреуін елеумеуге болмайды және тек теріс ұғымына ерікті тәжірибиені ескерту керек. С.Оптнер зерттеудің маңызды қозғаушы күші ретінде жеке

тәжірибені анықтай отырып «Эвристикалық әдіс бірігіп қолданудың алуан түрлі тәжірибені біріктіруге мүмкіндік береді» деп белгілеген.

Автордың ойынша келтірілген пікірлер эвристиканың іргелі негіздерінің бірі адам ми қызметінің нәтижелерін сол немесе басқа нысанда, оның тәжірибесінің банкісін және интуициясын пайдалану болып табылатындығы туралы көрсетеді.

Барлық эвристикалық әдістер адамның ойлау қызметінің өнімі болып табылатын ақпаратты алуға бағдарланған. Оның жеке тәжірибесі, білімі және интуициясы эталон ретінде қабылданады, себебі адам миы оптималдыққа жуық шешімдерді қабылдау қасиеттерін жалғыз да белгілі жеткізуші болып табылады.

Эвристика әдістерінің жиынтығын реттеу амалдары соңғы уақытта жиі қолданылады. Сөйтіп, Л.А. Панкова, А.М. Петровский, М.В. Шнейдерман жіктеуші белгілер ретінде «екі тәсіл- факторлар» ұсынады:

1) сұрақ қою кезінде эксперттердің іс-әрекеттерінің сипаты;

2) кері байланыстың болуы- сұрақ қою туралы эксперттерге хабарлау.

Эвристиканың ең сыйымды бөлу белгілері Б.И. Майданчиктің, Г.М. Карпуниннің және Н.К. Моисеевтің жұмыстарында ұсынылған.

Мәселелі бағдарлауға байланысты эвристикалық құралдарды шартты түрде үш топқа бөлуге болады: мәселені шешуге дайындайтын, оның шешілуін жүзеге асыратын және нәтижені бақылайтын. Сөйтіп, мысалы, дайындаушы топ көбінесе сұрақ қою әдістерін қосады. Процессуалды амалдар әртүрлі эксперттердің пікірлерін мойындайды және келісімді әдістер тобымен үйлесімді немесе жаңа шешімдерді іздеуді жүзеге асырады және осылайша, экономиканың шығармашылық тобынан қолайлы амалдарды алады.

Әдебиеттер тізімі

1. *Г.В. Плеханова «Анализ и диагностика финансово- хозяйственной деятельности предприятий» Москва ИНФРА-М 2008г. 611стр.*
2. *Бутакова «Экономическое прогнозирование методы и приемы практических расчетов» Москва 2008 г*
3. *Горшкова Л. А. Анализ организации управления. Аналити¬ческий инструментарий. — М.: Финансы и статистика, 2003.*

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICS

УДК 004.6

Тюлепбердинова Гульнур Алпысқызы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика-математика факультеті,
информатика кафедрасының доценті, ф.-м.ғ.к

Гусманова Фарида Равиловна
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика-математика факультеті,
информатика кафедрасының доценті, ф.-м.ғ.к

Адилжанова Салтанат Альмуханбетқызы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика-математика факультеті, информатика кафедрасының
аға оқытушысы

Газиз Гүлнұр Газизқызы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика-математика факультеті,
информатика кафедрасының аға оқытушысы

Найманбай Асан Аманжолұлы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика-математика факультеті, дифференциалдық теңдеулер
және басқару теориясы кафедрасының ассистенті

Алтыбай Аршын
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, механика-математика факультеті, дифференциалдық теңдеулер
және басқару теориясы кафедрасының оқытушысы, a_arshyn@mail.ru

DATA MINING-ТІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Бұл мақалада деректерді интелектуалды талдаудың негізгі мәселелерің бірі болып табылатын жіктеу агоритмдері мен жіктеу есебін шешіу сұлбасы қарастырылады. Жіктеу есебіндегі шешім ағашын пайдаланатын алгоритмдер жан-жақты көрсетіледі.*

Кілттік сөздер: *DATA MINING. Жіктек. Деректер.Талдау*

Summary. *This article deals with the classification and algorithms using decision trees which are the main tasks of DATA MINING*

Keywords: *DATA MINING, classification. Data. Analysis*

Резюме. *В этом статье рассматриваются классификации и алгоритмы, использующие деревья решений корторые являються основные задачи DATA MINING*

Ключевые слова: *DATA MINING; Классификация; Алгоритм; Данные.Анализ*

Сандық ақпараттарды жинаудың заманауи әдістері мен оны сақтау технологиясының дамуына үлкен ДҚ-ның тез таралуына әкелді. Бұл адамзат қызметінің барлық салаларында, дәстүрлі салалардан (мысалы, кредиттік карточкамен сатып алулар туралы жазбалар, телефон қоңыраулары туралы ақпарат; тұрғындар туралы статистикалық деректері) бастап экзотикалық (мысалы, астрономиялық денелер кескіні, молекулалық ДҚ және медициналық құжаттамалар) салаларға дейін пайда болды. ДҚ-н пайдаланушылар үшін маңызды мәні болуы мүмкін деректерді жүйелендіру мүмкіндіктерін оқуға және одан ақпарат алуға қызығушылығы арта түсті. Осындай зерттеулермен байланысты сала (ағылш. Data Mining – деректерді интелектуалды талдау, DM) атымен белгілі болды.

DM үлкен ДҚ-нан болжамдық ақпараттарды генерациялау және автоматты түрде шығару үрдісін орындауды білдіреді. Ол пайдаланушыларға бір уақытта пайдалы және түсінікті болатын, бұрын белгісіз ара қатынастағы айқын емес деректерді табу мақсатында бақылаулар, деректер жиынын әдістерін талдауды қамтиды. Бұл мақалада біз деректерді интелектуалды талдаудың негізгі мәселелері қарастырылады.

Жіктеу

Деректердің интеллектуалды талдауының ең белгілі әдісі – жіктеу болып табылады. Қосымшалардың көптігімен сипатталады: суреттер мен шаблондарды анықтау, медициналық диагностика, кредиттерді мақұлдау мен бағалау, қылмыстың сұлбаларын анықтау, қаржылық тенденцияларды шығару және т.б. Көптеген зерттеушілердің айтуынша болжау мен бағалауды, жіктеудің түрлері ретінде қарастырса болады. Білім алушыларға формальды анықтаманы бермес бұрын барлық белгілі білімді бағалау шкаласына назар аударайық:

1-кесте. Білімді бағалаудың негізгі шкаласы мен критерийлері

Жинаған баллдың %-ы (100-ден)	Бағаның таңбасы	Дәстүрлі бағалау
95-100	A	Өте жақсы (Excellent)
90-94	A-	
85-89	B+	Жақсы (Good)
80-84	B	
75-79	B-	
70-74	C+	Қанағаттанарлық (Satisfactorily)
65-69	C	
60-64	C-	
55-59	D+	
50-54	D	
0-49	F	Қанағаттандырарлықсыз (Unsatisfactorily)

1-кесте оқытушылардың оқушыларды бағаларына сәйкес қалай жіктейтінін түсіндіреді. Бұл жіктеулерді оқушының жинаған баллына шек қою арқылы алуға болады. Сондықтан, жіктеу өз кезегінде алдын ала анықталған топтар және кластармен шамаларды қою арқылы деректерді бөлетін әдіс пен үрдістен тұрады деп айтуға болады.

1-анықтама. $D = \{t_1, t_2, \dots, t_n\}$ ДҚ мен $C = \{C_1, C_2, \dots, C_m\}$ кластар жиыны берілсін. Жіктеу есебі $f\colon D \to C$ бейнелеуін анықтауды талап етеді, мұндағы қордың әрбір элементі кластардың біріне тиесілі. Әрбір C_j класы тек соған сәйкес кортеждерін ғана қамтиды, яғни:

$$C_j = \{t_i | f(t_i)\},\ 1 \le i \le n,\ t_i \in D.$$

Жіктеу алгоритмдері жіктеу үшін тек деректердің атрибуттарының мәні және жіктеу үрдісі екі фазаға бөлінеді деп жорамалданады:

1. үйретуші деректерді бағалау үшін модельді әзірлеу;
2. зерттелетін ДҚ-нан кортеждер (жолдар) жіктелуі.

Ескерту: Жаттықтыратын деректер кіріс деректері мен оларға сәйкес кластардан тұрады.

1-ші суретте жіктеу үрдісін үйлестіреді: а) сегмент кеңістігін бөлу жолымен алдын ала анықталған кластарды суреттейді, ә) деректердің кіріс жиынын қамтамасыз етеді, б) анықталған кластар негізінде деректердің жіктелуін көрсетеді (яғни, әрбір объект – нүкте белгілі бір класқа тиісті).

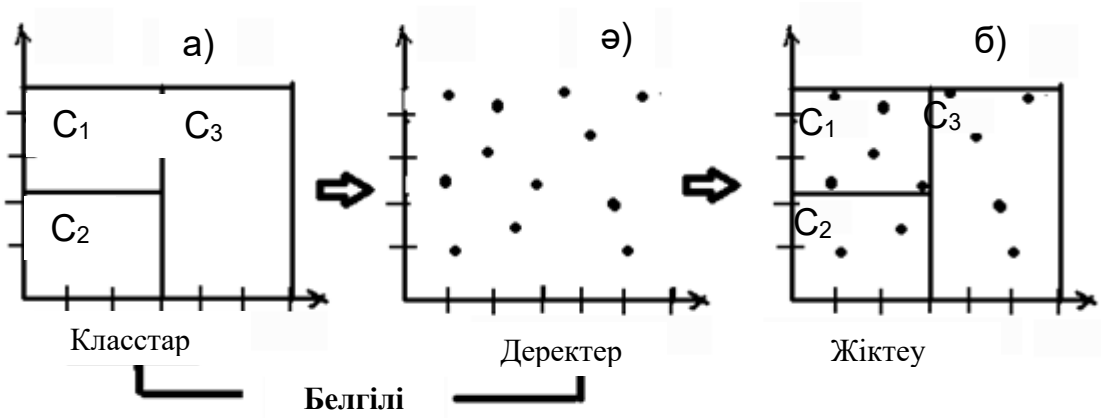

1-сурет. Жіктеу есебін шешу сұлбасы

R. L. Kennedy, Yu. Lee, B.V. Roy-дың 1998 жылғы зерттеулеріне сәйкес жіктеу есебін шешу үшін пайдаланылатын үш негізгі тәсіл бар:

Шекараны анықтау жіктеу кіріс ДҚ-н категорияларға бөлу арқылы жүзеге асырылады. Бұл категориялардың әрқайсысы бір класпен байланысқан және өз шекараларымен байланысты.

Ықтималдылықтарды бөлуді қолдану жіктеу үрдісінде әрбір нақты элементтің белгілі бір класқа тиісті ықтималдылығы анықталады. t_i элементінің C_j класына түсу ықтималдылығы $P(t_i|C_j)$ деп ұсынайық. Әрбір элементтің (кортеж) ықтималдылығының бір ғана шамасы болады. Егер класс таңдау ықтималдылығын $P(C_j)$ деп алсақ, онда t_i-дің C_j класында болуының ықтималдылығы $P(C_j) * P(t_i|C_j)$ болып анықталады.

Posterior ықтималдылықтарының қолданылуы (болған оқиғалардың ықтималдылығы) t_i - дің C_j класына тиісті атрибуттар мәндеріне тең ықтималдылығын анықтау керек. Жіктеудің бұл әдісінде әр класс үшін апостериорлы ықтималдылық есептеледі, одан кейін t_i ықтималдылығы ең үлкен болатын класқа орналасады. Апостериорлы ықтималдылық үшін $P(C_j|t_i)$ формула түрінде белгіленеді.

1-кестедегі мысал әдістердің бірінші тобына жататындығы белгілі. Нейрондық желілерді қолдануға негізделген жіктеулер негізінде соңғы топқа тиісті.

Жіктеудің алгоритмдері мен әдістерін келесі топтарға бөлуге болады:

- шешім ағаштарын пайдаланатын алгоритмдер;
- логикалық ереже негізіндегі алгоритмдер;
- қашықтық түсінігін пайдаланатын алгоритмдер;
- статистикалық алгоритмдер;
- нейрондық желілерді пайдаланатын алгоритмдер;
- аралас алгоритмдер.

Бұл мақалада біз шешім ағаштарын пайдаланатын алгоритмдерді толығырақ қарастырамыз.

Шешім ағашын пайдаланатын алгоритмдер

Шешім ағашының (Decision trees, DT) алгоритмдері жіктеу тапсырмаларында пайдасы көбірек болып табылады. Бұл алгоритмдерде жіктеу үрдісін модельдеу үшін ДҚ-ндағы әрбір кортеждерді жіктеуге пайдаланылатын шешім ағашы құрылады.

2-анықтама. Шешім ағашы немесе жіктеу ағашы D-мен ($\{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ атрибуттар мен $\{t_1, t_2, \dots, t_n\}$ кортеждерден тұратын ДҚ) байланысқан келесі қасиеттерді қамтитын ағаш тәрізді графты береді:

- әрбір ішкі 0 түйіні (төбе) A_i атрибутымен белгіленген;
- әрбір доға (қабырға) аталық түйінмен байланысқан атрибутқа қолданылуы мүмкін предикатка сәйкес;
- әрбір граф парағының түйіні (ең төменгі деңгейдің төбесі) C_j класымен белгіленген.

DT пайдаланып жіктеудің проблемасын шешу үрдісі екі кезеңнен тұрады:

1. шешім ағашының жаттықтырушы (жіктелінген) деректерді пайдаланып құрастырылуы.
2. D-ға тиісіті әрбір $\{t_1, t_2, \dots, t_n\}$ кортеждерінің жіктелінуі.

Осы айтылғандарды көрнекілеу үшін күрделі емес ағаш шешімінің мысалын қарастырайық.

Ересек адамның (20-25 жастан жоғары) қалыпты дене салмағын анықтайтын белгілі әдіс бар: алдымен $DW = 100 * \left(\frac{W}{(H-100)} - 1\right)$, % параметрін анықтайды, мұндағы W – килограммен өлшенген адам салмағы; H - сантиметрмен өлшенген адам бойының ұзындығы. Бұл атрибуттардың өлшемсіз мәндері DW есептеу үшін пайдаланылады. Одан кейін медициналық бақылаудың статистикалық деректері негізінде құрылған 6.2-кесте пайдаланылады.

2-кесте. Деректер (жынысы (Е-еркек, Ә-әйел) және DW-мен аралығы) салмағын жіктеу

Жыныс	***DW мән аралығы***	***Жіктеу***
E	$DW \leq -20\%$	*U (қалыптан төмен)*
E	$-20\% \leq DW \leq 20\%$	*N (қалыпты салмақ)*
E	$20\% \leq DW$	*O (қалыптан жоғары)*
Ә	$DW \leq -15\%$	*U (қалыптан төмен)*
Ә	$-15\% \leq DW \leq 25\%$-	*N (қалыпты салмақ)*
Ә	$25\% \leq DW$	*O (қалыптан жоғары)*

Жоғарыда айтылған граф құрылымының анықтамасына сәйкес 2-кестедегі жіктеулерді пайдаланып, 2-суретте көрсетілген шешім ағашын құрамыз.

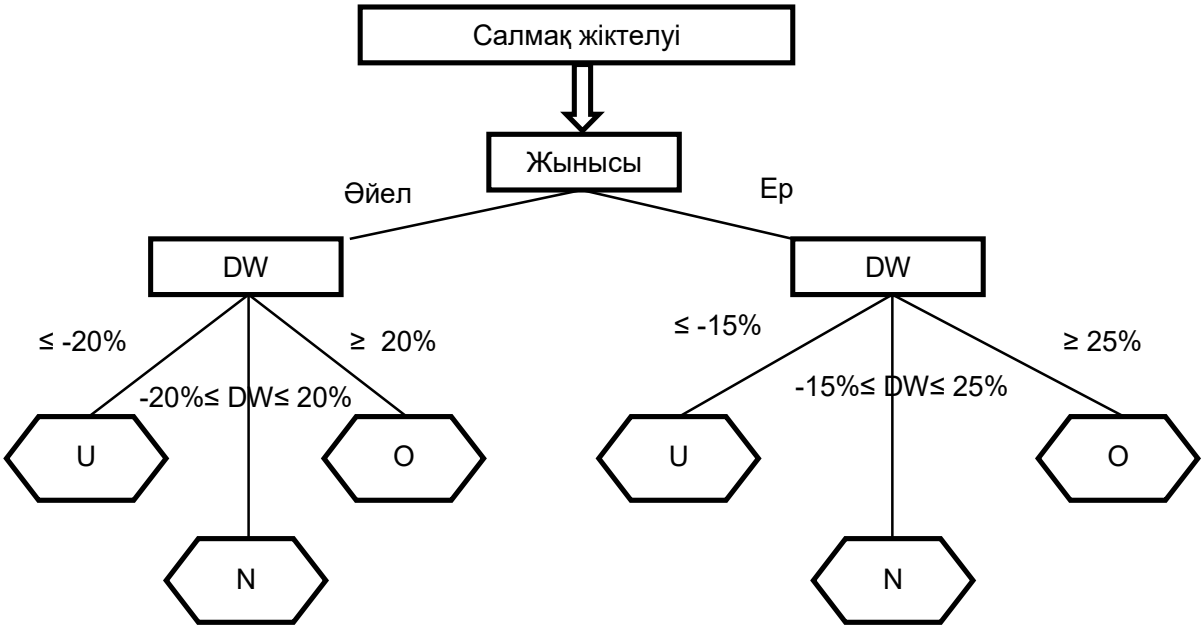

2-сурет. 2-кестедегі жаттықтырушы деректер негізінде жасалған шешім қабылдау сұлбасы.

Енді кез келген адам осы шешім ағашын (мазмұны бойынша 2-кестедегі деректердің графикалық көрсетілімі болып қана табылатын) пайдалана отырып өз салмағын анықтай алады.

Мысал. Ұзындығы 160 см және салмағы 72 кг әйел (параметрі $DW = 100 \cdot (72/(160 - 100) - 1) = 20\%$) жіктеу алгоритмінің деректеріне сәйкес қалыпты салмақта екендігін көрсетеді.

Шешімі. Жіктеуді *Жыныс* төбесінен бастап Ә доғасы арқылы, содан кейін (DW төбесінен кейін) (-15, +25)% доғаны N (қалыпты салмақ) парағына алып келеді.

Осыған ұқсас DT, мысалы, дәрігерге науқастың диагнозы мен емделу түріне қатысты шешімдер қабылдауға көмектесетін медициналық шешім қабылдауды қолдау жүйесінде (*ағылш*. Decision Support System, DSS – шешім қабылдауды қолдау жүйесі) құрылуы әбден мүмкін.

Жіктеу әдісінің ең маңызды бөлігі DT жасау екендігі түсінікті, ал оны жіктеу үшін қолдану стандартты әрекет болып табылады.

DT қатысатын жіктеу тапсырмаларын шешу үшін пайдаланылатын негізгі әдіс «*Шекараларды белгілеу*» (R.L. Kennedy, Y. Lee, B.van Roy, 1998) деп аталады: жіктеу белгілі шекаралы аймақты және әрбір шектелген аймағы белгілі бір класқа (6.5-сурет) сәйкес кортеждерден тұратын потенциалды ДҚ-ның кірісін бөлу жолымен орындалады.

CBS (*ағылш.* Columbia Broadcasting System – Колумбиялық телерадиожелі, ID3 жүйесі – Interactive Dichotomizer, шешімді қабылдау ағашын құру алгоритмдерінің бірі) сияқты карапайым ДҚ мен алгоритмнің мысалын пайдалана отырып мүмкін болатын нұсқалардың бірін суреттейік. Сараптамалық қорытынды нәтижесімен немесе т.б. жолдармен алынған, жіктеумен бірге кейбір объектілердің атрибуттарының (X_1, X_2, ..., X_8) екілік мәндерінен тұратын, дайын ДҚ-ның (3-кесте) нұсқасы берілсін.

3-кесте. Жіктеумен бірге жаттықтырушы деректер.

No.	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	**Класс**
1	**1**	**0**	**1**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**I**
2	**0**	**1**	**0**	**0**	**1**	**0**	**0**	**0**	**I**
3	**0**	**0**	**0**	**1**	**1**	**1**	**1**	**0**	**I**
4	**1**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**0**	**1**	**I**
5	**1**	**1**	**1**	**1**	**0**	**1**	**1**	**0**	**II**
6	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**1**	**1**	**II**
7	**0**	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**	**0**	**1**	**II**
8	**1**	**0**	**1**	**1**	**0**	**1**	**1**	**0**	**II**

Әрбір қадам сайын CBS алгоритмімен бірге DT құру үшін әртүрлі кластардағы кортеждерді максималды бөлетін (дискриминанттайтын) атрибутты анықтау қажет. Атрибуттарды бөлудің ең жақсысын таңдау тәсілімен ғана ерекшеленетін осы алгоритмнің көптеген зерттеулері мен модификациялары бар екендігін айта кету керек. Алайда бұл жерде оңай жолын пайдаланамыз – белгілі бір класпен тығыз байланыстағы атрибутты анықтау үшін әр бағандағы I класс және II класс кортеждерге таралған '1' айырмашылық санын есептейміз. Шыққан нәтиже 4- кестеде көрсетілген.

4-кесте. Бағандардағы '1' саны.

X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	*Класс*
2	*1*	*1*	*1*	*2*	*2*	*1*	*2*	*I*
2	*2*	*3*	*3*	*1*	*3*	*3*	*2*	*II*

Нәтижесінде X_1, X_4, X_7 – үш атрибуты айырымның бірдей максималды мәніне тең екендігін байқаймыз, $|1-3| = 2$, демек еркін түрде таңдай аламыз. Мысалы, DT доғасының бірінші биіктігі үшін X_4 дискриминатор ретінде таңдаймыз және де бастапқы ДҚ-н (3-кесте) атрибуттардың $X_4 = 1$ және $X_4 = 0$ мәндерімен екі кестеге бөлеміз:

5-кесте. $X_4 = 1$ атрибутының мәнімен кортеждер.

No	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	**Класс**
3	**0**	**0**	**0**	**1**	**1**	**1**	**1**	**0**	**I**
5	**1**	**1**	**1**	**1**	**0**	**1**	**1**	**0**	**II**
7	**0**	**1**	**1**	**1**	**1**	**1**	**0**	**1**	**II**
8	**1**	**0**	**1**	**1**	**0**	**1**	**1**	**0**	**II**

6-кесте. $X_4 = 0$ атрибутының мәнімен кортеждер.

No	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	Класс
1	1	0	1	0	0	0	0	1	I
2	0	1	0	0	1	0	0	0	I
4	1	0	0	0	0	1	0	1	I
6	0	0	0	0	0	0	1	1	II

Нәтижесінде бірінші (жоғары) деңгейдегі DT алдық:

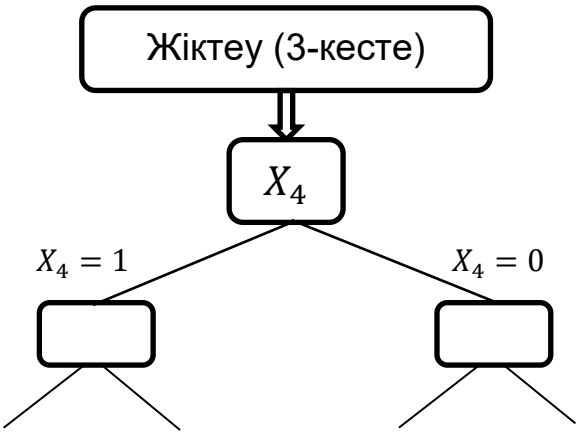

7-сурет. 3-кестедегі ДҚ үшін DT басы

Осылайша X_4: $(X_4 = 1)$ төбесіндегі бірінші доға үшін келесі дискриминаторды анықтайық.

7-кесте. 5-кесте бағандарындағы '1' саны

X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	Класс
0	0	0	X	1	1	1	0	I
2	2	3	X	1	3	2	1	II

X_3 атрибуты әртүрлі кластардағы жолдарды максималды дискриминанттайды және енді ол үшін кестені бөлудің алдыңғы түрін қайталаймыз.

8-кесте. $X_3 = 1$ мәнімен жолдар.

No	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	Класс
5	1	1	1	X	0	1	1	0	II
7	0	1	1	X	1	1	0	1	II
8	1	0	1	X	0	1	1	0	II

8-кестесіндегі барлық жолдар II классқа жатады (яғни, бұл DT парағы).

9-кесте. $X_3 = 0$ мәнімен жолдар.

No	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	Класс
3	0	0	0	X	1	1	1	0	I

9-кестедегі барлық жолдар I класқа жатады (яғни, бұл да DT парағы). 8-, 9-кестелерді есепке ала отырып шешім ағашының нұсқасын толықтырамыз:

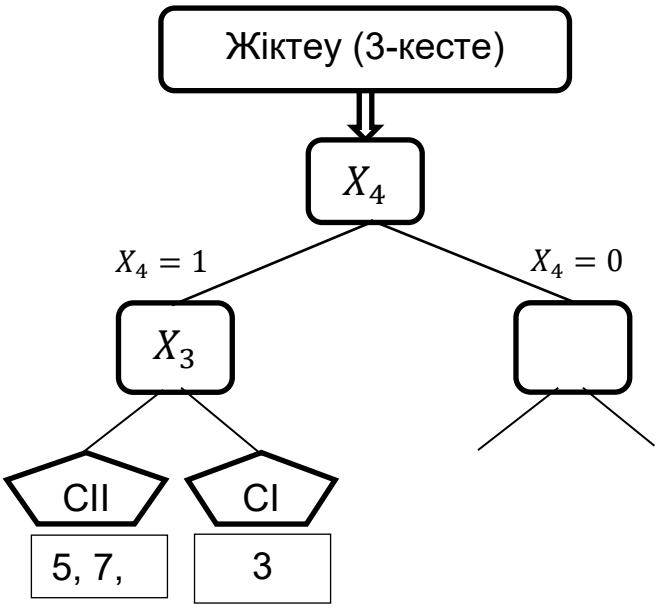

3- сурет. Жаттықтырушы ДҚ-на арналған шешім ағашының бөлігі (3-кесте)

3-кестедегі $X_4 = 1$ доғасы үшін 3,5,7,8 жолдарын жіктеу үшін ағаштың бөлігі тұрғызылған. Басқа доға үшін ($X_4 = 0$) ұқсас қадамдарды өз беттеріңізбен қарастыруларыңызды ұсынамыз. Алғашқы қадам нәтижесіне жіктеу әдісінің шешімі жалпы жағдайда жалғыз емес бола алатыны анық. Және де басқа дискриминанттармен шешімді қайталауға болады, мысалы, X_7 дискриминантымен. Осылай DT, DT құрудың соңғы қадамы – DT-ның мүмкін тәсілдерінен оңтайлысын таңдау (мысалы барлық жолдардың тамырынан жапырақтарына дейінгі жалпы ұзындығы).

Логикалық ережелер негізіндегі алгоритмдер. **(**Rule-based algorithms**)**

ДҚ-ндағы кортеждерге арналған жіктеулерді құрастырудың тағы бір тәсілі, әрбір кортежді анықталған кластардың біріне орналастыруға мүмкіндік беретін логикалық ережелердің жиынын ойлап табуға келіп тіреледі. Бұл ережелерді құрудың бізге бірнеше әдістері белгілі.

Шешім ағашын қолдану арқылы ережелерді құру.

Алдыңғы мысалдан түсінгеніміздей, тамырынан жапырағына дейін

IF (1-предикат) ∩ (2-предикат) ∩ .... (N-предикат) THEN B

түрінде сипаттайтын және логикалық предикаттарға негізделген DT формасындағы жіктеу шешімінің нәтижесін алгоритмге түрлендіруге болады.

Алдыңғы нұсқа үшін (6.7, 6.8-суреттердегі ағаштар):

IF ($X_4 = 1$) ∩ ($X_3 = 1$) THEN II - Класс;
IF ($X_4 = 1$) ∩ ($X_3 = 0$) THEN I - Класс.

($X_4 = 0$) доғасынан басталатын жолдар үшін, ұқсас предикаттарды DT-ның қалған бөліктеріне арнап құруға болады.

Жабу алгоритмдері (Covering Algorithms) - DT қолданылмайтын жіктеуге қатысты ережелерді генерациялау алгоритмдерінің басқа типтері «I.H.Witten and E.Frank Data mining

Practical Mashine Learning Tools and Techniques, 2000» кітабында көрсетілген. жаттықтырушы кестесінде көрсетілген барлық кортеждерді мүмкін болатын предикаттарды пайдалана отырып, жіктеуге жол беретін жоғарыдағы тәсілдің идеясы, ережелер жиынын туындатуға негізделеді, содан кейін, оның ішінен логикалық ережелердің оңтайлы (минималды) жиынын таңдайды. Жоғарыда көрсетілген мысалды қарапайым ережеден бастауға болады, мысалы:

If $(X_4 = 1)$ THEN I Класс ; If $(X_4 = 1)$ THEN II Класс ; If $(X_4 = 0)$ THEN I Класс;
If $(X_4 = 0)$ THEN II Класс;

Осыдан кейін, бұл ержелердің 3-кестеге сәйкестігін тексеру керек. Онда қателіктердің көп мөлшерде екені белгілі, яғни кестеде көрсетілген класс ережесі бойынша есептелген нәтижелердің сәйкессіздігі. Мысалы, 1 ереженің нәтижесі ($X_4 = 1$ предикатымен) 5, 7, 8 кортеждеріндегі берілген класпен сай келмейді. Барлық мүмкін болатын 1 предикаты бар (X_1, X_2, ..., X_8 үшін) ережелер тексеріліп болған соң, барлық кортежді дұрыс жіктеуге бұл ережелердің жеткіліксіз екендігі айқындалады. Келесі қадам барлық екі предикатты мүмкін болатын

IF $(X_i = K) \cap (X_j = M)$ THEN N Класс;

ережелерді пайдаланумен байланысты, мұндағы (i, j) барлық мүмкін болатын мәндерді қабылдайды (1, ..., 8, $(i \neq j)$), ал K, M – 0-ге немесе 1-ге тең. Тап осындай тексеруден соң жіктеуді дұрыс орындайтын ережелер қатарын табамыз. Соңғы қадам осындай ережелер жиынынан оңтайлы (минималды) шешімді таңдауға негізделеді. Әрине, бұл сипаттамалар тек Жабу алгоритмі идеясының түсіндірмесі ғана. Сондай-ақ, нейрондық желілерді пайдаланатын логикалық ережелердің генерациялық алгоритмдері де кездеседі.

Қорытынды

Біз бұл мақаладызда деректерді интелектуалды талдаудың негізгі мәселелерің бірі боған жіктеу агоритмдерін нақты мысалдар арқылы сипаттадық және жіктеу есебін шешу сұлбасы графикалық бейнелеу элементтері арқылы толығымен қарастырдық. Жіктеу есебіндегі шешім ағашын пайдаланатын алгоритмдерді, анықтамалары, графикалық бейнелеу элементтері және нақты мысал келтіру арқылы толығымен қарастырдық.

Әдебиеттер тізімі

1. Emerging cubes for trends analysis in OLAP databases / S. Nedjar [et al.] // DaWaK. Lecture Notes in Computer Science. Springer, 2007. Vol. 4654. P. 135–144. DOI: 10.1007/978-3-540-74553-2_13.

2. В.Дюк, А. Самойленко. Data mining- учебный курс., 2001, Ст.Петербург, 367с.

3. Margaret H.Dunham. Data mining. Introductory and Advanced Topics. Pearson Education,Singapore 2003; Taj press, India 2005. , 314pp.

4. Методы и модели анализа данных: OLAP и Data Mining / А. А. Барсегян [и др.]. СПб.: БХВ-Петербург, 2014. 336 с.

5. Миронов В. В., Юсупова Н. И. Концептуальные модели баз данных. Многомерные модели.Уфа: УГАТУ, 2010. 83 с

6. Microsoft SQL Server 2005 Analysis Services. OLAP и многомерный анализ данных / А. Б. Бергер[и др.]. СПб.: БХВ-Петербург, 2011. 928 с.

7. Harinath S., Quinn S. Professional SQL Server Analysis Services 2005 with MDX. N. Y.: Wiley,2007. 848 p.

ӘОЖ 004.273

Бегимбетова Хадиша Абдиманаповна
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Электр инженериясы кафедрасы, оқытушы, e-mail: khadisha.begimbetova@ayu.edu.kz

SCADA БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ БАҒДАРЛАНҒАН-ҚҰРАУШЫ СӘУЛЕТІ

Түйін: *үлестірілген басқару жүйесіне сәйкес келетін диспечерлік басқару мен деректер алудағы бағдарламалық қамтамасыз ету (SCADA) жүйе өңдеушілері үшін үлкен сұраныста, себебі SCADA бағдарламалық қамтамасыз ету пакеттерінің сипаттамалары үлестірілген жүйе талаптарын қанағаттандыруға жеткіліксіз. Бағдарланған-құраушы әдістерді күшейту үшін үлестірілген бағдарламалық жүйелерді қанағаттандыру мақсатында осы жұмыс SCADA бағдарламалық қамтамасыз етудің бағдарланған-құраушы сәулетіне негізделеді.*

Кілт сөздер: *бағдарламаның бағдарланған-құраушылары, SCADA, жүйе сәулеті.*

Резюме: распределенная система управления для диспетчерского управления и данные в соответствующей программной системе (SCADA) имеют большой спрос среди разработчиков, поскольку характеристики пакетов программного обеспечения SCADA для удовлетворения требований распределенной системы недостаточны. Сосредоточенные методы формирования для того, чтобы соответствовать распределенным программным системам для улучшения этой работы, основаны на создании программно-ориентированной архитектуры SCADA.

Ключевые слова: *ориентированные компоненты программы, SCADA, системная архитектура.*

Summary: *distributed control system for supervisory control and data in the appropriate software (SCADA) system is a high demand for developers, because the characteristics of the SCADA software packages to meet the requirements of a distributed system is not enough. Focused forming methods in order to meet the distributed software systems to enhance this work is based on the creation of SCADA software-oriented architecture.*

Key words: *focused components of the program, SCADA, system architecture.*

SCADA бұл маниторға құрылғылардан деректерді жинау процессі ретінде белгілі, құрылғыларды басқару үшін компьютерден бұйрық қабылдайды. Осы процесстерді өзіне қосатын SCADA жүйесі компьютер инфрақұрылымына негізделеді және бағдарламалық қамтамасыз ету SCADA компьютерлерге орнатылады. Жұмыс SCADA жүйесінің бағдарланған-құраушы сәулетін (архитектурасын) үлестірілген жүйелермен сәйкестендіруді көрсетеді. Осы сәулетке (архитектураға) жету үшін SCADA жүйелерінің бастапқы сәулетін және оның барлық объектілерін ашып, құраушы сипаттамасы және заманауи дизайн үлгілерінің артықшыларын бағдарламамен қамтамасыздандыру дизайынында және оны сәулеттілікте қалай қолданатыны жайында қарастырамыз.

Бағдарламамен қамтамасыздандыру SCADA бастапқы негізгі объектілері

Бағдарламамен қамтамасыздандыру SCADA-дағы объектінің жалпы өзара әрекеттесуі сурет 1-де көрсетілген.

Сурет 1. Бағдарламамен қамтамасыздандыру SCADA объектілер мен олардың әрекеттесуі

Негізгі бағдарламамен қамтамасыздандыру SCADA төрт негізгі объектілері бар: Кіргізу-шығару механизмі, деректер орталығы, дизайнер, жобалау уақыты және басқа да төрт тармақшалы объектілер: тренд (үрдіс), дабыл, есеп және желілік коннектор.

Кіргізу-шығару механизмі қондырғылардан нақты уақыт деректерін алып, бағдарламамен қамтамасыздандырудағы басқа объектілерге жібереді. Бұл нақты уақыт дерегі SCADA бағдарламамен қамтамасыздандырудың құндылықтарымен көрсетіледі. Деректер орталығы шикізат құндылықтарын сақтайды немесе арнайы тектердің құндылықтарын дерекқорға өңдейді. Деректер орталығында төрт объект бар: тренд (үрдіс), дабыл, есеп және желі қосқышы, тренд.

Тренд (үрдіс) немесе нақты уақыт тренді деректі тікелей кіргізу-шығару механизмі объектісінен пайдаланады немесе деректі кесте арқылы көрсету үшін дерекқорда жиналады. Дабыл объекті кіргізу-шығару механизмі объектісінен нақты уақыт дерегін құндылықтар статустарының артық мөлшерде екенін пайдаланушыларға хабарландыру мен осы статустардың дерекқорда жиналуы мақсаты пайдаланылады.

Хабарлау объектісі дерекқордан жиналған қорды хабарлама парақтарын басып шығару немесе экранға нөмерлер ретінде көрсету үшін пайдаланылады. Трендтің коммуналдық шаруашылықтары, дабыл және хабарлау объектісі тренд көрсеткіші, дабыл көрсеткіші, хабарлама көрсеткіші арқылы конфигурацияланып уақыты орындалады.

Желі қосқышы объектісі SCADA стансасының шығысынан немесе басқа үшінші тарап қолданбалардан дерекқорға дерек жинауға, дерек орталығынан ресурстарды пайдалануға мүмкіндік береді. Дизайнер бұл пайдаланушы интерфейс. Мұнда көптеген мынадай: тапсырмалар, мәтін жәшіктер, дабыл көрсеткіш, хабарлама көрсеткіш, тренд көрсеткіш жобалау құралдары, тег құндылықтарын көрсетуге; батырмалар, қосқыштар сияқты құралдары бар.Бұл дерекқорға тегтер өздерінің құндылықтарын кіргізе алатынын немесе трендте, дабылда, хабарлама объектісінде пайдалыла алатынын көрсете алады.

Дизайнер зауытта манитор мен процестерді бақылау үшін инженерлермен зауыттың суреті жобаланады. Дизайнерде жобаланғаннан кейін, инженерлер жоба файлында өздерінің жұмыстарын сақтауға тиіс. Бұл файл уақыт орындаушы объектісімен оқылады және орындалады.

Орындалу уақыт бұл дидайнермен жасалатын жоба файлының орындаушы объектісі,зауытта монитор мен процесстерді бақылау үшін операторларен пайдаланылады. Дизайнер мен орындалу уақыты 2-ші суретте көрсетілген.

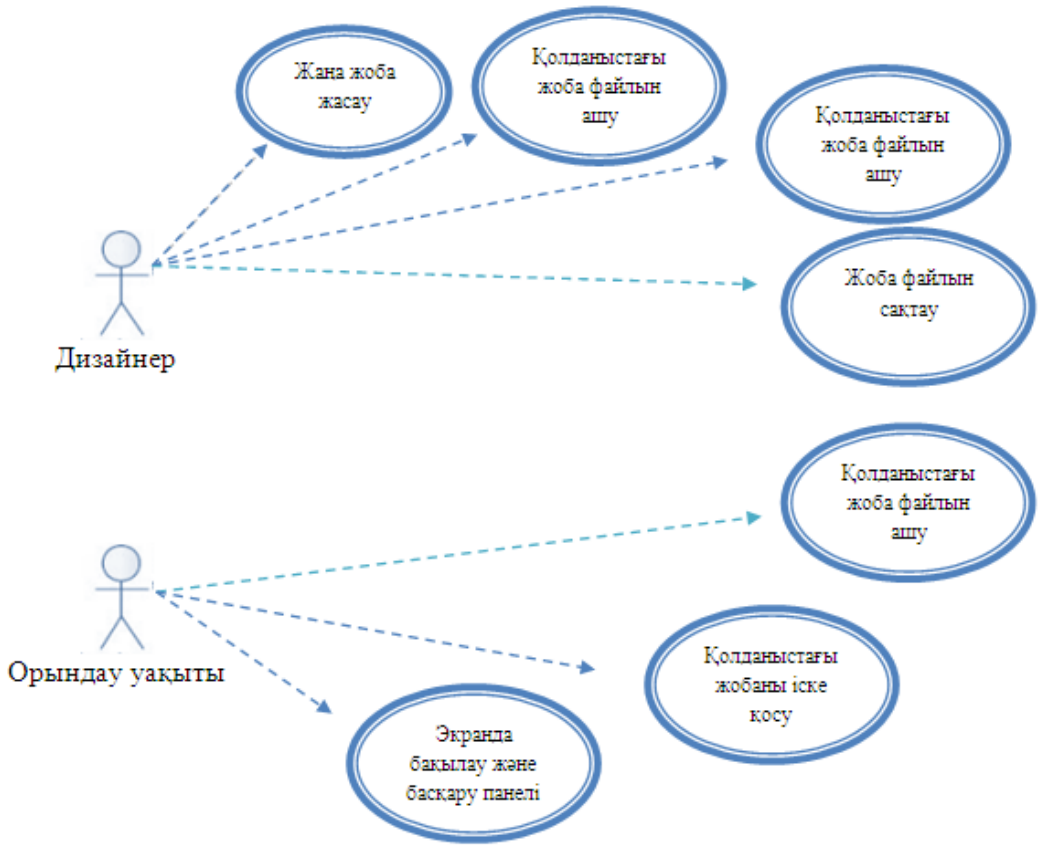

Сурет 2. SCADA бағдарламамен қамтамасыздандырудың диаграммасын пайдалану

Бағдарламамен қамтамасыздандыру пакеті бір компьютерге орнатылады, сондықтан оның барлық ресурстары осы компьютерде болады. Егер зауыт клиент-серверлік технологияны SCADA-ға қабылдауды жөн көрсе онда ұқсас SCADA бағдарламамен қамтамасыздандыру пакеттері компьютерге орнатылу үшін сатылып алынуы тиіс, бірақ олар серверлерде ресурстарды пайдаланады, клиенттердегі ресурстардың бәрі пайдаланылмайды.

Бағдарланған-құраушы бағдарламалау

Бағдарланған-құраушы бағдарламалау бұл бағдарламалаудың жаңа технологиясы. Бағдарламамен қамтамасыздандырудан конструкциялануға мүмкіндік береді. Бағдарламамен қамтамасыздандыру құраушы бұл автономды, дұрыс анықталған функционалды өзік жиналмалы компьютер кодынан тұратын құраушы, сонымен қатар бұл код интерфейс арқылы басқа компьютерлер арқылы жинауға болады.

3-ші суретте құраушылармен жасалған бағдарламаны көрсетеді. Бағдарлама шаруашылықтары клиент1 және клиент2 мен қамтамасыздандырылады. Клиент1 сервиске жету үшін құраушы1интерфейс арқылы байланысады; клиент2 сервиске жету үшін интерфейс2_2 арқылы байланысады. Құраушы2 интерфейс2_1 арқылы құраушы1 қамтамасыздандырады. Себебі бағдарламамен қамтамасыздандыру құраушы автономды компьютер кодынан тұрады, бұл сыртқы объектімен интерфейс арқылы қатынасқа түседі. Сондықтан біз құраушыны пайдаланып жатқан кезімізде бізге мұның ішкі жағына қалай операция жасап жатқаны бізге білу керек емес, және де біз құраушының үшінші бөлімнен екенін біле алмаймыз. Бұл оңай пайдалануға мүмкіндік береді, бағдаламамен қамтамасыздандыру құраушысына жоғары қауіпсіздік тудырады. Егер тұтынушылар құраушыға негізделгенбағдарламаны пайдаланса, олар бар құраушыларды жаңа құраушылармен орнын ауыстыру арқылы бағдарламаны жаңарта алады, бірақ бірдей интерфайсте.

Бағдарламамен қамтамасыздандыру құраушы бұл өзі жиналмалы компьютер коды, басқа құраушыларға тәуелсіз орнатылады және орындалады. Сондықтан, басқа объектілерге қызмет көрсетіліп жатқан кезде бұл сервер қызметін атқарады және мұның қызметін пайдаланып жатқан объектілер тұтынушылар болып табылады. Сурет-3теқұраушы1 клиент1-дің сервері, құраушы2-нің тұтынушысы. Құраушы2 клиент2 мен құраушы1-дің сервері. .NET platform көмегімен құраушыларға серверлер ретінде әртүрлі компьютерлерде қызмет атқара алады, олар оңай бір-бірімен алыстан әсерлесе алады.

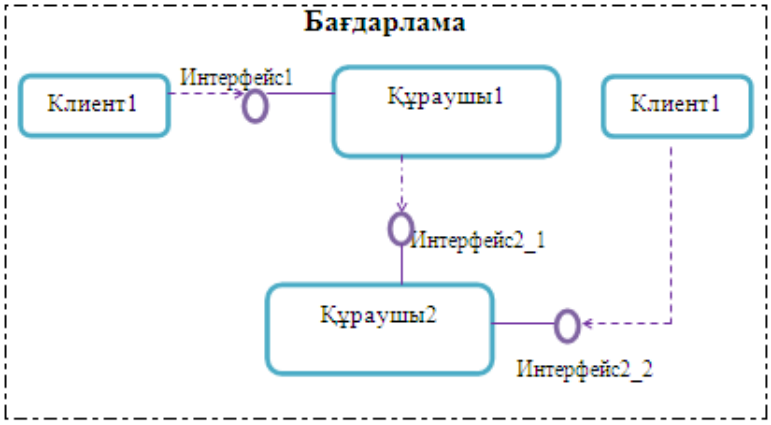

Сурет 3. Бағдарлануға негізделген бағдарлама

Әр түрлі компьютерлерде жұмыс істейтін бағдарланғаннан тұратын бағдарлама үлестірілген қолданыс деп аталады. Бұл бағдарлама түрі үлестірілген жүйелерге шешім беруүшін пайдаланылады. Бағдарланған-құраушы бағдарламамен қамтамасыздандырудың ашық жүйесіне арналған.

Бағдарламамен қамтамасыздандыру SCADA үшін бағдарланған-құраушы сәулеті

Компьютер торабы контекстіне қолданылаты құраушыға негізделген сәулет үлгісі сурет-4те көрсетілген. Клиент модулі клиент компьютерінде өзінің құраушы шекарасы бар. Бұл көптеген компьютер серверлерінің клиент интерфэйстері арқылы жүзеге асырылады.

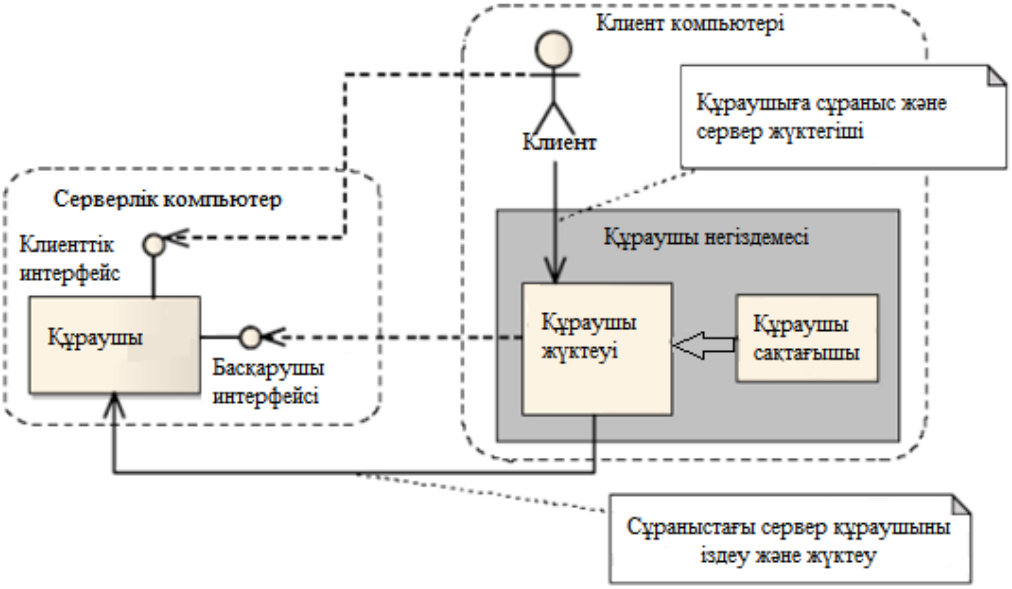

Сурет-4. Компьютер торабы контекстіндегі құраушыға негізделген сәулет дизайн үлгісі

Сервер құраушыларының әрқайсысы сервер компьютердің арнайы папкаларында жиналады (мыслы, бұл C:\MySCADA болуы мүмкін). Ізденістің бірінші кезеңінде сервер компьютерінің IP адресін білмейді бірақ сервер компьютеріндегі папканы біледі. Клиент модулі торапта сервер компьютердің IP адресін табу үшін құраушы жүктемені іздейді (C:\MySCADA папкасында арнайы жинайтын сервер компонент) және сервер құраушыларын жүктейді. Репозиторий сервер құраушыларының адрестерін сақтап кейін пайдалану үшін құраушы жүктемесімен пайдаланылады. Мұның мағынасы егер мұнда репозиторий болса құраушы жүктемесі сервер құраушыларының IP адрестерін торапда іздеуді керек етпейді. Север құраушыға жүктеліп жатқан кезде, құраушы жүктемесі менеджмент интерфэйсін сервер атын нақтылау мен сервер құраушысына тәуелді баска құраушылардың есім жазылған тізімдерін білуде пайдаланады. Құраушы жүктемесі сервис құраушысына сервистерді беру үшін осы барлық құраушылардың жүктеуі тиіс. Мұннан шығатыны, клиент модулінің сервер құраушы басқа сервер құраушыларының клиенті болуы мүмкін.

Құраушы жүктемесінің іздеу механизмі 5-ші суретте көрсетілген. Құраушы жүктемесінде талап етілген құраушыны іздеуге арналған екі орны бар: бұл репозиторий және компьютер торабы. Біріншіден, бұр іздеуді репозиторийда бастайды, егер бұл адресті тапса, бұл мұны клиентке қайтарады сосын іздеуді тоқтатады. Егер бұл репозиторийда талап етілген құраушыадресін таппаса онда торапта іздейді. Тораптағы ізденіс клиентпен қамтылатын IP адрес кеңістігін қажет етеді. Құраушы жүктемесі IP-і IP кеңістігіне тізімді табу үшін дыбыстайды, сосын, адрестегі атпен талап етілген құраушыны табу үшін итерацияны бастайды{IP[i]\component folder}, мұнда құраушыпапка қателерді жинаушы папка болып табылады (мысалы, C\MySCADA), бұл IP адрес иеленушісінің құраушысы. Егер бұл талап етілген құраушыны IP[i] адресінде тапса, онда бұл IP репозиторийға қосады, осы адресті клиентке қайтарады және іздеуді аяқтайды. Егер итерация аяқталса бірақ талап етілген құраушы табылмаса, бұл “not found” хатын клиентке береді және іздеуді аяқтайды.

Бұл іздеуіш механизм автоматтандыруда комплексті болып келетін резервтеу технологиясына да шешім бола алады. Резервтеу сервер пакеті тораптің кез келген бір жерінде арнайы папкаға жинақталуы мүмкін.

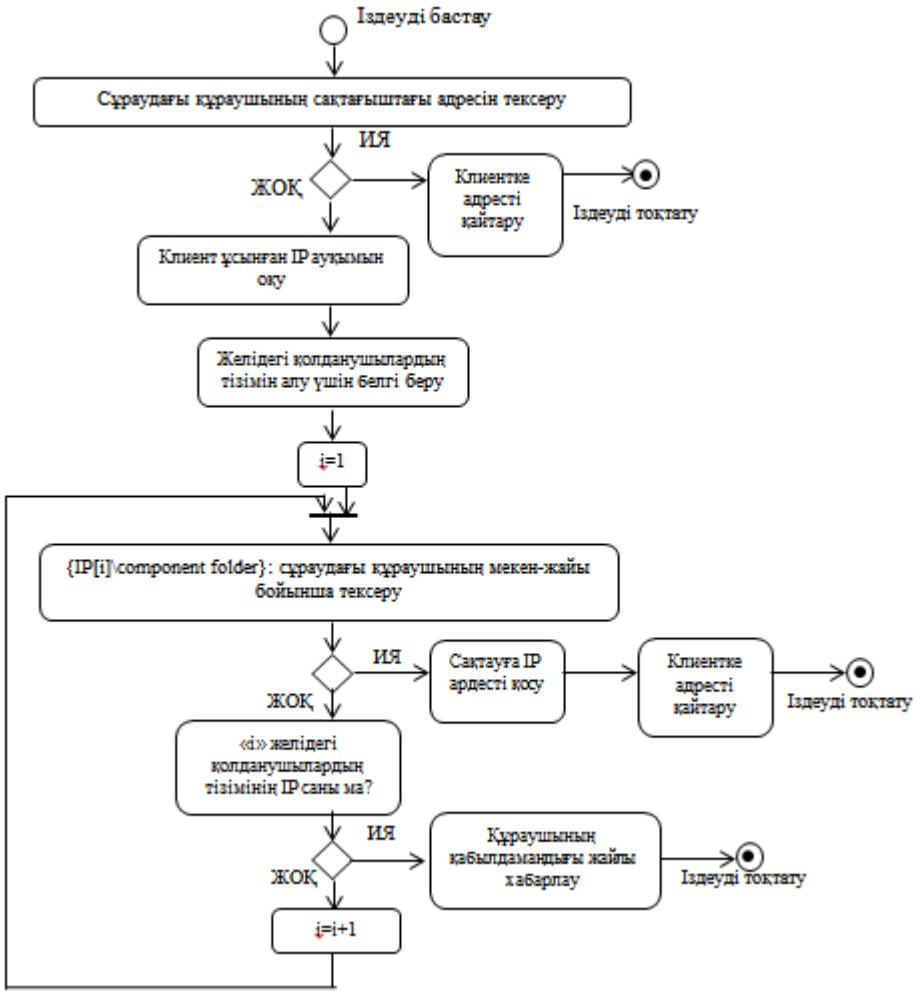

Сурет-5. Құраушы жүктемесінің іздеу механизміндегі активті диаграммасы

Басты сервер бұл іздеу тәсілін тораптағы резевтік серверді резервтік сервер компьютерінің позициясы қарастырмастан пайдалана алады.

Клиент серверлік өзара байланыс компьютерден компьютерге қатысты болып табылады(4-ші суретте). Сондықтан, бұл қашықтық технология қолданылуға тиісті.NET platform платформасында қашықтық технология жақсы қоланыста болады. NET объектке торап (қолданбалы домендік шекара) арқылы кіруге мүмкіндік береді: көлемімен және бағытымен.

Клиент құнды қажеттіліктерін серверге жаза алмайды объект құндылық арқылы көмекке қол жеткізіп отырған кезде (немесе құны арқылы сұрыпталып жатқан кезде) себебі сервер жағындағы объект клиент жағындағы объектте көшірмесі пайда болады, сондықтан клиент оъектінің көшірмесін алады (бұл екі объектілер айқын). Клиент жағындағы объекттің өзгерулері сервер жақтағы объектіге әсер етпейді. Бұл таңдаукіргізу-шығарудрайвер серверіндегі тег құндылығын клиент өзгертуге тиісті болатын қолданбалы SCADA сәйкес келмейді.

Клиент бағдар арқылы объектіге кол жеткізерде орын басушыны бағдар ретінде компьютер серверінегі объект ретінде пайдаланады. Клиент жағындағы орын басушы бірдей интерфэйсті, жариялау әдістерін, құрамынмен қамтамасыз ететін объект болып табылады және сервер жағындағы нақты объекісінің мүшесі ретінде бірақ бұл нақты объектінің көшірмесі емес, бұл жай сервер жағындағы объектке клиентпен бағдар жасау үшін болған материал. Осы таңдау көмегімен клиент сервер жағына құндылық жаза алады. Бұл қашықтық қолданбалы SCADA сәйкес келеді. Сонымен қатар, сервер белсендірілген бір қонырау немесе бағыт ауыстыру сервер компьютерінің ресурстарын сақтау үшін қолданылуы мүмкін.

Құраушы негіздемесімен іздеуші механизмі, қашықтықта басқару және .NET құраушы мен қашықтыққа жақсы көмегімен осы үлгі физикалық торапта құраушы қашықтығына тәуелсіз компьютерлердің өзара әрекеттесуін толығымен басқара алады. Бұл бізге үлестірілген SCADA жүйесін жасау үшін құраушыларды компьютер торабына таратуға көмек береді.

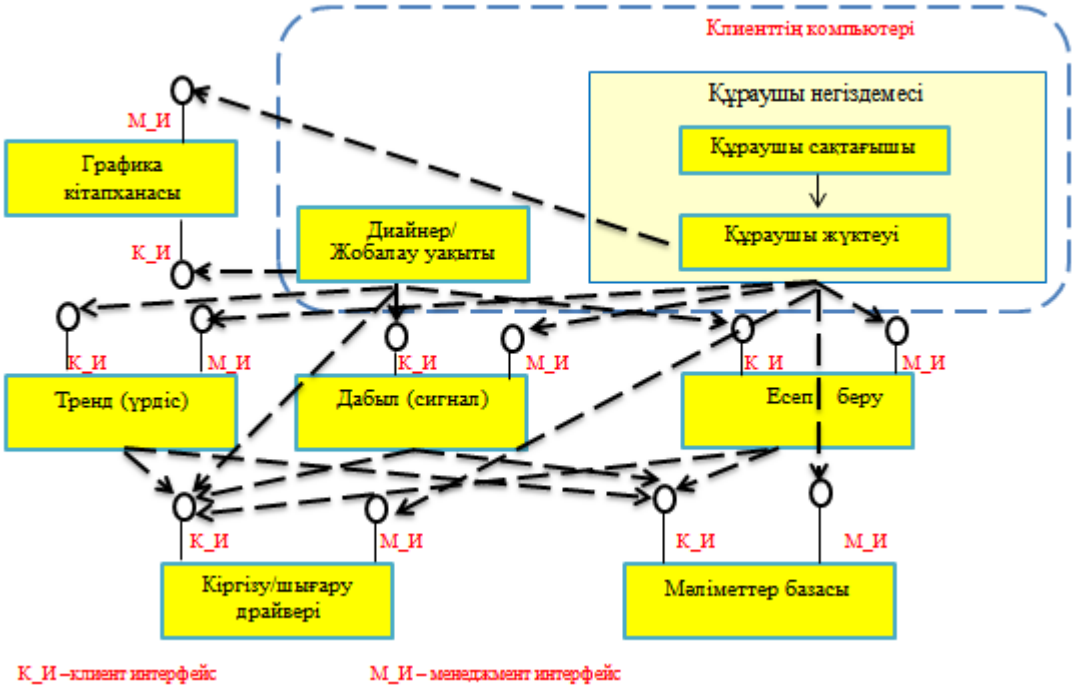

Сурет-6. SCADA жүйесі үшін бағдарланған-құраушы сәулеті

Сондықтан, біз көптеген процессорлар көмегімен процесс жылдамдығын жоғарылата аламыз. Сәулет үлгілеріне SCADA жүйесінің негізгі объектілерін қабылдануы .NET платформасында (сурет-4), SCADA жүйесі үшін бағдарланған-құраушы сәулеті (сурет-6) көрсетілген.

6-шы сурет дизайнер модуль және орындалу уақыт модулі клиенттер болып табылады. Оларда өздерінің сервистерін табуға көмек беретін жеке жұмыс құраушылары бар. Графикалық зертханалық құраушы орындалу уақыты мен дизайнерде зауыт суреті үшініндикаторлар мен объекттерді бақылауды қамтамасыздандыратын сервис. Тренд, дабыл және есеп беру құраушы да сервис. Олар дизайнер мен орындалу уақытында өздерінің арнайы сервистерімен қамтамасыз етеді. Кіргізу/шығару сервері физикалық қондырғыны нақты уақыт деректеріне байланыстырады, сосын өзінің клиенттерін нақты уақыт деректерімен қамтамасыз етеді (дизайнер, орындалу уақыты, тренд, дабыл, есеп беру). Дерекқор құраушы тег құндылығына трендпен, дабылмен, есеп берумен жете алады.

Дизайнер модулі және мұның құраушы жұмысы пакеттен пакетке орнығады. Орындалу уақыты модулі және құраушы жұмысы бірдей пакет болып табылады. Бұл пакеттер компьютерлерге орнатылады және бұл компьютерлер клиенттер болып табылады. Сервер құраушылары көптеген компьютерлерге жеке-жеке орнатылуы мүмкін. Олар клиенттерді қажетті сервистерімен өздерінің компьютерлеріне тәуелсіз камтамасыз ете алады.

Сурет-6 да бағдарламамен қамтамасыздандыру SCADA сәулеті арқылы біз сервер құраушыларын бағдарламамен қамтамасыздандыру өлшемісіз жаңарта аламыз. Барлық клиенттер мен сервер құраушылары орнатылуы мүмкін, сонымен қатар торапта кез келген компьютерде арақашықтыққа тәуелсіз орындалуы мүмкін. Бұл үлестірілген компьютерлік жүйені құрайды. Егер осы құраушылардың барлығы бірдей компьютерде болса не жағдай болуы мүмкін? Бұл сұрықтың жауабы мынадай: компоненттердің әр қайсысы өзінің адресі үшін компьютер IP пайдалана алады, және бұл сәулеттің жұмыс машинасын қарастырады.

Сурет-6да сәулет тек екі клиентпен ғана қарастырылады: бір дизайнер және бір орындалу уақыты. Үлестіруші бақылау жүйесінде екі клиенттен салыстырғанда көп клиенттер модульдері болса олар зауытқа операторлар үшін мониторинг пен бақылау үлгілеріне пайдаланылуы мүмкін.

SCADA торап жүйесінің үлкен шкаласы төмендегі суретте; сервердің әрқайсысы торапта жекеленген компьютерде болады. Мұнда көптеген дизайнер және клиент компьютерлері болады. Дизайнерлер жобалардың дизайнын жасауға пайдаланылады. Орындалу уақыттары серверлердің сервистерімен болатын осы жобаларды орындайды.

OPC технологиясымен SCADA жүйесі кіргізі/шығару құрылғысының көптеген түрлерімен бірге жұмыс жасауы мүмкін. Бұл бағдарланған-құраушы SCADA жүйесін автоматтандырылған әлемде көрсетеді.

Бағдарланған-құраушы SCADAбағдарламамен қамтамасыздандыру өндірістік сәулет бағдарламамен қамтамасыздандыру арқылы дизайыны жасалады.

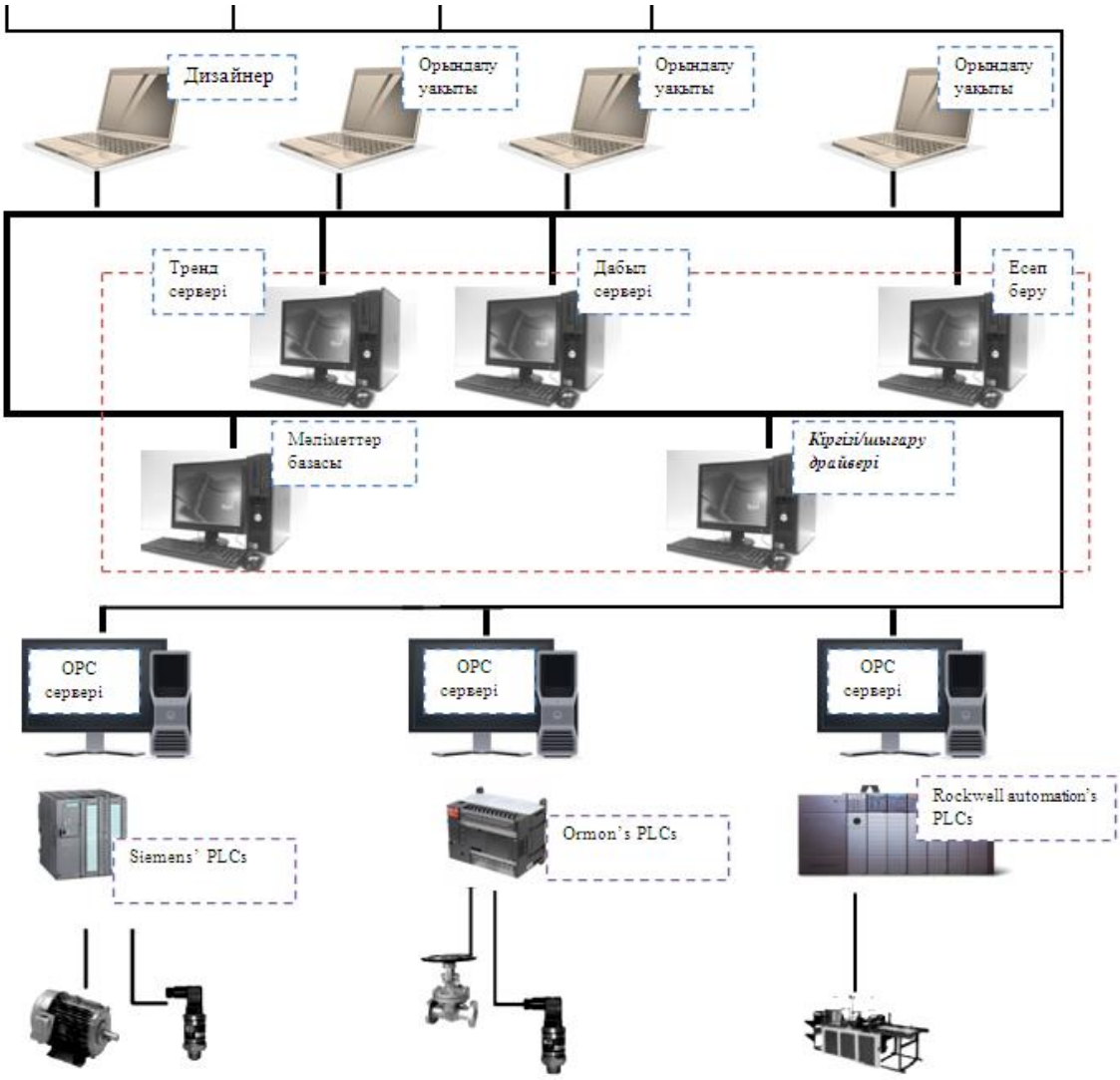

Сурет-7. Үлкен шкалалы SCADA торап жүйесі

Сервер компоненттерінің барлығы торапта әр түрлі компьютерлерде орнатылады. PLCs-тің кіріс және шығыс статустері (7-сурет) үш орындалу уақыты компьютерлерінде мониторла көрсетілуі мүмкін және бақылануы мүмкін.

Қорытынды

6-шы суретте SCADA жүйесінінің сәулеті мен оның үлкен шкалалы торап жүйесінде орындалуын және бағдарланған-құраушы 7-шы суретте бағдарланған-құраушы техникадан ашық сипаттамасы мен OPC техникасын жеткізеді. Техника сәулетке орын ауыстырудық оның жолын, жаңартуды, бағдарламамен қамтамасыздандыруды жаңғырту мүмкіндігін береді. Дизайн үлгісі сәулетке қолайлы шкаланы пайдалануды мүмкін етеді. OPC технологиясы бұған кіргізу/шығару қондырғысымен болып келетін оңай интеграцияны қолдануға мүмкіндік береді. Сәулет сонымен қоса үлестірілген компьютер технологиясының қуатты бағытын пайдалана алады. Бұл бағдарланған-құраушы SCADA жүйесін автоматтандырылған әлемсәз қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. «Жобалау мен басқарудың интегралданған жүйесі» А.С. Қоңырбаев, №2, 2014, Вестник КазНТУ.

2. «Development of a Service Oriented SCADA System», Adrian Gligor, Traian Turc. «Elsevier» Vol. 3, 2012, 256-261.

3. «Service-oriented Architecture and Cloud Manufacturing», Tomáš Lojka, Marek Bundzel, Iveta Zolotová, Acta Polytechnica Hungarica, Vol. 13, No. 6, 2016

4. «Преимущества объектно ориентированных архитектур для SCADA и систем диспетчерского управления» Статья опубликована в журнале «ИСУП», № 2(44)_2013,Стивен Д.Гарбрехт

5. «Интегрированные системы проектирования и управления» Санкт-Петербург 2010 г. Авторы: Бойков В.И., Болтунов Г.И., Мансурова О. К.

6. SCADA-системы: взгляд изнутри. / Е.Б. Андреев, Н.А. Кунцевич, О.В. Синенко. – М.: Издательство «РСТ Софт», 2004. – 176 с.

7. Основы построения автоматизированных информационных систем: учебник – М.: Изд-во «ФОРУМ»; ИНФРА-М, 2007.- 320 с.

Жантаев Абдужамиль Абдухаликович
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Инженерия факультеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасының оқытушысы
abduzhamil.zhantayev@ayu.edu.kz

Назарбек Толқын Сұлтанқызы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Инженерия факультеті,
Компьютерлік ғылымдар кафедрасының оқытушысы, Valna_74@mail.ru

ФИШИНГ ШАБУЫЛЫ

Түйін: *Қазіргі таңда интернет қолданушыларына жасалынып жатқан фишинг шабуылдары, ақпарат қауіпсіздігін қамтамасыз етуші ұйымдарын әбігерге салуда. Мақалада фишинг шабуылы қалай жасалынатыны және қорғану жолдары көрсетілген.*

Summary: *Currently, Internet users to create phishing attacks, information security provider organizations without panic. Ways to protect against phishing attacks and how being in the article.*

Фишинг сөзі «Password» (Пароль) және «Fishing» (Балық аулау) сөздерінен құралған қазақшаға аударғанымызда жемдеу немесе «сазан аулау» мағынасын беретін шабуыл түрі. Жалпы жауыз ниетті шабуылшылар, қолданушылар жиі кіретін онлайн банк жүйесі, қаржы жүйесі[1], веб сауда жасайтын сайттарды немесе Twitter, Facebook сияқты әлеуметтік желі сайттарын дәл солай ұқсатып жалған веб парақшаларын жасап немесе атақты маркалардың атын пайдаланып қолданушылардың селқостығынан және мұқиятсыздығынан пайдаланып есепшот мәліметтерін, банктік кредит карточка мәліметтерін, пароль, шифр кодтары сияқты жеке мәліметтерін иемдеп алады[2]. Фишинг әлеуметтік инженерлік шабуылының бір түріне жатады, яғни қолданушының білімсіздігін пайдаланады[3].

Соңғы кезде банктің атынан банк операторының нөмеріне ұқсас SMS жолдамалар көбеюде, мәтінде банктің қызмет ұсыныстарының өзгергендігі жайлы немесе жаңа қызмет ұсыныстарының енуіне байланысты тақырыптар қамтып, SMS сілтемелері арқылы жауап беремін деп, шабуылшылардың жалған веб парақшаларына өтіп кеткендігін байқамайды[4]. Бұл шабуыл түсінікті болуы үшін кең таралған шабуыл тәсілін мысал ретінде көрсетейік.

Құрметті банк қолданушысы Абдужамиль мырза ...

Соңғы кезде интернет арқылы болып жатқан алаяқтықтың көбейуінің алдын алу мақсатында сіздер үшін «Қауіпсіз интернет» жүйесін Қазақстанда алғашқы рет қолдануды бастадық. Бұл қауіпсіздік жүйесі толығымен қамтамасыз етілуі мақсатында қазір сіз орындайтын барлық амалдар және мезеттік шифр коды қол телефоныңызға білдіріледі. Бұл жаңа қауіпсіздік жүйесінің жұмысы мына тәрізде: мобильді интернет банкинг жүйесімен кіріс жасағаныңызда қол телефоныңызға сол мезетте SMS хабарлама жеткізіледі... және істеген балық төлемдер, ақша аударымдар, кредит алу процесстері таңдауыңызға қарай қол телефоныңызға білдіріледі... . SMS Активтендіру процессін барлық клиенттеріміздің жасауы сіздердің қауіпсіздіктеріңіз үшін міндетті жағдайға келтірілген. Өтініш мына сілтемені басып, веб сайтымыз арқылы интерактив есеп шотыңызға кіріп, ескертулерімізді жібере алатын қол телефон нөміріңізді және басқа да қажетті мәліметтерді ендіріңіз...

Интернет Банкинг Бөлімшесіне Кіру Үшін Осында Шертіңіз...

Интернет Банкинг Шифрін Алу Үшін Осында Шертіңіз...

Сурет-1.Фишинг шабуылында кеңінен тараған тәсіл, жемделген хабарлама тұзағы.

Төмендегі (сурет-2) ағымдағы мәліметтің жүру үдерісіне назар аударайық: 1-Жеке мәліметтерді ұрлаушылар жазықсыз қолданушыларға почта жемтігін жіберіп қолданушыны өздері жазған жалған сайтқа бағыттайды, 2-4 Шабуылшыдан келген почтаны басып шабуылшының сайтына бағытталады, жазықсыз кісі жалған сайтқа бағытталғаның пайымына бармай шынай веб парақшасында отырмын деп ойлап өзінің жеке мәліметтерін, пароль, шифр кодтарын жазады және растайды. 5-Растаған соң жазықсыз кісінің жеке мәліметтері қармақшының яғни шабуылшының қолында дегенді білдіреді. 6- Шабуылшының ұрлаған жеке мәліметтерімен банк жүйесіне кіруі. 7-Жазықсыз жәбірленуші кісінің банктегі есеп шотының босатылуы[2].

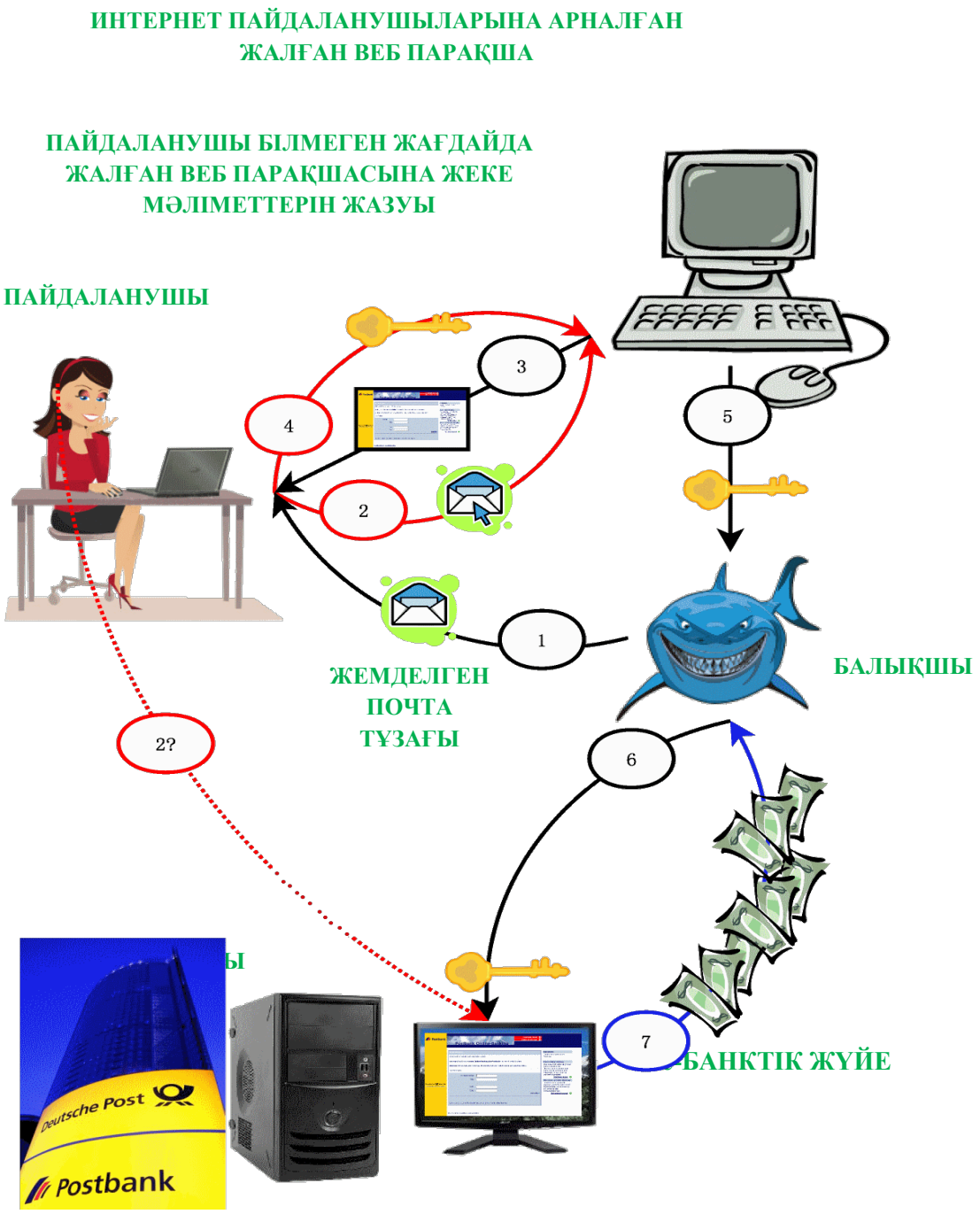

Сурет - 2. Фишинг шабуылында мәлімет ағыны

Жоғарыда қадам қадам мысалдармен көрсеткеніміздей Фишинг (балық аулау) шабуыл тәсілі өте қауіпті екеніне куә болдық.

Қазіргі күнімізде фишингтік шабуылдары бойынша әлеуметтік инженерия тәсілін қолданып жатқан алаяқтарға алданып қалмау үшін банк қызметкерлерінің ескертулеріне куә болудамыз. 01.03.2017 күні Халық Банктің Интернет банкинг жүйесіндегі жаңалықтар бөлімшесінде мынадай ескертулер жарияланды:

Абайлаңыз, алаяқтар!

Интернет-банкинг жүйесін пайдаланған кезде алаяқтық операцияларды болдырмау мақсатында Сіз жүйенің веб-сайтын қосқан кезде мұқият болуыңыз керек https://myhalyk.kz.

Егер Сіз төменде келтірілген бетті көрген болсаңыз, онда Сіздің компьютеріңізге зиян келтіретін бағдарламалық жасақтама жұққан және Сіз алаяқтардың жалған (фишингтік) бетіне жұмсалғансыз.

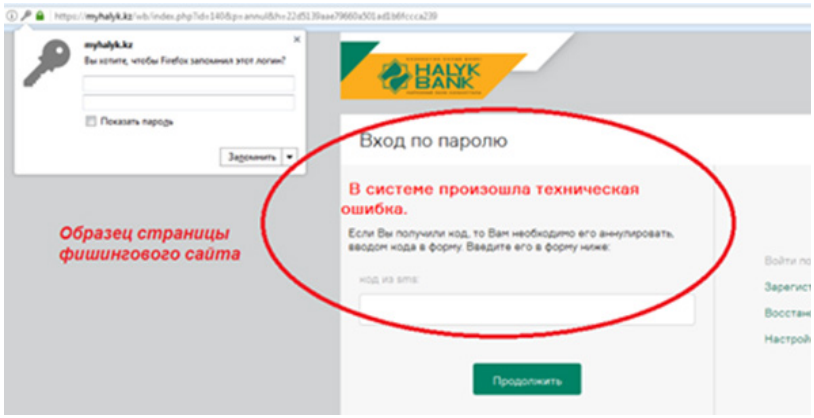

Мұндай беттерде енгізілген сәйкестендіру деректері (логин және пароль), алаяқтарға беріледі. Қандай жағдайда болмасын, бір реттік SMS-пароль немесе ЛОГИН және ПАРОЛЬДІ фишингтік бетте енгізбеңіз .

толық мәтінді мына сілтемеден оқи аласыз https://halykbank.kz/kz/press-center/news/7016[5].

Шабуылшының дайындап қойған сайтында клиент жеке мәліметтерін толтырып басып жіберген мезетте мәліметтер шабуылшының базасына сақталады және банк клиентіне, активтендіру процесі сәтсіз аяқталғандығын немесе жүйенің қарбаластығына байланысты жауап бере алмағандығына байланысты бір жауап парақшасы шығады және амалдарды біраздан соң қайта жасауыңызды сұрауы мүмкін. Осы сияқты шабуылдардан қорғану амалдарын көпшілігі біле бермейді[6]. Егер фишинг шабуылшысы өз көздегенін амалға асырса онда біздің логин және парольіміз оның қолында дегенді білдіреді. Ал егер компьютеріңізде антивирус бағдарламасы болмай шабуылшыдан келген сілтемелерді басқан болсақ онда компьютерімізде шабуылшының зиянды вирусы орнатылған болуы мүмкін, бұл дегеніміз сіз арқылы банкіге шабуыл жасалса, шабуылшымен бірге сізде жауапкершілікке тартылуыңыз мүмкін[3].

2016 жылдың 2-ші кварталында «Антифишинг» жүйесінің көмегімен «Касперский Зертханасы»-ның өнімдерін пайдаланушыларының фишингтік веб парақшаларына 32363492 рет сілтемені басып өту әрекеттері бөгеттелген.

Шабуыл географиясы

Фишер шабуылынан жәбірленгендер бойынша (20,22%)-пайыз үлесімен Қытай мемлекетінің қолданушылары құрады. 2016 жылдың Сәуір, Мамыр, Маусым айларында бұл елдің тұрғындарына шабуыл үлесі 3,52-пайыз қолданушыға артты.

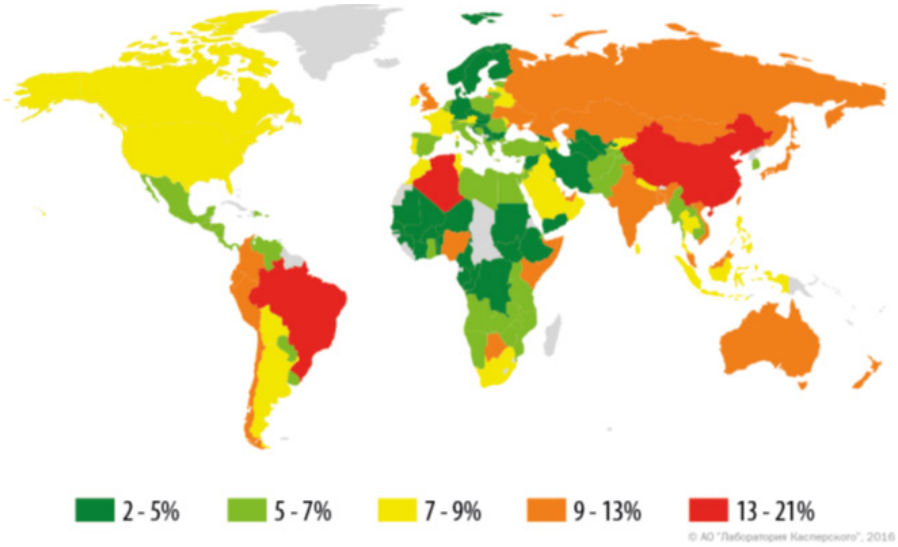

Сурет-3. 2016 жылдың Сәуір, Мамыр, Маусым айларындағы фишинг шабуылдарының географиясы.

Бразилиядағы интернет қолданушыларна шабуыл үлесі 2,87 пайыз қолданушыға төмендеді және 18,63%-пайызды құрап нәтижеде мемлекет ТОП 10-та 2-ші орынды иеледі. 14,3%-пайызбен Алжир мемлекеті 3-ші орынды иеленді.

Қолданушыларға жасалынған фишинг шабуылы бойынша ТОП 10-қа кірген мемлекеттер.

1 Китай 20,22%
2 Бразилия 18,63%
3 Алжир 14,3%
4 Ұлыбритания 12,95%
5 Австралия 12,77%
6 Вьетнам 11,46%
7 Эквадор 11,14%
8 Чили 11,08%
9 Катар 10,97%
10 Мальдива 10,94%

Төмендегі шеңбер диаграммада фишинг шабуылының нысандары мен үлесі көрсетілген [7].

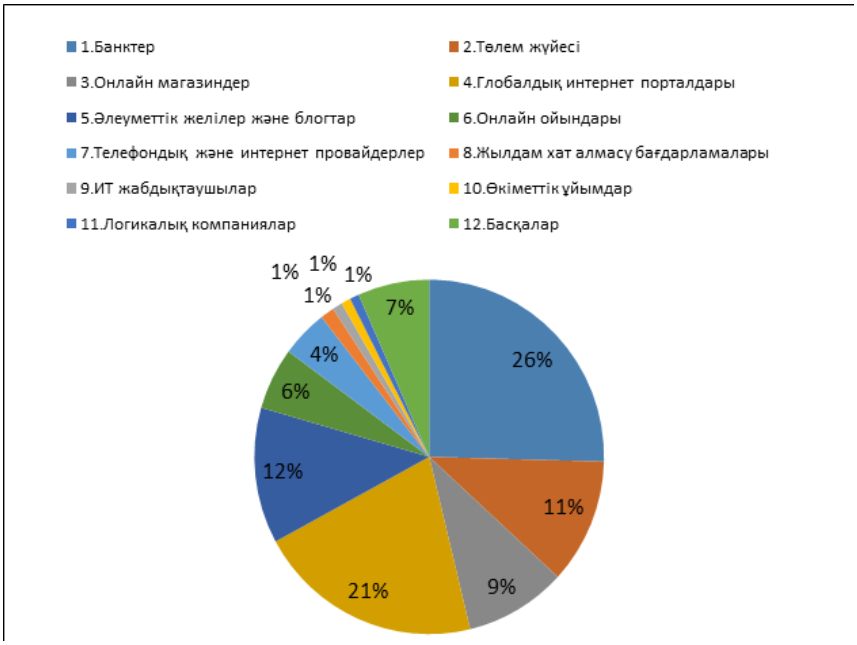

2016 жылдың Сәуір, Мамыр, Маусым айларындағы жасалынған фишинг шабуылдарының нысандары мен үлестері.

Фишинг шабуылынан қорғану жолдарына келер болсақ, е-почтаңызға келген әр түрлі банктік амалдар қамтылған хаттардағы сілтемелерді баспай, тікелей браузеріңіздің адрес сілтемесіне банк адресін жазып интернет банкинг бөлімшесіне кіруіңіз қауіпсіз болады[2]. Бұған масал ретінде төменде келтірілген ережелерге назар аударайық:

• «Интернет-банкинг» жүйесінің веб-сайтына баннерлік сілтемелер бойынша немесе электрондық поштамен келетін сілтемелер бойынша қосылудан сақтаныңыз. Жеке тұлғаларға арналған Интернет-банкинг жүйесінің ресми сайты- https://myhalyk.kz-пен/ қорғалған SSL-байланыс орнатылғандығын тексеріңіз;

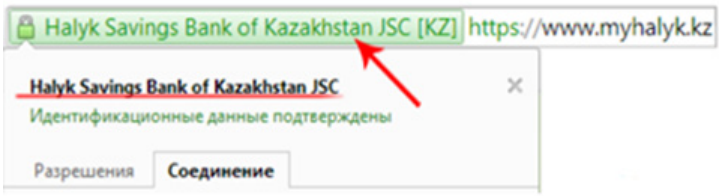

• Банк «Интернет-банкинг» жүйесінің сайтында техникалық ақаулар немесе алдын алу жұмыстарын жүргізу кезінде біржолғы парольді (OTP SMS) енгізуді сұратпайды;

• Банк қандай жағдай болмасын логин, парольді, бір мәртелік парольді (OTP SMS), сілтемелер бойынша көшуді сұрап электронды хаттарды SMS- хабарламаларды, телефон бойынша қоңырау шалуды жүргізбейді, сондай-ақ электронды пошта бағдарламаларды және олардың жаңартуларын жібермейді;

• Қандай жағдайда болмасын өз логиніңіз бен пароліңіздіHalyk Bank қызметкерлерін қоса алғанда, ешкімге ЖАРИЯЛАМАҢЫЗ;

• Сізге тиесілі емес телефон нөмірлерін, Банк сервистеріне қоспаңыз;

• Банк растайтын біржолғы парольмен SMS-хабарламаны жіберетін мобильдік телефоныңызды жоғалтып алған жағдайда, немесе SIM-карта күтпеген жерден жұмысын тоқтатқан жағдайда Сізге жедел өз ұялы байланыс операторыңызға хабарласып SIM-картаны оқшаулау керек болады;

• Конфиденциалды деректеріңізді, картаның деректемелерін, CVV\CVV2 қолданылу мерзімін үшінші тұлғаларға бермеңіз;

• «Интернет-банкинг» жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік нұсқаулығымен танысыңыз [5].

Халық банкінің келтірген бұл қауіпсіздік ережелеріне амал жасасақ, фишинг шабуылынан сақтануымызға көп септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Гудкова Д., Вергелис М., Демидова Н., Щербакова Т. Спам и Фишинг во втором квартале 2016. kaspersky lab, 2016. беттер 16-18.

2. Bank, Halyk. Абайлаңыз, алаяқтар! Жаңалықтар. Интернет-банкинг, 01 03 2017 ж. [Дәйексөз келтірілген күні: 01 03 2017 ж.] https://halykbank.kz/kz/press-center/news/7016.

3. Zhantayev, A. xss ve csrf saldırıları ve çözüm önerileri. Gazi Üniversitesi. Ankara. 2014 ж. 38-40 б.

4. Казыханов А. А. және Байрушин Ф. Т. Фишинг, как проблема для специалистов отдела иб. Уфа : Международный Научный Журнал «Символ Науки», 2016. бет 53. Том 2. ISSN 2410-700X.

5. Гирфанова Г. Т., Булатова А. И. Актуальные проблемы, связанные с использованием банковских карт. Уфа : Международный Научный Журнал «Инновационная Наука», 2016, ISSN 2410-6070.

6. Д.В, Лопатин, Е.А, Заплатина және Е.А, Ерёмина. Анализ информационно-коммуникационных угроз для пользователей. Вестник, 2012. беттер 1420-1423. Том 17. ISSN 1810-0198.

7. Symantec. Эффективная защита от угроз интернет-безопасности. Европа, Ближний Восток и Африка : Интернет- Безопасность, 2009. T-Comm спецвыпуск по ИБ.

ӘОК 512.2

Назарбек Толкын Султанқызы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ магистр -оқытушы

Гайруллаева Рабиға Мырзахметқызы
Х.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Кентау институтының аға оқытушысы, valna_74@mail.ru.

ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР ЖҮЙЕСІН ШЕШУ ӘДІСТЕРІ

Резюме. *В данной статье основываясь на общее решение систем уравнений, показано некоторое решение тригонометрических уравнений.*

Summary. *In this article, based on the total solution of systems of equations shown some solution of trigonometric equations.*

Түйін. *Біз мұнда теңдеулер жүйесін шешудің жалпы ережелеріне сүйене отырып, тригонометриялық теңдеулердің кейбір жиі кездесетін түрлеріне тоқталамыз.*

1. $\begin{cases}\sin x\sin y = a,\\ \cos x\cos y = b;\end{cases}$ $\begin{cases}\sin x\cos y = a,\\ \cos x\sin y = b\end{cases}$

түріндегі жүйелер.

Бұл жүйелерді шешу үшін олардың бір теңдеуіне екіншісін қосып, азайту арқылы

$\begin{cases}\cos(x+y) = b-a,\\ \cos(x-y) = b+a\end{cases}$ және $\begin{cases}\sin(x+y) = a+b,\\ \sin(x-y) = a-b\end{cases}$

Жүйелеріне келтіріп аламыз. Әрине, бұл жүйелердің нақты шешімдері бар болуы үшін $|a+b|\le 1, |a-b|\le 1$ теңсіздіктерінің орындалуы қажетті және жеткілікті. Енді мысалдар қарастырайық.

1-мысал. $\begin{cases}\sin x\cos y = \dfrac{1}{4},\\ \cos x\sin y = \dfrac{3}{4}\end{cases}$

жүйесін шешу қажет.

Шешуі: Жоғарыда айтылғандай бұл жүйені:

$$\begin{cases}\sin(x+y) = 1,\\ \sin(x-y) = -\dfrac{1}{2}\end{cases} \Rightarrow \begin{cases}x+y = \dfrac{\pi}{2}+2\pi k,\ k\in Z,\\ x-y = (-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{6}+\pi n,\ n\in Z\end{cases}$$

Екі жүйені қосу, азайту арқылы x және y -тің мәнін анықтаймыз.

$$\begin{cases}2x = \dfrac{\pi}{2}+(-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{6}+2\pi k+\pi n,\ n,k\in Z,\\ 2y = \dfrac{\pi}{2}-(-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{6}+2\pi k-\pi n,\ n,k\in Z;\end{cases} \Rightarrow \begin{cases}x = \dfrac{\pi}{4}+(-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{12}+\pi k+\dfrac{\pi n}{2}, n,k\in Z,\\ y = \dfrac{\pi}{4}-(-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{12}+\pi k-\dfrac{\pi n}{2},\ n,k\in Z.\end{cases}$$

Жауабы: $\left\{\dfrac{\pi}{4}+(-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{12}+\pi k+\dfrac{\pi n}{2}, \dfrac{\pi}{4}-(-1)^{k+1}\dfrac{\pi}{12}+\pi k-\dfrac{\pi n}{2}\right\}(n,k\in Z).$

$\begin{cases}\sin x\sin y = a,\\ tgxtgy = b;\ a\cdot b\ne 0;\end{cases}$ $\begin{cases}\sin x\cdot\sin y = a,\\ ctgx\cdot ctgy = b;\ a\cdot b\ne 0;\end{cases}$ $\begin{cases}\sin x\cdot\cos y = a,\\ tgx\cdot ctgy = b;\ a\cdot b\ne 0;\end{cases}$ түріндегі жүйелер (1) түрге келеді.

2-мысал. $\begin{cases}\sin x\cdot\sin y = \dfrac{3}{4},\\ tgx\cdot tgy = 3;\end{cases}$

жүйесін шешу қажет.

Шешуі: $\begin{cases} \sin x \cdot \sin y = \dfrac{3}{4}, \\ \dfrac{\sin x \cdot \sin y}{\cos x \cdot \cos y} = 3; \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \sin x \cdot \sin y = \dfrac{3}{4}, \\ 3\cos x \cdot \cos y = \dfrac{3}{4}; \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \sin x \cdot \sin y = \dfrac{3}{4}, \\ \cos x \cdot \cos y = \dfrac{1}{4}; \end{cases}$

Жүйеміз бірінші түрге келді, олай болса екі теңдеуді бір-біріне қосу және азайту арқылы келесі жүйені аламыз:

$$\begin{cases} \cos(x+y) = -\dfrac{1}{2}, \\ \cos(x-y) = 1, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x - y = 2\pi k, k \in Z, \\ x + y = \pm\dfrac{2\pi}{3} + 2\pi n, n \in Z \end{cases}$$

Екі жүйені қосу азайту арқылы x және y -тің мәнін анықтаймыз.

$$\begin{cases} 2x = \pm\dfrac{2\pi}{3} + 2\pi k + 2\pi n,\ n,k \in Z, \\ 2y = \pm\dfrac{2\pi}{3} - 2\pi k + 2\pi n,\ n,k \in Z; \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \pm\dfrac{\pi}{3} + \pi k + \pi n,\ n,k \in Z, \\ y = \pm\dfrac{\pi}{3} - \pi k + \pi n,\ n,k \in Z. \end{cases}$$

Жауабы: $\left\{\dfrac{\pi}{3} + \pi k + \pi n, \dfrac{\pi}{3} - \pi k + \pi n\right\}; \left\{-\dfrac{\pi}{3} + \pi k + \pi n, -\dfrac{\pi}{3} - \pi k + \pi n\right\}, (n,k \in Z).$

1. $\begin{cases} \sin x \cdot \cos y = a, \\ \cos x \cdot \cos y = b, b \neq 0 \end{cases}$ түріндегі жүйелерді шешу үшін оның бірінші теңдеуін екіншісіне бөліп, $tgx = \dfrac{a}{b}$ теңдеуін аламыз. Осыдан x -тің мәндерін анықтап, y -ті берілген жүйенің біреуінен табуға болады.

3-мысал. $\begin{cases} \sin x \cdot \cos y = \dfrac{1}{4}, \\ \cos x \cdot \cos y = \dfrac{\sqrt{3}}{4} \end{cases}$

Жүйесін шешу қажет.

Шешуі. Бірінші теңдеуді екіншісіне бөлу арқылы

$$tgx = \frac{1}{\sqrt{3}} \Rightarrow x = \frac{\pi}{6} + \pi k,\ k \in Z$$

Болатынын көреміз. Онда $\sin x = \sin\left(\dfrac{\pi}{6} + \pi k\right) = (-1)^k \dfrac{1}{2}$. Сондықтан жүйенің бірінші теңдеуінен $(-1)^k \dfrac{1}{2}\cos y = \dfrac{1}{4} \Rightarrow \cos y = (-1)^k \dfrac{1}{2}$ болатыны шығады. Осыдан

$y = \pm\arccos\left((-1)^k \dfrac{1}{2}\right) + 2\pi n,\ n,k \in Z$.

Осы жерде $k = 2m, m \in Z$, онда $y = \pm\frac{\pi}{6} + 2\pi n, n \in Z$, егер $k = 2m+1, m \in Z$, $y = \pm\frac{2\pi}{3} + 2\pi n, n \in Z$.

Жауабы: $\left\{\frac{\pi}{6} + \pi k; \pm\frac{\pi}{6} + 2\pi n\right\}, \left\{\frac{\pi}{6} + \pi k; \pm\frac{2\pi}{3} + 2\pi n\right\}, k, n \in Z$.

1. $\begin{cases} \sin x + \sin y = a, \\ \sin^2 x + \sin^2 y = b \end{cases}$

түріндегі жүйелер.

Оларды $u = \sin x, v = \sin y$ белгілеулер арқылы

$$\begin{cases} u + v = a, \\ u^2 + v^2 = b, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} u + v = a, \\ uv = \frac{a^2 - b}{2} \end{cases}$$

алгебралық жүйелерге келтіріп шешеміз.

$$\begin{cases} \sin x + \sin y = a, \\ \cos^2 x + \cos^2 y = b; \end{cases} \quad \begin{cases} \cos x + \cos y = a, \\ \cos^2 x + \cos^2 y = b; \end{cases} \quad \begin{cases} \cos x + \cos y = a, \\ \sin^2 x + \sin^2 y = b; \end{cases}$$

түріндегі жүйелер де осы сияқты шешіледі.

$\begin{cases} \sin x + \sin y = a, \\ \sin^2 x - \sin^2 y = b \end{cases}$ жүйесі $\begin{cases} \sin x + \sin y = a, \\ \sin x - \sin y = \frac{b}{a} \end{cases}$

жүйесіне мәндес болатынын көрсету қиын емес. Ал

$$\begin{cases} a_1 tgx + b_1 tgy = c_1, \\ a_2 ctgx + b_2 ctgy = c_2 \end{cases}$$

жүйесі $u = tgx, v = tgy$ белгілеулер арқылы

$$\begin{cases} a_1 u + b_1 v = c_1, \\ \frac{a_2}{u} + \frac{b_2}{v} = c_2, \end{cases}$$

алгебралық жүйесіне келеді.

4-мысал. $\begin{cases} \cos x + \cos y = \frac{1}{2}, \\ \sin^2 x + \sin^2 y = \frac{7}{4} \end{cases}$

жүйесін шешу қажет.

Шешуі. $\sin^2 x = 1 - \cos^2 x$ формуласын қолданып, бұл жүйені:

$$\begin{cases} \cos x + \cos y = \dfrac{1}{2}, \\ \cos^2 x + \cos^2 y = \dfrac{1}{4} \end{cases}$$

түріне келтіріп, $u = \cos x$, $v = \cos y$ белгілеулері арқылы

$$\begin{cases} u + v = \dfrac{1}{2}, \\ u^2 + v^2 = \dfrac{1}{4}, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} u + v = \dfrac{1}{2}, \\ uv = 0 \end{cases}$$

түріне келтіреміз.

Осыдан $u_1 = 0, v_1 = \dfrac{1}{2}, u_2 = \dfrac{1}{2}, v_2 = 0$. Яғни

$$\begin{cases} \cos x = 0, \\ \cos y = \dfrac{1}{2} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \dfrac{\pi}{2} + \pi k, k \in Z, \\ y = \pm\dfrac{\pi}{6} + 2\pi n, n \in Z; \end{cases}$$

және

$$\begin{cases} \cos x = \dfrac{1}{2}, \\ \cos y = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x = \pm\dfrac{\pi}{6} + 2\pi n, n \in Z, \\ y = \dfrac{\pi}{2} + \pi k, k \in Z. \end{cases}$$

Жауабы: $\left\{\dfrac{\pi}{2} + \pi k; \pm\dfrac{\pi}{6} + 2\pi n\right\}, \left\{\pm\dfrac{\pi}{6} + 2\pi n; \dfrac{\pi}{2} + \pi k\right\}, k, n \in Z$.

Әдебиеттер:

1. Ә.Н. Шыныбеков. «Алгебра және анализ бастамалары», Алматы «Атамұра» 2006.

2. В.К. Егерев, В.В. Зайцев, Б.А. Кордемский, Т.Н. Маслова. «Сборник конкурсных задач по математике для поступающих во вузы», Москва «высшая школа» 1980.

3. Э.Н.Балаян. «Репетитор по математике для старшеклассников и поступающих в вузы», Ростов-на-Дону «Феникс» 2010.

4. И.П.Рустюмова, С.Т.Рустюмова. «Тренажер по математике для подготовки к единому национальному тестированию», алматы 2011.

5. *М.И.Сканави. «Сборник задач по математике», Москва «ИздательствоОникс» 2008.*

МЕДИЦИНА ҒЫЛЫМЫ
МЕДИЦИНСКАЯ НАУКА
MEDICAL SCIENCE

УДК: 616.61-053.2

Нугманова Айгуль Маратовна
доктор медицинских наук, заведующая кафедрой педиатрических дисциплин
Казахстанско-Российского медицинского университета
e-mail: aigulmaratovna@mail.ru

- врач-интерн **Ашимова М. Г.**
- врач-интерн **Базилова А.А.** vse_budet_ofigenno@mail.ru
- врач-интерн **Джахудаева А.Н.** aiko...nurlanovna@mail.ru
- врач-интерн **Ниязбаева А.С.** anel_ns@mail.ru
- врач-интерн **Джахудаева А.Н.**
- врач-интерн **Розиева С.К.** saneka91ur@mail.ru

Казахстанско-российский медицинский университет, кафедра Общей врачебной практики

ОСТРОЕ ПОЧЕЧНОЕ ПОВРЕЖДЕНИЕ У ДЕТЕЙ

Резюме. *В данной статье идет речь о новом понятии острой почечной недостаточности – острое повреждение почек ОПП, разработанное и внедренное в практику в 2000 году. Представлены возрастно-половая характеристика, система стратификации тяжести ОПП (RIFLE-критерии), причины возникновения данного состояния.*

Түйін. *Бұл мақалада әңгіме жедел бүйрек жетіспеушіліктің жаңа ұғымы– 2000 жылы әзірлеп енгізілген Жедел Бүйрек Зақымдануы(ЖБЗ) жайлы журеді. Мақалада жас-жыныстық сипаттамасы, жедел бүйрек зақымдануының ауырлық жүйесі (RIFLE-критерий), осы жагдайдың пайда болу себептері ұсынылған.*

Summary. *This article refers to the new concept of acute renal failure - acute kidney injury (AKI), developed and implemented in practice in 2000. It presents the age-sex pattern, AKI severity stratification system (RIFLE-criteria) and causes of this condition*

Актуальность проблемы. Одной из актуальных проблем педиатрической нефрологии является острое повреждение почек (ОПП). Многообразие причин развития, тяжесть ОПП с высоким риском исхода в хроническую болезнь почек (ХБП) обуславливает актуальность проблемы ОПП у детей [1–4]. В 2000 году рабочей группой Acute Dialysis Quality Initiative (ADQI) введено понятие «острое повреждение почек», разработана классификация, которая получила название RIFLE, образованная первыми буквами каждой из последовательно выделенных стадий: риск (Risk), повреждение (Injury), недостаточность (Failure), потеря (Loss), терминальная почечная недостаточность (End stage renal disease) [5]. Для оценки тяжести ОПП у детей в классификации RIFLE используются расчетная скорость клубочковой фильтрации (СКФ) по формуле Schwartz (1976), учет диуреза за 8 и 16 ч. [1]. Общепринято выделять причины ОПП: преренальные, ренальные и постренальные. К преренальным относится, прежде всего, снижение истинного внутрисосудистого объема, к ренальным – острый канальцевый некроз, к постренальным – обструкция на уровне мочеточников или уретры [2].

Материалы и методы. В исследование были включены 100 пациентов (51 мальчик, 49 девочек), госпитализированных в центр нефрологии и экстракорпоральной детоксикации «УК Аксай» с 2013 г. по 2015 г. Критериями отбора служило снижение темпов диуреза и/или скорости клубочковой фильтрации. Степень ОПП определялась по предложенной A. Akcan Arikan с соавторами модифицированной педиатрической шкале pRIFLE [1]. При этом олигурией считалось снижение темпа диуреза менее 1,0 мл/кг в час у новорожденных и 0,5 мл/кг в час у детей старшего возраста, резистентной к объемной нагрузке и/или фуросемиду, а анурией – прекращение мочеотделения в течение 24 часов. ОПП было разделено на первичное, связанное с нефро- и уропатиями, и вторичное, развивающееся вследствие течения основного заболевания. Статистическая обработка данных проводилась на базе вариационной статистики с вычислением средней арифметической величины (M), медианы (Me), среднего квадратического отклонения (C), ошибки средней арифметической (m). Для оценки достоверности сравниваемых величин использовались критерии Стьюдента, статистически значимым считали при $p < 0,05$.

Результаты исследования. Из 100 обследованных пациентов: дети в возрасте от 0 до 1 года составили 31% (n = 31), от 1 года до 3-х лет – 42% (n = 42), старше 3-х лет – 27% (n = 27). Таким образом, у детей раннего возраста повреждение почек развивалось в 2,5 раза чаще. На момент поступления в центр у 91 % пациентов (91/100) уже было диагностировано ОПП. В 57% случаев ОПП было преренальным (65/100), в 26 % – ренальным (26/100), в 9% – постренальным (9/100) ($p < 0,001$) (табл. 1)..

Таблица 1. Причины развития ОПП

Причины ОПП	Возраст			Всего
	0-1 года	1-3 лет	Ø 3 лет	
Преренальная	20 (35,1%)	28(49,1%)	9 (15,8%)	57
Ренальная	8(23,5%)	12(35,3 %)	14(41,2%)	34
Постренальная	3(33,3%)	2(22,3 %)	4 (44,4%)	9
Всего:	31	42	27	100

Во все возрастные периоды преобладало преренальное ОПП. Так, у детей от 0 до 3 лет в 65,8 % случаев регистрировалось ОПП преренального генеза, при этом оно было связано с развитием септического состояния на фоне острой кишечной инфекции. В данном возрасте у 5 больных было документировано постренальное ОПП, которое стало следствием обструкции с двух сторон пиелоуретрального сегмента и высокого пузырномочеточникового рефлюкса с обеих сторон. У детей старше 3-х лет преренальное ОПП развилось в 33,3 % случаев (9/27) на фоне инфекций, сепсиса, лейкоза, ВПС, шока, а в 66,7% (18/27) ОПП было связано с НПВС ассоциированной нефропатией, гломерулопатиями. Согласно классификационным признакам шкалы pRIFLE, в целом по группе обследованных в 3% у больных был выявлено повреждение (I), у 94 % пациентов была документирована почечная недостаточность (F), и в 3% случаев выявлена IV стадия (L- утрата почечных функций) (табл. 2). Таким образом, во всех возрастных группах достоверно часто была диагностирована III стадия (F-почечная недостаточность), ($p < 0,05$).

Таблица 2. Зависимость развития стадии острого почечного повреждения от возраста и пола

Причины ОПП	Возраст			Пол	
	0-1 г.	1-3 г.	-- 3 л.	М	Д
I (R) -риск					
II (I)- повреждение	1	1	1	2	1
III (F)-недостаточность	28	40	26	47	47
IV (L)-утрата почечных функций	2	1		2	1
ВСЕГО:	31 (31%)	42 (42%)	27 (27%)	51 (51%)	49 (49%)

При проведении обследования в группе больных значительную связь с развитием ОПП продемонстрировала острая кишечная инфекция (ОКИ-65/100). Ранними клиническими проявлениями были: повышение температуры, диспепсические явления, нарушение стула (табл.3).

Таблица 3. Клинические проявления ОКИ с развитием ОПП

Клинические проявления	всего	возраст		
		0-1 года	1-3 лет	-- 3 лет
Повышение температуры	16 (24,6%)	2 (10,5%)	8 (21,6%)	6 (66,7%)
Диспепсические явления	18 (27,7%)	7 (36,9%)	9 (24,3%)	2 (22,2%)
Нарушение стул	31 (47,7%)	10 (52,6%)	20 (54,1%)	1(11,1%)
Всего :	65(100%)	19 (29,2%)	37 (57%)	9 (13,8%)

Таким образом, в 47,7 % случаев выявлено нарушение стула (31/65), в 27,7% случаев - диспепсические явления (18/65), и в 24,6% случаев имело место повышение температуры. Нарушение стула наиболее часто регистрируется у детей в возрастной группе от 0 до 3-х лет - 46,2%.

Важное значение для прогноза исхода ОПП у детей отводится терапии основного заболевания [6-8]. В соответствии с рекомендациями KDIGO (2012), у пациентов на любой стадии ОПП показано обеспечение калорийности диеты на уровне 20–30 ккал/сут [9]. Оценка состояния внутрисосудистого объема важна для диагностики обратимости ОПП с помощью введения жидкости. Поддержание состояния внутрисо-

судистого объема может предотвратить трансформацию преренальной ОПП в острый тубулярный некроз [6,7]. Показаниями для проведения заместительной почечной терапии при ОПП у детей являются гиперкалиемия, некомпенсированный метаболический ацидоз и перегрузка жидкостью, высокие уровни мочевины и креатинина в крови. Заместительная почечная терапия (ЗПТ) при обследовании у пациентов потребовалась 94, из них в 36 случаях проводился гемодиализ, в 58 – острый перитонеальный диализ. Гемодиализ, в связи с техническими сложностями, проводился пациентам старше года. Летальность больных с ОПП в нашем исследовании составила 8% (8/100), и во всех возрастных группах больных примерно одинаковая, в целом зависимости исхода ОПП от возрастной группы нами получено не было.

Заключение. ОПП с полиэтиологичной структурой у детей и взрослых может завершаться полным выздоровлением, выздоровлением с дефектом или трансформироваться в терминальную почечную недостаточность. Степень выраженности и продолжительность ОПП у детей являются определяющими факторами прогрессирования в хроническую болезнь почек [3, 10, 11]. В соответствии с рекомендациями KDIGO (2012), пациенты с перенесенным ОПП должны наблюдаться в течение 3 мес. на предмет оценки степени восстановления функции почек, повторного эпизода ОПП или ухудшения течения уже имеющейся ХБП [9].

Список литературы

1. Akcan-Arikan A, Zappitelli M, Loftis LL, Washburn KK, Jefferson LS, Goldstein SL. Modified RIFLE criteria in critically ill children with Acute Kidney Injury. Kidney Int 2007; 71 (10): 1028-1035 p.

2. Andreoli SP. Clinical Evaluation of Acute Kidney Injury in Children. In: Avner ED, Harmon WE, Niaudet P, Yoshikawa N, eds. Pediatric Nephrology, sixth ed. Springer Verlag, 2009; 2; 1603-1618 p.

3. Goldstein SL, Devarajan P. Acute kidney injury in childhood: should we be worried about progression to CKD? Pediatr Nephrol 2011; 26 (1): 29-40 p.

4. Bresolin N, Blanchini AP, Haas CA. Pediatric Acute Kidney Injury assessed by pRIFLE as a prognostic factor in the intensive care unit. Pediatr Nephrol 2013; 28 (3): 485-492 p.

5. Bellomo R, Ronco C, Kellum JA, Mehta RL, Palevsky P. (ADQI workgroup). Acute renal failure – definition, outcome measures, animal models, fluid therapy and information technology needs: the Second International Consensus Conference of the Acute Dialysis Quality Initiative (ADQI) Group. Crit Care 2004; 8 (4): 204-212 p.

6. Zappitlli M, Goldstein S. Management of Acute Kidney Failure. In: Avner ED, Harmon WE, Niaudet P, Yoshikawa N, eds. Pediatric Nephrology, sixth ed. Springer Verlag, 2009; Vol 2:1618-1628 p.

7. Кемпер М. (Kemper M.) Острая почечная недостаточность (острое повреждение почек). В: Детская нефрология, практическое руководство, ред. Э. Лойманна, А.Н. Цыгина, А.А. Саркисяна. Литера, М., 2010; 338-345 р.

8. Picca S. Management of acute kidney injury. Abstracts. 44th Annual Scientific Meeting of the European Society for Pediatric Nephrology, 14-17 September 2011, Dubrovnik, Croatia. Pediatr Nephrol 2011; 26 (4): 1742p.

9. Kidney Disease: Improving Global Outcomes (KDIGO) Acute Kidney Injury Work Group. KDIGO Clinical Practice Guideline for Acute Kidney Injury. Kidney Inter Suppl 2012; (2) Issue 1:1-126 p.

10. Смирнов АВ, Каюков ИГ, Добронравов ВА, Кучер АГ. Острое повреждение почек – новое понятие в нефрологии. Клин нефрология 2009; 1: 11-15 стр.

11. Смирнов АВ, Каюков ИГ, Дегтерева ОА и др. Проблемы диагностики и стратификации тяжести острого повреждения почек. Нефрология 2009; 13 [3]: 9-18 стр.

ӘӨЖ 618.63

Тулепбергенова Б.
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ - түрік университеті, e-mail: bagi_1958@mail.ru

Анарбаева А.У
№ 15 «Төрткүл-төбе жалпы орта мектебі», Кентау қаласы, e-mail: saramil.sarang@mail.ru

АНА СҮТІНІҢ ЖАҢА ТУЫЛҒАН СӘБИДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ ҮШІН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. *Берілген мақалада медициналық ғылыми баспаларға негізделе отырып, сәбиді дұрыс тамақтандырудың маңыздылығы қарастырылған. Сәбидың дені сау болуы үшін оның тамақтануына аса мән беру қажет. Қазіргі жағдайда балалардың денсаулық жағдайының тұтас себептер нәтижесінен, тамақтану құрылымының бұзылуы және оның сапасының жанұяда да, сонымен бірге ұйымдасқан балалар ұжымдарында да төмендеуіне байланысты, тамақтанудың рөлі айтарлықтай жоғарылады. Дұрыс тамақтану сіздің балаңыздың дамуында баланың өсуіне, оның ақыл-ойы және дене дамуында бірінші дәрежелі рөл атқаратын, түрлі дәрумендер мен микроэлементтерді алуына қарай бастапқы маңызды рөл атқарады.*

Резюме. *В данной статье, основываясь на медицинские источники, мы описали важность правильного питания новорожденных детей. Чтобы ребенок рос здаровым, мы должны уделят больше времени и внимания на их питание. В некоторых обстоятельствах из за общих причин разрушается качество питания и это сказывается и в семье, и в детских учереждениях.*

Summary. *In order to grow up a child healthy, we must give more attention to their nutrition. In some circumstances, due to general reasons the quality of food is destroyed and this affects the family and children's institutions.*

Жаңа туылған балалар үшін ең жақсы тағам ана сүті болып табылады, ол баланың барлық негізгі тағамдық заттар мен энергияға қажеттілігін қанағаттандырады, қорғаныс факторына ие, бала ағзасындағы барлық өмірлік процесстерді реттейтін көптеген гормондар мен ферменттерден тұрады.

Бірақ бұл тұжырым ананың денсаулығы жақсы, дұрыс өмір сүрсе және толық құнды тамақтанса ғана дұрыс.

Ана сүтімен тамақтандыруға ананың кейбір ауыр аурулармен ауырғанда (белсенді туберкулезде, қатерлі ісік ауруларында, қан ауруының ауыр формасында, бүйрек жеткіліксіздігінде, психикалық ауруларда) тиым салынады. Көптеген жағдайда ана ауруға қарамастан баланы ана сүтімен тамақтандырады (эпидемияға қарсы қажетті шараларды сақтағанда), ал егер ана сүтінің құрамы нашарласа, онда дәрігер рационды түзетеді.

Баланың өмір сүруінің ең жауапты кезеңі – жаңа туылған кезеңі: ол туылған күннен 29 күнге дейін созылады. Бұл кезеңде бала ағзасы елеулі өзгереді – бала жатырда ананың қаны арқылы қажетті тағамдық заттарды алатын, ал туылғаннан кейін өздігімен тамақтануға бейімделеді. Балада өкпемен тыныс алу пайда болады, қан өздігінен айналады, қан құрамы едәуір өзгереді, зат алмасу жоғарылайды, ас қорыту процесстері қалыптаса бастайды. Бұл уақытта бала әртүрлі жағымсыз әсерге бейім болады, себебі оның ағзасының барлық функциялары тұрақсыз тепе-теңдікте болады. Сондықтан жаңа туылған сәбиді ана сүтімен тамақтандыру өте маңызды. Ана сүтінен алғашқы 2-3 күнде уыз бөлінеді, онда ақуыз бен минералды заттардың мөлшері жоғары болады (сүтпен салыстырғанда уыз сүтінде ақуыздың мөлшері 4-5 есеге артық), ол баланың барлық сұранысын толық қамтамасыз етеді, себебі бала алғашқы күні тек сүттің ең аз мөлшерін қабылдай алады (10-20 мл). сонымен қатар уыздағы тағамдық ингредиенттер өзінің химиялық құрамы бойынша жаңа туылған нәрестенің ұлпасына жақын және ол баланың ағзасына оңай сіңеді. Ана сүтінің ерекшелігі ол баланың сүтті стерилді және жылы түрінде қабылдауы, осы факторда тағамдық заттардың жеңіл сіңуіне әсер етеді.

Ана сүтінің құрамы біртіндеп өзгере бастайды: емізудің 5 күнінен бастап сүттегі ақуыздың мөлшері төмендейді, ал май мен көмірсудың мөлшері артады. 2-3 жетіден бастап сүт тұрақты құрамға ие болады. ана сүтінің орташа химиялық құрамы: ақуыз 1,2%, май 3,5%, көмірсу 6,5%. Бұл кезеңде баланың сүтті қабылдауы артады. Егер бала қалыпты дамыса, баланың салмағы артса, жақсы ұйықтаса, сергек болса, онда ананың сүті жеткілікті. Егер әрбір емізуден кейін бала мазасызданса, келесі тамақтандыруға дейін шыдамсыздық көрсетсе, онда сүт жеткіліксіз. Бұл жағдайда балалар емханасына барып, дәрігерге қаралуы қажет. Дәрігер баланың салмағын өлшеп (баланың емгенге дейінгі және емгеннен кейінгі салмағы өлшенеді), дене салмағының айырмашылығы бойынша емген сүттің мөлшерін анықтайды және баланың тәулікте алатын сүтінің мөлшері есептелінеді. Егер балаға ана сүті жеткіліксіз болса, онда бейімделген сүт қоспалары немесе донор сүті тағайындалады. Бұл жағдайда бала жас болған сайын, қосымша қорек ретінде донорлық ана сүтін пайдаланған дұрыс.

2-3 айдан бастап бейімделген қоспаларға көшкен дұрыс.

Жаңа туылған бала ана сүтімен қатар алғаш туылған кезде суды қажет етеді. Әсіресе ол жылдың ыстық кезеңдерінде және бөлме температурасы жоғары болғанда сезіледі. Суды емізу арасында 1-2 шай қасықпен береді (тәулігіне небәрі 50 мл дейін, ал ыстық кезеңде 100 мл). суды қайнаған түрінде немесе әлсз шай ретінде береді. 3 апталық балаға суды, шиповник тұнбасы (С дәруменіне бай) түрінде берген дұрыс.

Ана сүтімен қоректендіруге қарамастан, балалар алғашқы туылған күнінен бастап дәрумендерден, минералдық тұздардан, органикалық қышқылдардан және басқада тағамдық заттардан тұратын тағамдық қоспаларды қажет етеді. Бұл әсіресе рахит, анемия ауруларының алдын алуда маңызды. Осындай қоспалар донор сүтін қабылдайтын балалар үгін өте қажет.

3 апталық балаға берілетін алғашқы қоспа жеміс-көкөніс тұнбасы. Оны су орнына береді. Тәулігіне 30-50 мл дейін беріледі. Бір айлық балаға дәруменге бай жеміс немесе көкөніс шырындарын беруге болады. Тұнбада минералды заттардың мөлшері төмен, сондықтан тұнбаны беруді тоқтатпайды. Ең бірінші алма шырынын бірнеше тамшыдан бастап, 40-50 мл дейін береді. шырынды емізу кезінде немесе емізіп болғаннан кейін береді. тамақтану алдында шырын бермейді, себебі баланың тәбеті төмендейді.

Сәбиді ана сүтімен тамақтандыру (емшекпен емізу немесе сүзілген сүтпен) ана мен бала денсаулығы үшін ең таңдамалы жол. . Ананың сүті - нәрестенің дамуы үшін қажетті мөлшерде нәрлі заттары бар ең пайдалы тағам. Сәби 6 айға дейін тек қана ана сүтімен тамақтануы керек. Осыған дейін ол әр түрлі қоспаларды қажет етпейді. Сәбиді дүниеге келгеннен кейін бірден ананың сүтімен еміздіру керек. Ананың сүтімен тамақтанған кезде ана мен бала арасында пайда болатын қарым – қатынас сәбиге қорғаныс пен мейірбандық түйсігін береді. Емшек емізу ананың денсаулығына да жағымды әсер етеді: босанғаннан кейін қан кетуі, сүт безінің, аналық безі мен жатырдың қатерлі ісігінің пайда болу қатері азаяды. Емшек емізу әйелдің осы кезеңде бала көтеруінен сақтандыратын маңызды факторы болып таблады. Уызды сүт кезеңі 1-3 күн өтеді. Бұл кезде өкпе қабыну, ішек және құлақ ауруларына қарсы жоғары имуннобиологиялық тұрақтылығы бар пассивті иммунизация пайда болады. Ана сүтінде өскен нәрестелер жасанды қоспаларда өскен нәрестелерге қарағанда, тыныс алу жолдары мен диарея ауруларына кем шалдығады, тез өсіп дамиды. Баланы керек уақытынан кеш емізу - сәби мен ана ағзасының физиологиялық тұрғысының бұзылуына әкеледі. Сонымен қатар бұл ана сүтінің азаюы мен жоғалуына ықтимал.

Аралас және қолдан тамақтандыру

Аралас және қолдан тағам беруді дәрігер белгілейді (ана сүтіне қоса қолдан жасалған тағам береді). Баланы осылай тамақтандырғанда тағамның мөлшері мен тамақтандыру уақытының жиілігін ғана ескеріп қойма, сонымен бірге тағамның баланың жасына сай келуін, витаминдердің болуын ескерген жөн. Баланы тізеге отырғызып, басын тік ұстап тамақтандыру қажет; ал төсекте тамақтандырғанда, оны қырынан жатқызады. Тамақтандырып болғаннан кейін тамағы сіңгенше 2—3 минут ұстап отырады. 5—6 айлық баланы тамақты қасықпен жеуге, ал 7—8 айлығында кесенің ернеуінен ішуге үйрету керек. Қолдан беретін тағамның әр түрлі болуын ескерген жөн; бірақ әр түрлі тарамды көп беріп, баланы жаман үйретуге де болмайды. Бір апталық және бір айлық балаға ана сүтімен бірге қолдан тағам бергенде, жетпеген емшек сүтінің орнып жұғымды қоспалармен толықтырады, қоспаларды емшек емізгеннен кейін беріп отырады; бірақ емшек емізу мөлшерін азайтпайды. Мұның айрықша маңызы бар, өйткені біріншіден ему емшек сүтінің мол шығуына ықпал жасайды, екіншіден емшек сүті қолдан берген тағамдардың бойға жұғымды заттарын жақсы қорытады. 3—4 айдан кейін бірде емшек емізіл, бірде қолдан тағам беріп отыруға болады.

Емізу анаға да пайдалы.Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы 2004 жылдың 1-7 Тамызында өткізген емшекпен емізудің артықшылығын насихаттайтын халықаралық апталығын «Емшекпен емізу – алтын стандарт» деп атады. Емізу жөнінен Халықаралық кеңесшілер ассоциациясы «Күн сайын балаңыздың иммунитетін арттырыңыз! Балаңызды өзіңіз емізіңіз!» деген кеңес беруде. Өйткені, баланы көкірегімен емізу ана денсаулығына да пайдалы. Ол сүт безінің қатерлі ісікке (рак) шалдықпау қаупін 10, жатырдың қатерлі ісікке шалдықпауын 2 есе төмендетеді. Психологтардың айтуынша, емізу кезінде шешесінің бар жан-тәнімен сәбиді көкірегіне қысуы, аймалауы, өбектеуі, сөйлеуі, еміренуі, мейірленуі, маңдайынан иіскеуі, сылап-сипап, ерекелетуі арқылы бала мен ана арасындағы ұзақ жылдарға жалғасатын өзара сүйіспеншілік, махаббат, қимастық сезімдері қалыптасады, баланың физикалық, әлеуметтік, психологиялық, рухани жан дүниесі толысады. Ал, сүт қоспаларымен қоректендіруде бұндай жылы сезімдердің болмасы анық. Ана сүтін емген балалар тез тіл табысқыш, адамға жұғымды болып өседі. Ал, ана сүтін ембей өскен балаларда жасөспірім шақта қатігездік, қылмысқа бейімдік көп байқалған. Емізу баланы да, ананы да жайлы сезімге бөлейді. Сәбидің тәтті ұйқыға кетуі сүт құрамындағы белок арқылы жүзеге асады. Баланың борпылдатып емуі ананың денесін жұмсартып, еміренуін арттырады, шаршағанын басады. Баламен қатар ананың жүйке жүйесіне де емізудің пайдасы зор.

Ана сүтінің құрамы. Ана сүті – өмірге жаңа келген сәби үшін бірден-бір таптырмайтын қорек. Оны ешбір сүт қоспасы алмастыра алмайды. Мамандардың айтуынша, сүт қоспаларында кездеспейтін 400 түрлі қоректік зат ана сүтінде ғана кездеседі. Мысалы, сиыр сүтіне қарағанда емшек сүтінде балаға ең керекті А, Е, Д витаминдері көп. Ана сүтінің құрамына мыналар кіреді: белок, май, түрлі витаминдер, гормондар, темір, көмірсутектер, климатқа қарамастан үнемі жеткілікті су, минералды тұздар, кальций, фосфат, өмірге керекті микроэлементтер (селен, мыс, мырыш, молибден, магний, марганец), сүттің негізгі ингредиенттерін ыдырататын липаза, лактаза секілді т.б. арнайы ферменттер, патогенді бактерияларды жоятын, ішектің қалыпты микрофлорын дамытатын әрі өсіретін бифидус заттары, ауру тудыратын микрофлораларды көбейтпейтін әрі керекті темірді сүттен бала қанына тасымалдайтын лактоферрин белогы, ми ұлпалары мен көз жасушаларының түзілуінде аса керекті таурин заттары; өсу үстіндегі ағзаның ұлпалары мен жасушаларындағы май метаболизмін жандандыратын карнитин заттары, бактерияларды өлтіретін қандағы тірі жасушалар (нейтрофил, моноцит, лимфоциттер), көп тараған жұқпалы ауруларға қарсы иммуноглобулиндер және т.б.

Алдымен бір сүт безі босатылады, кейін - екіншісі. Сүт қаншалықты көп шығырылса, келесі емізу кезінде соншалықты көп мөлшерде шығады. Сәби сүтті қаншалықты ұзақ ішсе, соншалықты ұзақ емшек рецепторлары қоздырылады. Сүт өнімі ынталандырылады. Сәбиді ұзақ уақыт емізгенде, ол сүттің алғашқы (алдыңғы) бөлігі мен соңғы (артқы сүт пайдалы заттарға қою болады) бөлігін алады. Егер де ана емізу кезінде баланы сүттің соңғы (артқы) бөлігінен ажыратса, баланың салмағы өз нормасына сай болмайды. Емізу кезінде сәби емшек жанында ұзақ болған жағдайда, ол емшекке ешбір зиянын келтірмей, тыныш, біркелкі өзінің сору рефлексін қанағаттандырады. Сәбиіңіз тыныш, мүмкін, ұйықтап жатқан кезде, сүт бездеріңіз жұмсақ болған жағдайда, сүтпен тамақтандыруды тоқтатуыңызға болады. Егер де сіз белгілі бір жағдайлармен емізуді тоқтатуыңыз керек болса, нәрестенің ауыз бұрышына саусағыңызды салаңыз. Баланы тамақтандырғаннан кейін емшегіңізді сүтпен майлап, ауада біраз ұстаңыз. Кеудеше төсеніштері құрғақ болуын мұқият қадағалаңыз. Емізу ережесі баланың табиғи биоритміне тұспа – тұс болу керек. Түнгі уақыттағы емізу міндетті. Өйткені, бұл кезде қан құрамында пролактин көп болатындықтан, сүт көп мөлшерде шығарылады. Емізу алдында, баланы ішіне қарай жатқызған жөн. Кіндігінің айналасында жеңіл шертпелі массаж жасауыңызға болады. Жылы алақанмен сағаттың тілімен ішін сипап немесе резиналық шарға жатқызып, аздап уқалаңыз. Кейде балалар сүт емізу кезінде ауаны жұтып, құсады. Сүт емізгеннен кейін сәбиіңізге аздап босаңсып демалуға көмектесіңіз : ішімен өзіңізге қарай бауырыңызға алып, оның асқазаны сіздің иығыңызбен бірдей күйде тұратындай вертикаль күйде ұстаңыз. Сонымен қатар, арқасынан жай ғана қаққылауыңызға болады. Төменнен жоғары қарай жайлап бастаңыз. Егер де сәбиіңіз ауадан босатылған жағдайда, түнде құсып қояды деп, қорықпауыңызға да болады. Келген уақытынан бұрын әр түрлі қоспаларды бермегеніңіз жөн: бұл асқазан аурулары мен жұқпалы ауруларға, аллергиялық реакцияларға әкелуі мүмкін. Сәбиіңізді емізгіге де үйретпегеніңіз жөн. Қажет уақытта емшек сүтінен басқа, қасық немесе шыныаяқты беріңіз.

Ана сүтінің артықшылығы : Ана сүті мынадай тиімділігімен ерекшеленеді: ол қашанда қасыңызда, ылғи да тұтынуға дайын, арнайы әзірлеуді қажет етпейді; бірнеше күн анасы емізбесе де көкіректе не ашып, не бұзылып кетпейді; оны еш жерден сатып алмайсыз; ол тек сіздің балаңызға ғана арналған. Мамандардың айтуынша, сүт қоспаларында кездеспейтін 400 түрлі қоректік зат ана сүтінде ғана кездеседі. Мысалы, сиыр сүтіне қарағанда емшек сүтінде балаға ең керекті А, Е, Д дәрумендері (витаминдер) көп. Ана сүтінің құрамына мыналар кіреді: белок, май, түрлі витаминдер, гормондар, темір, көмірсутектер, үнемі жеткілікті су, минералды тұздар, кальций, фосфат, өмірге керекті микроэлементтер (селен, мыс, мырыш, молибден, магний, марганец). Емшек сүтінде арнайы ферменттердің және оның қалыптасқан құрамының болуы, баланың тамақтануы кезінде ас қорытудың ешқандай бұзылуын туғызбайды. Ол баланың ішектерінде патогенді бактериялардың таралуына кедергі қойып, пайдалы микроорганизмдердің қоныстануына жағдай жасайды. Ана сүті ми тканьдарының дамуын камтамасыз ететін және қалыпты интеллект қалыптастыратын май қышқылдарына қанықпаған таурингe (аминоқышқыл) бай келеді.

Бала емізіп жүрген ананың ас мәзірінен барлық аллергенді тамақтарды алып тастау ұсынылады. Олардың қатарына қызыл және қызғылт сары жемістер мен көкөністер кіреді. Сіздер сәбіз, қызыл алма, апельсин, мандарин және басқаларын пайдалануға болмайтындығын естіген боларсыздар. Сондай-ақ көкөністердің бірнеше түрін қолдануға болмайды. Бала емізіп жүрген ананың ас мәзірінде ақ қырыққабатқа, қиярға, қызанаққа орын жоқ. Себебі қырыққабат ішті кептіреді, ал қияр баланың дәретін бұзады. Тіпті ол баланың ас мәзіріне емес ананың үлесіне түсседе әсер етеді. Егер әр азық-түліктің сапасын зерделей бастасақ, біздің күнделікті үлесіміздегі тағамның көп бөлігі бала емізіп жүрген ана үшін даусыз тыйымды екендігін көреміз. Бірақ, біз азық-түліктен қажетті дәрумендерді, минералдарды және қоректі заттарды аламыз ғой. Өзіңіздің ағзаңыз бен балаңыздың

ағзасын «құрылыс материалдарынан» айыруға бола ма? Бала емізіп жүрген ананың жеткіліксіз және мардымсыз тамақтануынан тек қана ананың ағзасы ғана емес, сонымен қатар балсының ағзасына әсер етеді. Бұл жөнінде ұмытпаған жөн.

Бала емізіп жүрген ана тамақтануының негізгі ережелері

1. Бала емізіп жүрген ананың тамақтануы калориялды болуы тиіс.

Лактация кезінде әйел тек өзінің денсаулығы үшін ғана емес, сәбиінің денсаулығы үшін де жауапты болатындығы барлығына мәлім. Бұл жауапкершілік баланы тамақтандырумен байланысты, яғни ана сүтімен. Ана сүтінің мөлшері мен сапасы көптеген факторларға байланысты, әсіресен негізгі фактор ол ананың тамақтануы. Бала емізіп жүрген ана тағамының калориялығы күнделікті тағамнан 500-700 ккал жоғары болуы тиіс. Сондықтан, бала емізу кезеңінде диеталар ұстау кеңес етілмейді. Неге бала емізіп жүрген ананың тамақтануы қоректі болуы тиіс? Себебі анасы тек өзінің ағзасын ғана қоректік заттармен қорландырмайды, сонымен қатар баласының ағзасына қажетті пайдалы заттарды береді. Міне, осыған байланыстыбала емізіп жүрген ананың тағамы калориялды болуы тиіс.

2. Бала емізіп жүрген ананың тамақтану режимі.

Анасы күніне бірнеше рет аз-аздан тамақтануы тиіс. Артық жеудің қажеті жоқ. Баланы емізер алдында бірдене жеп алған дұрыс. Бұл анасы үшін де жақсы әсер етеді, себебі бұл ретте анасы асықпай, бала ұйықтап жатқанда жақсы тамақтанады. Әсіресе бұл ұсыныс жарты жыл толмаған балалары бар әйелдер үшін өте пайдалы.

3. Бала емізетін ананың тамақтануы түрлі болуы тиіс.

Егер анасының тамақтануында тағамның бір түрі болмаса ол өзінің және бала ағзасының авитаминозына алып келуі мүмкін. Сондықтан бала емізіп жүрген ананың тамақтануы біркелкі болмауы тиіс. Сондай-ақ бала сүттен бас тартуы мүмкін, осыдан келіп жасанды қоспаларға көшу керек болады, ал ол асқазан-ішек ауруларына алып келуі мүмкін. Бала емізіп жүрген ананың тамақтануы баланың өмірінде үлкен рөлі бар. Ананың ең басты ұстанымы тамақтану үлесіне біртіндеп пайдалы әрі бала қиын үйренетін тағам түрлерін енгізу. Бұл әсіресе 3-4 айдан кішкентай балалары бар аналарға қатысты.

4. Бала емізіп жүрген ананың тамақтануындағы сұйықтықтың орны.

Бала емізіп жүрген ананың дұрыс тамақтануы туралы айтқанда, сұйықтықтың алатын орны туралы айтпай өту қателік. Босану кезінде әйел өте көп сұйықтық жоғалтады. Сондай-ақ, пайдаланылатын сұйықтыққа сүттің мөлшері тікелей байланысты. Адам күніне ең аз дегенде тәулігіне 1-1,5 литр пайдалануы тиіс, ал жазғы уақытта одан да көп. Ал бала емізіп жүрген әйел екі есе көп ішуі тиіс.

Балалардың денсаулығын олардың үйлесімді өсуі, дене және жүйкелік-психикалық дамуын, ішкі ортаның жұқпалары мен басқа жағымсыз факторларының әрекеттеріне тұрақтылықта қажетті болатын, тиімді тамақтанусыз қамтамасыз ету мүмкін емес. Сонымен бірге, дұрыс ұйымдастырылған тамақтану балалаларда мәдени-гигеналық дағдыларды, пайдалы әдеттерді, тиімді тағамдық тәртіп деп аталатын, мәдени тамақтану негізін қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мать и дитя (энцикклопедия Любовь Орлова Минск 2007

2. Здоровье и счастья ребенка Н. М. Амосов М.:Знание,1990ж

3. Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы Қ Дүйсембин -Алматы:,2003ж

4. Как любить ребенка Я. Корчак М.:Политиздат,1990ж
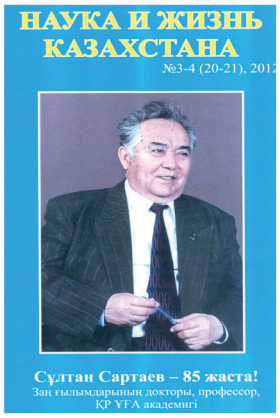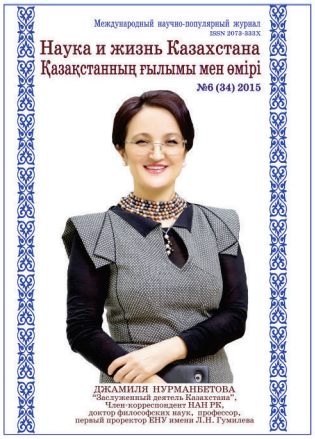
Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191